

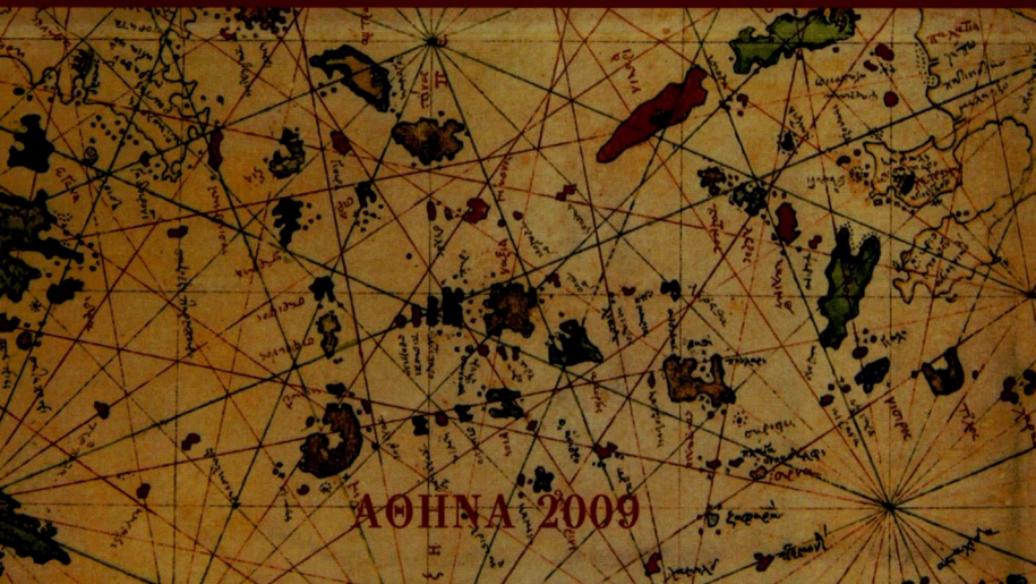
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΕΕΚ / 12

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 20

ΤΟ ΔΟΥΚΑΤΟ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης
(Νάξος – Αθήνα 2007)

Επιστημονική επιμέλεια
Ν. Γ. Μοσχονάς – Μ-Γ Λίλυ Στυλιανούδη

ΑΘΗΝΑ 2009

ΤΟ ΔΟΥΚΑΤΟ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ
IL DUCATO DELL'EGEO

ACCADEMIA DI ATENE
CENTRO DI RICERCA
SULLA SOCIETÀ GRECA
PUBBLICAZIONI CRSG / 12

FONDAZIONE NAZIONALE
DELLE RICERCHE
ISTITUTO DI RICERCHE BIZANTINE
CONVEGNI INTERNAZIONALI 20

IL DUCATO DELL'EGEO
Atti dell'Incontro di Studio
(Nasso - Atene 2007)

A cura di

N. G. Moschonàs – M-G Lily Stylianoudi

ATENE 2009

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΕΕΚ / 12

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 20

ΤΟ ΔΟΥΚΑΤΟ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ
Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης
(Νάξος - Αθήνα 2007)

Επιστημονική επιμέλεια

Ν. Γ. Μοσχονάς – Μ-Γ Λίλυ Στυλιανούδη

ΑΘΗΝΑ 2009

ISSN 1106-1448
ISBN 978-960-371-061-5
ISBN 978-960-404-167-1

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Ακαδημία Αθηνών
Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας
Χρήστου Μηλιώνη 8, 106 73, Αθήνα

© Fondazione Nazionale delle Ricerche
Istituto di Ricerche Bizantine
Vassileos Konstantinou 48, 116 35 Atene

Accademia di Atene
Centro di Ricerca sulla Società Greca
Christou Milioni 8, 106 73, Atene

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλεομ.: 210 72 73 629
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: bookstore@eie.gr

Ακαδημία Αθηνών
Εκθετήριο - Βιβλιοπωλείο
Πανεπιστημίου 25-29, 105 65 Αθήνα
τηλ.: 210 32 39 381

Distribuzione: Fondazione Nazionale delle Ricerche
Vassileos Konstantinou 48, 116 35 Atene
Fax (210) 72 73 629
e-mail: bookstore@eie.gr

Accademia di Atene
Mostra permanente - Libreria
Panepistimiou 25-29, 105 65 Atene
tel. 210 32 39 381

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 20

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΔΥΣΗ»
ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΕΕΚ / 12

FONDAZIONE NAZIONALE DELLE RICERCHE
ISTITUTO DI RICERCHE BIZANTINE
CONVEGNI INTERNAZIONALI 20

PROGRAMMA DI RICERCA «BISANZIO E L'OCCIDENTE»
OPERE COLLETTIVE

ACCADEMIA DI ATENE
CENTRO DI RICERCA SULLA SOCIETÀ GRECA
PUBBLICAZIONI CRSG / 12

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ

*Μάριος Βαζαίος
Νίκος Γ. Μοσχονάς
Αγγελική Πανοπούλου
Μ-Γ Λίλυ Στυλιανούδη*

COMITATO ORGANIZZATORE
DELL'INCONTRO DI STUDIO

*Nikos G. Moschonàs
Anghelikì Panopoulou
M-G Lily Stylianoudì
Marios Vaseos*

Ο τόμος εκδίδεται με την ευγενική χορηγία
της Ιταλικής Πρεσβείας στην Αθήνα
και του Ιδρύματος Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου

Il volume è pubblicato con il gentile contributo
dell'Ambasciata d'Italia in Atene
e della Fondazione Ioannis F. Kostopoulos

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

- ΝΙΚΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Ιστορικός, Διευθυντής Ερευνών Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών Ε.Ι.Ε.
- ΤΖΙΟΡΤΖΙΟ ΡΑΒΕΝΙΑΝΙ, Ιστορικός, Τακτικός Καθηγητής Πανεπιστημίου Ca' Foscari Βενετίας
- ΜΑΡΙΑ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορικός, Αν. Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών
- Μ-Γ ΛΙΑΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ, Νομικός - Ανθρωπολόγος, Διευθύντρια του Κέντρου Ερευνής της Ελληνικής Κοινωνίας, Ακαδημίας Αθηνών
- ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΤΣΕΝΗΣ, Ιστορικός του Δικαίου
- ΓΚΥΓΙΩΜ ΣΑΙΝ-ΓΚΥΛΛΑΙΝ, Ιστορικός
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ, Αρχαιολόγος, Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
- ΕΙΡΗΝΗ ΓΡΑΤΣΙΑ, Αρχαιολόγος, Συντονίστρια Περιοδικού *Monumenta*
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Ιστορικός, Διευθυντής Ερευνών Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών Ε.Ι.Ε.
- π. ΜΑΡΚΟΣ ΦΩΣΚΟΛΟΣ, Αρχιεπίσκοπος και Βιβλιοθηκάρχης Καθολικής Επισκοπής Νάξου - Τήνου
- ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, Ιστορικός, Ερευνητής Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών Ε.Ι.Ε.
- ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορικός, Κυρία Ερευνήτρια Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών Ε.Ι.Ε.
- ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΩΤΣΑΚΗΣ, Ιστορικός
- ΤΖΟΥΛΙΑΝ ΜΠΕΙΚΕΡ, Νομισματολόγος, Ashmolean Museum Πανεπιστημίου Οξφόρδης
- ΙΑΚΩΒΟΣ ΝΑΥΠΛΙΩΤΗΣ-Σαραντηνός, Δικηγόρος - Εραλδιστής, Πρόεδρος της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος
- ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΣΔΑΓΗ, Ιστορικός, Επ. Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης
- ΜΠΕΝ ΣΛΟΤ, Ιστορικός

GLI SCRITTORI DEL VOLUME

NIKOS G. MOSCHONÀS, Storico, Direttore di Ricerca, Istituto di Ricerche Bizantine, Fondazione Nazionale delle Ricerche

GIORGIO RAVEGNANI, Storico, Professore Ordinario, Università Ca' Foscari di Venezia

MARIA DOUROU-ILIOPOULOU, Storica, Professoressa Associata, Università di Atene

M-G LILY STYLIANOUDI, Giurista - Antropologa, Diretrice del Centro di Ricerca sulla Società Greca, Accademia di Atene

GHEORGHIOS KATSENI, Storico del Diritto

GUILLAUME SAINT-GUILLAIN, Storico

CHARALAMBOS PENNAS, Archeologo, Sovrintendente alle Antichità Bizantine

IRINI GRATSI, Archeologa, Coordinatrice della Rivista *Monumenta*

CHARALAMBOS GASPARIS, Storico, Direttore di Ricerca, Istituto di Ricerche Bizantine, Fondazione Nazionale delle Ricerche

p. MARCOS FOSCOLOS, Archivista e Bibliotecario del Vescovado Cattolico di Nasso -Tino

KOSTAS G. TSIKNAKIS, Storico, Ricercatore, Istituto di Ricerche Bizantine, Fondazione Nazionale delle Ricerche

ANGHELIKÌ PANOPOULOU, Storica, Ricercatrice, Istituto di Ricerche Bizantine, Fondazione Nazionale delle Ricerche

ATHANASIOS KOTSAKIS, Storico

JULIAN BAKER, Numismatico, Ashmolean Museum, Università di Oxford

IAKOVOS NAFPLIOTIS-SARANTINOS, Avvocato - Araldista, Presidente della Società Araldica e Genealogica di Grecia

AGLAIA KASDAGLI, Antropologa, Professoressa Associata, Università di Creta

BEN SLOT, Storico

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ - INDICE

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	15	
PREMESSA.....	19	
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ - SALUTI		
A.Ε ΤΖΑΝΠΑΟΛΟ ΣΚΑΡΑΝΤΕ, Πρεσβευτής της Ιταλίας	24	
S.E. GIANPAOLO SCARANTE, Ambasciatore d'Italia	25	
Καθ. ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΚΟΛΙΑΣ, Διευθυντής Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.....		26
Prof. TAXIARCHIS KOLIAS, Direttore dell'Istituto di Ricerche Bizantine, Fondazione Nazionale delle Ricerche.....	27	
ΜΑΡΙΟΣ ΒΑΖΑΙΟΣ, Διευθυντής Πολιτιστικού Οργανισμού «Αιών»	28	
MARIOS VASEOS, Direttore dell'Ente Culturale «Αιών»	31	
N. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, <i>Η βενετική παρουσία στο Αιγαίο</i>	35	
N. G. MOSCHONAS, <i>La presenza veneziana nell'Egeo</i>	44	
ΤΖΙΟΡΤΖΙΟ ΡΑΒΕΝΙΑΝΙ, <i>Το δουκάτο του Αρχιπελάγους από τη βενετική κατάκτηση έως την επαύριο της πτώσης της λατινικής αυτοκρατορίας</i>	55	
GIORGIO RAVEGNANI, <i>Il ducato dell'Arcipelago dalla conquista veneziana all'indomani della caduta dell'impero latino</i>	64	
ΜΑΡΙΑ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, <i>Ειδήσεις για τους Δυτικούς στα νησιά του Αιγαίου (13^{ος}-14^{ος} αιώνας)</i>	73	
MARIA DOUROU-ILIOPOULOU, <i>Notizie sui latini nelle isole dell'Egeo (13°-14° secolo)</i>	79	
Μ-Γ ΛΙΛΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ, <i>Οι Ασσίζες της Ρωμανίας και η «κληρονομία» των μεσαιωνικών Κυκλάδων στο εθιμικό δίκαιο</i>	87	
M.-G. LILY STYLIANOUDI, <i>Le Assise di Romania e l'«eredità» delle Cicladi medievali nel diritto consuetudinario</i>	95	
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΤΣΕΝΗΣ, <i>Οι Ασσίζες της Ρωμανίας και το δουκάτο του Αρχιπελάγους</i>	103	
GHEORGHIOS KATSENIS, <i>Le Assise di Romania e il ducato dell'Arcipelago</i>	112	

ΓΚΥΓΙΩΜ ΣΑΙΝ-ΓΚΥΛΛΑΙΝ, « <i>Ιππότες, φεουδάρχες, αστοί και άλλοι υποτελείς</i> »: <i>Οι μορφές κοινωνικής υπεροχής στις δεσποτειές των Κυκλάδων (13^{ος}-15^{ος} αιώνας)</i>	123
GUILLAUME SAINT-GUILLAIN, « <i>Cavalieri, feudatari, borghesi e altri vassalli</i> »: <i>Le forme di notabilità nelle signorie delle Cicladi (13°-15° secolo)</i>	136
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ, <i>Βυζαντινή παράδοση και τοπική κοινωνία στην έδρα του δουκάτου της Νάξου: Η μαρτυρία των μνημείων</i>	149
CHARALAMBOS PENNAS, <i>Tradizione bizantina e società locale nella sede del ducato di Nasso: La testimonianza dei monumenti</i>	158
ΕΙΡΗΝΗ ΓΡΑΤΣΙΑ, <i>Η αρχιτεκτονική κληρονομιά της Νάξου της περιόδου της βενετικής και της οθωμανικής κυριαρχίας: Διαχείριση και προστασία</i>	187
IRINI GRATSIA, <i>Il patrimonio architettonico di Nasso nel periodo della dominazione veneziana e ottomana: Gestione e tutela</i>	194
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ, <i>Το δουκάτο του Αιγαίου και η Κρήτη (13^{ος}-14^{ος} αιώνας)</i>	205
CHARALAMBOS GASPARIS, <i>Il ducato dell' Egeo e Creta 13°-14° secolo</i> ,	213
π. ΜΑΡΚΟΣ ΦΩΣΚΟΛΟΣ, <i>Η επιτυχής επανάσταση της Τήνου στα 1538</i>	221
p. MARCOS FOSCOLOS, <i>Una rivolta riuscita: Tino, 1538</i>	235
ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, <i>Η Νάξος, επίκεντρο επαναστατικής δράσης κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1573)</i>	255
KOSTAS G. TSIGNAKIS, <i>Nasso, epicentro di rivolta durante la quarta guerra turco-veneta (1570-1573)</i>	268
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, <i>Οι λατινικές θρησκευτικές αδελφότητες των Κυκλάδων</i>	283

ANGHELIKÌ PANOPOULOU, <i>Le confraternite religiose latine delle Cicladi</i>	294
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΩΤΣΑΚΗΣ, <i>Σχέσεις Ελλήνων Ορθοδόξων και Λατίνων στις Κυκλάδες κατά την εποχή του δουκάτου του Αιγαίου (13^{ος}-16^{ος} αι.)</i>	309
ATHANASIOS KOTSAKIS, <i>Rapporti fra Greci Ortodossi e Latini nelle Cicladi al tempo del ducato dell'Egeo (13°-16° secolo)</i>	320
ΤΖΟΥΡΙΑΝ ΜΠΕΪΚΕΡ, <i>Νομίσματα, νομισματοκοπία και νομισματοκοπεία στις μεσαιωνικές Κυκλάδες, 13^{ος}-15^{ος} αιώνας</i>	333
JULIAN BAKER, <i>Monete, monetazione e zecche nelle Cicladi Medievali, 13°-15° secolo</i>	359
ΙΑΚΩΒΟΣ ΝΑΥΠΑΙΩΤΗΣ-ΣΑΡΑΝΤΗΝΟΣ, <i>Οικόσημα της εποχής των δουκών στη Νάξο</i>	387
ΙΑΚΩΒΟΣ ΝΑΦΛΙΟΤΙΣ-ΣΑΡΑΝΤΙΝΟΣ, <i>Stemmi dell'epoca ducale a Nasso</i>	401
ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ, <i>Συλλογική μνήμη και κοινωνική πραγματικότητα. Οι αρχοντικές οικογένειες της Νάξου μετά την πτώση του δουκάτου</i>	439
AGLAIA KASDAGLI, <i>Memoria collettiva e realtà sociale. Le famiglie nobili di Nasso dopo la caduta del ducato</i>	447
ΜΠΕΝ ΣΛΟΤ, <i>Ο μύθος του δουκάτου του Αρχιπελάγους</i>	455
BEN SLOT, <i>Il Mito del ducato dell'Arcipelago</i>	466

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 13^{ου} ΑΙΩΝΑ, με την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους και τους Βενετούς (1204) η Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατακερματίζεται από τους νικητές που κατακτούν το μεγαλύτερο μέρος των εδαφών της. Η βυζαντινή κυριαρχία περιορίζεται στη βορειοδυτική Μικρά Ασία και στην παράκτια μικρασιατική ζώνη του Πόντου, όπου θα ιδρυθούν αντίστοιχα οι αυτοκρατορίες της Νίκαιας και της Τραπεζούντας, ενώ στην Ήπειρο θα θεμελιωθεί το ελληνικό δεσποτάτο της Ηπείρου. Οι δυτικοί κατακτητές θα μοιραστούν τα υπόλοιπα βυζαντινά εδάφη. Κύριοι της κατάστασης αναδεικνύονται οι Βενετοί, οι οποίοι εντάσσουν άμεσα ή έμμεσα στη θαλάσσια επικράτειά τους καίρια εδάφη της Ελληνικής Ανατολής. Βενετοί πατρίκιοι γίνονται κύριοι των Κυκλάδων και άλλων νησιών του Αιγαίου και το 1207 ιδρύεται το *Δουκάτο της Νάξου*, γνωστό και ως *Δουκάτο του Αρχιπελάγους*. Το Δουκάτο της Νάξου θα παραμείνει αυτόνομο για τριακόσια πενήντα χρόνια προτού περάσει στην υποτέλεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά ο απόηχός του θα συνεχίσει να επιδρά στην εξέλιξη της νησιωτικής κοινωνίας της Νάξου και των Κυκλάδων.

Με αφορμή την επέτειο των οκτακοσίων χρόνων από την ίδρυση του Δουκάτου του Αρχιπελάγους από τους Βενετούς, με έδρα τη Νάξο (1207-2007) και έπειτα από πρόταση του κ. Μάριου Βαζαίου, διευθυντή του Πολιτιστικού Οργανισμού «Αιών», αποφασίστηκε η συνδιοργάνωση από το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ερευνητικό πρόγραμμα «Βυζάντιο και Δύση»), το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών και τον Πολιτιστικό Οργανισμό «Αιών» διεθνούς επιστημονικής συνάντησης στην οποία προσκλήθηκαν να συμμετάσχουν ειδικοί επιστήμονες από την Ελλάδα και το Εξωτερικό. Η συνάντηση πραγματοποιήθηκε σε πρώτη φάση στη Νάξο, 6-8 Ιουλίου 2007, εντασσόμενη στο 7^ο Φεστιβάλ Νάξου που διοργανώνει κατ' έτος στο νησί ο «Αιών», και στη συνέχεια στην Αθήνα, 26-27 Νοεμβρίου του ίδιου χρόνου. Αντικείμενο των συναντήσεων αυτών υπήρξε η προσέγγιση της ιστορικής, κοινωνικής και πολιτισμικής διάστασης της βενετικής παρουσίας και κυριαρχίας στα νησιά του Αρχιπελάγους και ο απόηχός της κατά τους μετέπειτα αιώνες.

Στόχος των οργανωτών υπήρξε η όσο το δυνατόν ευρύτερη συμμετοχή ακροατών με σκοπό τη μετάδοση των πορισμάτων της ιστορικής έρευνας στο ευρύ κοινό και την ευαισθητοποίηση της νησιωτικής κοινωνίας, της

Τοπικής Αυτοδιοίκησης και των συλλογικών φορέων για τη διάσωση της πλούσιας πολιτιστικής κληρονομιάς της περιόδου (κάστρα, πύργοι, μοναστήρια, ναοί, έργα τέχνης, αρχαιολογικά υλικά), τη συντήρηση, ανάδειξη και κυρίως την εγγραφή της στο σύγχρονο γίγνεσθαι. Η συνάντηση της Νάξου πραγματοποιήθηκε σε ανοικτό χώρο, στην ιστορικά υποβλητική Πλατεία της Καθολικής Αρχιεπισκοπής, δίπλα στο ανάκτορο του Σανούδου, στο Κάστρο της Χώρας Νάξου, με τη συμμετοχή δώδεκα εισηγητών που ανέπτυξαν θέματα σχετικά με την ιστορία του Δουκάτου της Νάξου και των νησιών του Αιγαίου (13^{ος}-16^{ος} αιώνας), την κοινωνία των Κυκλάδων κατά την περίοδο αυτή, την πολιτιστική κληρονομιά της βενετικής παρουσίας στα νησιά, καθώς και τη συντήρηση και ανάδειξη των υλικών καταλοίπων της. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η ανταπόκριση και η συμμετοχή των Ναξίων τόσο στην παρακολούθηση των εργασιών της επιστημονικής συνάντησης όσο και στη συζήτηση που επακολούθησε τις εισηγήσεις.

Στο πλαίσιο της συνάντησης πραγματοποιήθηκε περιήγηση στους χώρους-μαρτυρίες της βενετικής παρουσίας τόσο στη Χώρα της Νάξου, όσο και στους οικισμούς και στα διάσπαρτα μνημεία της υπαίθρου, με ξεναγούς τον πρόεδρο της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας της Ελλάδος κ. Ιάκωβο Ναυπλιώτη που ανέλυσε τα εραλδικά μνημεία, τον ιστορικό κ. Ben Slot, που ξενάγησε στα μνημεία της δυτικής παρουσίας (μέγαρα, πύργους, μονές, ναούς) και τον έφορο βυζαντινών αρχαιοτήτων Κυκλάδων κ. Χαράλαμπο Πέννα, που ξενάγησε τους συνέδρους στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς του νησιού.

Στην Αθήνα, η επιστημονική συνάντηση πραγματοποιήθηκε στο αμφιθέατρο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών με διευρυμένο πρόγραμμα εισηγήσεων χάρη στη συμμετοχή και ομιλητών που δεν είχαν μετάσχει στη θερινή συνάντηση της Νάξου. Έτσι, στο πρόγραμμα της αθηναϊκής συνάντησης περιλαμβάνονταν συνολικά δεκαεπτά εισηγήσεις. Στην εναρκτήρια συνεδρίαση απευθύνθηκαν χαιρετισμοί από τον πρεσβευτή της Ιταλίας στην Ελλάδα κ. Gianpaolo Scarante και τον διευθυντή του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών καθηγητή κ. Ταξιάρχη Κόλια, ενώ ο κ. Μάριος Βαζαίος, με σύντομη ομιλία που εκφωνήθηκε στην καταληκτήρια συνεδρίαση, αναφέρθηκε στη σημασία της διοργάνωσης της επιστημονικής αυτής συνάντησης. Η πραγματοποίηση της συνάντησης στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών διέυρνε την εμβέλεια και την αποτελεσματικότητα του εγχειρήματος παρέχοντας τη δυνατότητα να παρακολουθήσει τις συνεδριάσεις και να συμμετάσχει στη συζήτηση εξαιρετικά μεγάλος αριθμός ακροατών που επέδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον είτε ως

μελετητές της κυκλαδικής ιστορίας είτε ως φιλομαθείς κυκλαδίτες.

Στον παρόντα τόμο δημοσιεύονται, σε ελληνική και ιταλική γλώσσα, δεκαεπτά εισηγήσεις που αναφέρονται στην πολιτική και κοινωνική κατάσταση των νησιών του Αιγαίου κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, στο νομικό καθεστώς που ίσχυσε στα νησιά, στις σχέσεις του δουκάτου και των Κυκλάδων με τις άλλες λατινικές κτήσεις και με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, στις αντιστάσεις των νησιωτών κατά των Οθωμανών, στην κυκλοφορία του νομίσματος και την αιγαιακή νομισματοκοπία της εποχής, στη θρησκευτικότητα και τις σχέσεις ανάμεσα στις δύο χριστιανικές ομολογίες, στη βυζαντινή παράδοση και την επιβίωσή της, στην αρχιτεκτονική κληρονομιά της Νάξου από την περίοδο της ξένης κυριαρχίας και τέλος στην επιβίωση της ανάμνησης του δουκάτου μετά την κατάλυσή του. Η ιστορία του Δουκάτου του Αιγαίου, στη γνώση της οποίας έχουν συμβάλει διαπρεπείς επιστήμονες, έχει πολλές πτυχές που πρέπει να μελετηθούν· είναι απαραίτητο να απαγκιστρωθεί από την ιστορία των δυναστών και της άρχουσας τάξης και να αγγίξει θέματα όπως οι διαπολιτισμικές σχέσεις και οι αμφίδρομες επιρροές ανάμεσα στα κοινωνικά και ετερογενή στρώματα, η αστική και η αγροτική κοινωνία, τα προβλήματα του πληθυσμού, η παραγωγή και η οικονομία, το ιδιότυπο δίκαιο της φεουδαλικής εποχής και κοινωνίας, οι σχέσεις με τον υπόλοιπο κόσμο. Ορισμένες από τις πτυχές αυτές διαφώτισαν οι ομιλητές της επιστημονικής συνάντησης και συγγραφείς του παρόντος τόμου.

Ο τόμος αποφασίστηκε να εκδοθεί δίγλωσσος, στην ελληνική και στην ιταλική γλώσσα. Η μετάφραση των κειμένων στα ιταλικά οφείλεται στη φροντισμένη και υπεύθυνη εργασία της φιλόλογου κυρίας Vera Cerenzia-Boutsinά, με εξαίρεση την εισήγηση του κ. Baker που μετέφρασε ο κ. Yuri Marano. Το κείμενο της εισήγησης του κ. Ravagnani μετέφρασε ο ιστορικός κ. Γιάννης Μαρκούρης, την εισήγηση του κ. Saint-Guillain μετέφρασε στα ελληνικά η κυρία Παρασκευή Γκινουσάτη και επιμελήθηκε ο συγγραφέας, ενώ η ελληνική μετάφραση της εισήγησης του κ. Baker οφείλεται στον αρχαιολόγο-νομισματολόγο κ. Ιωάννη Στόγια. Η έκδοση αυτή αποτελεί το επιστέγασμα των επιστημονικών συναντήσεων στη Νάξο και στην Αθήνα και αποτελεί πολύτιμη και έγκυρη πηγή πληροφόρησης τόσο για το ευρύ κοινό, όσο και για τους ερευνητές της ιστορίας των νησιών του Αρχιπελάγους.

Οι δύο επιστημονικές συναντήσεις πραγματοποιήθηκαν χάρη στις ευγενικές χορηγίες του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού και του Ιδρύματος Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου. Προς τον τότε γενικό γραμματέα του

Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού κ. Αθανάσιο Οικονόμου, τον κ. Γιάννη Σ. Κωστόπουλο, πρόεδρο του Ιδρύματος Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου και τους λοιπούς οργανισμούς που ενίσχυσαν οικονομικά και ηθικά το εγχείρημα αυτό, απευθύνουμε ειλικρινείς ευχαριστίες. Ειδικά, τη διοργάνωση της συνάντησης στη Νάξο υποστήριξαν η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κυκλάδων και ο Δήμος Νάξου, η Καθολική Αρχιεπισκοπή Νάξου - Τήνου (ευχαριστούμε ιδιαίτερα τον σεβαστό πατέρα Μανώλη Ρεμούνδο), ο Ναξιακός Ιστορικός Σύλλογος «Αρσός» και ο πρόεδρος του κ. Κώστας Κατσουρός καθώς και το Ιστορικό Αρχείο Νάξου. Μεγάλη υπήρξε η συνεισφορά της συναδέλφου κ. Αγγελικής Πανοπούλου, ερευνήτριας στο IBE/EIE, που ανέλαβε ως μέλος της οργανωτικής επιτροπής το βάρος της γραμματείας των δύο επιστημονικών συναντήσεων της οφείλουμε πολλές ευχαριστίες.

Η έκδοση του τόμου των Πρακτικών έγινε δυνατή χάρη στο προσωπικό ενδιαφέρον του πρεσβευτή της Ιταλίας στην Ελλάδα κ. Gianpaolo Scarante και στη δαψιλή χορηγία της Ιταλικής Πρεσβείας: επιθυμούμε να απευθύνουμε τις θερμότερες ευχαριστίες μας προς τον φίλο της Ελλάδας Ιταλό Πρεσβευτή. Ευχαριστίες απευθύνουμε και προς το Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου για την οικονομική συμβολή του στην έκδοση του τόμου. Επιθυμούμε, επίσης, να ευχαριστήσουμε τους εισηγητές και συγγραφείς των κειμένων για την πρόθυμη ανταπόκριση στην πρόσκληση της Οργανωτικής Επιτροπής να συμμετάσχουν στην επιστημονική συνάντηση της Νάξου και της Αθήνας και να συνεισφέρουν τις γνώσεις τους και τα πορίσματα των ερευνών τους, καθώς και τους συναδέλφους που ανέλαβαν τον μεταφραστικό μόχθο. Ευχαριστίες απευθύνονται στον συνάδελφο κ. Κ. Τσικνάκη για τη θεώρηση του τελικού δοκιμίου. Ευχαριστούμε ακόμη τον Γερμανό καλλιτέχνη που ζει και εργάζεται στη Νάξο κ. Klaus Pfeiffer για την πρόθυμη διάθεση του εικαστικού έργου του (Άποψη του Κάστρου της Νάξου) που κόσμησε τα προγράμματα των δύο συναντήσεων καθώς και τον κ. Ben Slot για την προσφορά λιθογραφημένης προσωπογραφίας Βενετού άρχοντα του νησιού στους συνέδρους της Νάξου. Τέλος, ευχαριστούμε τον κ. Πάνο Γκόνη και τους συνεργάτες του για τη φροντίδα της έκδοσης του τόμου και για την άριστη σε όλα τα πεδία συνεργασία μας.

Ν. Γ. Μοσχονάς
Διευθυντής Ερευνών IBE/EIE

Μ-Γ Λίλυ Στυλιανούδη
Διευθύντρια ΚΕΕΚ

PREMESSA

AGLI ALBORI DEL XIII SECOLO, con la presa di Costantinopoli da parte dei Crociati e dei Veneziani (1204), l'Impero Bizantino viene smembrato dai vincitori che ne conquistano la maggior parte dei territori. Il dominio bizantino viene circoscritto alla parte nord-occidentale dell'Asia Minore e alla zona costiera del Ponto, dove si costituiranno rispettivamente gli imperi di Nicea e di Trebisonda, mentre in Epiro sarà fondato il despotato greco d'Epiro. I conquistatori occidentali si divideranno i territori bizantini rimanenti. Come arbitri della situazione si impongono i Veneziani, che direttamente o indirettamente incorporano nei loro domini marittimi territori vitali dell'Oriente greco. Patrizi veneziani diventano signori delle Cicladi e di altre isole dell'Egeo e nel 1207 si costituisce il Ducato di Nasso, noto anche come Ducato dell'Arcipelago. Esso rimarrà autonomo per trecentocinquanta anni prima di venire assorbito dall'Impero Ottomano, ma la sua eco continuerà a influenzare l'evoluzione della società di Nasso e delle Cicladi.

In occasione dell'anniversario che ricorda gli ottocento anni dalla fondazione del Ducato dell'Arcipelago con sede a Nasso ad opera dei Veneziani (1207-2007) e su proposta di Marios Vaseos, Direttore dell'Ente Culturale «Ατών», l'Istituto di Ricerche Bizantine della Fondazione Nazionale delle Ricerche (programma di ricerca «Bisanzio e l'Occidente»), il Centro di Ricerca sulla Società Greca dell'Accademia di Atene e l'Ente Culturale «Ατών» hanno deciso di organizzare in collaborazione un incontro di studio internazionale cui sono stati invitati a partecipare studiosi greci e stranieri. L'incontro si è svolto inizialmente a Nasso, nei giorni 6-8 luglio 2007, nel quadro del 7° Festival di Nasso organizzato ogni anno nell'isola dall'«Ατών», e in una seconda fase ad Atene, nei giorni 26-27 novembre dello stesso anno. Oggetto di tali incontri è stato l'approccio alla dimensione storica, sociale e culturale della presenza e della dominazione veneziana nelle isole dell'Arcipelago e la sua eco nei secoli successivi.

L'obiettivo degli organizzatori è stata la più ampia partecipazione di ascoltatori possibile, in modo da comunicare le conclusioni della ricerca storica ad un più vasto pubblico e sensibilizzare la società di quelle isole, gli Enti Locali e le associazioni sulla salvaguardia del ricco patrimonio culturale dell'epoca (fortificazioni, castelli, monasteri, chiese, opere d'arte, materiale archivistico), il suo restauro, la sua valorizzazione e soprattutto il suo inserimento nella realtà odierna. L'incontro di Nasso si è svolto in

uno spazio aperto, nella Piazza dell'Arcivescovato Cattolico così ricca di suggestioni storiche, accanto al palazzo ducale di Sanudo, nel Castello della Città di Nasso, con la partecipazione di dodici studiosi che hanno trattato argomenti relativi alla storia del Ducato di Nasso e delle isole dell'Egeo (13°-16° secolo), alla società delle Cicladi di quel periodo, all'eredità culturale della presenza veneziana nelle isole, e alla tutela e alla valorizzazione di quanto ne rimane. Particolarmente significativa è stata la risposta e la partecipazione dei Nassiotti, tanto nel seguire i lavori dell'incontro di studio quanto nel partecipare ai relativi dibattiti.

Nel quadro dell'incontro si è svolta anche una visita nei luoghi-testimonianze della presenza veneziana, sia nel Capoluogo che nei paesi e nei monumenti sparsi nelle campagne, visita guidata dal presidente della Società Araldica e Genealogica Greca dott. Iacovos Nafpliotis che ha illustrato i monumenti araldici, dallo storico Ben Slot, che ha mostrato le testimonianze della presenza occidentale (palazzi, castelli, monasteri, chiese) e dal sovrintendente alle antichità bizantine delle Cicladi dott. Charalambos Pennas, che ha accompagnato i congressisti nelle chiese bizantine e post-bizantine dell'isola.

Ad Atene, l'incontro di studio si è svolto nell'anfiteatro della Fondazione Nazionale delle Ricerche con un programma di comunicazioni reso più ampio dalla partecipazione di oratori che non erano presenti alla sessione estiva di Nasso. Cosicché il programma dell'incontro ateniese comprendeva complessivamente diciassette comunicazioni. Nella seduta di apertura hanno rivolto il loro indirizzo di saluto l'ambasciatore d'Italia in Grecia dott. Gianpaolo Scarante e il direttore dell'Istituto di Ricerche Bizantine della Fondazione Nazionale delle Ricerche prof. Taxiarchis Kòlias, mentre Marios Vaseos, nel suo breve discorso pronunciato durante la seduta conclusiva, ha sottolineato l'importanza dell'organizzazione di questo incontro di studio. Lo svolgimento della manifestazione presso la Fondazione Nazionale delle Ricerche ne ha ampliato la portata e l'efficacia in quanto ha offerto la possibilità di seguire i lavori e di partecipare al dibattito ai numerosi intervenuti, che hanno mostrato vivo interesse sia come studiosi della storia cicladica che come abitanti delle Cicladi desiderosi di apprendere.

Nel presente volume sono pubblicati, in greco e in italiano, diciassette studi riguardanti la situazione politica e sociale delle isole dell'Egeo nel periodo della dominazione veneziana, il regime giuridico vigente nelle isole, i rapporti del ducato e delle Cicladi con gli altri possedimenti latini e con l'Impero Ottomano, la resistenza opposta dalle popolazioni isolate contro

gli Ottomani, la circolazione della moneta e i conî dell'epoca, il culto e i rapporti fra le due confessioni cristiane, la tradizione bizantina e la sua sopravvivenza, il patrimonio architettonico di Nasso risalente alla dominazione straniera e infine il sopravvivere della memoria del ducato anche dopo la sua abolizione. La storia del Ducato dell'Egeo, alla cui conoscenza hanno contribuito insigni studiosi, presenta alcuni aspetti che devono ancora essere approfonditi: è indispensabile che essa venga sganciata dalla storia dei suoi signori e della classe dirigente e che tocchi temi come le relazioni interculturali e le reciproche influenze fra i vari ed eterogenei ceti sociali, la società borghese e contadina, i problemi della popolazione, la produzione e l'economia, il particolare diritto dell'epoca e della società feudali, i rapporti con il resto del mondo. Su alcuni di questi aspetti hanno fatto luce i ricercatori che hanno partecipato all'incontro di studio e sono autori dei lavori qui pubblicati.

Si è deciso di pubblicare il presente volume in due lingue, in greco e in italiano. La traduzione in italiano dei testi si deve all'accurato e attento lavoro della dott.ssa Vera Cerenzia-Voutsinà, ad eccezione della comunicazione del dott. Baker che è stata tradotta dal dott. Yuri Marano. Il lavoro del prof. Ravegnani è stato tradotto dallo storico Ghiannis Markouris, e quello del dott. Saint-Guillain è stato tradotto in greco dalla signora Paraskevì Ghinosati a cura dello stesso autore, mentre la traduzione in greco dell'intervento del dott. Baker è opera dell'archeologo e numismatico Ioannis Stoghias. Questa pubblicazione costituisce il coronamento degli incontri di studio svoltisi a Nasso e ad Atene e una preziosa e autorevole fonte d'informazione sia per il più vasto pubblico che per gli studiosi della storia dell'Arcipelago.

La realizzazione dei due incontri di studio è stata possibile grazie alle gentili sovvenzioni dell'Ente Greco del Turismo e della Fondazione «Ioannis F. Kostopoulos». All'allora Segretario Generale dell'Ente Greco del Turismo Athanasios Ikonou, a Ghiannis S. Kostopoulos, Presidente della Fondazione «Ioannis F. Kostopoulos» e agli altri enti che hanno offerto il loro sostegno economico e morale a questa iniziativa rivolgiamo i nostri sentiti ringraziamenti. In particolare, l'organizzazione dell'incontro a Nasso è stata sostenuta dalla Prefettura delle Cicladi e dal Comune di Nasso, dall'Arcivescovato Cattolico di Nasso e Tino (ringraziamo in special modo il reverendo padre Manolis Remundos), dall'Associazione Storica Nassiota «Arsòs» e dal suo presidente Kostas Katsouròs, come pure dall'Archivio Storico di Nasso. Determinante è stato il contributo della collega dott.ssa

Anghelikì Panopoulou, ricercatrice presso l'Istituto di Ricerche Bizantine della Fondazione Nazionale delle Ricerche, che come membro del comitato organizzatore si è fatta carico del lavoro di segreteria dei due incontri di studio, e a cui esprimiamo la nostra gratitudine.

La pubblicazione del volume degli Atti è stata possibile grazie all'interessamento personale dell'ambasciatore d'Italia in Grecia dott. Gianpaolo Scarante e al generoso contributo offerto dall'Ambasciata italiana: desideriamo quindi rivolgere i nostri più vivi ringraziamenti all'ambasciatore d'Italia, così amico della Grecia. La nostra riconoscenza va anche alla Fondazione «Ioannis F. Kostopoulos» per il suo contributo economico all'edizione del presente volume. Desideriamo inoltre ringraziare gli oratori e gli autori dei testi per la disponibilità con cui hanno aderito all'invito del comitato organizzatore a partecipare all'incontro di studio di Nasso e di Atene e a rendere note le loro conoscenze e le conclusioni delle loro ricerche, insieme ai colleghi che si sono fatti carico del lavoro di traduzione. Un vivo ringraziamento al collega dott. K. Tsiknakis per la revisione delle ultime bozze. Ringraziamo poi l'artista tedesco Klaus Pfeiffer per aver generosamente messo a disposizione la sua opera (Veduta del Castello di Nasso) che ha ornato i programmi dei due incontri, e il prof. Ben Slot, che ha donato ai congressisti di Nasso una litografia raffigurante un signore veneziano dell'isola. Grazie, infine, a Panos Gonis e ai suoi collaboratori per l'impegno con cui hanno curato l'edizione di questo volume e per l'eccellente collaborazione.

N. G. Moschonàs
Direttore di Ricerche
Istituto di Ricerche Bizantine / FNR

M-G Lily Stylianou
Direttore del Centro
di Ricerche sulla Società Greca

[Antonio da Milo]. Αιγαίο Πέλαγος, τέλη 16ου αιώνα / Mar Egeo, fine del 16° secolo
(Γ. Τόλιας, Οι ελληνικοί ναυτικοί χάρτες-πορτολάνοι 15^{ος}-17^{ος} αιώνας, Αθήνα 1999 /
G. Toliás, The greek Portolan charts, 15th-17th centuries, Athens 1999, ετξ. / fig. 50)

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ κ. ΤΖΑΝΠΑΟΛΟ ΣΚΑΡΑΝΤΕ
Πρεσβευτή της Ιταλίας

Η ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ του Συμποσίου για «Το Δουκάτο του Αρχιπελάγους» είναι πρώτα απ' όλα μια πράξη εκτίμησης και ευγνωμοσύνης προς όλους εκείνους που συνέβαλαν αποτελεσματικά στη διοργάνωση και στην πραγματοποίησή του, εν πρώτοις στον καθηγ. Νίκο Γ. Μοσχονά, τότε Διευθυντή Ερευνών στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Αυτή η δημοσίευση, που η Ιταλική Πρεσβεία υποστήριξε με ειλικρινή ενθουσιασμό, σκοπεύει επίσης να προσφέρει σε όλους εκείνους που επιθυμούν να εμβαθύνουν στις πολλαπλές πλευρές της σπουδαίας ιστορίας του Αιγαίου χώρου κατά τη βενετική εποχή, σημαντικότερο υλικό σπουδής και εμβάθυνσης σε μια περίοδο που διατηρεί ακόμη ευρείες και ενδιαφέρουσες ανεξερεύνητες περιοχές.

Είμαι βέβαιος, ότι η ανάγνωση των εισηγήσεων του Συμποσίου, τόσο κατά τη φάση της Νάξου όσο και της Αθήνας, θα αποτελέσει παρότρυνση για τους αναγνώστες, είτε είναι επιστήμονες είτε απλοί φιλομαθείς, να εμβαθύνουν περαιτέρω σε θέματα και ζητήματα ιδιαίτερα ελκυστικά, που εκτείνονται από τα κεφαλαιώδη γεγονότα μιας χιλιετούς ιστορίας ως τα συμβάντα της καθημερινής ζωής των ανθρώπων εκείνων των χρόνων.

Δεν μπορώ, τέλος, να μη προσθέσω ως Ιταλός – και ειδικά ως Βενετός – πόσο είμαι περήφανος που διαπιστώνω πως μια μακρινή χρονικά ιστορική περίοδος είναι ακόμη σήμερα ζωντανή και βιώσιμη στην ψυχή και στις σχέσεις Ιταλών και Ελλήνων. Εκείνες οι σχέσεις ανάμεσα σε ανθρώπους, εκείνες οι συναντήσεις και οι συγκρούσεις ανάμεσα σε λαούς που αναπτύχθηκαν στη διάρκεια πολλών αιώνων έχουν κι αυτές συμβάλει – και σε βαθμό όχι ασήμαντο – στη διαμόρφωση του κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού. Θεωρώ σωστό, θα έλεγα αναγκαίο, να δώσουμε προσοχή σ' αυτά τα θέματα και να τα μελετήσουμε με πάθος και αγάπη, όπως έκαμαν οι διοργανωτές και οι εισηγητές του Συμποσίου «Το Δουκάτο του Αρχιπελάγους».

SALUTO DEL dott. GIANPAOLO SCARANTE
Ambasciatore d'Italia

LA PUBBLICAZIONE DEGLI ATTI del Convegno su «Il Ducato dell'Arcipelago» è innanzitutto un atto di apprezzamento e riconoscenza per tutti coloro che hanno validamente contribuito alla sua organizzazione e realizzazione, *in primis* il Prof. Nikos G. Moschonàs, all'epoca Direttore di Ricerca dell'Istituto di Ricerche Bizantine presso la Fondazione Nazionale delle Ricerche di Atene. Tale pubblicazione, che l'Ambasciata ha sostenuto con sincero entusiasmo, vuole anche offrire a tutti coloro che desiderano approfondire i molteplici aspetti della straordinaria storia dell'area dell'Egeo in epoca veneziana, del validissimo materiale di studio e di approfondimento su di un periodo che riserva ancora ampi e interessanti territori inesplorati.

Sono certo che la lettura delle relazioni del Convegno, sia nella sua edizione di Naxos che di quella di Atene, sarà uno stimolo per i lettori, siano essi studiosi o semplici appassionati, ad approfondire ulteriormente temi e soggetti particolarmente stimolanti, che spaziano da eventi epocali di una storia millenaria ai fatti della vita quotidiana degli uomini di quei tempi.

Non posso, infine, non aggiungere da italiano – ed in particolare da veneziano – quanto sia orgoglioso di constatare che un periodo storico cronologicamente remoto sia ancora oggi vivo e vitale nell'animo e nelle menti di italiani e greci. Quei rapporti fra uomini, quegli incontri e scontri fra popoli sviluppatisi nell'arco di lunghi secoli hanno anch'essi contribuito – e in misura non irrilevante – alla formazione della comune civiltà europea. Mi sembra giusto, direi necessario, prestare loro attenzione e studiarli con passione e affetto come hanno fatto gli organizzatori e i relatori del Convegno «Il Ducato dell'Arcipelago».

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ καθηγ. ΤΑΞΙΑΡΧΗ Γ. ΚΟΛΙΑ
Διευθυντή Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

ΜΕΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ εκ μέρους των Βενετών και των συμμάχων τους της Δ' σταυροφορίας περιήλθαν στη Γαληνοτάτη περιοχές της βυζαντινής επικράτειας και μάλιστα εκείνες που θα τους εξασφάλιζαν σε μεγάλο βαθμό τον έλεγχο των θαλάσσιων οδών και του εμπορίου. Ως απόρροια των εξελίξεων αυτών προέκυψε, μεταξύ των άλλων, το Δουκάτο του Αιγαίου, το οποίο επεβίωσε επί τρεισήμισι περίπου αιώνες. Στην ηγεμονία αυτή με την παραχώδη και όχι τόσο γνωστή στις λεπτομέρειές της ιστορία αφιερώθηκαν δύο διεθνείς Επιστημονικές Συναντήσεις, τις οποίες διοργάνωσαν το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών και ο Πολιτιστικός Οργανισμός «Αιών» στη Νάξο, τον Ιούλιο 2007, και στην Αθήνα, στο αμφιθέατρο του ΕΙΕ, τον Νοέμβριο του ίδιου έτους. Η δραστηριότητα αυτή από την πλευρά του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών ανελήφθη και οδηγήθηκε σε επιτυχή ολοκλήρωση από το Πρόγραμμα «Βυζάντιο και Δύση», το οποίο έχει να παρουσιάσει αξιόλογο έργο σχετικό με τη μελέτη της παρουσίας των Δυτικών στον ελληνικό χώρο. Με τις γνώσεις και την πείρα που διαθέτει ο Διευθυντής Ερευνών κ. Νίκος Γ. Μοσχονάς οργάνωσε σε συνεργασία με την κ. Αίλυ Στυλιανούδη και τον κ. Μάριο Βαζαίο εκπροσώπους των άλλων φορέων και την κ. Αγγελική Πανοπούλου ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών το όλο εγχείρημα, το οποίο είχε απόλυτη επιτυχία. Ο τόμος των Πρακτικών των δύο επιστημονικών συναντήσεων, ο οποίος, με την υποστήριξη της Ιταλικής Πρεσβείας στην Ελλάδα, εξεδόθη στην ελληνική και την ιταλική γλώσσα, θα αποτελέσει σημαντικό βοήθημα για τους μελετητές της βενετικής παρουσίας στις ελληνικές χώρες και ευρύτερα στην Ανατολή, αλλά και της Ιστορίας του ελλαδικού χώρου κατά τον ύστερο μεσαίωνα και τους πρώιμους νεότερους χρόνους.

SALUTO DEL prof. TAXIARCHIS G. KOLIAS

Direttore dell'Istituto di Ricerche Bizantine

D OPO LA CONQUISTA DI COSTANTINOPOLI da parte dei Veneziani e dei loro alleati nella IV Crociata, alcune regioni del territorio bizantino passarono sotto la dominazione della Serenissima, e in particolare proprio quelle che le avrebbero in gran parte assicurato il controllo delle rotte marine e del commercio. Una delle conseguenze dell'evolversi di tali avvenimenti fu, tra le altre, il costituirsi del Ducato dell'Egeo, che ebbe una durata di circa tre secoli e mezzo. A questo ducato e alla sua storia agitata e non del tutto conosciuta nei particolari sono stati dedicati due Incontri di Studio internazionali, organizzati dall'Istituto di Ricerche Bizantine della Fondazione Nazionale delle Ricerche, dal Centro di Ricerca sulla Società Greca dell'Accademia di Atene e dall'Ente Culturale «Αιώς»: un incontro si è svolto a Nasso nel luglio del 2007 e l'altro ad Atene, nell'aula magna della Fondazione Nazionale delle Ricerche, a novembre dello stesso anno. Questa iniziativa dell'Istituto di Ricerche Bizantine è stata presa e portata felicemente a compimento nell'ambito del Programma «Bisanzio e Occidente» che ha al suo attivo una importante attività relativa allo studio della presenza dei popoli occidentali nell'area greca. Con la preparazione e l'esperienza che lo distinguono, il Direttore di Ricerche prof. Nikos G. Moschonàs, in collaborazione con la prof.ssa Lily Stylianoudi e il dott. Marios Vazeos in rappresentanza degli altri enti, e con la dott.ssa Anghelikì Panopoulou, ricercatrice presso l'Istituto di Ricerche Bizantine, ha organizzato l'intera manifestazione, che è stata coronata da grande successo. Il volume degli Atti dei due incontri di studio che, con il contributo dell'Ambasciata d'Italia in Grecia, è stato pubblicato in greco e in italiano, costituirà un importante sussidio per gli studiosi della presenza veneziana nei territori greci e più generalmente nel Levante, ma anche della storia dell'area greca nell'ultimo scorcio del medioevo e agli albori dell'età moderna.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ κ. ΜΑΡΙΟΥ ΒΑΖΑΙΟΥ Διευθυντή Πολιτιστικού Οργανισμού «ΑΙΩΝ»

ΣΗΜΕΡΑ, ΕΔΩ, ΛΙΣΘΑΝΟΜΑΙ ότι βρίσκομαι όχι μόνον ως Ναξιώτης αλλά και ως πολίτης του κόσμου, εκπροσωπώντας τον Πολιτιστικό Οργανισμό «Αιών», που συμμετέχει στη διοργάνωση ετούτης της συνάντησης μαζί με την Ακαδημία Αθηνών και το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.

Κυρίαρχο ρόλο της στοχοθέτησης του Πολιτιστικού Οργανισμού «Αιών», έχει η αλλαγή, η μεταστροφή και η εξέλιξη των πραγμάτων, πέρα από το εμφανές, το αυτονόητο και το οικείο, διερευνώντας το αφανές, το αδιανόητο και το ανοίκειο.

Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται η δραστηριότητά μας τόσο στο χώρο του πολιτισμού, όπου τα τελευταία επτά χρόνια διοργανώνουμε το Φεστιβάλ Νάξου, όσο και στις υπόλοιπες δράσεις μας από το 1991, οπότε ιδρύθηκε ο «Αιών».

Έχοντας διαπιστώσει την άγνοια και την αμφιθυμία τόσο του Ναξιακού πληθυσμού όσο και των Κυκλαδιτών εν γένει για το τμήμα εκείνο της ιστορίας που σχέση έχει με την έλευση των Βενετών στα νησιά του Αιγαίου, την κατάκτησή τους και τη δημιουργία του Δουκάτου της Νάξου ή του Αρχιπελάγους, θα θέλαμε μέσα από τον επιστημονικό διάλογο να αναπλαισιώσουμε και να αναστοχαστούμε τα γεγονότα αλλά και την κατάσταση, που επακολούθησε.

Πιστεύουμε ότι, η γνώση βοηθά στη διάλυση των μύθων, στην κατανόηση και τη συμφιλίωση όχι μόνο με την ιστορία αλλά και με τον ίδιο μας τον εαυτό.

Η σύγχρονη Ευρωπαϊκή πραγματικότητα μάλιστα, η ενωμένη Ευρώπη των λαών, μας προτρέπει να επανεξετάσουμε από άλλη οπτική γωνία τα σημεία της ιστορίας που προκάλεσαν αντιπαραθέσεις, ανταγωνισμούς ή συγκρούσεις και να τα μελετήσουμε ως στάδια εξέλιξης και ωρίμανσης μια διευρυμένης δυτικής κοινωνίας που εργάζεται σήμερα για την ειρηνική, την αρμονική συνύπαρξη και την πρόοδό της.

Όσο για τη σύγχρονη πραγματικότητα των Κυκλάδων, διαπιστώνουμε ότι, ενώ κάποτε οι ξένοι που πατούσαν στο έδαφος των νησιών, ήταν εισβολείς ή κατακτητές, σήμερα ο πολυάριθμος και συνεχώς αυξανόμενος αριθμός τους συνιστά νέους κατοίκους, φίλους, συνεργάτες ή τουρίστες, που συνεισφέρουν αποφασιστικά στην τοπική οικονομία και τον πολιτιστικό διάλογο.

Και μιλώντας για πολιτισμό τον 21^ο αιώνα θα λέγαμε ότι ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει τις εξελιγμένες κοινωνίες είναι όχι απλά η γνώση - όπως άλλωστε συνέβαινε πάντοτε - αλλά η κατανόηση και η αποδοχή του συνόλου της ιστορίας, τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη.

Όπου πράξη σημαίνει προστασία και ανάδειξη όλων των στοιχείων της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα το χωριό Empurias στην Καταλονία, η ονομασία του οποίου παραπέμπει στο αρχαίο Εμπόριο, αποικία των Φωκιάων που ήταν κτισμένη στην ίδια περιοχή. Οι ναοί και τα ερείπια της αρχαιότητας έχουν συντηρηθεί και αναδειχθεί υποδειγματικά, αποτελώντας εξαιρετικό επισκέψιμο χώρο, με κατατοπιστικό μάλιστα οπτικοακουστικό υλικό, το οποίο αναφέρεται στην Ελληνική αρχαιότητα και τις συνθήκες που ευνόησαν τις αποικίες. Οι κάτοικοι μάλιστα είναι τόσο υπερήφανοι γι' αυτά τα μνημεία και την ιστορία τους, ώστε να θεωρούν τους εαυτούς τους απογόνους των Ελλήνων αποίκων.

Σ' αυτό τον τομέα οι Κυκλαδίτες έχουν δρόμο να διανύσουν και ειδικότερα όσον αφορά την πολιτιστική κληρονομιά της Ενετοκρατίας αξίζει να επιταχύνουν τα βήματά τους καθώς κάστρα, πύργοι, μοναστήρια, εκκλησίες, έργα τέχνης, αρχαιολογικό υλικό κ.λπ. χρήζουν καταγραφής μελέτης, αναστήλωσης - προστασίας και ανάδειξης, ανάλογης των υπολοίπων στοιχείων άλλων περιόδων.

Ειδικότερα σε νησιά, όπως η Νάξος, όπου τα μνημεία και οι επιρροές τους αποτελούν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της σύγχρονης ταυτότητάς τους.

Και πρέπει να το πούμε ξεκάθαρα, ότι εάν κινδυνεύουμε από κάτι σήμερα όχι μόνο εμείς οι Κυκλαδίτες αλλά και όλοι οι νεοέλληνες, αυτός είναι ο ίδιος μας ο εαυτός. Ο εχθρός δεν βρίσκεται ούτε προς ανατολάς ούτε προς δυσμάς αλλά μέσα μας και αυτόν τον εσωτερικό εχθρό θα τον αντιμετωπίσουμε καλλίτερα και εμείς και οι απόγονοί μας, εάν ενσωματώσουμε την ιστορία μας εν ειρήνη και αποκτήσουμε επίγνωση όλων των φάσεων της σε συνέχεια και όχι αποσπασματικά και επιλεκτικά με μισαλλοδοξία και μιζέρια.

Τότε μόνον θα αισθανθούμε γνήσιοι απόγονοι όλων όσων έζησαν στα νησιά μας, αναγνωρίζοντας στον σημερινό εαυτό μας τα προτερήματα αλλά και τα μειονεκτήματά τους.

Τότε μόνον θα βελτιώσουμε, θα αναπτύξουμε και θα εξελίξουμε αυτό που είμαστε. Τότε μόνον θα αναγνωρίσουμε και θα αποδεχθούμε αυτό που δεν είμαστε και δεν θα γίνουμε ποτέ όσο κι αν αντιγράφουμε όσο κι αν μιμούμαστε.

Τότε μόνον θα μπορέσουμε να αντικρίσουμε το ιστορικό και φυσικό παλίμψηστο, που είναι τα νησιά μας, προσφέροντάς τους το ανάλογο ανθρώπινο δυναμικό, ώστε να αποτελέσουν πραγματικές νησίδες ανθρώπινης διαβίωσης και πολιτιστικής εμπειρίας.

Και τότε μόνον συνέδρια σαν και τούτο θα έχουν ουσιαστικό λόγο ύπαρξης και δεν θα αποτελούν κενotáφια άσκοπης επίδειξης και άκαρπης γονιμοποίησης.

Θα προσφέρουν στον σημερινό πολίτη τη μνήμη και τα μνημεία του, χωρίς να μνημειώνουν το μέλλον του μνημονεύοντας το παρελθόν του.

Κλείνοντας θέλω να ευχαριστήσω τους συντελεστές της διοργάνωσης και συνοδοιπόρους στο εγχείρημα: την κυρία Λίλυ Στυλιανούδη στο Κέντρο Ερεύνες της Ελληνικής Κοινωνίας, τον κύριο Νίκο Μοσχονά στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Τους χορηγούς και τους υποστηρικτές μας.

*Νάξος, Ιούλιος 2007
Αθήνα, Νοέμβριος 2007*

SALUTO DI MARIOS VASEOS
Direttore dell'Ente Culturale «AION»

SENTO DI TROVARMİ OGGI, QUI, non soltanto come Nassiota ma anche come cittadino del mondo, in rappresentanza dell'Ente Culturale «Αιών», che partecipa all'organizzazione di questo incontro di studio insieme all'Accademia di Atene e all'Istituto di Ricerche Bizantine.

Tra gli obiettivi che l'Ente Culturale «Αιών» si è prefisso, ha un ruolo predominante l'interesse per il cambiamento, il mutamento di rotta e lo sviluppo degli avvenimenti, al di là dell'evidente, dell'ovvio e del familiare; dunque la ricerca e lo studio di ciò che è occulto, incomprensibile e alieno.

È proprio in tale direzione che si svolge la nostra attività, sia nel campo della cultura, in cui da sette anni a questa parte organizziamo il Festival di Nasso, sia nelle altre nostre iniziative, avviate nel 1991, anno di fondazione dell'«Αιών».

Avendo constatato la scarsa conoscenza e l'ambiguo approccio degli abitanti di Nasso e delle Cicladi in generale a quel periodo storico connesso all'arrivo dei Veneziani nelle isole dell'Egeo, alla loro conquista e alla creazione del Ducato di Nasso o dell'Arcipelago, vorremmo, attraverso questo incontro scientifico, ridelineare e ripensare gli avvenimenti e la situazione che ne seguì.

Crediamo che la conoscenza aiuti a sfatare i miti, a comprendere e a riconciliarci non soltanto con la storia ma anche con noi stessi.

L'odierna realtà europea, inoltre, l'Europa unita dei popoli, ci esorta a riesaminare da un diverso angolo di visuale quei momenti della storia che generarono contrapposizioni, antagonismi o scontri e a studiarli come stadi di un processo di maturazione ed evoluzione di una società europea allargata che oggi lavora per una convivenza pacifica e armonica e per il suo progresso.

Quanto alla realtà attuale delle Cicladi, constatiamo che mentre nel passato gli stranieri che mettevano piede sul suolo di queste isole erano invasori o conquistatori, oggi si tratta invece di nuovi abitanti, amici, collaboratori o turisti che, sempre più numerosi, contribuiscono in maniera determinante allo sviluppo economico locale e al dialogo culturale.

E parlando di cultura nel 21° secolo, diremmo che un elemento caratterizzante delle società evolute è non soltanto la conoscenza – come d'altronde

accadeva anche in passato – ma anche la comprensione e l'accettazione della storia nel suo insieme, tanto in teoria quanto nella pratica.

Dove pratica significa tutela e valorizzazione di tutti gli elementi che costituiscono il patrimonio culturale.

Un esempio caratteristico è il paese chiamato Empurias in Catalogna, il cui nome rimanda all'antico Emporio, colonia focese fondata proprio in quella zona. Le rovine e i templi antichi vi sono stati restaurati e valorizzati in modo esemplare, e costituiscono oggi una meta turistica di straordinario interesse, attrezzata anche di sussidi audiovisivi che illustrano l'antichità greca e le condizioni che favorirono la fondazione delle colonie. Gli abitanti del luogo, inoltre, sono così orgogliosi di questi monumenti e della loro storia, che si ritengono discendenti dei coloni greci.

In questo campo gli abitanti delle Cicladi hanno ancora parecchia strada da percorrere, e soprattutto per quanto riguarda il patrimonio culturale dell'epoca della dominazione veneziana devono affrettare il passo dal momento che fortezze, torri, monasteri, chiese, opere d'arte, materiale d'archivio ecc. hanno bisogno di essere inventariati, studiati, restaurati, tutelati e valorizzati nella stessa misura delle testimonianze di altre epoche.

In particolare in isole come Nasso, dove i monumenti e i loro influssi costituiscono un elemento caratterizzante della loro identità.

E dobbiamo dirlo con chiarezza: se oggi corriamo qualche pericolo, non soltanto noi delle Cicladi ma tutti i Greci di oggi, esso proviene da noi stessi. Il nemico non si trova né ad oriente né ad occidente ma dentro di noi e potremo affrontarlo meglio – noi e i nostri discendenti – se assimileremo la nostra storia in modo pacifico e acquisteremo conoscenza di tutte le sue fasi nella loro continuità e non in modo frammentario e selettivo, intollerante e miope.

Solo allora ci sentiremo autentici discendenti di tutti coloro che vissero nelle nostre isole, riconoscendo in noi stessi i loro pregi ma anche i loro difetti.

Soltanto allora potremo migliorare, sviluppare e far evolvere ciò che siamo. Soltanto allora riconosceremo e accetteremo ciò che non siamo e non diventeremo mai, per quanto ci si sforzi di copiare e imitare.

Soltanto allora potremo affrontare questo palinsesto storico e naturale che sono le nostre isole, offrendo loro quelle risorse umane necessarie a farle diventare effettive isole di vita umana ed esperienza culturale.

E soltanto allora convegni come questo avranno una vera ragion d'essere e non costituiranno vuoti cerimoniali di inutile e sterile ostentazione.

Doneranno al cittadino di oggi la sua memoria e i suoi monumenti, senza esaltare il suo futuro commemorando il suo passato.

Desidero infine ringraziare tutti coloro che hanno collaborato all'organizzazione di questa impresa e sono stati compagni di viaggio nella sua realizzazione: la prof.ssa Lily Stylianoudi nel Centro di Ricerca sulla Società Greca, il prof. Nikos Moschonàs nell'Istituto di Ricerche Bizantine. I nostri sponsor e sostenitori.

Nasso, luglio 2007

Atene, novembre 2007

Η ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ

Η ΒΕΝΕΤΙΑ ΠΟΥ ΑΝΑΔΥΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ως ένας μικρός και ασήμαντος επαρχιακός οικισμός στη μεθόριο της βυζαντινής αυτοκρατορίας κατόρθωσε χάρη στο εμπόριο να αναδείξει μια εύρωστη οικονομία που της επέτρεψε τελικά να κυριαρχήσει στα πράγματα της Μεσογείου. Ξεκινώντας από το εμπόριο του αλατιού και επεκτείνοντας τη δραστηριότητά της στο διεθνές διαμετακομιστικό εμπόριο η Βενετία αποβαίνει μέγιστο κέντρο της ευρωπαϊκής οικονομίας και οι Βενετοί αναδεικνύονται Έμποροι των Εθνών. Από τον 9^ο αιώνα οι Βενετοί διαθέτουν αξιόλογο στόλο, γεγονός που ισχυροποιεί τη βενετική θέση απέναντι στο Βυζάντιο. Οι υπηρεσίες που προσφέρει ο βενετικός στόλος στην αυτοκρατορία επιτρέπουν στους Βενετούς να διεκδικήσουν και να επιτύχουν ευνοϊκούς όρους εμπορίας και οικονομικά προνόμια στη βυζαντινή επικράτεια εξασφαλίζοντας μέγιστα οφέλη και πρώτιστα ελευθερία κίνησης και εγκατάστασης των Βενετών στα εδάφη της αυτοκρατορίας.

Από το 879 ο αυτοκράτορας Βασίλειος Α΄ επιδιώκοντας τη φιλία των Βενετών απένειμε στον δόγη τον τίτλο του πρωτοσεβάστου. Πολύ μεγαλύτερης σημασίας ήταν το χρυσόβουλλο του 992, με το οποίο οι αυτοκράτορες Βασίλειος Β΄ και Κωνσταντίνος Η΄ παρείχαν ευνοϊκούς όρους για τα βενετικά πλοία που θα κατευθύνονταν στην Κωνσταντινούπολη. Είναι φανερό, ότι βενετικά εμπορικά σκάφη προσέγγιζαν σε βυζαντινά λιμάνια και Βενετοί έμποροι είχαν αναπτύξει δραστηριότητα με προσωρινή ή μονιμότερη παρουσία στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλα εμπορικά κέντρα της αυτοκρατορίας.

Οι στενές σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Βενετία ενισχύθηκαν με συνοικέσια ηγεμονικά. Το 1005 ο νεαρός γιος του δόγη Πέτρου Ορσέολο Ιωάννης προσκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη όπου νυμφεύθηκε τη Μαρία Αργυροπούλαινα. Αλλά το ζευγάρι όταν επέστρεψε στη Βενετία έπεσε θύμα λοιμού μαζί με το νεογέννητο παιδί τους. Αργότερα ο δόγης Δομίνικος Σίλβο (1070) παντρεύτηκε με τη Θεοδώρα, την αδελφή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα.

Ο κίνδυνος που αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία στην Ανατολή απο τους Σελτζούκους και στη Δύση απο τους Νορμανδούς έστρεψε τον Αλέξιο Α΄ προς τη Βενετία. Με το χρυσόβουλλο του Μαΐου 1082 ο αυτοκράτορας παραχωρούσε πρωτόγνωρα προνόμια στους Βενετούς. Πέρα απο τους τιμητικούς τίτλους που απονέμονταν στον δόγη και στον πατριάρχη του Γκράντο και τις χρηματικές παροχές – ο αυτοκράτορας πρόσφερε ετήσια συνδρομή 20 λιβρών χρυσών νομισμάτων υπέρ των βενετικών ναών, τον τιμητικό τίτλο του πρωτοσεβάστου στον δόγη και στους διαδόχους του μαζί με ικανό μισθό, τον τίτλο του υπερτίμου στον πατριάρχη του Γκράντο μαζί με ετήσιο μισθό είκοσι λιβρών, τρία χρυσά νομίσματα κάθε χρόνο στον ναό του Αγίου Μάρκου απο την εμπορική δραστηριότητα των Αμαλφιτανών στην Κωνσταντινούπολη και στην αυτοκρατορία – σημαντικότετη πρόνοια ήταν η παραχώρηση στους Βενετούς ολόκληρης συνοικίας στην Κωνσταντινούπολη με καταστήματα, εργαστήρια και οικίες, ναό, φούρνο, αποθήκες και τρεις αποβάθρες στον Κεράτιο. Στο Δυρράχιο οι Βενετοί θα κατείχαν την εκκλησία του Αγίου Ανδρέα με την περιουσία και τα έσοδά της. Τέλος οι Βενετοί έμποροι θα μπορούσαν να εμπορεύονται σε 32 συγκεκριμένες πόλεις της αυτοκρατορίας χωρίς δασμούς, φόρους και εισφορές. Η σύμβαση αυτή άνοιξε τις πύλες της αυτοκρατορίας στην οικονομική διείσδυση των Βενετών παρέχοντας επιπλέον το δικαίωμα στους Βενετούς να έχουν μόνιμες και ελεύθερες εγκαταστάσεις σε βυζαντινές πόλεις.

Οι μετέπειτα αυτοκράτορες επιχείρησαν να ανατρέψουν την κατάσταση αλλά τελικά αναγκάζονταν απο τις δυναμικές αντιδράσεις των Βενετών να προβαίνουν στην ανανέωση των προνομίων, ο Ιωάννης Β΄ το 1126 και ο Μανουήλ Α΄ τον Οκτώβριο του 1147 και τον Μάρτιο του 1148.

Η προνομιακή μεταχείριση είχε καταστήσει τους Βενετούς υπερφίλους και συχνά παρουσιάζονταν περιπτώσεις προκλητικής συμπεριφοράς, παρεκτροπών και παραβάσεων των νόμων. Ο διάδοχος του Αλεξίου Ιωάννης Β΄ αρνήθηκε να ανανεώσει τα προνόμια των Βενετών. Ωστόσο, οι Βενετοί εξακολούθησαν να δρουν στην αυτοκρατορία παρά τους δυσμενείς πλέον όρους. Τελικά αντέδρασαν δυναμικά λεηλατώντας τις δαλματικές ακτές, ενώ στη συνέχεια πολιορκήσαν χωρίς επιτυχία την Κέρκυρα (1122-1123). Αφού βοήθησε τους σταυροφόρους στην κατάληψη της Τύρου (1124) ο βενετικός στόλος επέστρεψε στο Αιγαίο και διαχείμασε στη Χίο, απ' όπου οι Βενετοί απέσπασαν το λείψανο του Αγίου Ισιδώρου. Στη συνέχεια οι Βενετοί λεηλάτησαν τα νησιά Κω, Σάμο, Λέ-

σβο και Άνδρο και αφού ρήμαξαν κυριολεκτικά τη Μεθώνη (1125) επέστρεψαν στην Αδριατική. Τον επόμενο χρόνο οι Βενετοί λεηλάτησαν την Κεφαλονιά και απέσπασαν απο εκεί το λείψανο του Αγίου Δονάτου.

Σημαντικά μεγάλος πρέπει να ήταν ο πληθυσμός των εγκαταστημένων στην Κωνσταντινούπολη Βενετών, αν και ο αριθμός των 10.000 που δίνουν οι βενετικές πηγές φαίνεται υπερβολικός. Πρόθεση των αυτοκρατόρων ήταν να περιορίσουν τους Βενετούς, όπως άλλωστε και τους λοιπούς ξένους, σε συγκεκριμένες συνοικίες, ώστε να είναι δυνατός ο έλεγχος απο τις τοπικές αρχές. Στις άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας οι βενετικοί συνοικισμοί ήταν μικροί: περιορίζονταν σε ένα δρόμο, μια εκκλησιά, ένα ξενώνα, ένα φούρνο, μια στοά, καταστήματα και κάποιες κατοικίες. Στον ευρύτερο χώρο του Αιγαίου οι Βενετοί είχαν δικαίωμα ελεύθερης εμπορίας στο Ναύπλιο, στην Αθήνα, στον Εύριπο, στη Δημητριάδα και στη Θεσσαλονίκη. Τον 12^ο αιώνα σπάνια προσέγγιζαν Βενετοί σε άλλα λιμάνια, ενώ στα μικρασιατικά παράλια του Αιγαίου επισκέπτονταν μόνο τη Σμύρνη και το Αδραμύττιο.

Έπειτα απο τα τραγικά γεγονότα των ετών 1170-1171 και την επιθετική δράση του βενετικού στόλου στο Αιγαίο και μετά μακρόχρονες διαπραγματεύσεις επιτεύχθηκε το 1179 συμφωνία μεταξύ Βενετών και Βυζαντίου. Τον Φεβρουάριο του 1187 οι Βενετοί πέτυχαν την έκδοση τριών νέων χρυσοβούλλων με τα οποία ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Α΄ κάτω απο την πίεση της νέας νορμανδικής επιδρομής, που είχε αποσπάσει τα Ιόνια νησιά απο την αυτοκρατορία, ανανέωνε τις παραχωρήσεις των αυτοκρατόρων Αλεξίου Α΄, Ιωάννη Β΄ και Μανουήλ Α΄. Με ένα ακόμη χρυσόβουλλο του Ιουνίου 1189, ο αυτοκράτορας Ισαάκιος επέτρεπε τη διεύρυνση της βενετικής συνοικίας και παρείχε χρηματική αποζημίωση στους Βενετούς. Τέλος, με το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ΄ του Σεπτεμβρίου 1198 οι Βενετοί θα ανακτούσαν όλα τα παλαιά προνόμια και για να μη υπάρξει αμφιβολία αναγράφονταν σε λεπτομερή κατάλογο όλες οι πόλεις και οι περιοχές της αυτοκρατορίας, όπου οι Βενετοί είχαν δικαίωμα ελεύθερης εμπορίας.

Τα πράγματα ανατράπηκαν με την Τέταρτη Σταυροφορία. Με τη συμφωνία που υπέγραψαν έξω απο την Κωνσταντινούπολη τον Μάρτιο του 1204 Βενετοί και Σταυροφόροι μοιράζονταν τα εδάφη της αυτοκρατορίας και ο Βενετός δόγης αναγνωριζόταν ως «Κύριος του ενός τετάρτου και του μισού – δηλαδή των τριών όγδων – ολόκληρης της αυτοκρατορίας». Τον επόμενο Σεπτέμβριο μικτή επιτροπή απο δώδεκα Σταυροφόρους και δώδεκα Βενετούς κατέληξε σε μια δεύτερη συνθήκη

που καθόριζε τα καθέκαστα. Ο κατάλογος των πόλεων και των επαρχιών του Βυζαντίου του έτους 1198 χρησίμευσε τώρα για τον προσδιορισμό των εδαφών που επιδικάζονταν στους Βενετούς. Σ' αυτούς περιέρχονταν τα εδάφη της Θράκης απο την Αδριανούπολη μέχρι την Προποντίδα και δυτικά μέχρι την Καλλίπολη. Στην ηπειρωτική Ελλάδα η Βενετία θα κατελάμβανε όλη την δυτικά της Πίνδου ζώνη απο το Δυρράχιο έως τη Ναύπακτο μαζί με τα νησιά του Ιονίου. Στο Αιγαίο οι Βενετοί διεκδίκησαν τμήματα της Εύβοιας με την πόλη του Ευρίπου, τη Σαλαμίνα και την Αίγινα στον Σαρωνικό και την Άνδρο στις Κυκλάδες. Σύντομα κατάφεραν να γίνουν κύριοι της Κρήτης αγοράζοντας τα δικαιώματα του Βονιφάτιου του Μομφερρατικού στον οποίο είχε περιέλθει η κατοχή του νησιού, ενώ στη συνέχεια επεξέτειναν την επιρροή τους στο Αιγαίο διευκολύνοντας ευγενείς βενετικούς οίκους να γίνουν κύριοι των Κυκλάδων.

Η βενετική παρουσία και κυριαρχία στο Αιγαίο εμφανίζει μια δυναμική που εξελίσσεται με την πάροδο του χρόνου. Στην Εύβοια εκτός απο την πόλη του Ευρίπου που την κατέλαβαν το 1216, είχαν περιέλθει στους Βενετούς οι ακραίες περιοχές των Ωρεών στο βόρειο τμήμα και της Καρύστου στο νότιο. Παρά ταύτα το νησί είχε μοιραστεί στους τριτημόριους ιππότες Ravano Dalle Carceri, Pegoraro dei Pegorari και Gilberto da Verona, συντρόφους του Βονιφάτιου του Μομφερρατικού. Τελικά οι φεουδάρχες τριτημόριοι της Εύβοιας υποχρεώθηκαν με συνθήκη να αναγνωρίσουν την επικυριαρχία της Βενετίας μαζί με όλους τους κατοίκους του νησιού. Εξάλλου, έχοντας αγοράσει τον τίτλο κατοχής της Κρήτης απο τον Βονιφάτιο οι Βενετοί κατάφεραν έπειτα απο ένοπλη επέμβαση να εκδιώξουν τους Γενουάτες, που με επικεφαλής τον συμπατριώτη τους Ερρίκο Pescatore, κόμη της Μάλτας, κατείχαν το κεντρικό και ανατολικό τμήμα του νησιού. Παρά τη συνθηκολόγηση του Πεσκατόρε το 1212, η βενετική κυριαρχία στην Κρήτη εδραιώθηκε οριστικά το 1218.

Στη Θεσσαλία οι Βενετοί κατείχαν δύο σημαντικές κτήσεις: τον Αλμυρό και το Πτελεό απο το 1337, που εξασφάλιζαν η πρώτη τον έλεγχο των ηπειρωτικών δρόμων μεταξύ βόρειας και νότιας Ελλάδας και η δεύτερη την είσοδο του Παγασητικού. Το αποικιακό κράτος της Βενετίας στο Αιγαίο ολοκληρώθηκε με την κατάκτηση των νησιών του Αρχιπελάγους η οποία, όπως αναφέρθηκε, ανατέθηκε σε ευγενείς βενετικούς οίκους που οργάνωσαν στα νησιά ιδιόρρυθμες φεουδαρχικές κτήσεις υποτελείς στη Βενετία. Τα νησιά του Αιγαίου ανήκαν στη δικαιοδοσία

του λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, αλλά οι εσωτερικές δυσχέρειες που αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία δεν είχαν επιτρέψει την κατάκτησή τους, με αποτέλεσμα να πέσουν στην κατοχή διαφόρων τυχοδιωκτών που εκμεταλλεύτηκαν το κενό εξουσίας που δημιουργήθηκε μετά την κατάλυση της βυζαντινής κυριαρχίας. Έτσι, ο Μάρκος Sanudo, ανιψιός του δόγη Ερρίκου Dandolo, ξεκίνησε το 1204/1205 από την Κωνσταντινούπολη με οκτώ γαλέρες που είχε εξοπλίσει με δικά του έξοδα και κατέλαβε τη Νάξο, όπου είχαν εγκατασταθεί πειρατές Γενουάτες. Με τη συγκατάθεση του δόγη Πέτρου Ziani και του λατίνου αυτοκράτορα Ερρίκου της Φλάνδρας συγκέντρωσε κοντά του ευγενείς Βενετούς και το 1207 ξεκίνησε την κατάκτηση των άλλων νησιών προβάλλοντας την επιχείρηση ως προστασία των νησιωτών απέναντι στους πειρατές που λυμαινόταν το Αιγαίο. Οι λεπτομέρειες της επιχείρησης δεν είναι πλήρως γνωστές εξαιτίας της έλλειψης πληροφοριών στις πηγές. Φαίνεται, ωστόσο, ότι με βεβαιότητα είναι δυνατό να υποστηριχθεί ότι στην πρώτη περίοδο ανάγεται η εγκαθίδρυση της αρχής του Sanudo και των δικών του στη Νάξο, την Πάρο, τη Μήλο και τη Σαντορίνη, του Μαρίνου Dandolo στην Άνδρο, του Ανδρέα Ghisi στην Τήνο και Μύκονο, του αδελφού του Ιερεμία Ghisi στη Σκύρο, Σκιάθο και Σκόπελο και του Φιλόκαλου Navigaioso στη Λήμνο. Ακολούθησε τα επόμενα χρόνια η κατάκτηση άλλων νησιών. Το 1208-1209 ο Μάρκος Venier έγινε κύριος των Κυθήρων και ο Ιάκωβος Viaro των Αντικυθήρων. Και οι δύο ήταν φεουδάρχες στην Κρήτη και μετά την κατάκτηση των νησιών προσέλαβαν τον τίτλο του μαρκησιού. Οι κύριοι του Αρχιπελάγους ίδρυσαν τοπικές ηγεμονίες ανεξάρτητες από τη Βενετία με την οποία διατήρησαν ένα χαλαρό δεσμό. Ο Μάρκος Sanudo κράτησε τη Νάξο και άλλα μικρότερα νησιά ιδρύοντας το δουκάτο του Αιγαίου ή του Αρχιπελάγους, ενώ τα λοιπά τα παραχώρησε ως φέουδα σε άλλους Βενετούς, όπως ο Dandolo. Οι Ghisi φαίνεται ότι δεν υπήρξαν υποτελείς του δούκα του Αιγαίου, ενώ ο Navigaioso ήταν εξαρτημένος από τον λατίνο αυτοκράτορα που του προσέφερε τον τίτλο του «μεγαδούκα της Κωνσταντινούπολης», τίτλο βυζαντινό που υιοθετήθηκε από τη λατινική αυτοκρατορική αυλή. Μεταγενέστερα εγκαθιδρύθηκε η αρχή των Querini στην Αστυπάλαια – μέχρι σήμερα υπάρχει ο κλάδος των Querini-Stampalia – του Ιάκωβου Barozzi στη Σαντορίνη και στη Θηρασία, των Giustinian, Michiel και Ghisi στην Κέα. Η Τήνος και η Μύκονος από το 1407 πέρασαν στην άμεση κυριαρχία της Βενετίας. Με λίγες εξαιρέσεις τα περισσότερα νησιά ήταν ελάχιστα παραγωγικά. Άνυδρα και βραχύωδη μόνο ως ορμητήρια

πειρατών μπορούσαν να χρησιμεύσουν. Άλλωστε πολλά απο τα νησιά είχαν εγκαταλειφθεί απο τους κατοίκους τους εξ αιτίας του φόβου των πειρατών, των «θαλασσίων ληστών» που ρήμαζαν, λεηλατούσαν, έπαιρναν τα κοπάδια των ζώων, δούλωναν ανθρώπους και εμπορευόνταν αιχμαλώτους. Ίσως οι Βενετοί φεουδάρχες ικανοποίησαν με την κατάκτηση των νησιών την ανάγκη προσωπικής και οικογενειακής ανάδειξης στρέφοντας το ενδιαφέρον τους προς τη θάλασσα και τη νόμιμη ή παράνομη εμπορική δραστηριότητα.

Στα τέλη του 13^{ου} αιώνα αναλαμβάνει δράση στην Εύβοια ο ιταλικής καταγωγής τυχοδιώκτης Λικάριος, που αφού συγκρούστηκε με τους τοπικούς δυνάστες, απο το 1271 μπήκε στην υπηρεσία του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ και σε λίγο διάστημα κατάφερε, το 1276, να εξουδετερώσει την αντίσταση Βενετών και λοιπών Λατίνων. Σε ανταμοιβή ο αυτοκράτορας του παραχώρησε ως φέουδο την Εύβοια μαζί με μία ευγενή βυζαντινή πατρικία ως σύζυγο. Τον Μάρτιο του 1277 οι Βενετοί και Βυζαντινοί συνήψαν ανακωχή αλλά το ίδιο έτος ο Λικάριος κατέλαβε τη Σκόπελο και τη Σκύρο και πιθανότατα μαζί κυριεύσε τη Σκιάθο και τα μικρότερα νησιά των Σποράδων, κτήσεις του Βενετού Φίλιππου Ghisi, που οδηγήθηκε αιχμάλωτος στην Κωνσταντινούπολη. Την ίδια τύχη είχε η Αμοργός (που ανήκε επίσης στον Ghisi) και η Λήμνος (1276-1279) που κατείχαν οι Foscari, Gradenigo και Navigaioso. Οι Βενετοί, που ανησυχούσαν για ενδεχόμενη βυζαντινή επίθεση στον Εύριπο, συνήψαν το 1280 στην Κάπουα συνασπισμό με τον Φίλιππο του Κουρτεναί και τον Κάρολο τον Ανδεγαυό για ένοπλη δράση στην Ανατολή. Ο Λικάριος στο μεταξύ είχε νέες επιτυχίες στην Εύβοια, νίκησε και αιχμαλώτισε τον τριτημόριο Gilberto da Verona και τον δούκα της Αθήνας Ιωάννη Άντε λα Ρος, αλλά απέφυγε να επιτεθεί στον Εύριπο. Με βάση την Εύβοια επέδραμε και κατέλαβε φρούρια που κατείχαν Λατίνοι καθώς και τα νησιά Σέριφο, Σίφνο, Κύθηρα και Αντικύθηρα επιφέροντας παντού ζημιές «ληστεύοντας, καίγοντας, αιχμαλωτίζοντας και φονεύοντας πολλούς ανθρώπους», όπως έγραφε ο Βενετός Marino Sanudo.

Το 1302 ο δόγης υπέγραψε τη νέα βενετο-βυζαντινή συνθήκη, που επικυρώθηκε τον επόμενο Μάρτιο απο τον αυτοκράτορα. Στη συνθήκη συμπεριλαμβανόταν η αναγνώριση της κατοχής των νησιών Κέας, Σερίφου, Σαντορίνης και Αμοργού που είχαν καταλάβει οι Βενετοί.

Στα τέλη του επόμενου αιώνα οι Βενετοί έγιναν κύριοι της στρατηγικής Τενέδου (1376) με την ανοχή των Βυζαντινών (Ιωάννης Ε΄) και υπο όρους – οι Βενετοί θα κατέβαλαν τίμημα 30.000 δουκάτων και θα

επέστρεφαν τα κοσμήματα του αυτοκρατορικού στέμματος που είχαν οικειοποιηθεί και μεταφέρει στη Βενετία, ενώ πλάι στη σημαία του Αγίου Μάρκου θα υπήρχε και η βυζαντινή. Αλλά λίγο αργότερα ο Ανδρόνικος Δ΄ παραχώρησε την Τένεδο στους Γενουάτες που δεν μπόρεσαν να την καταλάβουν. Ακολούθησε σκληρός πόλεμος μεταξύ Βενετών και Γενουατών που έληξε με τη συνθήκη του Τορίνου (1381). Η Τένεδος ερημώθηκε και αποστρατιχοποιήθηκε. Για μία σύντομη περίοδο οι Βενετοί διακυβέρνησαν την Αθήνα από το 1395 έως το 1402 και τη Θεσσαλονίκη από το 1423 μέχρι το 1430.

Κατά την εποχή της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους οι Βενετοί κατείχαν εκτεταμένο δίκτυο κτήσεων στην περιοχή του Αιγαίου. Στην ανατολική Πελοπόννησο κατείχαν το Άργος και το Ναύπλιο από το 1389, στον Σαρωνικό την Αίγινα (ρέκτορες από το 1451), στη Θεσσαλία το Πτελεό και τον Αλμυρό. Στο βόρειο Αιγαίο τις Σποράδες (ρέκτορες Σκιαθού και Σκοπέλου από το 1454, Σκύρου από το 1455) και αργότερα τη Λήμνο (ρέκτορες από το 1464), νοτιότερα τον Εύριπο, την Τήνο και τη Μύκονο, τα Κύθηρα (καστελλάνοι και προβλεπτές από το 1325) και τέλος την Κρήτη. Ιδιόρρυθμοι παρέμενε το καθεστώς του κεντρικού και του νότιου Αιγαίου, όπου δυνάστευαν βενετικοί οίκοι κάτω από την προστασία της Βενετίας. Το ενδιαφέρον είναι ότι ορισμένοι οίκοι κατείχαν τμήμα μόνο ενός νησιού, ενώ άλλων η κυριαρχία εκτεινόταν σε περισσότερα. Η Άνδρος και η Πάρος ανήκε στους Sommaripa, το βόρειο τμήμα της Κέας κατείχαν οι Premarini, ενώ το νότιο οι Gozzadino που κατείχαν επίσης τα νησιά Κύθνο, Σίφνο, Φολέγανδρο και Σίκινο. Η Σέριφος είχε περιέλθει στους Michiel, η Αντίπαρος στους Loredan. Η Νάξος με τα νησιά Σύρο, Κίμωλο, Μήλο, Ίο, Θήρα και Ανάφη αποτελούσαν κτήσεις του δουκάτου του Αιγαίου, όπου ηγεμόνευε τώρα ο οίκος των Crispo. Από το 1494 μέχρι το 1500 αναφέρονται Βενετοί κυβερνήτες Νάξου. Στην Αμοργό και στην Αστυπάλαια δυνάστευαν οι Querini και στην Κάρπαθο οι Corner.

Η κατάσταση αυτή δεν έμεινε αμετάβλητη. Σημαντικές αλλαγές συντελέστηκαν βαθμιαία στις λατινικές κτήσεις, ενώ παράλληλα οι Τούρκοι επεκτείνονταν και περιόριζαν τη λατινική κυριαρχία. Το 1456 οι Βενετοί κατέλαβαν τη Λήμνο και το 1463 τη Μονεμβασιά. Η κατάληψη των νησιών της Σαμοθράκης και της Ίμβρου το 1466 δεν είχε διάρκεια. Αντίθετα, οι Βενετοί επέκτειναν την κυριαρχία τους στο Ιόνιο με την κατάληψη της Ζακύνθου το 1484 και της Κεφαλονιάς το 1500 και στην Ανατολική Μεσόγειο με την επιβολή της βενετικής κυριαρχίας στην Κύ-

προ το 1489, ενώ στα νησιά του Αιγαίου παρατηρείται μεγάλη κινητικότητα με την ανάδειξη νέων δυναστών που αντικαθιστούν τους παλαιότερους: το 1469 οι Barbaro διαδέχτηκαν τους Crispo στην Ανάφη, το 1490 ο οίκος των Pisani διαδέχτηκε τους Loredan στην Αντίπαρο και το 1508 τους Crispo στην Ίο, το 1516 οι Venier διαδέχτηκαν τους Sommaripa στην Πάρο και τέλος ο οίκος των Pisani διαδέχτηκε τους Barbaro στην Ανάφη.

Η τουρκική προέλαση που κατέλυσε τη λατινική κυριαρχία στην ηπειρωτική Ελλάδα και στα νησιά του βόρειου και του ανατολικού Αιγαίου (Λέσβος το 1462, Σάμος το 1475, Ρόδος το 1522, Χίος το 1466) αποτελούσε απειλή και για τις βενετικές κτήσεις στο Αιγαίο. Μολονότι αμέσως μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης οι Βενετοί έσπευσαν να συνάψουν συμβάσεις με τον κατακτητή σύντομα φάνηκε ότι οι σχέσεις των δύο δυνάμεων δεν θα παρέμεναν για πολύ ειρηνικές. Ο τουρκικός επεκτατισμός έθετε σε σοβαρότατο κίνδυνο τη βενετική οικονομία και απειλούσε άμεσα την κυριαρχία των Βενετών στο Αιγαίο και στην Ανατολή. Οι πόλεμοι που ακολούθησαν, παρά τις νίκες που πέτυχαν κάποτε οι Βενετοί, είχαν ως αποτέλεσμα τη βαθμιαία συρρίκνωση της βενετικής κυριαρχίας. Παραλείποντας όσα συντελέστηκαν εκτός Αιγαίου σημειώνουμε εδώ τις βενετικές απώλειες στον μείζονα αιγαϊακό χώρο: το 1470 οι Βενετοί έχασαν τον Εύριπο, το Πτελεό και το Γαρδίχι. Το 1537 ο Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσσα, που οι επιδρομές του είχαν ενσπείρει τον τρόμο και τον πανικό ερημώνοντας τα παράλια και τα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου, κατέλαβε και κατέστρεψε την Αίγινα, απέσπασε την Κέα, τη Μύκονο και τη Θήρα αναγκάζοντας τους Βενετούς δυνάστες των άλλων νησιών να αναγνωρίσουν την επικυριαρχία του σουλτάνου. Η Πάρος καταστράφηκε και πέρασε στη δικαιοδοσία του δουκάτου της Νάξου. Το 1538 οι Τούρκοι κυριεύσαν τις Βόρειες Σποράδες και την Κάρπαθο. Το 1540 κατέλαβαν το Ναύπλιο και τη Μονεμβασία. Το 1566 καταλύθηκε η λατινική κυριαρχία στο δουκάτο της Νάξου και οι περισσότερες από τις Κυκλάδες πέρασαν στην οθωμανική αυτοκρατορία. Οι Crispo παρέμειναν στην Κίμωλο και οι Gozzadino εξακολούθησαν να κατέχουν την Κύθνο, τη Σίφνο, τη Σίκινο και τη Φολέγανδρο μέχρι το 1617. Στο μεταξύ, το 1571 με την άλωση της Αμμοχώστου η Κύπρος κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς, ενώ η χριστιανική νίκη στη ναυμαχία της Ναυπάκτου την ίδια χρονιά, μολονότι ενίσχυσε το φρόνημα των Χριστιανών, δεν κατάφερε να ανατρέψει την πορεία των πραγμάτων. Ο κρητικός πόλεμος (1645-1669) έκρινε την τύχη της βενετικής κυρι-

αρχίας στην Ανατολή. Μετά την απώλεια των Χανίων το 1645 και του Χάνδακα το 1669 οι Βενετοί διατήρησαν στην Κρήτη μόνο τις τρεις σημαντικές βάσεις της Σούδας, της Σπιναλόγκας και της Γραμπουσας που παρέμειναν στην κυριαρχία τους μέχρι το 1715, πρακτική ανάλογη με τη διατήρηση των δύο κυριαρχικών βρεταννικών βάσεων στην Κύπρο μετά την ανεξαρτησία της. Εκτός από τις τρεις αυτές βάσεις, οι μόνες κτήσεις που διατήρησαν ακόμη οι Βενετοί στο Αιγαίο ήταν τα Κύθηρα και η Τήνος. Με τη συνθήκη του Πασσάροβιτς και αυτά τα εδάφη πέρασαν στους Οθωμανούς το 1715, γεγονός που έθεσε οριστικό τέρμα στη βενετική παρουσία στο Αιγαίο. Οι Έμποροι των Εθνών περιόρισαν τη δραστηριότητά τους στο Ιόνιο και στην Αδριατική.

LA PRESENZA VENEZIANA NELL'Egeo

VENEZIA CHE FA LA SUA COMPARS NELLA STORIA come un piccolo e insignificante insediamento di provincia ai confini dell'impero bizantino riuscì grazie al commercio a sviluppare una fiorente economia che le consentì alla fine di affermare la sua egemonia nel Mediterraneo. Muovendosi dal commercio del sale ed estendendo le sue attività al commercio di transito internazionale Venezia finisce col diventare massimo centro dell'economia europea e i Veneziani assurgono al ruolo di *Mercanti delle Nazioni*. A partire dal 9° secolo i Veneziani dispongono di una notevole flotta che rafforza la loro posizione nei confronti di Bisanzio. I servizi offerti dalla flotta veneziana all'impero consentono ai Veneziani di rivendicare e ottenere condizioni favorevoli di commercio e privilegi economici sul suolo bizantino assicurandosi enormi guadagni e soprattutto libertà di movimento e d'insediamento nei territori dell'impero.

Già nell'879 l'imperatore Basilio I per assicurarsi l'amicizia dei Veneziani insignì il doge del titolo di *protosèbastos*. Molto più importante fu la crisobolla del 992, con cui gli imperatori Basilio II e Costantino VIII concessero condizioni favorevoli alle navi veneziane dirette a Costantinopoli. Come si sa, navi mercantili veneziane attraccavano nei porti bizantini e i mercanti veneziani avevano vivaci attività che comportavano una loro presenza provvisoria o più stabile a Costantinopoli e in altri centri commerciali dell'impero.

Gli stretti rapporti fra Bisanzio e Venezia vennero rafforzati anche attraverso matrimoni di rango. Nel 1005, Giovanni, il giovane figlio del doge Pietro Orseolo fu invitato a Costantinopoli dove sposò Maria Arghiropoùlena. Ma quando la coppia ritornò a Venezia rimase vittima della peste insieme al loro figlio neonato. In seguito il doge Domenico Silvo (1070) sposò Teodora, sorella dell'imperatore Michele VII Duca.

La minaccia che l'impero doveva affrontare ad est ad opera dei Selgiuchi e ad ovest ad opera dei Normanni avvicinò Alessio I a Venezia. Con la crisobolla del maggio 1082 l'imperatore concesse ai Veneziani privilegi senza precedenti. Oltre ai titoli onorifici di cui venivano insigniti il doge

e il patriarca di Grado e le sovvenzioni in denaro – l'imperatore offriva un contributo annuo di 20 libbre in monete d'oro per le chiese venete, il titolo onorifico di *protosèbastos* al doge e ai suoi successori insieme a un ragguardevole emolumento, il titolo di *ypèrtimos* al patriarca di Grado insieme a un somma annuale di venti libbre, tre monete d'oro all'anno alla chiesa di San Marco provenienti dall'attività commerciale degli Amalfitani a Costantinopoli e nell'impero –, un provvedimento di eccezionale importanza fu la concessione ai Veneziani di un intero quartiere a Costantinopoli con negozi, botteghe e abitazioni, una chiesa, un forno, magazzini e tre scali sul Corno d'Oro. A Durazzo i Veneziani avrebbero avuto la proprietà della chiesa di Sant'Andrea con i relativi beni e introiti. I mercanti veneziani, infine, avrebbero potuto esercitare la loro attività in 32 determinate città dell'impero con l'esenzione da dazi, tasse e tributi. Questo contratto aprì le porte dell'impero alla penetrazione economica dei Veneziani, concedendo loro, inoltre, il diritto di possedere insediamenti stabili e liberi nelle città bizantine.

Gli imperatori successivi tentarono di sovvertire la situazione ma alla fine furono costretti dalle vivaci reazioni dei Veneziani a rinnovare i privilegi: Giovanni II nel 1126, Manuele I nell'ottobre del 1147 e nel marzo del 1148.

Il trattamento privilegiato aveva reso i Veneziani arroganti e spesso si verificavano casi di comportamenti provocatori, trasgressioni e violazioni delle leggi. Il successore di Alessio, Giovanni II, si rifiutò di rinnovare i privilegi dei Veneziani. Questi ultimi continuarono tuttavia ad essere attivi nell'impero nonostante le condizioni ormai sfavorevoli. Alla fine reagirono vivacemente saccheggiando le coste dalmate e in seguito assediando Corfù, ma senza successo (1122-1123). Dopo aver aiutato i crociati nella conquista di Tiro (1124) la flotta veneziana ritornò nell'Egeo e svernò a Chio, da dove i Veneziani trafugarono la reliquie di Sant'Isidoro. In seguito razziarono le isole di Coò, Samo, Lesbo e Andro e dopo aver letteralmente distrutto Modone (1125) ritornarono nell'Adriatico. L'anno seguente saccheggiarono anche Cefalonia da dove trafugarono le reliquie di San Donato.

Piuttosto popolosa dovette essere la comunità dei Veneti residenti a Costantinopoli, anche se il numero di 10.000 fornito dalle fonti veneziane appare esagerato. L'intenzione degli imperatori era di concentrare i Veneziani, come d'altronde anche gli altri stranieri, in determinati quartieri, in modo da renderne possibile il controllo da parte delle autorità locali. Nelle altre città dell'impero gli insediamenti veneziani erano piccoli: si limitavano

a una strada, una chiesa, una foresteria, un forno, un portico, negozi e alcune abitazioni. Nell'area egea i Veneziani avevano diritto di libero commercio a Nauplia, Atene, Negroponte (Eubea), Dimitriada e Tessalonica. Nel 12° secolo i Veneziani approdavano raramente in altri porti, e sulle coste dell'Asia Minore visitavano soltanto Smirne e Adramittio.

Dopo i tragici avvenimenti degli anni 1170-1171 e le aggressioni della flotta veneziana nell'Egeo, nel 1179, alla fine di lunghe trattative, si giunse a un accordo fra la Serenissima e Bisanzio. Nel febbraio del 1187 i Veneziani ottennero l'emissione di tre nuove crisobolle con cui l'imperatore Andronico I, sotto la pressione di una nuova incursione normanna che aveva sottratto le Isole Ionie all'impero, rinnovò le concessioni degli imperatori Alessio I, Giovanni II e Manuele I. Con un'altra crisobolla del giugno 1189 l'imperatore Isacco autorizzava l'allargamento del quartiere veneziano e concedeva un risarcimento in denaro ai Veneziani. Infine, con la crisobolla di Alessio III del settembre 1198 i Veneziani avrebbero riacquisito tutti gli antichi privilegi e, affinché non sussistesse alcun dubbio, venivano elencate in una lista dettagliata tutte le città e le regioni dell'impero in cui avevano diritto di libero commercio.

La situazione si rovesciò con la Quarta Crociata. Con l'accordo firmato nel marzo 1204 fuori le mura di Costantinopoli i Veneziani e i Crociati si spartivano i territori dell'impero e il doge di Venezia veniva riconosciuto «Signore di un quarto e mezzo» – cioè dei tre ottavi – di tutto l'impero. Nel successivo mese di settembre una commissione mista composta da dodici Crociati e dodici Veneziani pervenne a un secondo trattato che stabiliva i dettagli. Il catalogo delle città e delle province dell'impero serviva ora a stabilire i territori che dovevano passare ai Veneziani. A questi ultimi toccavano la regione della Tracia da Adrianopoli fino alla Propontide e ad ovest fino a Gallipoli; nella Grecia continentale i Veneziani avrebbero occupato tutta la zona ad ovest del Pindo da Durazzo fino a Lepanto insieme alle Isole Ionie; nell'Egeo rivendicarono parti dell'Eubea con la città di Euripo, nel golfo Saronico Salamina ed Egina e Andro nelle Cicladi. Presto i Veneziani divennero anche signori di Creta acquistando i diritti da Bonifacio di Monferrato che ne aveva il possesso e in seguito estesero la loro influenza nell'Egeo agevolando alcuni patrizi veneti a diventare signori delle Cicladi.

La presenza e la sovranità veneziana nell'Egeo mostra un dinamismo che si va sviluppando con il passare del tempo. In Eubea, oltre alla città di Euripo occupata nel 1216, erano finite ai Veneziani le regioni estreme

di Oreì nella parte settentrionale e di Caristo in quella meridionale. Ciononostante l'isola era stata suddivisa fra i cavalieri terziari Ravano Dalle Carceri, Pegoraro dei Pegorari e Gilberto da Verona, compagni di Bonifacio di Monferrato. Alla fine i terziari dell'Eubea insieme a tutti gli abitanti dell'isola furono obbligati da un trattato a riconoscere l'alta sovranità di Venezia. D'altronde, avendo acquistato da Bonifacio il titolo di proprietà di Creta, i Veneziani riuscirono, dopo un intervento armato, a scacciarne i Genovesi che, al comando del loro compatriota Enrico Pescatore conte di Malta, avevano occupato la parte centrale e orientale dell'isola. Nonostante la capitolazione di Pescatore nel 1212, il dominio veneziano su Creta si consolidò definitivamente nel 1218.

In Tessaglia i Veneziani occuparono nel 1337 due importanti possedimenti, Almiròs e Pteleò che assicuravano rispettivamente il controllo delle vie continentali tra la Grecia del nord e quella del sud e l'ingresso nel Golfo Pagaseo. Lo stato coloniale di Venezia nell'Egeo fu completato dalla conquista delle isole dell'Arcipelago che, come si è detto, fu affidata a famiglie patrizie venete che vi costituirono particolari possedimenti di stampo feudale, vassalli di Venezia. Le isole dell'Egeo erano nella giurisdizione dell'imperatore latino di Costantinopoli ma le difficoltà interne affrontate dall'impero non ne avevano consentito la conquista, con il risultato che esse caddero in mano di vari avventurieri che sfruttarono il vuoto di potere creatosi dopo il crollo della sovranità bizantina. Così Marco Sanudo, nipote del doge Enrico Dandolo, si mosse nel 1204-1205 da Costantinopoli con otto galere armate a sue spese e occupò Nasso, dove si erano insediati pirati genovesi. Con l'autorizzazione del doge Pietro Ziani e dell'imperatore latino Enrico di Fiandra raccolse intorno a sé alcuni nobili veneziani e nel 1207 si mosse alla conquista delle altre isole con il pretesto di voler proteggere gli isolani dai pirati che infestavano l'Egeo. I dettagli dell'operazione non sono noti a causa della scarsità di informazioni fornite dalle fonti. Sembra comunque di poter affermare con certezza che al primo periodo risale l'instaurarsi dell'autorità di Sanudo e dei suoi a Nasso, Paro, Milo e Santorino, di Marino Dandolo ad Andro, di Andrea Ghisi a Tino e Micono, di suo fratello Geremia Ghisi a Sciro, Sciato e Scopelo e di Filocalo Navigaioso a Lemno. Negli anni seguenti furono conquistate le altre isole. Nel 1208-1209 Marco Venier divenne signore di Cerigo e Giacomo Viaro di Cerigotto. Erano entrambi feudatari a Creta e dopo la conquista delle due isole assunsero il titolo di marchese. I signori dell'Arcipelago costituirono principati locali indipendenti da Venezia con cui mantennero legami tenui.

Marco Sanudo tenne per sé Nasso e alcune isole minori costituendo il ducato dell'Egeo o dell'Arcipelago, e cedette le altre in feudo ad altri Veneziani, come Dandolo. I due Ghisi, a quanto sembra, non furono vassalli del duca dell'Egeo, mentre il Navigaioso era dipendente dall'imperatore latino che lo insignì del titolo di «megaduca di Costantinopoli», titolo bizantino che fu adottato dalla corte imperiale latina. In seguito si stabilì la signoria dei Querini a Stampalia – il ramo Querini-Stampalia esiste ancora oggi –, di Giacomo Barozzi a Santorino e Thirasia, dei Giustinian, dei Michiel e dei Ghisi a Ceo. Nel 1407 Tino e Micono passarono sotto la diretta sovranità di Venezia. Con poche eccezioni, la maggior parte di queste isole erano pochissimo produttive. Aride e brulle, potevano servire solo come basi di pirati. Molte di esse, d'altronde, erano state abbandonate dagli abitanti proprio per timore dei pirati, dei «briganti del mare» che distruggevano, saccheggiavano, rapivano branchi di animali, riducevano persone in schiavitù e praticavano il commercio di schiavi. Forse i feudatari veneziani con la conquista delle isole soddisfecero il bisogno di prestigio personale e familiare volgendo verso il mare la loro attività commerciale, legale o illegale che fosse.

Alla fine del 13° secolo diventa attivo in Eubea l'avventuriero di origine italiana Licario, che dopo essersi scontrato con i signori locali, nel 1271 entrò al servizio dell'imperatore Michele VIII e in breve tempo riuscì, nel 1276, a neutralizzare la resistenza dei Veneziani e degli altri latini. L'imperatore lo ricompensò concedendogli in feudo l'Eubea e dandogli in moglie una patrizia bizantina. Nel marzo del 1277 Veneziani e Bizantini firmarono una tregua ma nello stesso anno Licario occupò Scopelo e Sciro e insieme a queste probabilmente s'impossessò di Sciato e delle Sporadi minori, possedimenti del veneziano Filippo Ghisi, che fu portato prigioniero a Costantinopoli. La stessa sorte toccò ad Amorgo (che apparteneva pure al Ghisi) e a Lemno (1276-1279), di cui erano signori i Foscari, i Gradenigo e i Navigaioso. I Veneziani, preoccupati per un eventuale intervento bizantino in Eubea, nel 1280 strinsero a Capua un'alleanza con Filippo di Courtenay e Carlo d'Angiò per un'azione armata in Oriente. Licario intanto aveva ottenuto nuovi successi in Eubea, aveva sconfitto e fatto prigioniero il terziere Gilberto da Verona e il duca di Atene Giovanni I de la Roche, ma preferì non attaccare Euripo. Con base l'Eubea fece incursioni e conquistò fortezze che erano in mano ai Latini ed anche le isole di Serifo, Sifno, Cerigo e Cerigotto danneggiando ogni cosa, «saccheggiando, prendendo prigionieri e uccidendo molte persone» come scriveva il veneziano Marino Sanudo.

Nel 1302 il doge sottoscrisse il nuovo trattato veneto-bizantino, ratificato dall'imperatore nel marzo successivo. Nell' accordo era compreso anche il riconoscimento del possesso delle isole di Ceo, Serifo, Santorino e Amorgo che erano state occupate dai Veneziani.

Alla fine del secolo seguente i Veneziani divennero padroni di Tenedo (1376), che aveva importanza strategica, con il beneplacito dei Bizantini (Giovanni V) e ad alcune condizioni – i Veneziani avrebbero versato una somma di 30.000 ducati e avrebbero restituito i gioielli della corona imperiale di cui si erano appropriati e che erano stati trasportati a Venezia; inoltre accanto al vessillo di San Marco ci sarebbe stato anche quello bizantino. Ma poco tempo dopo Andronico IV cedette Tenedo ai Genovesi che non poterono occuparla. Seguì una dura guerra fra Venezia e Genova conclusasi con il trattato di Torino (1381). Tenedo venne abbandonata e smilitarizzata. Per un breve periodo, dal 1395 al 1402, i Veneziani ebbero il governo di Atene, e dal 1423 al 1430 quello di Tessalonica.

All'epoca della presa di Costantinopoli da parte dei Turchi i Veneziani occupavano una estesa rete di possedimenti nell'area egea. Nel Peloponneso orientale detenevano Argo e Nauplia fin dal 1389, nel Golfo Saronico Egina (rettori dal 1451), in Tessaglia Pteleò e Almirò. Nell'Egeo settentrionale le Sporadi (rettori di Sciato e Scopelo a partire dal 1454, di Sciro dal 1455) e più tardi Lemno (rettori dal 1464); più a sud Euripo, Tino e Micono, Cerigo (castellani e provveditori dal 1325) e infine Creta. Continuò ad essere del tutto particolare il regime vigente nell'Egeo centrale e meridionale, dove regnavano casati veneti sotto la protezione di Venezia. È interessante il fatto che alcune di queste famiglie possedevano solo una parte di un'isola, mentre la signoria di altre si estendeva a più isole. Andro e Paro appartenevano ai Sommaripa, la parte nord di Ceo ai Premarini, la parte sud ai Gozzadino che erano signori anche di Citno, Sifno, Folegandro e Sicino. Serifo era andata ai Michiel, Antiparo ai Loredan. Nasso, con le isole di Siro, Cimolo, Milo, Io, Thira e Anafe (Nanfio) costituivano possedimenti del ducato dell'Egeo, dove regnava ora la dinastia dei Crispo (Crispi). Dal 1494 al 1500 vengono menzionati governatori veneziani di Nasso. Ad Amorgo e a Stampalia regnavano i Querini e a Carpatò i Corner.

La situazione non rimase immutata. Nei territori sotto la dominazione latina si verificarono progressivamente notevoli cambiamenti, mentre parallelamente i Turchi andavano espandendosi e circoscrivevano la sovranità latina. Nel 1456 i Veneziani conquistarono Lemno e nel 1463 Monemvasia. L'occupazione delle isole di Samotraccia e Imbro nel 1466 non durò a

lungo. Al contrario, la Repubblica estese il suo dominio nel Mar Ionio con la conquista di Zante nel 1484 e di Cefalonia nel 1500 e nel Mediterraneo orientale istaurando la sovranità veneziana a Cipro nel 1489. Nel contempo nelle isole dell'Egeo si registrano grandi movimenti che portano al potere nuovi signori in sostituzione dei precedenti: nel 1469 i Barbaro succedettero ai Crispo ad Anafe, nel 1490 la famiglia dei Pisani succedette ai Loredan ad Antiparo e nel 1508 ai Crispo a Io; nel 1516 i Venier presero il posto dei Sommaripa a Paro e infine il casato dei Pisani sostituì i Barbaro ad Anafe.

L'avanzata turca che abbattè il dominio latino nella Grecia continentale e nelle isole dell'Egeo settentrionale e orientale (Lesbo nel 1462, Samo nel 1475, Rodi nel 1522, Chio nel 1466) rappresentava una minaccia anche per i possedimenti veneti nell'Egeo. Nonostante subito dopo la caduta di Costantinopoli i Veneziani si fossero affrettati a stipulare trattati con il conquistatore, apparve subito chiaro che i rapporti fra le due potenze non sarebbero rimasti pacifici a lungo. L'espansionismo turco metteva in serio pericolo l'economia veneziana e minacciava direttamente il predominio della Serenissima nell'Egeo e nel Levante. Le guerre che seguirono, nonostante alcune sporadiche vittorie dei Veneziani, determinarono un progressivo ridimensionamento del loro potere. Lasciando da parte i fatti accaduti fuori dell'Egeo, elenchiamo qui le perdite subite dalla Repubblica in quest'area: nel 1470 i Veneziani persero Negroponte, Pteleò e Gardiki. Nel 1537 Khair ad-dīn Barbarossa, le cui incursioni avevano seminato terrore e panico spopolando le coste e le isole dello Ionio e dell'Egeo, conquistò e distrusse Egina, s'impossessò di Ceo, Micono e Thira costringendo i principi veneti delle altre isole a riconoscere la sovranità del sultano. Paro venne distrutta e passò sotto la giurisdizione del ducato di Nasso. Nel 1538 i Turchi s'imposero nelle Sporadi settentrionali e a Carpatò. Nel 1540 occuparono Nauplia e Monemvasia. Nel 1566 crollò la dominazione latina nel ducato di Nasso e la maggior parte delle Cicladi entrarono a far parte dell'impero ottomano. I Crispo rimasero a Cimolo e i Gozzadino mantennero la signoria di Citno, Sicino, Sifno e Folegandro fino al 1617. Intanto, nel 1571, con la presa di Famagosta, Cipro era stata conquistata dagli Ottomani, mentre nello stesso anno la vittoria cristiana nella battaglia di Lepanto, pur avendo risollevato il morale dei Cristiani, non era riuscita a invertire il corso degli avvenimenti. La guerra di Candia (1645-1669) determinò le sorti del dominio veneziano nel Levante. Dopo la perdita della Canea nel 1645 e di Candia nel 1669 i Veneziani mantennero a Creta soltanto le tre im-

portanti basi di Suda, Spinalonga e Grabusa, che rimasero in loro possesso fino al 1715: una pratica analoga al mantenimento delle due principali basi britanniche a Cipro dopo la sua indipendenza. Oltre a queste tre basi, gli unici possedimenti che i Veneziani continuarono a tenere nell'Egeo furono Cerigo e Tino. Con la Pace di Passarowitz anche questi territori passarono agli Ottomani nel 1715, fatto che pose definitivamente termine alla presenza veneziana nell'Egeo. I *Mercanti delle Nazioni* circoscrissero le loro attività allo Ionio e all'Adriatico.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

ΠΗΓΕΣ / FONTI

Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο, *Ιστορία της Ρωμανίας*, Εισαγωγή - έκδοση - μετάφραση - σχόλια / Introduzione - edizione - traduzione - commenti Ευτ. Η. Παπαδοπούλου, Αθήνα 2000.

A. Carile, «Partitio terrarum Imperii Romanie», *Studi Veneziani* 7 (1965), 125-305.

Ch. Hopf, *Chroniques Gréco-romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin 1873 (φωτομηχανική ανατύπωση / ristampa anastatica Αθήνα 1961).

ΜΕΛΕΤΕΣ / STUDI

Δ. Α. Ζακυθινός, *Το Βυζάντιον απο του 1071 μέχρι του 1453*, Αθήνα 1972.

Μ. Κουμανούδη, «Για ένα κομμάτι γης. Η διαμάχη Σανούδων - Γκίτζη για το νησί της Αμοργού (14ος αι.)», *Θησαυρίσματα / Thesaurismata* 29 (1999), 45-89.

Ν. Γ. Μοσχονάς, «Εύριπος, κέντρο βενετικού εμπορίου», *Βενετία - Εύβοια. Από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε*, επιμέλεια / a cura di X. Α. Μαλτεζού - Χ. Ε. Παπακώστα, Βενετία - Αθήνα 2006, 157-171.

- A. Παπαδία-Λάλα, «Κοινωνική οργάνωση και αστική κοινότητα στην Εύβοια κατά τη βενετική περίοδο», *Βενετία - Εύβοια. Από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε*, επιμέλεια / a cura di X. A. Μαλτέζου - X. E. Παπακώστα, Βενετία - Αθήνα 2006, 27-40.
- Ευτ. Παπαδοπούλου, «Πειρατές και κουρσάροι στο Αιγαίο τον 13ο αιώνα», *Δίπτυχα* 6 (1994-1995), 89-108.
- AA. VV., *Genova, Venezia, il Levante nei secoli XII-XIV*, επιμέλεια / a cura di Gh. Ortalli - D. Puncuh, Venezia 2001
- M. Balard, «Veneziani e Genovesi nel mondo egeo del Trecento», στον τόμο / in *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*, επιμέλεια / a cura di Ch. Maltezos e P. Schreiner, Venezia 2002, 189-202.
- S. Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Napoli 1963
- S. Borsari, *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo*, Napoli 1966.
- S. Borsari, «Il crisobullo di Alessio I per Venezia», *Annali dell'Istituto Italiano per gli Studi Storici* 2 (1969-1970), 111-131.
- L. A. Casati, *La guerra di Chioggia e la pace di Torino*, Firenze 1866.
- A. Carile, *Per una storia dell'impero latino di Costantinopoli (1204-1261)*, 2η έκδ. / 2a ed., Bologna 1978.
- R. Cessi, *Venezia nel Duecento: tra Oriente e Occidente*, Venezia 1985.
- J. Chrysostomides, «Venetian commercial privileges under the Palaeologi», *Studi Veneziani* 12 (1970), 267-356.
- E. Eickhoff, *Venezia, Vienna e I Turchi. Bufera nel Sud-Est europeo 1645-1700*, Milano 1991.
- E. Francès, «Alexis Comnène et les privilèges octroyés à Venise», *Byzantinoslavica* 29 (1968), 17-23.
- J. K. Fotheringham, *Marco Sanudo Conqueror of the Archipelago*, Oxford 1915.
- W. Haberstumpf, «L'isola di Serifo e i suoi dinasti (1204-1537): note storiche e prosopografiche», *Θησαυρίσματα / Thesaurismata* 24 (1994), 7-36.
- W. Haberstumpf, *Dinasti Latini in Grecia e nell'Egeo (secoli XII-XVII)*, Torino 2003.
- W. Haberstumpf, «Questioni storiche e prosopografiche circa i Sanudo, i dalle Carceri e i Crispo duchi dell' archipelago (sec. XIII-XV)», *Studi Veneziani*, n.s. 48 (2004), 193-212.
- D. Jacoby, *Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion*, Northampton 1989.
- D. Jacoby, *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Aldershot 2001.

- D. Jacoby, «La consolidation de la domination de Venise dans la ville de Négrepont (1205-1390). Un aspect de sa politique coloniale», στον τόμο / in *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*, επιμέλεια / a cura di Ch. Maltezos e P. Schreiner, Venezia 2002, 151-187.
- D. Jacoby, «The Demographic Evolution of Euboea under Latin Rule, 1205-1470», *The greek Islands and the Sea, Proceedings of the First International Colloquium held at The Hellenic Institute, Royal Holloway, University of London, 21-22 September 2001*, επιμέλεια / a cura di J. Chrysostomides - Ch. Dendrinos - J. Harris, Camberley, Porphyrogenitus, 2004, 131-179.
- C. P. Kyrris, «John Cantacuzenus, the Genoese the Venetians and the Catalans (1348-1354)», *Byzantina* 4 (1972), 331-356
- A. E. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge, Mass. 1972
- P. Lemerle, «La domination vénitienne à Thessalonique», *Miscellanea Giovanni Galbiati*, III, Milano 1951, 219-225.
- R.-J. Loenertz, *Les Ghisi. Dynastes vénitiens dans l'Archipel 1207-1390*, Firenze 1975.
- R.-J. Loenertz, *Byzantina et Franco-Graeca*, I, Roma 1970, II, Roma 1978.
- D. M. Nicol, *Venezia e Bisanzio*, Milano 1990
- A. Pertusi, *Saggi veneto-bizantini*, επιμέλεια / a cura di G. B. Parente, Firenze 1990.
- A. Pertusi, «Quedam regalia insignia. Ricerche sulle insegne del potere ducale a Venezia durante il Medioevo», *Studi Veneziani* 7 (1965), 3-123.
- G. Ravegnani, *Bisanzio e Venezia*, Bologna, 2006
- G. Ravegnani, «Dignità bizantine dei dogi di Venezia», *Studi veneti offerti a Gaetano Cozzi*, 1992, 19-29.
- G. Ravegnani, «I trattati fra Bisanzio e Venezia dal X al XIII secolo», *Venezia. Itinerari per la storia della città*, επιμέλεια / a cura di G. Gasparri, G. Levi, P. Moro, Venezia 1997, 83-109.
- G. Saint-Guillain, «Amorgò au XIV siècle», *Byzantinische Zeitschrift* 94 (2001), 62-189.
- G. Saint-Guillain, «Les conquerants de l'Archipel. L'Empire latin de Constantinople, Venise et les premiers seigneurs des Cyclades», *Quarta Crociata. Venezia - Bisanzio - Impero Latino*, επιμέλεια / a cura di Gh. Ortalli, G. Ravegnani, P. Schreiner, I, Venezia 2006, 125-237.
- G. Saint-Guillain, «Les ducs de l'Archipel et le coton de Santorin (fin XIVe - début XVe siècle)», *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*, επιμέλεια / a cura di Ch. A. Maltezos - P. Schreiner, Venezia

- 2002, 365-394.
- K. M. Setton, *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia 1991.
- B. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane, c. 1500-1718*, I-II, Leiden 1982.
- F. Thiriet, «Les Vénitiens à Thessalonique dans la première moitié du XIVe siècle», *Byzantion* 22 (1952), 232-332 [= F. Thiriet, *Études sur la Romanie gréco-vénitienne (X^e-XVe siècles)*, I].
- F. Thiriet, «Venise et l'occupation de Ténédos au XIVe siècle», *Mélanges de l'École Française de Rome* 65 (1953), 219-245 [=F. Thiriet, *Études sur la Romanie gréco-vénitienne (X^e-XVe siècles)*, II].
- F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen-Age. Le développement e l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, 2η έκδ. / 2a ed., Paris 1975.
- F. Thiriet, *Études sur la Romanie gréco-vénitienne (X^e-XVe siècles)*, London 1977.
- A. Tuilier, «La date exacte du Chrysobulle d'Alexios I Comnène en faveur des Vénitiens et son contexte historique», *Rivista di Studi Bizantini e Neellenici*, n. s., 4 (1967), 27-48.
- O. Tüma, «Some Notes on the Significance of the Imperial Chrysobull to the Venetians of 992», *Byzantion* 54 (1984), 358-366.
- O. Tüma, «The Dating of Alexius's Chrysobull to the Venetians: 1082, 1084 or 1092?», *Byzantinoslavica* 42 (1981), 171-185.
- E. A. Zachariadou, «Changing Masters in the Aegean», *The greek Islands and the Sea, επιμέλεια / a cura di J. Chrysostomides - Ch. Dendrinos - J. Harris, Camberley, Porphyrogenitus*, 2004, 199-212.

ΤΟ ΔΟΥΚΑΤΟ ΤΟΥ ΑΡΧΙΠΕΛΑΓΟΥΣ
ΑΠΟ ΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΕΠΑΥΡΙΟ
ΤΗΣ ΠΤΩΣΗΣ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Η ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΡΧΙΠΕΛΑΓΟΥΣ ήταν μια απρόβλεπτη συνέπεια της Τέταρτης Σταυροφορίας. Τον Μάρτιο του 1204, ενώ πολιορκούσαν την Κωνσταντινούπολη, τα δύο μέρη που έπαιρναν μέρος στην επιχείρηση, οι Βενετοί και οι Σταυροφόροι, συμφώνησαν για τη ρύθμιση των πραγμάτων της αυτοκρατορίας που σκόπευαν να κατακτήσουν και για το μοίρασμα των εδαφών που ανήκαν σ' αυτή. Ανάμεσα στα άλλα αποφασίστηκε να δώσουν στη νέα αυτοκρατορία φεουδαρχική δομή και να εγκαταστήσουν λατίνο αυτοκράτορα με δικαίωμα κυριαρχίας στο ένα τέταρτο ολόκληρης της επικράτειας. Το υπόλοιπο μέρος θα μοιραζόταν ισομερώς ανάμεσα στους Σταυροφόρους και τους Βενετούς, λαμβάνοντας από ένα τέταρτο και μισό ο καθένας.

Η Κωνσταντινούπολη έπεσε στις 12 Απριλίου 1204 και σε λιγότερο από ένα μήνα μετά, εκλέχτηκε πρώτος λατίνος αυτοκράτορας ο κόμης Βαλδουΐνος της Φλάνδρας. Σύμφωνα με τους όρους της συμφωνίας του Μαρτίου, σ' εκείνο το μέρος από το οποίο δεν θα προερχόταν ο αυτοκράτορας δινόταν το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, που ως εκ τούτου παραχωρήθηκε στον βενετό Θωμά Morosini. Λίγο αργότερα συγκροτήθηκε μεικτή επιτροπή, που απαρτιζόταν από δώδεκα Βενετούς και ισάριθμους Σταυροφόρους, για να μοιράσει τα εδάφη της αυτοκρατορίας, όπως προβλεπόταν από την ίδια συμφωνία. Η επιτροπή ολοκλήρωσε τις εργασίες της στα μέσα περίπου Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους και από τη δραστηριότητά της έφτασε μέχρι τις μέρες μας ο γεωγραφικός κατάλογος των αντιστοιχών εδαφικών παραχωρήσεων, ένα έγγραφο γνωστό ως *Partitio terrarum imperii Romaniae* (Διανομή των εδαφών της αυτοκρατορίας της Ρωμανίας), το οποίο απεικονίζει την τελική φάση της κατανομής. Η *Partitio* διαίρεσε τα εδάφη της Ρωμανίας (όνομα με το οποίο οι Δυτικοί δήλωναν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία) σε δύο μέρη: το πρώτο μέρος (*pars prima*) αντιστοιχούσε στη Θράκη και το

δεύτερο μέρος (*pars secunda*) στις υπόλοιπες περιοχές στις οποίες είχαν παραχωρηθεί γαίες στους νικητές σύμφωνα με το σύστημα διαίρεσης σε τεταρτημόρια. Οι Βενετοί, με βάση το ίδιο έγγραφο, απέκτησαν εδαφικές παραχωρήσεις στη Θράκη, στην ηπειρωτική και τη νησιωτική Ελλάδα. Στη Θράκη παραχωρήθηκε σ' αυτούς η παράκτια ζώνη από την Ηράκλεια μέχρι τον Σιγοπόταμο στη χερσόνησο της Καλλίπολης και στο εσωτερικό μια στενή εδαφική ζώνη που εκτεινόταν από τη θάλασσα του Μαρμαρά μέχρι την Αδριανούπολη. Στην Ελλάδα έλαβαν τις περιοχές στα δυτικά της οροσειράς της Πίνδου: Αλβανία, Αχαρνανία και Αιτωλία, καθώς και τα νησιά του Ιονίου Ζάκυνθο, Κεφαλονιά, Λευκάδα και Κέρκυρα. Έλαβαν επίσης το μισό της δυτικής Πελοποννήσου, τα δύο άκρα της Εύβοιας και τα νησιά της Άνδρου, της Αίγινας και της Σαλαμίνας. Σε όλες αυτές τις κτήσεις προστέθηκαν, τέλος, άλλες δύο που δεν περιλαμβάνονταν στον κατάλογο, δηλαδή τα τρία όγδοα της Κωνσταντινούπολης, που είχε ήδη διαμοιραστεί ανάμεσα στον δόγη και τους Σταυροφόρους, και η Κρήτη που οι Βενετοί αγόρασαν από τον μαρκήσιο Βονιφάτιο τον Μομφερρατικό. Η θέση της Βενετίας στο πλαίσιο της νέας λατινικής αυτοκρατορίας ήταν ισχυρή όσο ποτέ. Εκτός από τα εδάφη που είχαν παραχωρηθεί, στη συμφωνία του Μαρτίου 1204 προβλεπόταν επίσης μια σειρά από πλεονεκτήματα ζωτικής σημασίας για την πόλη των τεναγών: διατηρήθηκε η προνομιακή θέση που επί αιώνες απολάμβανε η Βενετία στην Ανατολή, αλλά που συχνά είχαν αμφισβητηθεί εξαιτίας των μεταβολών της βυζαντινής πολιτικής, πέτυχε να περάσουν στη δικαιοδοσία της οι βυζαντινές εκκλησίες και οι περιουσίες τους στις περιοχές που της ανήκαν, πέτυχε ακόμη να μη γίνονται δεκτοί στη λατινική αυτοκρατορία οι πολίτες κρατών που ήταν σε πόλεμο με τη Βενετία. Τέλος, ο δόγης Ερρίκος Dandolo εξαιρέθηκε από την υποχρέωση υποτέλειας προς τον λατίνο ηγεμόνα και αυτή η φεουδαλική οφειλή περιορίστηκε αποκλειστικά στα πρόσωπα στα οποία ο δόγης θα παραχωρούσε φέουδα και αξιώματα.

Η διανομή του Σεπτεμβρίου του 1204 είχε ωστόσο αξία καθαρά θεωρητική, αφού όταν πραγματοποιήθηκε μεγάλο μέρος της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν είχε ακόμη υποταχθεί, με εξαίρεση την πρωτεύουσα και τις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, τις οποίες ο Βαλδουίνος ο Α' είχε υποτάξει με μια σύντομη θερινή εκστρατεία. Στην πράξη, ακόμη κι όταν άρχισε η κατάκτηση, τα πράγματα αποδείχτηκαν πολύ πιο δύσκολα απ' ό,τι είχε προβλεφθεί. Στη λατινική αυτοκρατορία, βαριά ηττημένη από τους Βούλγαρους το 1205 στην Αδριανούπολη, αντιτάχθη-

καν σύντομα τα νέα βυζαντινά κράτη που είχαν συσταθεί στην Ήπειρο και στη Νίκαια. Από το τελευταίο μάλιστα κράτος έμελλε να ξεκινήσει το 1261 η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Οι Βενετοί κατέλαβαν τα εδάφη που τους είχαν επιδικασθεί στη Θράκη πιθανόν ήδη στη διάρκεια του 1204, αλλά βρέθηκαν σε δυσκολία ως προς τα εδάφη που τους είχαν παραχωρηθεί στις άλλες ζώνες κατάκτησης, τα οποία κάταφεραν να αποκτήσουν μόνον κατ' ελάχιστο μέρος. Η αιτία αυτής της ανωμαλίας οφειλόταν ουσιαστικά σε δύο παράγοντες. Ο πρώτος ήταν γενικού χαρακτήρα και οφειλόταν στη σύγχυση στην οποία περιήλθε η λατινική αυτοκρατορία αμέσως μετά τη σύστασή της, καθώς οι εδαφικές παραχωρήσεις που έγιναν επί χάρτου συχνά δεν συνέπιπταν με την πραγματικότητα. Ο άλλος παράγοντας σχετιζόταν με την αιώνια πολιτική της Βενετίας, η οποία προτίμησε να παραμείνει προσηλωμένη στη ναυτική της παράδοση παρά να δημιουργήσει μια ηπειρωτική ηγεμονία, όπως θα απαιτούσε η πραγματική κατάκτηση όσων είχε κερδίσει κατά τη διανομή. Οι περιοχές της Ανατολής υποτάχθηκαν ως επί το πολύ με αποστολές που ξεκίνησαν από τη μητρόπολη, οι οποίες άρχισαν το 1205, όταν ο στόλος που στάλθηκε για να μεταφέρει στην Κωνσταντινούπολη τον νέο λατίνο πατριάρχη κατέλαβε το Δυρράχιο. Στη συνέχεια η ίδια ναυτική αποστολή κατέλαβε προσωρινά την Κέρκυρα, βάση του Λέοντα Vetrano, ενός πειρατή στην υπηρεσία της Γένοβας, η κατάκτηση της οποίας εδραιώθηκε αργότερα, μεταξύ του 1206 και 1207, με τη σύλληψη και τη θανάτωση του Vetrano. Την ίδια χρονιά ήρθε η σειρά της Κορώνης και της Μεθώνης, που είχαν γίνει επίσης φωλιές πειρατών, και από εδώ ο στόλος που είχε σταλεί από τη Βενετία συνέχισε με κατεύθυνση την Κρήτη, η οποία έμελλε να υποταχθεί στο διάστημα μιας δεκαετίας.

Η κατάκτηση της Κρήτης υπήρξε χωρίς αμφιβολία η πιο δύσκολη επιχείρηση που έγινε από τη Βενετία και ταυτόχρονα η πιο επικερδής χάρη στα πλεονεκτήματα που προέκυψαν, δεδομένου ότι το νησί βρισκόταν στο σταυροδρόμι των μεγάλων εμπορικών γραμμών της Μεσογείου και αποτελούσε κατά συνέπεια το απαραίτητο συμπλήρωμα των θαλάσσιων σταθμών που η πόλη είχε εξασφαλίσει μέχρι εκείνη τη στιγμή. Το 1203, κάτω από τα τείχη της πολιορκούμενης Κωνσταντινούπολης, το νησί είχε παραχωρηθεί στον Βονιφάτιο τον Μομφερρατικό από τον Αλέξιο Άγγελο τον νεότερο, που με τη βοήθεια των Σταυροφόρων θα καταλάμβανε σε λίγο τον θρόνο του Βυζαντίου. Ο Βονιφάτιος με τη σειρά του πούλησε το νησί στη Βενετία το καλοκαίρι του 1204. Όσον αφορά στις εδαφικές παραχωρήσεις, τις οποίες η Βενετία αποποιήθηκε,

η μητροπολιτική κυβέρνηση επέλεξε τη λύση των συμφωνιών με όποιους στην πράξη τις κατείχαν. Έτσι, ανάμεσα στα 1209 και 1210, υπογράφηκαν οι συνθήκες με τον δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Άγγελο, ο οποίος αναγνώρισε την επικυριαρχία του βενετού δόγη, με τον Μάιο (Ματθαίο) Orsini, κύριο της Κεφαλονιάς, της Ιθάκης και της Ζακύνθου, με τον φράγχο Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο, που έγινε κύριος της Πελοποννήσου και, τέλος, με τον Ravano dalle Carceri που είχε τον έλεγχο της Εύβοιας ή Ευρίπου (Νεγροπόντε).

Αρκετά πιο περίπλοκη και έξω από κάθε προγραμματισμό υπήρξε η κατάκτηση των νησιών του Αρχιπελάγους. Η *Partitio terrarum* παραχωρούσε σχεδόν όλα τα νησιά του Αιγαίου στον αυτοκράτορα και στους Σταυροφόρους, ενώ στη Βενετία, όπως προαναφέρθηκε, είχαν επιδικαστεί μόνον η Άνδρος, η Αίγινα, η Σαλαμίνα και ένα τμήμα της Εύβοιας, αλλά μερικά χρόνια μετά τον διαμελισμό της αυτοκρατορίας το μεγαλύτερο μέρος των νησιών του Αιγαίου έμενε ακόμη να κατακτηθεί. Οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε η Λατινική αυτοκρατορία, η οποία ήταν ένας κρατικός οργανισμός απίστευτα ανίσχυρος και η προτεραιότητα άλλων στρατηγικών στόχων είχαν αποσπάσει την προσοχή των Δυτικών με αποτέλεσμα τα νησιά να πέσουν στα χέρια τυχοδιωκτών που εκμεταλλεύτηκαν το κενό εξουσίας. Αυτό το γεγονός αποτελούσε ένα σημαντικό κίνδυνο, είτε επειδή δεν υπήρχαν οι δυνάμεις για να τους απομακρύνουν είτε επειδή προξενούσαν πολλές ζημιές ασκώντας την πειρατεία. «Υπήρχαν εκείνα τα χρόνια πολλά νησιά στο Αρχιπέλαγος», γράφει ο βενετός χρονογράφος Daniele Barbaro, «τα οποία είχαν πέσει στα χέρια μοχθηρών προσώπων και κλεφτών, οι οποίοι χωρίς να σέβονται καμία εξουσία προκαλούσαν ζημιές σε όλους». Ούτε ο λατίνος αυτοκράτορας, συνεχίζει ο χρονογράφος, ούτε οι Βενετοί μπορούσαν να παρέμβουν, επειδή ο πρώτος ήταν απασχολημένος με τον πόλεμο εναντίον του Θεόδωρου Λάσκαρι της Νίκαιας και οι δεύτεροι με την κατάκτηση της Κρήτης, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι των νησιών να έχουν εγκαταλειφθεί στη μοίρα τους. Σε αυτή την κατάσταση των πραγμάτων, όπου η κατάκτηση του Αρχιπελάγους ήταν στη ευχέρεια όλων, η ιδιωτική πρωτοβουλία κατέληξε να υποκαταστήσει τη δημόσια. Ο ευγενής βενετός Μάρκος Sanudo, συνεχίζει ο χρονογράφος, αντιλήφθηκε την κατάσταση και συγκέντρωσε γύρω του μια ομάδα από τολμηρούς άνδρες προετοιμάζοντας τη δράση του. Σχεδίασαν γι' αυτό μια αποστολή με προορισμό να υποτάξουν το Αρχιπέλαγος, αλλά προηγουμένως έπρεπε να επιλύσουν τις διαδικαστικές δυσκολίες, που μια τέτοιου είδους

επιχείρηση απαιτούσε. Απευθύνθηκαν κατά συνέπεια στον δόγη (τότε ήταν ο Pietro Ziani, αφού ο κατακτητής της Κωνσταντινούπολης, Ερρίκος Dandolo, είχε πεθάνει το 1205) και έλαβαν τη συναίνεσή του. Από την άλλη μεριά, έχοντας υπόψη ότι το μεγαλύτερο μέρος των νησιών βρισκόταν κάτω από τη δικαιοδοσία του λατίνου αυτοκράτορα, ήρθαν σε επαφή και με αυτόν για τον ίδιο σκοπό.

Η αφήγηση των πηγών που μνημονεύουν το επεισόδιο είναι μάλλον ασαφής, αλλά γίνεται αντιληπτό ότι υπήρξαν διαπραγματεύσεις λίγο ως πολύ άμεσες ανάμεσα στον βενετό δόγη και τον λατίνο αυτοκράτορα, οι οποίες κατέληξαν σε μια συμφωνία που υπογράφηκε πιθανόν το 1206. Η Βενετία εξουσιοδότησε τους πολίτες της να καταλάβουν τα νησιά, αποσπώντας τα από τους πειρατές που τα κατείχαν και ο αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης από την πλευρά του υποχρεώθηκε να αναγνωρίσει το τετελεσμένο γεγονός υπό τον όρο οι κατακτητές να αναλάβουν απέναντί του έναν συγκεκριμένο αριθμό φεουδαλικών υποχρεώσεων. Σ' αυτό προστέθηκε, τέλος, η απαγόρευση να εμπλακούν Έλληνες στην επιχείρηση. Άρχιζε έτσι η πιο χαρακτηριστική ίσως περίπεια στη συγκρότηση της βενετικής αποικιακής αυτοκρατορίας. Την πρωτοβουλία πράγματι ανέλαβαν μερικοί Βενετοί της Κωνσταντινούπολης, ξεφεύγοντας εν μέρει τουλάχιστον από τον δημόσιο έλεγχο, και αυτοί έστειλαν επί τόπου με δικά τους έξοδα τις αναγκαίες δυνάμεις. Η αποστολή, έτσι όπως σχεδιάστηκε, θα αφορούσε τελικά τα νησιά του Αιγαίου, τα οποία βρίσκονταν εκτός του βενετικού τομέα και που ανήκαν στον τομέα τόσο του λατίνου αυτοκράτορα όσο και των Σταυροφόρων. Ο οργανωτής της επιχείρησης, Μάρκος Sanudo, ήταν ανιψιός του δόγη Ερρίκου Dandolo. Τον Αύγουστο του 1204 ήταν ένας από τους τρεις απεσταλμένους στην Αδριανούπολη για να διεξαγάγουν τις διαπραγματεύσεις που θα οδηγούσαν στην παραχώρηση της Κρήτης. Μεταξύ των ετών 1204 και 1205 είχε προσέτι φύγει από την Κωνσταντινούπολη με στόλο από οκτώ γαλέρες εξοπλισμένες με δικά του έξοδα για να καταλάβει το νησί της Νάξου, όπου είχαν εγκατασταθεί γενουάτες πειρατές. Στο τέλος Ιουνίου ήταν πάλι στην Κωνσταντινούπολη στην υπηρεσία του βενετού προεστού (podestà) και λίγο αργότερα πήγε στη Βενετία για να παρουσιάσει στον νέο δόγη Pietro Ziani το σχέδιο της κατάκτησης των νησιών. Από τον Ziani εξασφάλισε ένα βούλευμα χάρη στο οποίο όλοι οι Βενετοί είχαν τη δικαιοδοσία να καταλάβουν με δικά τους έξοδα τα νησιά και τις πόλεις της αυτοκρατορίας που είχαν επιδικαστεί στη Βενετία σύμφωνα με τη διανομή, εκτός από ορισμένες

περιοχές που είχαν κρατηθεί για την κεντρική διοίκηση, αλλά με τον όρο ότι θα παραχωρούνταν ή θα κληροδοτούνταν μόνο σε Βενετούς πολίτες. Το βούλευμα αυτό αποτέλεσε λοιπόν το σημείο εκκίνησης του σχεδίου που είχε εμπνευστεί ο Sanudo, το οποίο στη συνέχεια κατόρθωσε να ολοκληρώσει εμπλέκοντας και τον λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης.

Ο Μάρκος Sanudo επέστρεψε στη Ρωμανία το 1206 ως διοικητής γαλέρας του στόλου που κατέκτησε την Κέρκυρα και από την Κωνσταντινούπολη συγκέντρωσε γύρω του τους Βενετούς με τους οποίους στα 1207 ξεκίνησε για τη ναυτική εκστρατεία που σε λίγο καιρό θα οδηγούσε στην υποταγή των ελληνικών νησιών. Η κατάκτησή του πιθανόν να διεκολύνθηκε από το γεγονός ότι παρουσιάστηκε ως φίλος και υπερασπιστής των Ελλήνων εναντίον των πειρατών που λυμαίνονταν το Αρχιπέλαγος, αλλά δυστυχώς δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε την ακριβή εξέλιξη των γεγονότων εξαιτίας των αντικρουόμενων πληροφοριών που προσφέρουν οι πηγές – όψιμες και συχνά ελάχιστα αξιόπιστες – οι οποίες τείνουν να αποδίδουν στην πρώτη αποστολή γεγονότα στην πραγματικότητα μεταγενέστερα και, επιπλέον, εξαιτίας της σύγχυσης που προκάλεσε στο θέμα η ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα, η οποία έκαμε το ιστορικό πλαίσιο ακόμη πιο περίπλοκο. Μια αυστηρή ανάλυση των μαρτυριών επιτρέπει ωστόσο να συμπεράνουμε ότι το 1207 εγκαθιδρύθηκαν με βεβαιότητα στο Αιγαίο οι δεσποτείες του Μάρκου Sanudo, του Μαρίνου Dandolo, των αδελφών Ghisi και του Φιλόκαλου Navigaioso, ενώ φαίνεται πως εκείνες των Querini στην Αστυπάλαια, του Giacomo Barozzi στη Σαντορίνη και στη Θηρασία, και των Giustinian, Michiel και Ghisi στην Κέα είναι μεταγενέστερες. Με βάση όσα γράφει τον 14^ο αιώνα ο δόγης και χρονογράφος Andrea Dandolo, ο οποίος είναι ο πρώτος που πραγματεύεται το θέμα με κάποια ευρύτητα, ο Μάρκος Sanudo και οι άνδρες του κατέκτησαν τη Νάξο, την Πάρο, τη Μήλο και τη Σαντορίνη, καταλαμβάνοντας τα νησιά αυτά ξεχωριστά ο ένας από τον άλλο. Ο Μαρίνος Dandolo κατέλαβε την Άνδρο, ο Ανδρέας και ο Ιερεμίας Ghisi με τη σειρά τους κατέλαβαν την Τήνο, τη Μύκονο, τη Σκύρο, τη Σκόπελο και τη Σκιάθο, ενώ η Λήμνος καταλήφθηκε από τον Φιλόκαλο Navigaioso. Μεταγενέστερες πηγές, σχετικά με τους Ghisi, αναφέρουν επίσης ότι τα δύο αδέρφια μοίρασαν τα νησιά μεταξύ τους: ο Ιερεμίας πήρε τη Σκύρο, τη Σκιάθο και τη Σκόπελο, που ανήκουν στο σύμπλεγμα των Σποράδων και ο Ανδρέας τα κυκλαδονήσια Τήνο και Μύκονο. Από τα νησιά αυτά η Τήνος και η Σκύρος ανήκαν στο τεταρτημόριο του αυτοκράτορα και

τα άλλα είχαν επιδικαστεί στους Σταυροφόρους. Η αποστολή του 1207 αποτέλεσε την ηρωική φάση της κατάκτησης, αλλά οι βενετικές επιδρομές στο Αιγαίο συνεχίστηκαν και στα επόμενα χρόνια, οδηγώντας πιθανόν στην απόκτηση άλλων νησιών. Δεν είμαστε σε θέση, όμως, να καθορίσουμε με ακρίβεια για ποιά νησιά πρόκειται και οι ασφαλείς πληροφορίες μας αναφέρονται μόνο στην κατάκτηση των νησιών των Κυθήρων και των Αντικυθήρων, έργο αντίστοιχα του Μάρκου Venier και του Giacomo Viaro, οι οποίοι είχαν αποπλεύσει από την Κρήτη.

Οι αυθέντες του Αρχιπελάγους δημιούργησαν δεσποτείες στην πράξη ανεξάρτητες από τη βενετική Πολιτεία. Με το τέλος της κατάκτησης ο Sanudo κράτησε για τον εαυτό του τη Νάξο και άλλα μικρότερα νησιά, συγκροτώντας το Δουκάτο του Αιγαίου Πελάγους ή του Αρχιπελάγους, του οποίου υπήρξε ο πρώτος τιτλούχος. Ο ίδιος πιθανόν παραχώρησε κάποια νησιά ως φέουδο σε ευγενείς Βενετούς και γνωρίζουμε με σχετική βεβαιότητα ότι τέτοια ήταν η περίπτωση της Ανδρου, που την εμπιστεύθηκε στον Μαρίνο Dandolo. Οι Ghisi, απ' ό,τι φαίνεται, δεν υπήρξαν υποτελείς του Sanudo, ενώ ο Navigaioso ήταν εξαρτημένος απευθείας από τον αυτοκράτορα, από τον οποίο έλαβε το αξίωμα του «Μεγαδούκα της Κωνσταντινούπολης», ένα αυλικό τίτλο που πέρασε από το Βυζάντιο στην ιεραρχία της λατινικής αυτοκρατορίας. Η θέση των αυθεντών των νησιών ήταν ολότελα ιδιαίτερη και διαφορετική από εκείνη των φεουδαρχών που εγκαταστάθηκαν στα βενετικά εδάφη. Είχαν πράγματι καταλάβει εδάφη που δεν είχαν επιδικαστεί στη Βενετία με τη συμφωνία της διανομής και αναγνώριζαν ως κύριό τους τον λατίνο αυτοκράτορα. Ο δεσμός με τη Βενετία, τουλάχιστον στην αρχή, υπήρξε αρκετά χαλαρός και εξαρτώταν μόνο από τις υποχρεώσεις που τουλάχιστον στη θεωρία απέρρεαν από το καθεστώς του βενετού πολίτη και από εκείνες που είχαν αναληφθεί πριν από την κατάκτηση. Αλλά στην πράξη η ασάφεια της κατάστασης επέτρεψε σ' αυτούς να ενεργούν έξω από κάθε έλεγχο της μητρόπολης. Η επέμβαση του Μάρκου Sanudo στην Κρήτη είναι μια ολοφάνερη απόδειξη γι' αυτό. Πράγματι, το 1212, οι τοπικοί βυζαντινοί άρχοντες επαναστάτησαν εναντίον της βενετικής κυριαρχίας και ο δούκας της Κρήτης Giacomo Tiepolo, ζήτησε βοήθεια από τον Sanudo, ο οποίος με την υπόσχεση μιας αποζημίωσης σε φέουδα, έφτασε στην Κρήτη και εύκολα κατέβαλε τους εξεγερμένους. Όμως, αμέσως μετά, άλλαξε στρατόπεδο και ήρθε σε συμφωνία με έναν άλλον άρχοντα της οικογένειας Σκορδίλη, παίρνοντας μέρος σε ένα σχέδιο για την κατάκτηση του νησιού, όπου προφανώς απέβλεπε να εγκαθιδρύ-

σει ηγεμονία. Τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου ξέσπασε στον Χάνδακα νέα εξέγερση και η πόλη καταλήφθηκε από τα στρατεύματα του Sanudo υποστηριζόμενα από τους Έλληνες, υποχρεώνοντας σε φυγή τον δούκα, ο οποίος κατέφυγε σε ένα φρούριο. Οι εξεγερμένοι κατέλαβαν σχεδόν όλο το νησί, αλλά ο Tierolo ανέλαβε και πάλι επιθετική δράση με τη βοήθεια και ενισχύσεων που έφτασαν από τη Βενετία, ανακατέλαβε τον Χάνδακα και εξανάγκασε τους εξεγερμένους να αμυνθούν, ώσπου λίγο καιρό αργότερα κατέληξαν σε συμφωνία, με την οποία ο Sanudo αποχώρησε παίρνοντας μαζί του είκοσι ευγενείς κρητικούς που τον είχαν υποστηρίξει.

Εκτός από αυτό το επεισόδιο, πολύ λίγα είναι εν τέλει γνωστά για τα νησιά κατά τα χρόνια της λατινικής αυτοκρατορίας, οι τύχες της οποίας παραμένουν ελάχιστα γνωστές, όπως εκείνες της πρώτης φάσης της κατάκτησης. Έχουμε πληροφορίες για μια αντιπαράθεση ανάμεσα στον δούκα Άγγελο Sanudo, διάδοχο του Μάρκου, και τον Φίλιππο Ghisi, γαμπρό του Ιερεμία, για την κατοχή της Αμοργού, η οποία αποτελούσε μέρος του δουκάτου του Αρχιπελάγους, αλλά μπορούμε να ανασυνθέσουμε με κάποια ευρύτητα μόνον ορισμένα γεγονότα που σχετίζονται με την Άνδρο. Το 1235 ο κύριος της Άνδρου, Μαρίνος Dandolo, είχε μια βίαιη αντιπαράθεση για αιτίες άγνωστες σε μας με τον λατίνο επίσκοπο Ιωάννη. Στην αρχή τον φυλάκισε, αργότερα τον εξανάγκασε σε εξορία στερώντας τον από τα έσοδα του νησιού και συνέχισε να είναι εχθρικός απέναντί του παρά την παρέμβαση του λατίνου πατριάρχη, με τον οποίο κατέληξε σε συμφωνία, την οποία στη συνέχεια δεν σεβάστηκε. Το 1233 ο επίσκοπος προσέτρεξε στον πάπα Γρηγόριο Θ', ο οποίος κάλυψε προσωρινά τις οικονομικές του ανάγκες και έδωσε εντολή στις εκκλησιαστικές έδρες της Μοσυνόπολης, των Αθηνών και της Θήβας να διακηρύξουν επίσημα τον αφορισμό εναντίον του Dandolo, προστρέχοντας εάν ήταν αναγκαίο στη βία για να θεθεί τέλος στην εξορία του επισκόπου. Ωστόσο, η εξορία αυτή συνεχιζόταν ακόμη τον Οκτώβριο του 1238, όταν τελειώνουν οι πληροφορίες μας σχετικά με το θέμα αυτό και δεν γνωρίζουμε πώς έκλεισε η υπόθεση.

Περισσότερο λεπτομερείς αντίθετα είναι οι πληροφορίες την επαύριο της πτώσης της λατινικής αυτοκρατορίας, όταν η αντεπίθεση του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου έθεσε σε αμφισβήτηση τη βενετική κυριαρχία και ώθησε τους αυθέντες των νησιών να επαναπροσεγγίσουν τη μητρόπολη για να επιτύχουν την προστασία της. Στη βενετο-βυζαντινή συνθήκη του Μαρτίου 1277 περιλήφθηκε λοιπόν για πρώτη φορά όρος σχετικός με

τους αυθέντες των νησιών, τον Μάρκο Β' Sanudo δούκα του Αρχιπελάγους και τον Βαρθολομαίο Ghisi άρχοντα της Τήνου και της Μυκόνου, τους οποίους συμπεριέλαβε η εκχειρία που συμφωνήθηκε μεταξύ των δύο πλευρών υπό τον όρο ότι δεν θα υποστήριζαν τους εχθρούς της αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα τους πειρατές που δρούσαν εναντίον της. Λίγο αργότερα, ωστόσο, και αυτά τα νησιά δέχτηκαν επίθεση από τα στρατεύματα του Βυζαντίου και, κατά το καλοκαίρι, ο Ιταλός Λικάριος – ένας τυχοδιώκτης στην υπηρεσία του Παλαιολόγου – επιτέθηκε στη Σκόπελο η οποία, παρόλο που εθεωρείτο απόρθητη, έπεσε εύκολα στα χέρια του, επειδή εξαντλήθηκαν τα αποθέματα νερού. Μαζί με τη Σκόπελο καταλήφθηκε και η Σκύρος, και πιθανότατα με την ίδια ευκαιρία έπεσαν επίσης η Σκιάθος και τα άλλα μικρότερα νησιά που συγκροτούσαν την επικράτεια του Φιλίππου Ghisi. Αυτός ο τελευταίος συνελήφθη και οδηγήθηκε στην Κωνσταντινούπολη όπου παρέμεινε για πολύ καιρό φυλακισμένος. Την ίδια τύχη είχε και η Αμοργός, που βρισκόταν εξίσου κάτω από την εξουσία του Ghisi, αλλά της οποίας η πτώση φαίνεται ότι είχε συμβεί λίγο καιρό νωρίτερα. Ο Λικάριος έπλευσε στη συνέχεια για να καταλάβει τη Λήμνο, όπου ήταν αυθέντες οι Foscari, οι Gradenigo και οι Navigaioso. Τα φρούρια των Foscari και των Gradenigo έπεσαν γρήγορα στα χέρια του Λικάριου, αλλά ο Paolo Navigaioso πρόβαλε γενναία αντίσταση στους Βυζαντινούς με τη δύναμη επτακοσίων ανδρών που υπεράσπιζαν το κάστρο του. Η πολιορκία συνεχίστηκε για τρία χρόνια, μέχρι περίπου το τέλος του 1279. Ο Navigaioso στο μεταξύ πέθανε και την άμυνα ανέλαβε η σύζυγός του, η οποία στο τέλος αναγκάστηκε να παραδοθεί. Πρόκειται, παρά ταύτα, για ένα επεισόδιο μικρής διάρκειας, επειδή μετά τον θάνατο του Παλαιολόγου το 1282, το έργο του για την επανάκτηση της αυτοκρατορίας διαλύθηκε γρήγορα και οι Βενετοί ανέλαβαν και πάλι την κατοχή των κτήσέων τους.

Giorgio Ravegnani

IL DUCATO DELL' ARCIPELAGO
DALLA CONQUISTA VENEZIANA ALL' INDOMANI
DELLA CADUTA DELL'IMPERO LATINO

LA CONQUISTA VENEZIANA DELL' ARCIPELAGO GRECO fu una conseguenza non prevista della quarta crociata. Nel marzo del 1204, mentre assediavano Costantinopoli, le due parti che concorrevano all'impresa, Veneziani e Crociati, si accordarono per l'assetto che avrebbero dato all'impero che intendevano conquistare e alla divisione del territorio che a questo apparteneva. Tra le altre cose fu deciso di dare al nuovo impero un ordinamento feudale e di istituire un imperatore latino con diritto alla sovranità su un quarto dell'intero territorio. La parte restante sarebbe stata divisa in misura uguale fra i Crociati e i Veneziani in misura di un quarto e mezzo per ognuno.

Costantinopoli cadde il 12 aprile del 1204 e, meno di un mese dopo, fu eletto il primo imperatore latino nella persona del conte Baldovino di Fiandra; secondo i termini dell'accordo di marzo, alla parte che non aveva avuto il sovrano andò il patriarcato di Costantinopoli che fu pertanto concesso al veneziano Tommaso Morosini. Poco più tardi si mise al lavoro una commissione mista composta da dodici Veneziani e altrettanti crociati per ripartire il territorio dell'impero, come era stato previsto dallo stesso accordo. La commissione terminò i lavori intorno alla metà di settembre dello stesso anno e dell'attività di questa è giunto fino ai nostri giorni il catalogo geografico delle rispettive assegnazioni territoriali, un documento noto come *Partitio terrarum imperii Romaniae* (divisione delle terre dell'impero di Romania) che ne rappresenta la fase finale. La *partitio* divise i territori della Romania (nome con cui gli Occidentali indicavano l'impero di Bisanzio) in una prima parte (*pars prima*) corrispondente alla Tracia e una parte seconda (*pars secunda*) relativa alle zone restanti nelle quali furono concesse terre ai vincitori secondo il meccanismo dei quarti. I Veneziani sulla base di questo documento ottennero attribuzioni territoriali in Tracia, nella Grecia continentale e insulare. In Tracia furono loro assegnato il tratto costiero da Eraclea a Sigopotamo, nella penisola di Gallipoli e, all'interno,

una sottile linea di possedimenti che dal mar di Marmara si prolungava fino ad Adrianopoli. In Grecia ebbero i territori a occidente della catena del Pindo: Albania, Acarnania ed Etolia e le isole ionie di Zacinto, Cefalonia, Leucade e Corfù. Ottennero inoltre la metà occidentale del Peloponneso, le due estremità dell'Eubea e le isole di Andro, Egina e Salamina. A ciò si aggiungevano infine altri due possedimenti non compresi nel catalogo, cioè i tre ottavi di Costantinopoli, che già era stata divisa fra il doge e i baroni, e l'isola di Creta acquistata dal marchese Bonifacio di Monferrato. La posizione di Venezia nel nuovo impero latino era quanto mai forte: oltre ai territori assegnati, già il trattato del marzo 1204 prevedeva una serie di vantaggi sostanziali per la città lagunare: venne riconfermata la condizione di privilegio che da secoli godeva in Levante, ma che spesso era stata messa in forse dai cambiamenti della politica bizantina, ottenne il passaggio sotto la sua giurisdizione delle chiese bizantine e delle relative sostanze nei territori di sua pertinenza, il divieto di ammettere nell'impero latino i cittadini di stati in guerra con Venezia; il doge Enrico Dandolo fu infine esentato dall'obbligo di vassallaggio al sovrano latino e questo onere feudale fu limitato soltanto alla persone cui egli avrebbe concesso feudi e cariche.

La spartizione del settembre 1204 aveva tuttavia un valore puramente teorico dato che, quando fu effettuata, gran parte dell'impero bizantino restava ancora da sottomettere, a eccezione della capitale e dei territori di Macedonia e Tracia che Baldovino I aveva sottomesso con una breve campagna estiva. Nella pratica, anche quando iniziò la conquista, le cose si rivelarono molto più difficili del previsto e all'impero latino, pesantemente sconfitto dai Bulgari nel 1205 ad Adrianopoli, si contrapposero presto i nuovi stati bizantini costituiti in Epiro e a Nicea, dall'ultimo dei quali nel 1261 sarebbe partita la riconquista di Costantinopoli. I Veneziani presero possesso dei territori loro assegnati in Tracia probabilmente già nel corso del 1204, ma si trovarono in difficoltà per quanto riguardava le assegnazioni nelle altre zone di conquista, che riuscirono ad acquisire soltanto in minima parte. Il motivo di questa anomalia dipese essenzialmente da due fattori: il primo di ordine generale, dovuto alla confusione in cui cadde l'impero latino subito dopo la sua costituzione, in cui le assegnazioni territoriali fatte sulla carta spesso non coincisero con la realtà; l'altro connesso alla secolare politica di Venezia, che preferì restare legata alla propria tradizione navale piuttosto che costituirsi un dominio di terraferma, come avrebbe richiesto la conquista effettiva di quanto aveva ottenuto nella spartizione. I territori di Levante furono per lo più sottomessi con spedizioni partite

dalla madrepatria a cominciare dal 1205, quando la flotta inviata a portare a Costantinopoli il nuovo patriarca latino occupò Durazzo. La stessa spedizione navale prese quindi possesso provvisoriamente di Corfù, base di Leone Vetrano, un corsaro al servizio di Genova, la cui conquista fu poi consolidata fra 1206 e 1207 con la cattura e l'uccisione del Vetrano. Nello stesso anno fu la volta di Corone e Modone, che erano ugualmente divenute nidi di pirati, e di qui la flotta inviata da Venezia proseguì alla volta di Creta che sarebbe stata sottomessa nell'arco di un decennio.

La conquista di Creta fu senza dubbio l'operazione più difficile condotta da Venezia e, nello stesso tempo, la più proficua per i vantaggi che ne derivarono, dato che l'isola si trovava al crocevia delle grandi rotte mediterranee e formava come tale l'indispensabile completamento degli scali marittimi che la città si era assicurata fino a quel momento. Nel 1203, sotto le mura di Costantinopoli assediata, l'isola era stata ceduta a Bonifacio di Monferrato da Alessio Angelo il giovane, che con l'aiuto dei crociati avrebbe di lì a poco conquistato il trono di Bisanzio; Bonifacio di Monferrato, a sua volta, la aveva venduta a Venezia nell'estate del 1204. Per quanto riguardava le assegnazioni alle quali Venezia aveva rinunciato, il governo cittadino optò per la definizione di accordi con chi ne era venuto effettivamente in possesso e così si ebbero, fra 1209 e 1210, i trattati con il signore dell'Epiro Michele Angelo, che si proclamò vassallo del doge di Venezia, con Maio Orsini signore di Cefalonia, Itaca e Zacinto, con il francese Geoffroy de Villehardouin divenuto signore del Peloponneso e, infine, con Ravano dalle Carceri che deteneva il controllo dell'isola di Eubea o Negroponte.

Assai più complessa e fuori da ogni programmazione fu la conquista delle isole dell'Arcipelago. La *partitio terrarum* assegnava pressoché tutte le isole dell'Egeo all'imperatore e ai crociati mentre a Venezia come si è visto erano state attribuite soltanto Andro, Egina, Salamina e una porzione dell'Eubea, ma un paio di anni dopo la spartizione la maggior parte delle isole egee restava ancora da conquistare. Le difficoltà dell'impero latino, che era un organismo statale incredibilmente debole, e la preminenza di altri obiettivi strategici avevano distratto gli Occidentali ed esse erano cadute in mano ad avventurieri che avevano approfittato del vuoto di potere. Questo fatto costituiva un pericolo notevole, sia perché non c'erano le forze per allontanarli sia anche perché essi arrecavano molti danni esercitando la pirateria. «Erano in questi tempi molte isole dell'Arcipelago – scrive il cronista veneziano Daniele Barbaro – cadute in mano di persone malvagie

e di ladri che, non rispettando alcuna autorità, facevano danni a tutti». Né l'imperatore latino, prosegue il cronista, né i Veneziani potevano intervenire poiché il primo era impegnato nella guerra contro Teodoro Lascaris di Nicea e i secondi nella conquista di Creta, per cui gli abitanti delle isole erano abbandonati a se stessi. In questo stato di cose, nel quale di fatto la conquista dell'Arcipelago era alla portata di tutti, l'iniziativa privata finì per sostituire quella pubblica. Il nobile veneziano Marco Sanudo – prosegue il cronista – si rese conto della situazione e raccolse intorno a sé un gruppo di audaci preparandosi all'azione. Essi progettaronο perciò una spedizione destinata a sottomettere l'Arcipelago, ma dapprima dovettero risolvere le difficoltà procedurali che un'operazione del genere comportava. Si rivolsero di conseguenza al doge (allora Pietro Ziani, dato che il conquistatore di Costantinopoli, Enrico Dandolo, era morto nel 1205) e ne ottennero il consenso; in secondo luogo, tenendo conto che la maggior parte delle isole ricadeva sotto la giurisdizione dell'imperatore latino, presero contatto anche con lui per lo stesso scopo.

Il racconto delle fonti che ricordano l'episodio è piuttosto vago, ma sembra di capire che vi siano state trattative più o meno dirette fra il doge veneziano e l'imperatore latino terminate in un accordo probabilmente sottoscritto nel 1206. Venezia autorizzò i propri cittadini a occupare le isole sottraendole ai corsari che se ne erano impossessati e il sovrano di Costantinopoli, per parte sua, si impegnò a riconoscere il fatto compiuto a condizione che i conquistatori si assumessero un certo numero di obblighi feudali nei suoi confronti. A ciò si aggiungeva infine il divieto di coinvolgere i Greci nell'impresa. Iniziava così l'avventura forse più caratteristica nella formazione dell'impero coloniale veneziano: l'iniziativa infatti fu presa da un certo numero di Veneziani di Costantinopoli, sfuggendo almeno in parte al controllo pubblico, e questi misero in campo a proprie spese le forze necessarie. La progettata spedizione avrebbe infine riguardato le isole egee, uscendo dal settore veneziano per interessare sia quello imperiale che quello crociato. L'organizzatore dell'impresa, Marco Sanudo, era un nipote del doge Enrico Dandolo. Nell'agosto del 1204 era stato uno dei tre inviati ad Adrianopoli per condurre le trattative che avrebbero portato alla cessione di Creta. Tra il 1204 e il 1205 era inoltre partito da Costantinopoli con una flotta di otto galere armate a sue spese conquistando l'isola di Nasso in cui si erano insediati pirati genovesi. Alla fine di giugno era di nuovo a Costantinopoli come funzionario del podestà veneziano e, poco più tardi, si recò a Venezia per illustrare al nuovo doge Pietro Ziani il progetto di

conquista delle isole. Dallo Ziani ottenne un decreto in forza del quale tutti i Veneziani erano autorizzati a conquistare a proprie spese le isole e le città dell'impero assegnate a Venezia nella spartizione, esclusi alcuni territori riservati al governo centrale, a condizione però che fossero ceduti o lasciati in eredità ai soli cittadini veneziani. Questo decreto costituiva quindi il punto di partenza del progetto ideato dal Sanudo, che in seguito riuscì a completare coinvolgendo anche l'imperatore latino di Costantinopoli.

Marco Sanudo tornò in Romània nel 1206 quale comandante di galea nella flotta che conquistò Corfù e a Costantinopoli raccolse intorno a sé i Veneziani con i quali, nel 1207, partì per la spedizione navale che in poco tempo avrebbe portato alla sottomissione delle isole greche. La sua conquista fu probabilmente facilitata dal fatto che si presentò come amico e difensore dei Greci contro i pirati che infestavano l'Arcipelago, ma non siamo purtroppo in grado di definirne l'esatto svolgimento a causa delle notizie contraddittorie fornite dalle fonti – tarde e spesso poco attendibili – che tendono ad attribuire alla prima spedizione avvenimenti in realtà posteriori e, inoltre, dalla confusione operata in proposito dalla storiografia ottocentesca che ha reso ancora più complicato il quadro. Un'analisi rigorosa delle testimonianze ha tuttavia consentito di concludere che nel 1207 si stabilirono con sicurezza nell'Egeo le signorie di Marco Sanudo, di Marino Dandolo, dei fratelli Ghisi e di Filocalo Navigaioso, mentre pare che quelle dei Querini a Stampalia, di Giacomo Barozzi su Santorini e Thirasia e dei Giustinian, Michiel e Ghisi su Ceo siano posteriori. Stando a quanto scrive nel Trecento il doge e cronista Andrea Dandolo, che è il primo a trattare l'argomento con una certa ampiezza, Marco Sanudo e i suoi uomini conquistarono Nasso, Paro, Milo e Santorini, occupandole indipendentemente gli uni dagli altri; Marino Dandolo prese Andro; Andrea e Geremia Ghisi a loro volta conquistarono Tino, Micono, Sciro, Scopelo e Sciato mentre Lemno venne occupata da Filocalo Navigaioso. Fonti più tarde, a proposito dei Ghisi, ci dicono inoltre che i due fratelli si divisero le isole: Geremia ebbe Sciro, Sciato e Scopelo appartenenti al gruppo delle Sporadi e Andrea le cicladi Tino e Micono. Di queste Tino e Sciro appartenevano al quarto imperiale e le altre erano state attribuite ai crociati. La spedizione del 1207 segnò la fase eroica della conquista, ma le scorrerie veneziane nell'Egeo continuarono anche negli anni successivi portando probabilmente all'acquisizione di altre isole; non siamo in grado di precisare, però, di quali si sia trattato e le nostre informazioni sicure riguardano soltanto la presa delle isole di Cerigo (Citera) e Cerigotto ad opera

rispettivamente di Marco Venier e Giacomo Viaro che partirono da Creta.

I signori dell'Arcipelago diedero vita a principati di fatto indipendenti dal Comune veneziano. Al termine della conquista il Sanudo tenne per sé Nasso e altre isole minori costituendo il ducato dell'Egeo Pelago o Arcipelago, di cui fu il primo titolare. Egli ne concesse probabilmente alcune in feudo a nobili veneziani e sappiamo con relativa sicurezza che questo fu il caso di Andro, affidata a Marino Dandolo. I Ghisi, a quanto pare, non furono vassalli del Sanudo, mentre il Navigaioso dipendeva direttamente dall'imperatore, dal quale ottenne la dignità di «megaduca di Costantinopoli», un titolo di corte che da Bisanzio era passato nella gerarchia dell'impero latino. La situazione dei signori delle isole era del tutto particolare e diversa da quella dei feudatari insediati nei territori veneziani: avevano infatti conquistato terre non assegnate a Venezia nella spartizione e riconoscevano come signore l'imperatore latino. Il legame con Venezia, almeno all'inizio, fu assai tenue e dipendeva soltanto dagli obblighi che almeno in teoria comportava lo stato di cittadini e da quelli assunti prima della conquista. Ma in pratica l'ambiguità della situazione consentì loro di operare al di fuori di ogni controllo della madrepatria. L'intervento a Creta di Marco Sanudo ne è una prova evidente: nel 1212, infatti, i locali signori bizantini (gli *arconti*) si ribellarono alla dominazione veneziana e il duca, Giacomo Tiepolo, chiese aiuto al Sanudo che, dietro la promessa di un compenso in feudi, si recò a Creta ed ebbe facilmente ragione dei ribelli. Subito dopo, però, cambiò campo e si accordò con un altro arconte della famiglia degli Skordili associandosi a un piano di conquista dell'isola, della quale aspirava verosimilmente alla signoria. Nel giugno dello stesso anno scoppiò a Candia una nuova rivolta e la città venne occupata dalle truppe del Sanudo appoggiate dai Greci, costringendo alla fuga il duca che si rifugiò in un castello. I rivoltosi si impadronirono quasi dell'intera isola, ma il Tiepolo riprese l'offensiva anche con l'aiuto di rinforzi arrivati da Venezia rioccupando Candia e costringendo gli insorti sulla difensiva finché qualche tempo più tardi si arrivò a un accordo, in forza del quale il Sanudo si ritirò portando con sé venti nobili cretesi che lo avevano appoggiato.

A parte questo episodio, infine, ben poco si conosce sulle isole durante gli anni dell'impero latino, le cui vicende restano per noi molto poco chiare come quelle della prima fase della conquista. Abbiamo notizia di un contrasto fra il duca Angelo Sanudo (succeduto a Marco) e Filippo Ghisi, genero di Geremia, per il possesso di Amorgo, che faceva parte del ducato dell'Arcipelago, ma possiamo ricostruire con una certa ampiezza soltanto alcuni fatti relativi

ad Andro. Nel 1235 il signore di questa, Marino Dandolo, ebbe un violento contrasto per cause a noi sconosciute con il vescovo latino Giovanni. Lo fece dapprima imprigionare; poi lo costrinse all'esilio privandolo delle rendite dell'isola e continuò a essergli ostile malgrado l'intervento del patriarca latino, con il quale raggiunse un accordo che poi non rispettò. Nel 1233 il vescovo ricorse a papa Gregorio IX, che provvide temporaneamente alle sue necessità finanziarie e ordinò alle sedi ecclesiastiche di Mosinopoli, Atene e Tebe di proclamare solennemente la scomunica contro il Dandolo, ricorrendo se necessario alla forza per mettere fine all'esilio del vescovo. Questo esilio, però, durava ancora nell'ottobre del 1238 quando terminano le nostre informazioni sull'argomento e non si sa come la vicenda si sia conclusa.

Più dettagliate al contrario si fanno le notizie all'indomani della caduta dell'impero latino, quando la controffensiva di Michele VIII Paleologo mise in forse la dominazione veneziana e spinse i signori delle isole a riavvicinarsi alla madrepatria per ottenerne la protezione. Nel trattato veneto-bizantino del marzo 1277 fu quindi inserita per la prima volta una clausola relativa ai signori delle isole, Marco II Sanudo duca dell'Arcipelago e Bartolomeo Ghisi signore di Tino e Micono, ai quali fu estesa la tregua conclusa fra le due parti a condizione che non sostenessero i nemici dell'impero e in particolare i corsari che contro di questo operavano. Poco più tardi, tuttavia, anche queste isole furono investite dalle truppe di Bisanzio e, verso l'estate, l'italiano Licario – un avventuriero al servizio del Paleologo – attaccò Scopelo che, sebbene fosse ritenuta imprendibile, cadde facilmente nelle sue mani per esaurimento della scorta d'acqua. Assieme a Scopelo venne presa Sciro e, probabilmente nella stessa occasione, caddero anche Sciato e le altre isole minori che formavano il dominio di Filippo Ghisi; quest'ultimo fu catturato e venne condotto a Costantinopoli dove restò a lungo prigioniero. La stessa sorte toccò ad Amorgo, che era ugualmente sotto l'autorità del Ghisi, la cui caduta sembra però da anticipare a qualche tempo prima. Licario andò quindi a conquistare Lemno, retta in signoria dai Foscari, dai Gradenigo e dai Navigaioso. I castelli dei Foscari e dei Gradenigo caddero rapidamente nelle sue mani, ma Paolo Navigaioso oppose una tenace resistenza ai Bizantini, forte dei settecento uomini che difendevano la sua fortezza. L'assedio si protrasse per tre anni, fin verso la fine del 1279; il Navigaioso nel frattempo morì e la difesa fu assicurata dalla moglie che alla fine dovette arrendersi. Si trattò tuttavia di un episodio di breve durata perché, dopo la morte del Paleologo nel 1282, la sua opera di riconquista si dissolse rapidamente e i Veneziani tornarono in possesso dei loro possedimenti.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

ΠΗΓΕΣ / FONTI

- A. Carile, «Partitio Terrarum Imperii Romanie», *Studi Veneziani* 7 (1965), 125-305,
- A. Carile, *La cronachistica veneziana (secoli XIII-XVI) di fronte alla spartizione della Romania nel 1204*, Firenze 1968.
- I trattati con Bisanzio 1265-1285, επιμέλεια / a cura di M. Pozza - G. Ravegnani*, Venezia 1996.

ΜΕΛΕΤΕΣ / STUDI

- S. Borsari, *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo*, Napoli 1966.
- A. Carile, *Per una storia dell'impero latino di Costantinopoli (1204-1261)*, 2η έκδ. / 2a ed., Bologna 1978.
- G. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, 3 τόμ. / 3 voll., Verona 1976 (2η έκδ. / 2a ed. 1981).
- J. K. Fotheringham, *Marco Sanudo Conqueror of the Archipelago*, Oxford 1915.
- R. Loenertz, *Les Ghisi dynastes vénitiens dans l'Archipel 1207-1390*, Firenze 1975.
- Th. F. Madden, *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, Baltimore - London 2003.
- G. Ravegnani, *La Romània veneziana, στον τόμο / in Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, II, *L'età del Comune*, Roma 1995, 183-231.
- G. Saint-Guillain, *Les conquérants de l'Archipel: l'Empire Latin de Constantinople, Venise et les premiers seigneurs des Cyclades*, στο έργο / in *Quarta Crociata. Venezia - Bisanzio - Impero Latino*, επιμέλεια / a cura di G. Ortalli, G. Ravegnani, P. Schreiner, Venezia 2006, I, 125-237.
- F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen-Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Paris 1959.

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΥΤΙΚΟΥΣ ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ (13^{ος}-14^{ος} ΑΙΩΝΑΣ)

Ο ΧΑΡΟΣ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ως κομβικό σημείο της ανατολικής Μεσογείου, όπως διαφαίνεται από τη δυναμική κινητικότητα των Δυτικών την περίοδο των σταυροφοριών, χρήζει περαιτέρω έρευνας. Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται έξαρση του ενδιαφέροντος για τη μεσαιωνική περίοδο και ιδιαίτερα την περίοδο της λατινικής κυριαρχίας στον μεσογειακό χώρο, όπως προκύπτει από τη συγκέντρωση και αξιοποίηση ανέκδοτου και δημοσιευμένου αρχαιολογικού υλικού από τη Βενετία, Γένουα, Τορίνο, Βαρκελώνη, τη βιβλιογραφία που αυξάνεται διαρκώς, τα διεθνή επιστημονικά συνέδρια που προβάλλουν τις νέες ερευνητικές τάσεις και τη συμβολή των αρχαιολογικών πορισμάτων, που δια φωτίζουν και δίνουν πιο ολοκληρωμένη εικόνα της κατάστασης που διαμορφώθηκε προβάλλοντας μια νέα οπτική του μεσογειακού πολιτισμού. Ως γνωστό οι σταυροφορικές κτήσεις προσήλκυσαν επόικους από τη δυτική Ευρώπη, κυρίως Γάλλους, Ιταλούς και Καταλανούς, που αναζητούσαν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και ευημερίας και συμβίωναν ειρηνικά με τους κατοίκους των περιοχών, επιτρέποντας την ανάπτυξη αλληλεπιδράσεων και προσαρμογής με τις γνωστές συνέπειες στον πολιτικό, κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό τομέα. Εδώ, θα επικεντρωθούμε κυρίως στην παρουσία και στις δραστηριότητες των Δυτικών στα νησιά του Αιγαίου, όπως προκύπτει από δημοσιευμένες δυτικές πηγές του 13^{ου} και του 14^{ου} αιώνα (ανδεγαυικά, καταλανικά και βενετικά έγγραφα), στις οποίες αναδύονται στοιχεία για την πολιτική των δυτικών δυνάμεων της εποχής αλλά και για την καθημερινή ζωή και τη συμβίωση των Λατίνων με τους κατοίκους των νησιών. Ας μας επιτραπεί κατ' αρχάς να αναφερθούμε στο πολιτικό προσκήνιο, όπως διαμορφώθηκε στο δεύτερο μισό του 13^{ου} και τον 14^ο αιώνα και στο κλίμα ανασφάλειας που επικρατούσε εξαιτίας της πειρατείας και των συνεχών αντιπαραθέσεων των πολιτικών δυνάμεων (των Βυζαντινών, Ανδεγαυών, Καταλανών, Βενετών, Γενουατών και Τούρκων) στον χώρο.

Η πειρατεία, ως γνωστόν, αποτελούσε σημαντικό παράγοντα αστάθειας και διατάραξης της ασφαλούς ναυσιπλοΐας στο Αιγαίο, αλλά και επιδείνωσης των συνθηκών ζωής των κατοίκων με πολιτικές και οικονομικές επιπτώσεις. Η παρακμή του βυζαντινού ναυτικού παρά τις διαβεβαιώσεις του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1261-1282) ότι κατέστειλε την πειρατεία στον χώρο δεν απέδωσε και η πειρατεία ανθούσε συνιστώντας ιδιαίτερα επικερδή επιχείρηση, όπως προκύπτει από σχετικές αναφορές στα σύγχρονα χρονικά (γαλλικό χρονικό του Μορέως, χρονικό του Sanudo). Επιπλέον η ανάπτυξη της δύναμης των Γενουατών με τα προνόμια που απέκτησαν από τους Βυζαντινούς, η μόνιμη αντιπαράθεση με τους Βενετούς που κυριαρχούσαν ήδη στον μεσογειακό χώρο, η παρουσία των Ανδεγαυών αλλά και η επεκτατική πολιτική των Καταλανών συνέβαλαν στην επικινδυνότητα των θαλασσών και των παραλιών. Στις εμπορικές συνθήκες των δυνάμεων της εποχής προβλέπονταν ειδικές διατάξεις για την αντιμετώπιση του φαινομένου της πειρατείας που προστάτευαν τους συμβαλλόμενους και καθόριζαν αποζημιώσεις για τις βλάβες που τυχόν θα υφίσταντο. Έτσι πολεμικά πλοία πλήρως εξοπλισμένα περιπολούσαν τα παράλια και επενέβαιναν σε περίπτωση πειρατικής επίθεσης, ή συνόδευαν τις διπλωματικές και εμπορικές αποστολές (*pro custodia maritima*), ενώ οι πολιτικές δυνάμεις μίσθωναν πειρατές νομιμοποιώντας τους ως κουρσάρους (*cursores*) για να βλάψουν τους αντιπάλους. Πολλά βενετικά και καταλανικά έγγραφα αναφέρονται σε λεηλασίες και πειρατείες Γενουατών, Τούρκων και Καταλανών στο Αιγαίο. Συχνά ο δούκας της Νάξου κατήγγειλε επιδρομές Καταλανών, αλλά όπως προκύπτει, η κατάσταση δεν βελτιώθηκε ακόμη και μετά την επέμβαση του Πάπα. Οι Καταλανοί λεηλατούσαν την Εύβοια και τα νησιά αρπάζοντας γυναικόπαιδα και επιδίδονταν σε δουλεμπόριο. Συγκεκριμένα έγγραφο του 1326 του Βαρθολομαίου Ghisi (1311-1341), τριτημόριου της Εύβοιας, αναφέρει επιδρομές Τούρκων και Καταλανών στην Εύβοια και την Πελοπόννησο.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανδεγαυική πολιτική στη Ρωμανία και οι προσπάθειες του Καρόλου Α' (1266-1285) να επικρατήσει στον χώρο προκειμένου να αντιμετωπίσει τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο. Όπως προκύπτει από έγγραφο του ανδεγαυικού αρχείου οι Sanudo, δούκες του Αιγαίου, αλλά και οι Ghisi της Τήνου ήταν υποτελείς του πριγκιπάτου της Αχαΐας, των Βιλλεαρδουΐνων αρχικά και στη συνέχεια των Ανδεγαυών, οι οποίοι σύμφωνα με τη φεουδαρχική πρακτική της εποχής απαιτούσαν όρκο πίστωσης και υποτελείας, ενώ τους παρείχαν διευκο-

λύνσεις που αφορούσαν τις μετακινήσεις τους ή την αφορολόγητη εξαγωγή προϊόντων για λογαριασμό των ίδιων και των οικογενειών τους. Οι στενές σχέσεις της Εύβοιας και του δουκάτου του Αιγαίου με το πριγκιπάτο διατηρήθηκαν και τον 14^ο αιώνα. Έτσι οι Βενετοί Ghisi, τριτημόριοι Εύβοιας και κύριοι της Τήνου και της Μυκόνου, ήταν γνωστοί από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα στο πριγκιπάτο λόγω της επιγαμίας του Γεωργίου Ghisi με την κόρη του βαρόνου της Χαλανδρίτσας και καστροφύλακα της Καλαμάτας το 1292, ενώ ο εξάδελφός του Νικόλαος ήταν κοντόσταβλος του πριγκιπάτου με περιουσία στην Αργολίδα, όπως και αργότερα ο Βαρθολομαίος Β' Ghisi, έγινε κοντόσταβλος Αχαΐας και καστροφύλακας Θηβών από το 1327 έως το 1331. Επίσης ο δούκας Νικόλαος Sanudo το 1324-5 βρισκόταν στο πλευρό του πρίγκιπα της Αχαΐας οδηγώντας τα φραγκικά στρατεύματα εναντίον των Βυζαντινών. Τον 14^ο αιώνα οι Φλωρεντινοί ανέπτυξαν έντονη πολιτική και οικονομική δράση στη Ρωμανία με την οικογένεια των Acciaiuoli να εγκαθίστανται στην Πελοπόννησο στην υπηρεσία του πρίγκιπα της Αχαΐας Ροβέρτου του Τάραντα. Το συνοικέσιο του Άγγελου Acciaiuoli με τη Φιορέντζα Sanudo, κόρη του δούκα Ιωάννη, αλλά και με τον Νέριο, γιοι και οι δύο του Νικόλαου Acciaiuoli το 1362 δεν πραγματοποιήθηκε λόγω της αντίδρασης των Βενετών. Όπως ήταν φυσικό, η Βενετία παρεμπόδισε το συνοικέσιο φοβούμενη την επιρροή των Φλωρεντινών στο Αιγαίο σε βάρος της δικής της θέσης και υποχρέωσε τη Φιορέντζα να νυμφευθεί το 1364 τον Βενετό Νικόλαο Sanudo Spezzabanda. Μελέτες νεότερων ερευνητών παρέχουν πολύτιμες προσωπογραφικού χαρακτήρα πληροφορίες για τους ηγεμόνες του δουκάτου του Αιγαίου.

Αξιοσημείωτη ήταν η οικονομική πολιτική του Καρόλου Α' ιδιαίτερα σε ό,τι αφορούσε την οργάνωση του εμπορίου των σιτηρών και του μονοπωλίου του αλατιού, τα κέρδη από τα οποία αποτελούσαν σημαντική πηγή εσόδων για το ανδεγαυικό βασίλειο της Σικελίας. Η εξαγωγή των σιτηρών υπέκειτο σε αυστηρούς περιορισμούς που επέβαλε ο βασιλέας και αφορούσαν τις ποσότητες, τους δασμούς εξαγωγής, τις αγορές – σύσταση να επιλεγεί η πιο επικερδής, όπως η Γλαρέντζα ή ο Εύριπος (Negroponte, σημερινή Χαλκίδα). Άξια προσοχής ήταν και η νομισματική του πολιτική, όταν προσπαθούσε να διατηρήσει σταθερή την αξία και το βάρος του χρυσού καρολίνιου που είχε κόψει και να το επιβάλει στο βασίλειο απαγορεύοντας την κυκλοφορία ξένων νομισμάτων. Στη Γλαρέντζα έκοβε νόμισμα μικρής αξίας, το τορνέζιο, για τις πληρωμές των στρατευμάτων του, όμως δεν είχε ευρεία κυκλοφορία, διότι οι στρατι-

ώτες όπως και οι έμποροι προτιμούσαν να πληρώνονται με ένα ισχυρό νόμισμα, όπως το φλωρεντινό φιορίνι ή το βενετικό grosso.

Ο 14^{ος} αιώνας ήταν σημαντικός τόσο για τη δυτική Ευρώπη (πολιτικοί και κοινωνικοοικονομικοί μετασχηματισμοί, δημογραφική ύφεση), όσο και για την Ανατολή, όπου είχαν αντίκτυπο πολλά φαινόμενα της Δύσης. Στον χώρο της άλλοτε βυζαντινής αυτοκρατορίας (Ρωμανίας) παρατηρούμε ότι αρκετές σταυροφορικές ηγεμονίες είχαν καταλυθεί και πολλές φράγκικες οικογένειες εξαφανιστεί, ενώ στη θέση τους νέες οικογένειες κυρίως ιταλικής καταγωγής είχαν εγκατασταθεί και διεκδικούσαν εξουσία. Ιδιαίτερα οι ναυτικές δυνάμεις της Βενετίας και της Γένουας μοιράζονταν το εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου, ενώ αποτελούσαν ρυθμιστικό παράγοντα της πολιτικής της εποχής.

Η παρουσία και οι δραστηριότητες των Καταλωνών και Αραγωνίων στην περιοχή, όπως αναδύονται από ανέκδοτα έγγραφα του Αρχείου του Αραγωνικού Στέμματος στη Βαρκελώνη, αποτελεί σημαντική πτυχή της πολιτικής των δυνάμεων στην περιοχή. Συγκεκριμένα μελετάται το αρχείο του Ιακώβου Β' (1291-1327), του Αλφόνσου Γ' (1327-1336) και του Πέτρου Δ' (1336-1387), προκειμένου να διαφωτιστούν οι διεκδικήσεις της πολιτικής και οικονομικής αυτής δύναμης στην ανατολική Μεσόγειο, ενώ σε συνδυασμό με την παρακμή των φραγκικών ηγεμονιών να δοθεί ενδεχομένως μια νέα αντίληψη για την ιστορία της Μεσογείου αυτήν την εποχή. Ως γνωστόν, το βασίλειο Αραγωνίας-Καταλωνίας ανέπτυξε έντονη εξωτερική πολιτική στην ανατολική Μεσόγειο επί Ιακώβου Α' (1213-1276) με την προετοιμασία σταυροφορίας το 1267-1269, αλλά και με την οργάνωση συνομοσίας του επόμενου βασιλέα Πέτρου (1276-1285) με τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο εναντίον των Ανδεγαυών, που κατέληξε στον Σικελικό Εσπερινό το 1282 και την οριστική απώλεια της Σικελίας για τους Ανδεγαυούς. Την ίδια εποχή οι Αραγωνίοι αναγνωρίζονταν ως πολιτική και οικονομική δύναμη, υπέγραφαν εμπορικές συνθήκες με την Τυνησία, ενώ διεκδικούσαν την Κύπρο από τους Λουζινιάν και τον τίτλο του βασιλέα της Ιερουσαλήμ από τους Ανδεγαυούς. Το 1311 (στη μάχη του Ορχομενού) η μισθοφορική ομάδα των Αλμογάβρων κατέκτησε το βουργουνδικό δουκάτο των Αθηνών, το οποίο διατήρησαν έως το 1388, ως νόμιμη κτήση του βασιλέα της Αραγωνίας. Το 1318 επέκτειναν την κυριαρχία τους στην κεντρική Ελλάδα (Νέα Πάτρα, Σιδερόκαστρο, Λαμία κ.λπ.), ενώ με τις συμμαχίες τους με τους Βενετούς αλλά και τους Τούρκους αποτελούσαν σημαντική απειλή για τις φραγκικές δυνάμεις στον χώρο της Ρωμανίας, όπου με επιδρομές τόσο στην Εύβοια, όσο και

στο πριγκιπάτο της Αχαΐας, το οποίο διεκδικούσαν λόγω επιγαμιών, προκαλούσαν την αγανάκτηση του Πάπα και τον αφορισμό τους στο πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα. Επίσης υπήρχε σχέδιο των Ανδεγαυών το 1312 να ανταλλάξουν το πριγκιπάτο με τη Σικελία, όπως και των βαρόνων της Αχαΐας το 1321 να το παραδώσουν στους Καταλανούς των Αθηνών. Από την άλλη, Καταλανοί πειρατές και έμποροι κυκλοφορούσαν στον χώρο της Ρωμανίας με ή και χωρίς την άδεια του ηγεμόνα τους. Πολλά ήταν τα παράπονα των Βενετών για λεηλασίες που υφίσταντο τα πλοία τους και αιτήσεις για αποζημίωση. Οι αραγώνιοι βασιλείς έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη Ρωμανία και συχνά επενέβαιναν με διπλωματικές αποστολές προς τον Βυζαντινό αυτοκράτορα, τους Ανδεγαυούς και τους Ιωαννίτες της Ρόδου, ή υπέρ των υπηκόων τους απαιτώντας αποζημιώσεις για βλάβες που υπέστησαν από Βενετούς και Γενουάτες ή για λεηλασίες εναντίον τους. Ιδιαίτερα οι διπλωματικές ικανότητες του Ιακώβου Β' (1291-1327) αναγνωρίζονταν και με τη μείωση των εισαγωγικών και εξαγωγικών δασμών των προϊόντων για τους καταλανούς εμπόρους από 3% το 1296, σε 2% το 1320 και σε προστασία σε περίπτωση ναυαγίου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ταξιδιωτικό εγχειρίδιο του καταλανού εμπόρου Berenguer Benet, που βρέθηκε στη Κωνσταντινούπολη και στο Αιγαίο το 1341/2, το οποίο δίνει εικόνα της κινητικότητας των Καταλανών στα μέσα του 14^{ου} αιώνα και είναι ενδεικτικό της δραστηριότητας αυτής της οικονομικής δύναμης στην ανατολική Μεσόγειο.

Στα βενετικά νοταριακά έγγραφα αναδύονται πτυχές της καθημερινής ζωής στα νησιά που αφορούν την κοινωνικοοικονομική κατάσταση και τη συμβίωση με τους κατοίκους, όπως ελληνοβενετικές εμπορικές εταιρείες (συντροφίες) για επιχειρηματικές δραστηριότητες, εμπόριο σκλάβων ή σύναψη πειρατικών δανείων. Συγκεκριμένα ο νοτάριος του Χάνδακα Francesco Cruce (1338-1339) αναφέρει ναυτοδάνεια για ταξίδια από την Κρήτη σε νησιά του Αιγαίου (τη Σέριφο, Εύβοια, Ρόδο). Ο Benvenuto de Brixano (1301-1302) αναφέρει τον Marcilianus de Ferante, κάτοικο της Νάξου, που συνήπτε πειρατικά δάνεια με εκπρόσωπο της εταιρείας των Peruzzi, ή Γενουάτη έμπορο που πώλησε σκλάβους στην ίδια εταιρεία, ενώ ο Zaccaria de Fredo (1352-1357) αναφέρει Έλληνες συμβαλλόμενους σε ταξίδι στην Εύβοια. Ο Pietro di Pizolo (1300, 1304-1305) αναφέρει συμφωνίες Ιταλών ή Καταλανών κατοίκων της Νάξου (*habitatores Nicxie*), που αγόραζαν προϊόντα με προθεσμία, λάμβαναν πειρατικά δάνεια, ή ζητούσαν την άδεια από τον δούκα του Αιγαίου για

να λεηλατήσουν άλλα νησιά, όπως τη Σαντορίνη. Σε άλλη περίπτωση συμμετείχαν σε εμπορικές εταιρείες λαμβάνοντας συγκεκριμένο ποσό για να το εμπορευθούν ή δάνειζαν χρήματα για ορισμένο διάστημα.

Συμπερασματικά, καταλήγουμε ότι η παρουσία και η κινητικότητα των Δυτικών στον χώρο του Αιγαίου, σε συνδυασμό με την τουρκική επέκταση που αυξανόταν απειλητικά και επέτεινε την ανασφάλεια στον χώρο, δίνει εικόνα της πολιτικής σκηνής που διαμορφώθηκε αυτή την εποχή στην ανατολική Μεσόγειο.

NOTIZIE SUI LATINI NELLE ISOLE DELL'EGEO
(13°-14° SECOLO)

L'AREA GEOGRAFICA DELL'EGEO, in quanto importante nodo del Mediterraneo orientale, come si vede dalla dinamica presenza degli Occidentali nell'età delle crociate, necessita di uno studio più approfondito. In questi ultimi decenni si osserva un accentuato interesse per il periodo medievale e specialmente per quello della dominazione latina nel Mediterraneo: lo attestano la raccolta e l'utilizzazione di materiale d'archivio inedito e pubblicato proveniente da Venezia, Genova, Torino, Barcellona, la bibliografia in continuo aumento, i congressi scientifici internazionali che mettono in luce le nuove tendenze interpretative e il contributo delle indagini archeologiche, che chiariscono e completano il quadro della situazione creatasi a quell'epoca nell'Egeo, delineando una nuova prospettiva della civiltà mediterranea. Come è noto, le conquiste seguite alle crociate attirarono coloni dall'Europa occidentale, soprattutto francesi, italiani e catalani, che erano alla ricerca di migliori condizioni di vita e benessere e convivevano pacificamente con gli abitanti delle regioni in cui si stabilivano, consentendo così lo sviluppo di influenze reciproche e di adattamento che determinarono le note conseguenze nel campo politico, socio-economico e culturale. In questa mia comunicazione mi concentrerò principalmente sulla presenza e sulle attività degli Occidentali nelle isole dell'Egeo, come esse appaiono nelle fonti occidentali pubblicate del 13° e 14° secolo (documenti angioini, catalani e veneziani), da cui affiorano elementi della politica seguita dalle potenze occidentali dell'epoca, ma anche della vita quotidiana e della convivenza dei latini con gli abitanti delle isole.

Mi sia consentito, prima di tutto, tracciare un quadro della scena politica, così come si era delineata nella seconda metà del 13° e 14° secolo in quell'area e del clima di insicurezza che vi regnava a causa della pirateria e dei continui scontri fra le forze politiche (Bizantini, Angioini, Catalani, Veneziani, Genovesi e Turchi).

La pirateria, come è noto, costituiva un importante fattore d'instabilità e di turbamento della sicurezza della navigazione nell'Egeo, ma anche di

peggioramento delle condizioni di vita degli abitanti, con conseguenze politiche ed economiche. Nonostante Michele VIII Paleologo avesse assicurato di aver represso la pirateria, essa invece prosperava e costituiva un'attività estremamente fruttuosa, come si evince da riferimenti a riguardo nelle cronache dell'epoca (versione francese della *Cronaca della Morea*, *Cronaca di Sanudo*). Lo sviluppo della potenza dei Genovesi grazie anche ai privilegi concessi dai Bizantini, la loro costante contrapposizione ai Veneziani che avevano già la supremazia nel Mediterraneo, la presenza degli Angioini ma anche la politica espansionistica dei Catalani contribuirono a rendere pericolosi i mari e le coste. Nei contratti commerciali fra le potenze dell'epoca erano previste particolari disposizioni per affrontare il fenomeno della pirateria, che tutelavano le parti contraenti e stabilivano risarcimenti per gli eventuali danni subiti. Navi da guerra perfettamente armate pattugliavano così le coste e intervenivano in caso di assalti pirateschi, oppure scortavano le missioni diplomatiche e commerciali (*pro custodia maritima*), mentre le potenze politiche assoldavano pirati legittimandoli come corsari (*cursores*) per danneggiare gli avversari. Numerosi documenti veneti e catalani riferiscono di saccheggi e piraterie di Genovesi, Turchi e Catalani nell'Egeo. Il duca di Nasso denunciò spesso incursioni di Catalani, ma risulta che la situazione non migliorò neanche dopo l'intervento del papa. I Catalani saccheggiavano l'Eubea e le isole, catturavano donne e bambini e praticavano il commercio di schiavi. In particolare, un documento del 1326 di Bartolomeo Ghisi (1311-1341), terziera dell'Eubea, riporta incursioni di Turchi e Catalani in Eubea e in Peloponneso.

Di particolare interesse appare la politica angioina in Romania e i tentativi di Carlo I (1266-1285) di imporsi nella regione per affrontare Michele VIII Paleologo. Come risulta dall'archivio angioino i Sanudo, duchi dell'Egeo, ma anche i Ghisi di Tino erano vassalli del principato di Acaia, inizialmente dei Villehardouin e in seguito degli Angiò i quali, secondo il sistema feudale, esigevano il giuramento di fedeltà e sottomissione, e a loro volta concedevano facilitazioni riguardanti gli spostamenti dei loro vassalli o l'esportazione esente da imposte di prodotti per conto loro o delle loro famiglie. Gli stretti rapporti dell'Eubea e del ducato dell'Egeo con il principato continuarono anche nel 14° secolo. Così i veneziani Ghisi, terziera dell'Eubea e signori di Tino e Micono, erano conosciuti fin dalla fine del 13° secolo nel principato per il matrimonio di Giorgio Ghisi con la figlia del barone di Chalandritza e castellano della fortezza di Calamata nel 1292, mentre suo cugino Nicola era conestabile del principato con beni in

Argolide, come più tardi anche Bartolomeo II Ghisi divenne conestabile di Acaia e castellano della fortezza di Tebe dal 1327 al 1331. Il duca Nicola Sanudo, inoltre, nel 1324-1325 si trovava al fianco del principe di Acaia e guidava le truppe franche contro i Bizantini. Nel 14° secolo i Fiorentini svilupparono un'intensa attività politica ed economica in Romania e la famiglia degli Acciaiuoli si insediò nel Peloponneso al servizio del principe di Acaia Roberto di Taranto. Il matrimonio combinato di Fiorenza Sanudo, figlia del duca Giovanni, con Angelo Acciaiuoli, ma anche con Nerio, entrambi figli di Niccolò Acciaiuoli, nel 1362 non ebbe luogo per la reazione dei Veneziani. Com'era naturale Venezia l'ostacolò temendo l'influenza dei Fiorentini nell'Egeo a danno della sua posizione e costrinse Fiorenza a sposare nel 1364 il veneziano Nicolò Sanudo Spezzabanda. Ricerche di studiosi moderni forniscono preziose notizie di carattere prosopografico sui signori del ducato dell'Egeo.

Degna di nota fu la politica economica di Carlo I, specialmente per quanto riguarda l'organizzazione del commercio dei cereali e del monopolio del sale, da cui provenivano guadagni che costituivano una notevole fonte di introiti per il regno angioino di Sicilia. L'esportazione di cereali era regolata da severe restrizioni imposte dal re, che riguardavano le quantità, i dazi di esportazione, i mercati (istruzioni a che venisse scelto il più redditizio, come Glarenza oppure Euripo (l'odierna Calcide, Negroponte). Interessante fu anche la sua politica monetaria, in quanto cercava di mantenere costante il valore e il peso del carlino aureo da lui coniato e di imporlo nel regno vietando la circolazione di monete straniere. A Glarenza coniava una moneta di basso valore, il tornese, per il pagamento delle sue truppe, che non ebbe però un'ampia circolazione poiché i soldati, come i mercanti, preferivano essere pagati con una valuta forte, come il fiorino fiorentino o il grosso veneziano.

Il 14° secolo fu importante sia per l'Europa occidentale (trasformazioni politiche e socioeconomiche, flessione demografica) che per l'Oriente, dove si ripercuotevano molti fenomeni dell'Occidente. Nel territorio dell'ex impero bizantino (Romania) si osserva il crollo di numerose signorie nate in seguito alle crociate e la scomparsa di molte famiglie franche, al posto delle quali si erano insediate e rivendicavano il potere nuove famiglie soprattutto di origine italiana. In particolare le potenze marinare di Venezia e di Genova si spartivano il commercio nel Mediterraneo orientale e costituivano un fattore determinante della politica del tempo.

La presenza e le attività di Catalani e Aragonesi, così come vengono

testimoniate in documenti inediti dell'Archivio della Corona Aragonesa a Barcellona, costituiscono un aspetto significativo della politica delle potenze operanti in quell'area geografica. Viene studiato in particolare l'archivio di Giacomo II (1291-1327), di Alfonso III (1327-1336) e di Pietro IV (1336-1387) per indagare le rivendicazioni di questa potenza politica ed economica nel Mediterraneo orientale e dare eventualmente una nuova visione della storia del Mediterraneo in quell'epoca, in concomitanza anche con la decadenza dei principati latini. Come è noto, il regno di Aragona e Catalogna ebbe un'attiva politica estera nel Mediterraneo orientale durante il regno di Giacomo I (1213-1276) con la preparazione di una crociata negli anni 1267-1269, ma anche con l'organizzazione di una congiura contro gli Angioini ordita dal successivo re Pietro (1276-1285) insieme a Michele VIII Paleologo, conclusasi con i Vespri Siciliani nel 1282 e la definitiva perdita della Sicilia da parte degli Angioini. Nello stesso periodo gli Aragonesi venivano riconosciuti come potenza politica ed economica, stipulavano accordi commerciali con la Tunisia, e nel contempo contendevano Cipro ai Lusignan e il titolo di re di Gerusalemme agli Angioini. Nel 1311 (nella battaglia di Orcomeno) le truppe mercenarie degli Almogaveri conquistarono il ducato burgundio di Atene, che mantennero fino al 1388 come legittimo possedimento del re d'Aragona. Nel 1318 estesero la loro sovranità alla Grecia centrale (Neòpatras, Sideròkastro, Lamia ecc.) e, grazie alle loro alleanze con i Veneziani ma anche con i Turchi costituirono una grave minaccia per la presenza latina in Romania; qui, con le loro incursioni in Eubea, ma anche nel principato di Acaia che rivendicavano con diritti acquisiti per matrimonio, provocarono lo sdegno del papa che li scomunicò nella prima metà del 14° secolo. C'era inoltre nel 1312 un progetto degli Angioini di scambiare il principato con la Sicilia, come pure dei baroni di Acaia nel 1321 di consegnarlo ai Catalani di Atene. Pirati e mercanti catalani, d'altronde, circolavano in tutta la Romania con o senza l'autorizzazione del loro signore. Furono molte le lagnanze dei Veneziani per le razzie subite dalle loro navi e le relative richieste di risarcimento. I re aragonesi mostravano particolare interesse per la Romania e intervenivano spesso con missioni diplomatiche presso l'imperatore bizantino, gli Angioini e i Giovanniti di Rodi, o in difesa dei propri sudditi pretendendo risarcimenti per danni subiti ad opera dei Veneziani e dei Genovesi oppure per razzie contro di loro. In particolare l'abilità diplomatica di Giacomo II (1291-1327) venne riconosciuta sia con la diminuzione dei dazi d'importazione e di esportazione dei prodotti per i mercanti catalani dal 3% del 1296 al 2% del 1320 e con la protezione in

caso di naufragio. Riveste particolare interesse il libro di viaggi del mercante catalano Berenguer Benet, che si trovò a Costantinopoli e nell'Egeo negli anni 1341-1342: esso ci dà un'immagine della vivace presenza dei Catalani nel 14° secolo ed è indicativo delle attività di questa potenza economica nel Mediterraneo orientale.

Nei documenti notarili veneziani affiorano aspetti della vita quotidiana nelle isole riguardanti la situazione socio-economica e la convivenza fra gli abitanti, come compagnie commerciali greco-venete per attività imprenditoriali, commercio di schiavi o contrazioni di prestiti. In particolare, il notaio di Candia Francesco Cruce (1338-1339) riferisce di crediti marittimi per viaggi da Creta in isole dell'Egeo (Serifo, Eubea, Rodi). Benvenuto de Brixano (1301-1302) parla di un Marcilianus de Ferante, abitante di Nasso, che aveva contratto prestiti con un rappresentante della compagnia dei Peruzzi, o di un mercante genovese che aveva venduto schiavi alla stessa compagnia, mentre Zaccaria de Fredo (1352-1357) menziona Greci che stipulano un contratto per un viaggio in Eubea. Pietro di Pizolo (1300, 1304-1305) attesta accordi tra abitanti italiani e catalani di Nasso (*habitatores Nicxie*), che acquistavano prodotti a scadenza, prendevano prestiti o chiedevano al duca dell'Egeo il consenso a saccheggiare altre isole come Santorino. In altri casi partecipavano a compagnie di commercio prendendo una determinata somma destinata ad attività mercantili oppure prestavano denaro a tempo determinato.

Da quanto si è esposto possiamo concludere che l'attiva presenza degli Occidentali nell'Egeo, insieme all'espansione turca che avanzava minacciosamente e aggravava l'insicurezza di quell'area, ci danno un'immagine dello scenario politico che si delineò in quel periodo nel Mediterraneo orientale.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

ΠΗΓΕΣ / FONTI

- Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο, *Ιστορία της Ρωμανίας*, Εισαγωγή - έκδοση - μετάφραση - σχόλια / Introduzione - edizione - traduzione - commenti Ευτ. Η. Παπαδοπούλου, Αθήνα 2000.
- Benvenuto de Brixano, notaio in Candia (1301-1302)*, επιμέλεια / a cura di R. Morozzo della Rocca, Venezia 1950.
- J. Chrysostomides, *Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the history of the Peloponnese in the 14th and 15th centuries*, London 1995.
- D. Duran i Duelt, *Manual del viatge fet per Berenguer Benet a Romania, 1341-1342. Estudi i edició*, Barcelona 2002.
- R. Filangieri, *I registri della Cancelleria angioina*, Napoli 1950 κ.ε.
- Francesco di Cruce, notaio in Candia (1338-1339)*, επιμέλεια / a cura di X. Γάσπαρης, Βενετία 1999.
- Livre de la conquete*, επιμέλεια / a cura di J. Longnon, Paris 1911.
- J. Longnon - Ch. Perrat, *Actes relatifs à la Morée (1289-1300)*, Paris 1967.
- Pietro Pizolo, notaio in Candia*, επιμέλεια / a cura di S. Carbone, I, Venezia 1978, II, Venezia 1985.
- A. Rubió i Lluch, *Diplomatari del'Orient catalá (1301-1409)*, Barcelona 1947, 2001.
- Zaccaria de Freddo, notaio in Candia (1352-1357)*, επιμέλεια / a cura di A. Lombardo, Venezia 1968.

ΜΕΛΕΤΕΣ / STUDI

- M. Κουμανούδη, «Για ένα κομμάτι γης. Η διαμάχη Σανούδων - Γκίτζη για το νησί της Αμοργού (14^{ος} αι.)», *Θησαυρίσματα / Thesaurismata* 29 (1999), 45-89.
- A. Bon, *La Morée franque. Etudes historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté de Morée (1205-1430)*, Paris 1969.
- W. Haberstumpf, «Questioni storiche e prosopografiche circa i Sanudo, i dalle Carceri e i Crispo duchi dell'archipelago (sec. XIII-XV)», *Studi Veneziani*, n.s. 48 (2004), 193-212.
- R. J. Loenertz, *Les Ghisi dynastes venitiens dans l'Archipel*, Firenze 1975.

- G. Saint-Guillain, «Les conquerants de l'Archipel. L'empire latin de Constantinople, Venise et les premiers seigneurs des Cyclades», στο έργο / in *Quarta Crociata. Venezia - Bisanzio - Impero Latino*, επιμέλεια / a cura di Gh. Ortalli, G. Ravegnani, P. Schreiner, Venezia 2006, 125-233.
- G. Saint-Guillain, «Les ducs de l'Archipel et le coton de Santorin (fin XIVe-début XVe siècle)», *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*, Venezia 2002, 365-394.
- B. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane, c. 1500-1718*, I-II, Leiden 1982.

ΟΙ ΑΣΣΙΖΕΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΝΙΑΣ ΚΑΙ Η «ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ» ΤΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ ΣΤΟ ΕΘΙΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΣΤΟ ΕΘΙΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΝΕΟΣΥΣΤΑΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ, όπως καταγράφεται από το υπουργείο Δικαιοσύνης, διασώζονται δικαιοῦκά έθιμα που είναι απομεινάρια της εποχής της φεουδαρχίας μετά από τις Σταυροφορίες και την πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Σταυροφόρους.

Η εποχή της Φραγκοκρατίας προικίζει την Ελλάδα με αυλικές μυθιστορίες και άλλα κείμενα ιδιαίτερης σημασίας για την ελληνική ιστορική γραμματολογία, δύο εκ των οποίων είναι οι «Ασσίζες της Ρωμανίας» και το «Χρονικό του Μορέως», κείμενα που συνδέονται μεταξύ τους λόγω του Πριγκιπάτου της Αχαΐας και που εγγράφονται στο πλαίσιο της νομιμοποιητικής διαδικασίας και των στρατηγικών των συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων.

Οι Ασσίζες της Ρωμανίας, ο κώδικας στον οποίο συγκεντρώνονται κανόνες δικαίου για το δημόσιο και το ιδιωτικό δίκαιο και συνοψίζουν το δίκαιο του Μεσαίωνα, όπως αυτό ίσχυε στις διάφορες χώρες που κατείχαν οι Σταυροφόροι, ακολουθούνται από όλη τη μυθοπλαστική και ρομαντική εποχή των σταυροφοριών και του ιπποτισμού. Η ιπποτική παράδοση θέλει τις πρώτες ασσίζες, τις περίφημες «Ασσίζες της Ιερουσαλήμ», να έχουν συνταχθεί από τον Γοδεφρείδο ντε Μπουγιόν, τον πρώτο ύπατο άρχοντα του νέου κράτους (1099 μ.Χ.) της Ιερουσαλήμ. Τα χειρόγραφα αυτά κλείστηκαν μέσα σε μία κιβωτό και είχαν το δικαίωμα να τα συμβουλευονται μόνο τα εννέα μέλη του ανωτάτου συμβουλίου του βασιλέως. Κατά μία άλλη εκδοχή ετάφησαν σε μία από τις τέσσερις γωνιές του Ναού του Σολομώντα και η πράξη αυτή αποτελεί την απαρχή των Ιπποτών του Ναού, τους γνωστούς μας Ναΐτες Ιππότες.

Ο κώδικας αυτός ιεράρχησης, υποτέλειας και τιμής, που ήταν αναγκαίος για την καλή λειτουργία του φεουδαλικού συστήματος αποτελείτο από δύο μέρη, την «Υψηλή Αυλή» με διατάξεις δημοσίου δικαίου και την «Αυλή της Μπουργεσίας» με διατάξεις ιδιωτικού δικαίου. Σύμφωνα με τα λεξικά Oxford και Webster ο όρος «ασσίζες», γαλλικής προέλευ-

σης, *assizes* ή *assises* είναι η μετοχή αορίστου, *assis*, του ρήματος *asseoir*, εκ του λατινικού *assedere*, που σημαίνει «κάθομαι δίπλα», λαμβάνω μέρος στο λειτούργημα του δικάζειν και κατ' επέκταση και την εντολή, το θέσπισμα, ή τον νόμο που συζητείται και θεσπίζεται κατά τη διάρκεια ενός τέτοιου «καθίσματος», δηλαδή μιας νομοθετικής συνεδρίασης. Σημαίνει, όμως, και τον χρόνο ή και τον χώρο που ένα τέτοιο «κάθισμα» λαμβάνει χώρα, δηλαδή την ίδια την Κούρτη. Ο ίδιος όρος *Court*, Κούρτη, Αυλή, το περιβάλλον δηλαδή και η ακολουθία του βασιλιά ή του άρχοντα, που σήμερα αποτελεί τον όρο που δηλώνει το Δικαστήριο, προέρχεται από το λατινικό *cohors* και σημαίνει καταρχάς την κατοικία ή το κτήριο, στο οποίο διαμένει ο βασιλιάς ή ο άρχοντας και η συνοδεία του, το σημείο συνάντησής του με τη συνοδεία του, τους αξιωματούχους και τους συμβούλους του. Το χωρικό στοιχείο είναι το υπερέχον στην έννοια Κούρτη και σημαίνει πράγματι την αυλή μπροστά από το παλάτι ή την κατοικία του βασιλιά, η οποία συνήθως και περιβάλλεται από τείχη. Είναι ένας χώρος που χρησιμοποιείται για τις συγκεντρώσεις των υποτελών του και των υποταγμένων σε αυτόν, ο χώρος επίσης όπου ο ηγεμόνας δίνει ακροάσεις, αποφασίζει και δικάζει. Κατά πόσον σε μία αρχική εποχή αυτά γινόντουσαν όντως στον ανοιχτό χώρο της Αυλής, μπροστά από το παλάτι ή σε κλειστό χώρο δεν έχει μεγάλη ιστορική σημασία, εφόσον η συμβολική μέσα από τη γλώσσα ξετυλίγεται μπροστά μας. Και επειδή οι ρωμαϊκές κοόρτες δεν μπορούν παρά να συγκεντρώνονται στον ανοιχτό χώρο μπροστά από τη σκηνή του επικεφαλής τους, νομίζω ότι οι αναλογίες είναι προφανείς. Και οι δύο όροι, όπως τους αναλύουν τα λεξικά αυτά συγκλίνουν στην έννοια του «κάθομαι για να δικάσω», «να αποφασίσω» και σε κοινωνίες τόσο ιεραρχημένες, όπως αυτή της ιπποτικής κοινωνίας, το δικαίωμα του «είμαι καθισμένος παρουσία του αφέντη και κυρίου μου», αποτελεί προνόμιο που αποδίδεται από τον βασιλέα ή τον άρχοντα τον ίδιο προς κάποιον από τους υποτελείς του, ακόμη και ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες του. «Ασίζες, λοιπόν, σημαίνει τα “καθίσματα” των δικαστών, δηλαδή όλων εκείνων των υποτελών του άρχοντα που είχαν δικαίωμα να συμμετέχουν στην Αυλή του και να δικάζουν, να είναι, δηλαδή, “καθιστοί” (*assis*) παρουσία του βασιλιά, και κατ' επέκταση τις δικαστικές αποφάσεις και τα θεσπίσματα των διάφορων κανονισμών». Είναι χαρακτηριστικό δε, ότι σε όλες τις απεικονίσεις των αυλικών δικαστηρίων αυτής της εποχής που έχουν διασωθεί, οι μόνοι που είναι καθιστοί είναι ο βασιλιάς ή ο άρχοντας και οι δικαστές του. Χωρίς να υπεισέλθουμε στο θεωρητικό πλαίσιο αυτής της αναφοράς,

γνωρίζουμε πλέον ότι η εικονική παράσταση σε όλους τους πολιτισμούς και κατά το μεγαλύτερο μέρος του ιστορικού παρελθόντος, υπήρξαν φορτισμένες μ' ένα βαθύτερο νόημα και είχαν αμεσότερη εμβέλεια από τη γραφή, πόσω μάλλον οι ταπετσαρίες που στολίζουν τα κάστρα καθώς και τα βιτρώ στις εκκλησίες, που αναπαριστούν και διηγούνται τις γεμάτες ηρωισμό ιστορίες του μεσαίωνα. Χάρη σε αυτά τα ιστορικά εικονικά πειστήρια, τα οποία διασώθηκαν μέχρι των ημερών μας, μπορούμε να δούμε στοιχεία της ζωής του μεσαίωνα, που αλλιώς θα μας είχαν διαφύγει.

Η εποχή αμέσως πριν από τις Σταυροφορίες, σύμφωνα με τους μελετητές και τα στοιχεία που επικαλούνται οι ιστορικοί του δικαίου, μας διαβεβαιώνουν ότι παρά το επίσημο βυζαντινό (το και ρωμαϊκό αποκαλούμενο) δίκαιο επικρατούσε και, μάλιστα, «υπερεχόντως και εις ευρείαν έκτασιν» και εθιμικό δίκαιο αντιτιθέμενο προς αυτό και προερχόμενο συχνά από την εξέλιξη ελληνικών νομικών θεσμών και αντιλήψεων. Το έθιμο αποτελούσε σε τοπικό πλαίσιο την προέχουσα μορφή του δικαίου όντας εύπλαστο προϊόν της συνείδησης και πρακτικής του λαού και της επίλυσης των άμεσών του αναγκών και εμφανιζομένων προβλημάτων κατά τον καθημερινό βίο του.

Αμέσως μετά τις Σταυροφορίες, η περίοδος της Φραγκοκρατίας δεν αποτελεί συνηθισμένη κατάκτηση, αλλά παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, λόγω της φύσης των σταυροφορικών στρατευμάτων που αποτελούντο από παντός είδους ανομοιογενή στοιχεία και μισθοφορικούς στρατούς. Αυτό σημαίνει ότι εκτός από τη Βενετία που ήταν οργανωμένο κράτος, οι υπόλοιποι κατακτητές ήσαν εντολοδόχοι διαφόρων μεγάλων φεουδαρχών ή δευτερεύοντες φεουδάρχες και μεμονωμένοι στρατιωτικοί τυχοδιώκτες, υποτελείς διαφόρων ηγεμόνων της Δυτικής Ευρώπης. Για τον λόγο αυτό η εξέλιξη του ελληνικού δικαίου ακολουθεί διαφορετικές τροχιές στη βενετοκρατούμενη Ελλάδα από ό,τι στις υπόλοιπες φραγκοκρατούμενες περιοχές.

Στις φραγκοκρατούμενες περιοχές υιοθετήθηκε από τους κατακτητές η αρχή, που επικρατούσε εκείνη την εποχή, της «προσωπικότητας των νόμων», που σημαίνει ότι οι κατακτητές επέτρεψαν στους κατακτηθέντες να διατηρήσουν το δίκαιό τους, ειδικότερα δε το εθιμικό, που, όπως συνοπτικά αναφέραμε για την περιοχή του ελλαδικού χώρου, χρησιμοποιείτο ευρέως. Εκείνοι δε, επειδή προερχόντουσαν από ποικίλες χώρες της Δύσης, στην οποία ο φεουδαλισμός είχε δημιουργήσει πολλά νομικά έθιμα, μερίμνησαν για κάποιο κοινό δίκαιο το οποίο

θα τους κυβερνούσε. Δεν γνωρίζουμε από καθαρά ιστορική πλευρά πότε οι κανόνες των Ασιζών έγιναν γραπτοί. Η πρώτη γραπτή τους διατύπωση που διασώθηκε τους τοποθετεί κατά τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, μεταξύ 1303-1330 και αποτελεί ένα *Liber Consuetudinum*, γνωστό αργότερα με το όνομα «Assises de Romanie». Την ιστορία τους θα αφήσω να την ξετυλίξει μετά από μένα ο Γιώργος Κατσένης. Θα αναφέρω μόνο πολύ σύντομα ότι για όλες αυτές τις περιοχές του ελλαδικού χώρου η συμβίωση και η επιμιξία δημιούργησαν νέες καταστάσεις και οι νέες έννομες σχέσεις είχαν ανάγκη ομοιόμορφης επίλυσής τους. Δυστυχώς το μόνο γραπτό νομοθετικό κείμενο είναι οι Ασιζες με ελάχιστες άλλες κατά τόπο πηγές δικαίου. Αυτό που όμως είναι απόλυτα σίγουρο είναι ότι σε όλες τις περιοχές αυτές στα καταγραμμένα έθιμα της Ελλάδας ανιχνεύονται έθιμα που ανήκουν στο δίκαιο της Δύσης και λειτουργούν μέχρι σήμερα.

Στις βενετοκρατούμενες περιοχές, η Βενετία ως συγκροτημένο κράτος είχε μητροπολιτική νομοθεσία και γι' αυτό διοικούσε τις κτήσεις της ανεξάρτητα. Το σύστημα διοίκησης, αλλά και δικαίου που εφάρμοσε σε αυτές τις αποικίες της, ήταν αμιγώς βενετικό, κατόπιν επισημασμένης μελέτης των τοπικών ιδιαιτεροτήτων από υπαλλήλους Βενετούς αποίκους και αποδεχόταν την εφαρμογή του τοπικού δικαίου μόνον αν λόγοι πολιτικής ή εμπορικών αναγκών τής το επέβαλαν. Σε πολλές περιοχές όμως η βενετική κυριαρχία δεν ήταν μακροχρόνια και συνεχής και γι' αυτό το βενετικό δίκαιο δεν επεκράτησε πλήρως ή επεκράτησε μεμονωμένα. Σε όλες τις περιπτώσεις όμως, παρά τον αριθμό των βενετών νοταρίων στις περιοχές της, βρίσκουμε και ιδιωτικά νομικά έγγραφα συντασσόμενα από Έλληνες κατώτερους ιερωμένους.

Μία σε βάθος έρευνα των εθίμων της περιοχής των Κυκλάδων θα μπορέσει να μας καταστήσει σαφή τη σχέση μεταξύ εθίμου και δικαίου των κατακτητών. Παρόλο που η Βενετία δεν διέπεται από το φεουδαλικό δίκαιο, όπως το Πριγκιπάτο της Αχαΐας, εντούτοις ενσωματώνει γρήγορα τις Ασιζες στη διακυβέρνηση των αποικιών της, Κέρκυρα, Ναύπλιο και Άργος, Κορώνη και Μεθώνη, Τήνο, Μύκονο, Εύβοια (Νεγροπόντε) και Δουκάτο του Αρχιπελάγους. Σε όλες ανεξαιρέτως τις περιοχές αυτές απαντώνται οι εξαιρέσεις από το «δίκαιο του [ελληνικού] κράτους», δηλαδή το βυζαντινό δίκαιο, των δικαιοκτών εκείνων εθίμων που καταμαρτυρούν την επιρροή των Ασιζών. Εδώ, όπως είναι φυσικό, θα ασχοληθούμε με την ευρύτερη περιοχή των Κυκλάδων, γιατί λόγω

της αιγαιακής αυτής πολυνησίας, οι εμπορικές σχέσεις και ανταλλαγές προφανώς επισύρουν και αντίστοιχες πολιτισμικές.

Στη σύγκριση και ιστορία διαφόρων τοπικών εθίμων, όπως τα κατέγραψε στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος ο υπουργός Δικαιοσύνης Χριστόδουλος Κλονάρης και εν μέρει περισυνέλεξε ο Μάουρερ στο γνωστό του πόνημα για τον ελληνικό λαό, όπως διασώζονται μέχρι σήμερα σε συλλογές ή στην αυτούσια μορφή τους, είναι σε αρκετά σημεία τοπικών εθίμων εμφανής και αναγνωρίσιμη η επιρροή του Δικαίου της Δύσης, ειδικότερα δε στο οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο, όπως μας τα παρουσιάζουν οι μελετητές. Έτσι, κατ' επανάληψη ο σύγχρονος μελετητής της ανθρωπολογίας του Δικαίου συναντά σε όλες τις περιοχές που γνώρισαν την κοινωνία της Δύσης μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης στα χέρια των Σταυροφόρων τοπικά έθιμα με σαφή την καταγωγή τους στις χώρες προέλευσης των κατακτητών αυτών. Η ιστορική καταγωγή των εθίμων είναι απαραίτητη γιατί η συχνή μεταβολή των κατακτητών απαιτεί την εξέταση της σχέσης τους με αυτούς.

Θα ξεκινήσουμε με δύο σημαντικές αρχές του δυτικού δικαίου που περνούν και στο εθιμικό δίκαιο της Ελλάδας: η αρχή του *αδιαχώριστου* (*indivis*) της πατρικής, «οικογενειακής», περιουσίας καθώς και η αρχή του *paterna paternis materna maternis*, που την ανιχνεύουμε σε αρκετά έθιμα περιουσιακών ιδιών περιπτώσεων που συνδέονται με γονική εξουσία, προίκα, καθώς και κληρονομικών διευθετήσεων και που σε νεότερη θεώρηση του δικαίου θα την συναντήσουμε και ως θεωρία των *χωριστών περιουσιών* ή *περιουσιών με σκοπό*. Στο ελληνικό εθιμικό δίκαιο η σχέση της περιουσίας μεταξύ των συζύγων παραμένει η προικιά διοίκηση, η δε *κοινοκτημοσύνη* αποτελεί στοιχείο του δυτικού δικαίου· η ελευθερία επίσης που δίδεται στους συζύγους να εκποιούν από κοινού τα προικιά.

Η μητέρα έχει την επικαρπία της περιουσίας του συζύγου της και, όπως αναφέρεται σαφώς σε διάφορα νησιά των Κυκλάδων, η γυναίκα διανέμει την περιουσία του αποθανόντος ανδρός της στα τέκνα της και έχει την επικαρπία των όσων ο σύζυγός της έχει λάβει από τους γονείς του για τον γάμο και όλα αυτά ενόσω διαμένει εις την *τιμήν του συζύγου της*. Η εξουσία της μητέρας, δηλαδή, είναι όπως η πατρική εξουσία και αυτό συναντάται στις Ασσίζες των Ιεροσολύμων, όπου στις ασσίζες της *basse court* αναφέρεται ότι η γυναίκα είναι η καθαυτή κληρονόμος του άνδρα ακόμη και αν υπάρχουν παιδιά:

Cur ce dit la lei et l'assise dou réaume de Jérusalem, que nus hom n'est si dreit heir au mort come est sa feme épouse.

Μαζί με αυτόν τον θεσμό, στις κατακτημένες από τους Σταυροφόρους περιοχές λειτουργεί και ένα δεύτερο σύστημα, σύμφωνα με το οποίο η γυναίκα μετά τον θάνατο του συζύγου της παίρνει το ένα έβδομο της περιουσίας του ανδρός της ή ίση μερίδα με τα παιδιά της, επίσης άλλοτε το ήμισυ, άλλοτε το ένα τρίτο της περιουσίας του είτε κατά κυριότητα είτε κατ' επικαρπία, άλλοτε των κινητών και άλλοτε των ακινήτων. Αποτελεί αυτό το περίφημο ζήτημα του *douaire* που για πολλά χρόνια ταυτιζόταν με το ζήτημα της προίκας και της προικώας διαχείρισης, όπως τις γνωρίζουμε από το βυζαντινό δίκαιο. Η περίπτωση του ενός εβδόμου της περιουσίας του ανδρός, που παίρνει η χήρα μετά τον θάνατό του, το περίφημο *βιταλίζιο* ή *επταμοίριο*, ο μεν Πανταζόπουλος θεωρεί ότι κατά πάσα πιθανότητα είναι βενετικό κατάλοιπο, ενώ ο Καλλιγιάς αναφέρει ότι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν είναι βενετικής προέλευσης, επειδή θεωρεί βέβαιο ότι στους Βενετούς πάσα κληρονομία μεταξὺ συζύγων ήταν άγνωστη.

Το έθιμο που εφαρμόζεται σχεδόν σε όλη την Ελλάδα, ότι δηλαδή η προικισθείσα κόρη δεν μπορεί πλέον να κληρονομήσει ούτε συνεισφέρουσα την προίκα της ή δεν κληρονομεί ποτέ αλλά προικίζεται είτε από τους γονείς είτε από τους αδελφούς, είναι βενετικής καταγωγής. Ο Καλλιγιάς αναφέρει σαφώς τις αρχές που ισχύουν στην Βενετία και που είναι οι εξής: Ο πατέρας οφείλει να προικίσει την κόρη του. Οι προικισμένες κόρες δεν έχουν μέρος στην κληρονομιά. Οι άγαμες κόρες προικίζονται από τους αδελφούς αποκλειόμενες από τα ακίνητα και αν τα κινητά δεν επαρκούν για τη συγκρότηση της προίκας μπορεί να ζητηθεί δικαστικώς η συμπλήρωσή της. Στην περίπτωση που οι αδελφοί παραλείψουν να την προικίσουν και περάσουν έξι μήνες από τη στιγμή που εκλήθησαν γι' αυτό, τότε η αδελφή κληρονομεί ίσο μέρος τόσο από τα κινητά όσο και από τα ακίνητα. Οι βενετικοί θεσμοί καθιερώνουν το σύστημα αυτό μόνον όσον αφορά την πατρική περιουσία, ενώ στα καθ' ημάς άλλοτε διακρίνουν τις δύο περιουσίες και άλλοτε όχι. Θα πρέπει σε αυτό το σύστημα να αναγνωρίσουμε την προσπάθεια να εμποδίσουν να εξέρχεται από την οικογένεια η ακίνητη περιουσία γι' αυτό και γίνεται προσπάθεια να προικιστεί η κόρη καταρχάς με κινητά και μόνο όταν αυτό δεν είναι δυνατόν κληρονομεί από τα ακίνητα. Όπως έχουμε ήδη αναλύσει σε άλλη μελέτη, εφαρμόζεται στην Ελλάδα μεικτό σύστημα, κατά το οποίο τα ακίνητα που παίρνει η κόρη ανήκουν σε ακίνητα που έχει φέρει ως προίκα η μάνα, ακριβώς για να ενισχυθεί η αρχή που διέπει αυτά τα συστήματα κληρονομιάς, δηλαδή η αρχή του αδιαχώριστου

της πατρικής (οικογενειακής) περιουσίας. Με αυτό συνυπάρχει η ενίσχυση της γραμμής του πρωτοτόκου άρρενος, θεσμό που τον συναντάμε εκφρασμένο και με άλλους τρόπους στο βενετικό δίκαιο. Έτσι, οι προς μητρός ανιόντες δεν κληρονομούν ποτέ, οι αδελφοί και οι ανιψιοί αποκλείουν τις αδελφές, αν δεν υπάρχουν καλούνται τότε οι πλησιέστεροι της κατ' αρρενογονία γραμμής και αν στον ίδιο βαθμό συναπαντηθούν άνδρες και γυναίκες, τότε ο άνδρας κληρονομεί αποκλειστικά ακίνητα και μοιράζεται με τη γυναίκα τα κινητά. Κάποιες παραλλαγές αυτών των κληρονομικών συστημάτων θα συναντήσουμε και στις καταγραφές των εθίμων στην Ελλάδα.

Στη διάκριση των περιουσιών σε πατρική και μητρική θα πρέπει να συμπεριλάβουμε τα έθιμα της Κέας, Άνδρου, Πάρου, Νάξου, Θήρας, Ανάφης κ.λπ., σύμφωνα με τα οποία οι κόρες κληρονομούν τη μητρική περιουσία και οι γιοι την πατρική, διάκριση που εκφράζει την αρχή *paterna paternis* και *maternal maternis* του δυτικού δικαίου.

Άλλο σημαντικό θέμα είναι η άσκηση της πατρικής εξουσίας που υφίσταται μόνο μέχρι του 15^{ου} έτους της ηλικίας του παιδιού. Η 15^η ασειζή αναφέρει ότι ο γιος δεν μπορεί να εμφανιστεί ενώπιον δικαστηρίου, μόλις όμως γίνει δεκαπέντε ετών έχει αυτό το δικαίωμα· από αυτό μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο γιος βρίσκεται υπό την πατρική εξουσία μέχρι αυτή την ηλικία και κατόπιν είναι αυτοδικαίως αυτεξούσιος, ενάντων μάλιστα και τον πατέρα του:

Ce est li fis familias qui est en poier de son père, par la ne par l'assise, ce il n'en est d' aage, ne peut en cort son père ne autre personne apeller. Mais puis que li fis familias est d'aage, ce est puis qu'il a XV ans, bien peut puis en cort apeller tous homes et tout son dreit demander, et faire dreit a tous seans et a toutes celes qui de luy se plaindront» car ce est dreit par la lei et par l'assise.

Το ηλικιακό αυτό όριο της αυτεξουσιότητας, το οποίο ανευρίσχομε στους θεσμούς που διαμορφώθηκαν για το βασίλειο της Ιερουσαλήμ καθώς και στο (μεσαιωνικό) γαλλικό δίκαιο, διαφέρει από το βυζαντινό, το ανιχνεύουμε όμως σε κατά τόπους έθιμα, όπου η λύση της υπεξουσιότητας γίνεται αυτοδικαίως με την ενηλικιότητα και είναι αποτέλεσμα της επιμιξίας με το δίκαιο των άλλων εθνών της Δύσης. Επίσης κατάλοιπα ή επιρροές του δυτικού δικαίου αποτελούν και τα εξής:

A) Η δια του γάμου χειραφέτηση, έτσι ώστε να μην υπάρχει εξουσία επί των εγγονών·

B) Η χωριστή κατοικία λύνει την υπεξουσιότητα·

Γ) Μετά το 15^ο έτος της ηλικίας τους τα τέκνα είναι κύρια της περιουσίας τους και των κερδών τους και μπορούν να τα διαθέσουν όπως θέλουν.

Από το μεσαιωνικό κληρονομικό δίκαιο είδαμε τα της εξουσίας της μητέρας επί των τέκνων της, τα της επικαρπίας επί της περιουσίας του θανόντος συζύγου της, το βιταλίτζιο ή επταμοίριο, καθώς και την ίση μερίδα μαζί με τα τέκνα της. Στις περιπτώσεις αυτές θα συμπεριλάβουμε και την περίφημη τριμοιρία, σύμφωνα με την οποία σε περίπτωση θανάτου της γυναίκας, χωρίς την ύπαρξη τέκνων, η προίκα της χωρίζεται σε τρία μερίδια και μοιράζεται κατά ένα μερίδιο στους συγγενείς της γυναίκας, ένα μερίδιο στον άνδρα της και ένα μερίδιο στην εκκλησία για μνημόσυνο της ψυχής της. Όλα τα παραπάνω βρίσκονται εν ισχύ και στα νησιά του Δουκάτου.

Παρατηρούμε ότι όλες αυτές οι εξαιρέσεις των εθίμων από το αναφερόμενο ως ισχύον δίκαιο στις εγκυκλίους του νεοσύστατου ελληνικού κράτους συμπίπτουν γεωγραφικά με τις κτήσεις της Δύσης κατά τον Μεσαίωνα επί του ελλαδικού χώρου και σαφέστατα προέρχονται είτε λόγω επιβολής είτε λόγω πρακτικής δικαίου. Στην περιοχή των Κυκλάδων με προεξάρχον το Δουκάτο του Αρχιπελάγους βλέπουμε να συνυπάρχουν τα έθιμα αυτά και να καταγράφονται κατά το 1834 σε απάντηση της εγκυκλίου του υπουργείου Δικαιοσύνης. Επομένως η επιρροή των Ασιατών της Ιερουσαλήμ, έτσι όπως φτάνουν σε μας ως Ασιίτες της Ρωμανίας, επί των τοπικών εθίμων των κατακτημένων από τη Δύση περιοχών είναι πολύ μεγαλύτερη από όσο μέχρι σήμερα θεωρούσαν οι μελετητές της ιστορίας του Δικαίου και εμφανίζουν ένα σαφές δικαϊκό υπόστρωμα οικογενειακών συναλλαγών διαφορετικό από τις υπόλοιπες περιοχές. Η θέση μελετητών ότι κάποια από τα έθιμα αυτά αντανακλούν αρχαία ελληνικά θέσφατα χρήζει περαιτέρω μελέτης. Αυτό που θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ασφαλώς είναι ότι επειδή, ίσως, κάποια έθιμα της Δύσης προσιδιάζαν προς τα ήδη υπάρχοντα στις περιοχές αυτές (και τα οποία διέφεραν σαφώς από το ρωμαϊκό ή βυζαντινό δίκαιο), συνέβη αυτό που είναι γνωστό στη λειτουργία του δικαίου, δηλαδή της υπερεπίθεσης κάποιου δικαίου σε ήδη προϋπάρχουσες παρόμοιες δικαιοκές δομές.

LE ASSISE DI ROMANIA E L'«EREDITÀ» DELLE CICLADI MEDIEVALI NEL DIRITTO CONSUETUDINARIO

NEL DIRITTO CONSUETUDINARIO DELLO STATO GRECO nato dalla rivoluzione nazionale del 1821 si sono conservate alcune consuetudini di natura giuridica che, così come vengono registrate dal ministero della Giustizia, costituiscono residui dell'epoca feudale seguita alle Crociate e alla caduta di Costantinopoli nelle mani dei Crociati.

L'età della dominazione latina arricchisce la Grecia di narrazioni romanzesche di ambientazione cortigiana e di altri testi particolarmente importanti per la storia delle lettere greche, due dei quali sono le «Assise di Romania» e «la Cronaca di Morea»: testi che sono collegati tra loro nell'ambito del Principato di Acaia e si inseriscono nel processo di legittimazione e nelle strategie seguite dai gruppi sociali protagonisti degli avvenimenti.

Le Assise di Romania, il codice in cui sono raccolte norme giuridiche riguardanti il diritto pubblico e privato ed è riassunto il diritto del Medioevo così come vigeva nei vari paesi conquistati dai Crociati, vengono seguite da tutta l'epoca leggendaria e romantica delle crociate e dell'epica cavalleresca. La tradizione cavalleresca vuole che le prime assise, le famose «Assise di Gerusalemme» fossero state redatte da Goffredo di Buglione, il primo supremo magistrato del nuovo stato (1099 d.C.) di Gerusalemme. Questi manoscritti vennero chiusi in un'arca e avevano diritto di consultarli soltanto i nove membri del consiglio supremo del re. Secondo un'altra versione furono sepolti in uno dei quattro angoli del Tempio di Salomone e costituiscono l'origine dei Cavalieri del Tempio, a noi noti con il nome di Cavalieri Templari.

Questo codice di gerarchizzazione, di vassallaggio e di onore, necessario al buon funzionamento del sistema feudale, era costituito da due parti, l' «Alta Corte» con disposizioni di diritto pubblico e la «Corte dei Borghesi» con disposizioni di diritto privato. Secondo i lessici di Oxford e Webster il termine «assise» è di origine francese: *assizes* o *assises* è il participio passato, *assis*, del verbo *asseoir* derivante dal latino *assedere* che significa sedere accanto, prendere parte alla funzione del giudicare e per estensione il decreto, l'istituto o

la legge che vengono discussi e istituiti nel corso di tale «seduta», cioè di un consesso con funzione legislativa. Significa, però, anche il tempo e il luogo in cui tale «seduta» si svolge, cioè la Corte stessa. Lo stesso termine *Court*, «Corte», cioè la cerchia e il seguito del re o del signore, che oggi designa il Tribunale, proviene dal latino *cohors* che inizialmente indica l'abitazione o l'edificio in cui dimora il re o il capo insieme al suo seguito, il luogo in cui il sovrano s'incontra con i suoi uomini, dignitari e consiglieri. Nel concetto di Corte l'elemento spaziale prevale e designa in concreto il cortile antistante il palazzo o l'abitazione del re, di solito circondato da mura. Si tratta di uno spazio in cui si riuniscono i vassalli e le persone a lui soggette, ed anche il luogo in cui il re concede le udienze, decide e giudica. In che misura in una fase iniziale queste funzioni si svolgessero effettivamente nello spazio aperto della Corte, davanti al palazzo o invece in un luogo chiuso non ha molta importanza storica, dal momento che l'aspetto simbolico ci appare chiaramente attraverso la lingua. E poiché le corti romane non potevano radunarsi se non nello spazio aperto antistante la tenda del loro comandante, ritengo che le analogie siano evidenti. Entrambi i termini, così come vengono spiegati da questi lessici, convergono nel concetto di sedere per giudicare, decidere, e in società così gerarchizzate come quella cavalleresca, il diritto di «sedere in presenza del mio padrone e signore» costituisce un privilegio concesso dal re stesso o dal signore a qualcuno dei suoi vassalli, anche come ricompensa dei servizi resi. «Assise significa quindi "seduta" dei giudici, cioè di tutti quei vassalli del signore che avevano diritto di far parte della sua Corte e di giudicare, di essere "assisi", cioè seduti in presenza del re, e per estensione le sentenze e i decreti dei vari regolamenti». È caratteristico che in tutte le raffigurazioni dei tribunali di corte di quell'epoca che ci sono pervenute, gli unici che appaiono seduti sono il re o il signore e i suoi giudici. Senza addentrarci nell'ambito teorico di questo riferimento, sappiamo ormai che le rappresentazioni figurative in tutte le civiltà e nella maggior parte delle epoche passate furono cariche di un significato più profondo ed ebbero un influsso più diretto che non la scrittura; e ciò vale in special modo per gli arazzi che adornano i castelli e per le vetrate dipinte nelle chiese, che raffigurano o narrano le storie eroiche del medioevo.

Per quanto riguarda il periodo immediatamente precedente le Crociate, gli studiosi e gli elementi invocati dagli storici del diritto ci assicurano che accanto al diritto bizantino ufficiale (chiamato anche romano) vigevo, e anzi «in modo prevalente ed esteso», anche il diritto consuetudinario contrapposto al primo e spesso proveniente dall'evoluzione di istituzioni giuridiche

e concezioni greche. La consuetudine rappresentava a livello locale la forma prevalente di diritto, in quanto prodotto malleabile della coscienza e della pratica del popolo, della soddisfazione dei suoi bisogni immediati e della soluzione dei problemi che gli si presentavano nella vita di ogni giorno.

Subito dopo le Crociate, il periodo della dominazione latina non costituisce una normale conquista, ma presenta caratteristiche particolari, a causa della natura degli eserciti crociati, costituiti da elementi disomogenei di ogni tipo e da truppe mercenarie. Ciò significa che, tranne Venezia che era uno stato organizzato, gli altri conquistatori erano mandatari di vari grandi feudatari o feudatari di rango inferiore, avventurieri militari isolati e vassalli di vari signori dell'Europa occidentale. Per questo motivo nella Grecia soggetta alla dominazione veneziana l'evoluzione del diritto greco segue un percorso diverso da quello seguito nelle altre regioni dominate dai Latini.

In queste ultime regioni i conquistatori adottarono il principio, prevalente a quell'epoca, *della personalità della legge*, il che significa che i conquistatori concessero ai popoli assoggettati di conservare il loro diritto, specialmente quello consuetudinario che, come si è già accennato riguardo all'area greca, trovava ampia applicazione. I conquistatori, inoltre, poiché provenivano da vari paesi dell'occidente in cui il feudalesimo aveva creato numerose consuetudini giuridiche, si curarono di instaurare una forma di diritto comune con cui avrebbero governato i sudditi. Da un punto di vista puramente storico, non sappiamo quando le norme delle Assise vennero registrate per iscritto. La prima formulazione scritta che ci è pervenuta le colloca intorno agli inizi del 14° secolo, fra il 1303 e il 1330, e consiste in un *Liber Consuetudinum*, noto più tardi come «Assise di Romania». Lascio a Ghiorgos Katsenis il compito di illustrarne la storia. Brevemente, dirò solo che per tutte queste regioni dell'area greca la convivenza e la mescolanza crearono situazioni nuove e i nuovi rapporti giuridici avevano bisogno di essere affrontati e risolti in modo uniforme. Purtroppo l'unico testo legislativo scritto è quello delle Assise insieme ad altre pochissime fonti di diritto locali. È comunque assolutamente certo che in tutte queste regioni le consuetudini greche registrate recano tracce di consuetudini che appartengono al diritto occidentale e vigono ancora oggi.

Nelle zone sotto la dominazione veneziana, la Serenissima, in quanto struttura statale organizzata, aveva una sua legislazione metropolitana e amministrava pertanto i suoi possedimenti in modo autonomo. Il sistema amministrativo ma anche giuridico applicato in queste sue colonie era puramente veneto; le particolarità locali venivano tuttavia accuratamente

studiate dai funzionari veneziani e l'applicazione del diritto locale veniva accettata solo se lo imponevano motivi di ordine politico o commerciale. In molte regioni, però, la dominazione veneziana non fu lunga e continua e pertanto il diritto veneziano non prevalse pienamente o prevalse in modo frammentario. In tutti i casi, comunque, nonostante il numero di notai veneti presenti nelle colonie, troviamo documenti legali privati redatti anche da chierici greci di grado modesto.

Una ricerca approfondita delle costumanze nell'area delle Cicladi potrà chiarirci il rapporto fra consuetudine e diritto dei conquistatori. Sebbene a Venezia non viga il diritto feudale, come nel Principato di Acaia, tuttavia la Serenissima assimila rapidamente le Assise nel governo delle sue colonie, Corfù, Nauplia e Argo, Corone e Modone, Tino, Micono, Negroponte e il Ducato dell'Arcipelago. In tutte queste regioni si incontrano deroghe al «diritto dello stato (greco)» cioè al diritto bizantino, di quelle consuetudini giuridiche che testimoniano in modo inconfutabile l'influsso esercitato dalle Assise. Qui, mi occuperò naturalmente delle Cicladi nel loro insieme, perché a causa di questo arcipelago egeo i rapporti e gli scambi commerciali ne comportano evidentemente anche altri di tipo culturale.

Attraverso un confronto e lo studio della storia di queste costumanze locali, così come furono registrate nello stato greco all'atto della sua costituzione dal ministro della Giustizia Christodoulos Klonaris e in parte raccolte da Maurer nella sua famosa opera sul popolo greco, e come si sono conservate fino ad oggi in raccolte o nella loro forma integrale, è evidente e facilmente riconoscibile in molti aspetti di usanze locali l'influsso del diritto occidentale, specialmente per quanto concerne il diritto familiare ed ereditario. Così, lo studioso di antropologia del Diritto incontra spesso in tutte le regioni che conobbero la società dell'Occidente dopo la caduta di Costantinopoli nelle mani dei Crociati, usanze locali chiaramente derivate dai paesi di provenienza dei conquistatori. L'individuazione della discendenza storica delle costumanze è indispensabile perché il frequente succedersi di differenti conquistatori esige l'esame del rapporto fra questi ultimi e tali consuetudini.

Comincerò da due importanti principi del diritto occidentale che passano anche nel diritto consuetudinario della Grecia: il principio della «indivisibilità» (*indivis*) del patrimonio paterno, «familiare», come pure il principio del *paterna paternis, materna maternis*, che rintracciamo in numerose usanze riguardanti soprattutto casi patrimoniali che si ricollegano alla potestà genitoriale, casi di dote e di disposizioni ereditarie e che, in una più moderna concezione

del diritto incontreremo anche come teoria *dei beni separati* o *beni di scopo*.

Nel diritto consuetudinario greco il rapporto patrimoniale fra i due coniugi rimane quello della gestione dotale, mentre la *comunanza di beni* costituisce un elemento del diritto occidentale. Come pure la libertà che viene data ai due coniugi di alienare congiuntamente i beni dotali.

La sposa-madre ha l'usufrutto del patrimonio del marito e, come è attestato chiaramente in varie isole delle Cicladi, la donna divide i beni del defunto coniuge tra i figli e ha l'usufrutto di quanto il marito ha ricevuto dai suoi genitori per il matrimonio; tutto questo in quanto rimanga *nell'onore di suo marito*. La potestà della madre è dunque pari alla patria potestà e ciò si riscontra nelle Assise di Gerusalemme, in cui le assise della «bassa corte» affermano che la coniuge è in quanto tale erede del marito perfino se vi sono figli:

Cur ce dit la lei et l'assise dou réaume de Jérusalem, que nus hom n'est si dreit heir au mort come est sa feme épouse.

Insieme a questo istituto nelle regioni conquistate dai crociati vige anche un secondo sistema in base al quale la donna dopo la morte del marito prende un settimo del patrimonio del coniuge o una quota uguale a quella dei figli; inoltre a volte la metà e a volte un terzo del patrimonio, sia in forma di proprietà che di usufrutto, a volte dei beni mobili, altre di quelli immobili. Si tratta della famosa questione del *dovario (douaire)* che per molti anni è stato identificato con la questione della dote e della gestione dotale come le conosciamo dal diritto bizantino. Il caso della settima parte del patrimonio del marito ereditato dalla vedova, il famoso vitalizio o, appunto, *settima*, viene considerato da Pantazopoulos come un residuo probabilmente veneziano, mentre Kalligàs afferma che non è possibile sapere se sia effettivamente così, perché ritiene sicuro che presso i veneziani era sconosciuta ogni forma di eredità fra coniugi.

L'usanza che viene applicata in quasi tutta la Grecia, cioè che la figlia che ha ricevuto la dote non può più ereditare nemmeno conferendola nella massa ereditaria oppure non eredita mai ma viene dotata dai genitori o dai fratelli, è di origine veneziana. Kalligàs riporta chiaramente i principi vigenti a Venezia e che sono i seguenti: Il padre ha l'obbligo di dotare la figlia. Le figlie dotate non hanno diritto all'eredità. Le figlie nubili vengono dotate dai fratelli con esclusione dei beni immobili e se i beni mobili non sono sufficienti per costituire la dote, si può chiedere per vie legali che essa venga completata. Nel caso che i fratelli trascurino di dotare la sorella e trascorrono sei mesi dal momento in cui sono stati chiamati a farlo, allora la sorella eredita parte

uguale del patrimonio, in beni sia immobili che mobili. Le istituzioni veneziane sanciscono questo sistema soltanto per quanto riguarda il patrimonio paterno, mentre in Grecia a volte i due patrimoni vengono distinti e altre volte no. In tale sistema si deve riconoscere il tentativo di impedire che alla famiglia vengano sottratti i beni immobili; per questo si cerca di dotare la figlia inizialmente con beni mobili e soltanto se ciò è impossibile quest'ultima arriva ad ereditare beni immobili. Come ho già analizzato in un altro studio, in Grecia viene applicato un sistema misto in cui i beni immobili dati alla figlia appartengono a quelli portati in dote dalla madre, proprio per rafforzare il principio della indivisibilità del patrimonio (familiare) paterno. In tal modo si rafforza contemporaneamente il principio della linea di discendenza dal primogenito maschio, istituto che troviamo espresso in altre forme nel diritto veneziano. In base a questo, gli ascendenti per parte materna non ereditano mai, i fratelli e i nipoti escludono le sorelle; in caso di loro mancanza vengono chiamati i parenti più stretti in linea maschile e se al medesimo grado di parentela si trovano uomini e donne, allora l'uomo eredita esclusivamente beni immobili e divide con la donna quelli mobili. Incontreremo alcune varianti di tali sistemi ereditari anche nelle usanze registrate in Grecia.

Nella distinzione di patrimoni di provenienza paterna e materna dovremo includere le consuetudini di Ceo, Andro, Paro, Nasso, Thira, Anafe ecc. in base alle quali le figlie ereditano il patrimonio materno e i figli maschi quello paterno, secondo il principio del *paterna paternis, materna maternis* del diritto occidentale.

Un'altra questione importante è l'esercizio della patria potestà soltanto fino al quindicesimo anno d'età del figlio. La 15a assise riferisce che il figlio non può presentarsi in tribunale, ma al compimento del quindicesimo anno ha questo diritto: possiamo dedurne che il figlio si trova sotto la patria potestà fino a tale età, oltre la quale diviene *ipso iure* autonomo, con diritto perfino di citare in giudizio il proprio padre:

Ce est li fis familias qui est en poier de son père, par la ne par l'assise, ce il n'en est d'aage, ne peut en cort son père ne autre personne apeller. Mais puis que li fis familias est d'aage, ce est puis qu'il a XV ans, bien peut puis en cort apeller tous home set tout son dreit demander, et fairedreit a tous seanset a toutes celes qui de luy se plaindront car ce est dreit par la lei et par l'assise.

Questo termine di età dell'emancipazione si ritrova negli istituti sanciti per il regno di Gerusalemme come pure nel diritto franco (medievale); differisce da quello bizantino, ma lo ritroviamo in costumanze locali, dove

la fine della tutela genitoriale avviene *ipso iure* con il raggiungimento della maggior età ed è il risultato della mescolanza con il diritto di altre nazioni occidentali. Sono inoltre residui e influssi del diritto occidentale anche i seguenti istituti:

- a) L'emancipazione per matrimonio, in modo che non vi sia potestà sui nipoti.
- b) L'abitazione separata pone termine alla tutela genitoriale.
- c) Dopo il quindicesimo anno di età i figli sono padroni dei loro beni e guadagni e possono disporne come vogliono.

Attraverso il diritto ereditario medievale abbiamo visto le questioni riguardanti la potestà materna sui figli, l'usufrutto della donna sul patrimonio del marito defunto, il vitalizio o settima parte, come pure la quota di eredità spettante alla vedova pari a quella spettante ai figli. Tra questi casi includeremo anche la famosa *tertia* secondo cui in caso di morte della donna e in assenza di figli, la sua dote viene divisa in tre parti di cui una quota viene assegnata ai suoi parenti, un'altra al marito e una terza alla chiesa per le funzioni in suffragio della sua anima. Tutte le consuetudini di cui si è detto vigono nelle isole del Ducato.

Osserviamo che tutte queste usanze che si configurano come eccezioni alle norme del diritto vigente nelle disposizioni del neonato stato greco coincidono geograficamente con i possedimenti dell'Occidente nell'area greca nel corso del medioevo ed evidentemente provengono dal diritto occidentale o come imposizione o come pratica di diritto. Nelle Cicladi e principalmente nel Ducato dell'Arcipelago vediamo queste costumanze coesistere e venire registrate nel 1834 in risposta a una circolare del ministero della Giustizia. Per conseguenza l'influsso delle *Assise di Gerusalemme*, pervenuteci come *Assise di Romania*, sulle costumanze locali delle regioni conquistate dall'Occidente è molto maggiore di quanto non abbiano creduto fino ad oggi gli studiosi di storia del diritto e rivelano un chiaro substrato giuridico di rapporti familiari diverso da quello delle altre regioni. La posizione sostenuta da alcuni studiosi secondo cui alcune di queste consuetudini rispecchiano antichi istituti greci ha bisogno di un'analisi più approfondita. Potremmo certo affermare che, poiché forse alcune consuetudini occidentali somigliavano a quelle già esistenti in queste regioni (e che erano certamente differenti dal diritto romano e bizantino), accadde quello che è noto nel funzionamento del diritto, cioè la sovrapposizione di una norma di diritto su preesistenti strutture giuridiche simili.

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

ΠΗΓΕΣ / FONTI

Assisae et leges cypriae et alia - Ασσιζαι του Βασιλείου των Ιεροσολύμων και της Κύπρου, κυπριακοί νόμοι, βυζαντινά συμβόλαια, κρητικαί διαθήκαι. Επιμέλεια / a cura di C. N. Sathas, Bibliotheca Graeca Medii Aevi - Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, VI, Paris 1877 (φωτομηχανική ανατύπωση / ristampa anastatica Αθήνα 1972).

ΜΕΛΕΤΕΣ / STUDI

- I. Τ. Βισβίζης, «Το πρόβλημα της ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 6 (1955), 131-151.
- Δ. Γκίνης, *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, Αθήνα, Εκδόσεις της Ακαδημίας Αθηνών, 1966.
- G. Duby, *Μεσαιωνική Δύση: Κοινωνία και Ιδεολογία*, μετάφραση / traduzione greca di Ο. Βαρών - Ρ. Μπενβενίστε, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 10, Αθήνα 1988.
- Π. Καλλιγιάς, *Περί εθίμων*, Αθήνα 1899.
- Γκ. Α. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός. Δημόσιο, Ιδιωτικό και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, μετάφραση / traduzione greca di Όλγα Ρομπάκη, Αθήνα 1976.
- Μ-Γ Λίλυ Στυλιανούδη, «Φίλια Καλαβρύτων: ανάλυση τοπικών εθίμων» *Ελληνική Κοινωνία. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας* 1 (1987), 107-127.
- Μ-Γ Λίλυ Στυλιανούδη, «Νομικά έθιμα στην Αχαΐα κατά το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα», *Ελληνική Κοινωνία. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας* 2-3 (1994), 127-152.
- D. Jacoby, *La féodalité en Grèce Médiévale. Les «Assises de Romanie», sources, application et diffusion*, Paris 1971.

ΟΙ ΑΣΣΙΖΕΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΟΥΚΑΤΟ ΤΟΥ ΑΡΧΙΠΕΛΑΓΟΥΣ

Η ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΗ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΠΗΓΗ της περιόδου της Φραγκοκρατίας είναι οι «Ασσίζες της Ρωμανίας». Αποτελούν τη νομοθεσία που ίσχυε αρχικά στην Πελοπόννησο και κατόπιν σε άλλες περιοχές της Ελλάδας την περίοδο μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας το 1204 και τον διαμελισμό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ένα από τα πιο σημαντικά λατινικά κράτη είναι το Πριγκιπάτο της Αχαΐας ή του Μορέως στην Πελοπόννησο, υποτελές του οποίου ήταν το Δουκάτο του Αρχιπελάγους. Η νομοθεσία του Πριγκιπάτου της Αχαΐας είναι γνωστή ως Ασσίζες της Ρωμανίας.

Οι Ασσίζες

Ο όρος «Ασσίζες της Ρωμανίας» δεν είναι ακριβής. Το έργο, το οποίο σώζεται μόνο σε βενετική διάλεκτο, έχει τον τίτλο *Libro de le Uxanze e Statuti de lo Imperio de Romania* ή, σύμφωνα με τις τελευταίες του λέξεις στα λατινικά, στο *explicit: Liber de Consuetudinibus Imperii Romanie*.

Στη Λατινική Ανατολή, δηλαδή στα κράτη που δημιουργήθηκαν την εποχή των Σταυροφοριών στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, εμφανίζονται τρεις ομάδες συλλογών φεουδαρχικού δικαίου: οι Ασσίζες του Βασιλείου της Ιερουσαλήμ και Κύπρου, οι Ασσίζες της Αντιόχειας, και οι Ασσίζες της Ρωμανίας. Ο όρος όμως «Ασσίζες» που χρησιμοποιείται σήμερα για να περιγράψει αυτές τις συλλογές, που αποτελούν είτε νόμους είτε ερμηνευτικά έργα νομομαθών που μόνο πολύ αργά απέκτησαν χαρακτήρα δεσμευτικό – και πάντως όχι την εποχή που γράφτηκαν – είναι σύγχρονος. Με τον όρο *Ασσίζες* στη Λατινική Ανατολή νοούνταν οι αποφάσεις των δικαστηρίων και στη συνέχεια τα έργα των νομομαθών που τις συγκέντρωναν ή τις σχολίαζαν. Με την πτώση της Ιερουσαλήμ και την απώλεια των νόμων της, γνωστών υπό τον τίτλο «Γράμματα του Παναγιού Τάφου» τα έργα των νομομαθών απέκτησαν μεγάλη αξία διότι προσπαθούσαν να διασώσουν και να ερμηνεύσουν αυτούς τους ιδεατούς και χαμένους πια νόμους. Πρώτος ο κόμης Beugnot χρησιμοποίησε

τον όρο «Ασσιζες της Ιερουσαλήμ», όταν εξέδωσε το 1844 τα σωζόμενα έργα των νομομαθών του βασιλείου της Ιερουσαλήμ και ο όρος αυτός χρησιμοποιήθηκε κατ' αναλογία από τον εκδότη των Ασσιζών της Ρωμανίας Georges Recoura, αν και ο όρος αυτός δεν εμφανίζεται πουθενά.

Σχετικά με την ονομασία *Ρωμανία*, αξίζει να παρατηρηθεί ότι με τον όρο αυτό νοείται η βυζαντινή αυτοκρατορία. Οι Ιταλοί (Βενετοί και Γενοβέζοι) χρησιμοποιούσαν αυτόν τον όρο για να ορίσουν τα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας, ενώ οι Σταυροφόροι ονόμαζαν έτσι τη Μικρά Ασία. Οι ηγέτες της Τέταρτης Σταυροφορίας ακολούθησαν στο σημείο αυτό την ορολογία των Ιταλών. Μετά την πτώση της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης, με τον όρο *Ρωμανία* χαρακτηρίζεται ότι απέμεινε από την αυτοκρατορία – κυρίως δηλαδή η Πελοπόννησος ή ακριβέστερα τα εδάφη που ανήκαν στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας.

Οι Ασσιζες της Ρωμανίας σώζονται σε 12 χειρόγραφα σε βενετική διάλεκτο και περιλαμβάνουν 219 άρθρα. Πρώτη έκδοση τους έγινε από τον Canciani το 1785. Ακολούθησε πληρέστερη έκδοση από τον Georges Recoura το 1930, βασιζόμενη σε 10 χειρόγραφα και η πλέον πρόσφατη από την Antonella Parmegianni, το 1998. Των 219 άρθρων προηγείται εισαγωγή (μέρος της οποίας είναι μετάφραση του έργου του σημαντικότερου νομομαθούς του βασιλείου της Ιερουσαλήμ Ιωάννη του Τυπελιν) που περιγράφει τη μεταφορά των Ασσιζών από την Ιερουσαλήμ στην Κωνσταντινούπολη και τη διάδοσή τους στην Πελοπόννησο, όταν παραδόθηκαν από τον λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης στον πρίγκιπα της Αχαΐας Γοδεφρείδο Β' Βιλλεαρδουίνο σε συνάντησή τους στη Λάρισα. Όμοια περιγραφή υπάρχει και σε μια άλλη σημαντική πηγή της εποχής, το *Χρονικόν του Μορέως* (Ελληνικό Χρονικό, στίχ. 2611-2614, Γαλλικό Χρονικό παρ. 184):

*Κι απαύτου γαρ του έδωκεν εγράφου τα συνήθεια,
τά εκράτει ετότε ο βασιλέας 'ς όλον του το βασίλειον,
ενώ τα ήτον επάροντα εκείνος ο αδελφός του,
ο Βαλδουίνος ο βασιλεύς τα των Ιεροσολύμων.*

Τίθεται έτσι το ζήτημα της καταγωγής των Ασσιζών της Ρωμανίας. Χωρίς να επιμεινουμε ιδιαίτερα στο θέμα, αξίζει να σημειώσουμε τις σχετικές απόψεις των ερευνητών: σύμφωνα με τον Recoura και τον Topping δεν υπάρχει καμία επιρροή των Ασσιζών της Ιερουσαλήμ πάνω στις Ασσιζες της Ρωμανίας, διότι το περιεχόμενο και το πνεύμα τους είναι εντελώς διαφορετικό. Κατά τον La Monte και τον Ιωάννη Ζέπο

υπήρξε ένας πρώτος κώδικας που ο αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης Ερρίκος έδωσε στον πρίγκιπα της Αχαΐας. Ο κώδικας αυτός κατά την άποψή τους θα πρέπει να πέρασε στην Κωνσταντινούπολη μέσω της Κύπρου. Μια φράση του πάπα Ιννοκέντιου του Γ' που αναφέρει ότι οι φεουδάρχες υπέβαλλαν τους ιερείς «στα έθιμα και στους θεσμούς που οι ίδιοι πρόσφατα δημιούργησαν εκεί» (γράμμα της 31^{ης} Οκτωβρίου 1210) κατά τον La Monte ενισχύει την άποψή του, ενώ και η εκδότρια των Ασσιζών της Ρωμανίας Parmeggiani θεωρεί ότι τουλάχιστον ένας Κώδικας υπήρχε στη Λατινική Αυτοκρατορία. Ορθότερη φαίνεται η άποψη του Jacoby, σύμφωνα με τον οποίο υπάρχουν ορισμένα κοινά σημεία με τους θεσμούς και τα έθιμα της Ιερουσαλήμ αλλά ο ίδιος θεωρεί την εισαγωγή των Ασσιζών της Ρωμανίας απλουστευτική. Άλλωστε, όπως αποδεικνύει, οι Ασσιζες της Ρωμανίας ενσωματώνουν στοιχεία από διάφορες πηγές: στοιχεία του βυζαντινού δικαίου (ειδικά όσον αφορά τις γαίες και την προσωπική και περιουσιακή κατάσταση των Ελλήνων, αρχόντων και δουλοπάροικων), του δικαίου της Καμπανίας, από όπου προέρχονταν οι Σταυροφόροι έποικοι της Πελοποννήσου, του δικαίου του ανδεγαυικού βασιλείου της Νάπολης αλλά και των κρατών της Λατινικής Ανατολής.

Φαίνεται ότι οι Ασσιζες της Ρωμανίας διαμορφώθηκαν προοδευτικά κατά τη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα. Όπως φανερώνει και ο ιταλικός τίτλος του έργου (*Libro de le Usanze e Statuti de lo imperio de Romania*), οι δύο πηγές που συγκρότησαν τις Ασσιζες είναι αφενός η νομοθεσία που θεσπίζεται από την ανώτατη εξουσία, δηλαδή τον πρίγκιπα και τους ευγενείς του που συνέρχονται σε συμβούλιο που ονομάζεται *Μεγάλη Κούρτη*, τα *statuti* – στο κείμενο των Ασσιζών κάτι τέτοιο αναφέρεται συνήθως με τη λέξη *ordenar* – και αφετέρου το έθιμο (γίνεται λόγος για *usanze* και *costume*). Ωστόσο τις περισσότερες φορές δεν είναι εύκολο να διακρίνει κανείς για ποια περίπτωση πρόκειται. Άλλωστε οι δύο πηγές πιθανόν και στην πράξη να συγγέονταν: η *Μεγάλη Κούρτη* αποφάσιζε με βάση κάποιο έθιμο (της Καμπανίας για παράδειγμα) ή καταγραφόταν ως έθιμο μια νομοθετική λύση που δεν υπήρχε ως έθιμο προηγουμένως. Κάτι τέτοιο υποδηλώνει άλλωστε και ο όρος «έθιμα της κατάκτησης», που χρησιμοποιείται για τα σταυροφορικά κράτη. Πρόκειται για νομοθετικές λύσεις που ανταποκρίνονται στις ανάγκες που δημιουργούνται στα νέα αυτά κράτη προσπαθώντας να κρατήσουν τις εσωτερικές ισορροπίες ανάμεσα στους διάφορους λαούς που κατοικούν εντός τους και ταυτόχρονα διασφαλίζοντας την υπεροχή της άρχουσας τάξης των

Φράγκων ευγενών. Όστε έθιμο στην περίπτωση αυτή δεν είναι ακριβώς άγραφος κανόνας δικαίου που δημιουργείται με τη μακρά, ομοιόμορφη και αδιάκοπη τήρηση ορισμένης συμπεριφοράς από τα μέλη μιας κοινωνίας με την πεποίθηση ότι εφαρμόζεται κανόνας δικαίου, αλλά συχνά κάτι άνωθεν και με τη βία επιβαλλόμενο.

Αναφορά στα έθιμα του Πριγκιπάτου γίνεται και στο *Χρονικό του Μορέως*, στη δίκη της Μαργαρίτας του Πασσαβά εναντίον του πρίγκιπα Γουλιέλμου το 1276: *ώρισεν ο πρίγκιπας κ' ηφέραν το βιβλίο, όπου έγγραφαν κ' ελέγασιν του τόπου τα συνήθεια* (στίχ. 7567-7568). Εκεί βρήκαν το κεφάλαιο που αντιστοιχεί στο κεφάλαιο 15 των Ασιζών της Ρωμανίας, πράγμα που δείχνει ότι εκείνη την εποχή υφίστατο καταγραφή εθίμων που βρισκόταν κατατεθειμένη στη γραμματεία του πρίγκιπα για τις ανάγκες της επίλυσης διαφορών και πιθανότατα αντίγραφα του πρώιμου αυτού κώδικα δεν υπήρχαν στα χέρια άλλων ευγενών.

Η τελική καταγραφή των Ασιζών της Ρωμανίας έγινε στις αρχές του 14^{ου} αιώνα: κατά τον Recoura και τον Topping μεταξύ 1316 και 1325 σε ιταλική διάλεκτο, ενώ κατά τον Jacoby μεταξύ 1333 και 1346 σε γαλλική γλώσσα. Κατά την Parmeggiani η τελική σύνταξη των Ασιζών έγινε μετά το 1330 και, παρά το ότι δέχεται ως πρωτότυπη γλώσσα τα γαλλικά, τονίζει την συνεισφορά των βενετών νομομαθών. Άλλωστε το έργο δεν είναι κείμενο ενός μόνο νομικού, καθώς συχνά υπάρχουν επαναλήψεις και διαφορετικές λύσεις για το ίδιο θέμα.

Οι Ασιζες της Ρωμανίας διαδόθηκαν και σε πολλές βενετικές κτήσεις στον ελλαδικό χώρο (Κέρκυρα, Ναύπλιο και Άργος, Κορώνη και Μεθώνη, Τήνος, Μύκονος καθώς και στο Δουκάτο του Αρχιπελάγους). Το 1453 μάλιστα οι Βενετοί τις κάνουν επίσημο δίκαιο για τους κατοίκους της Εύβοιας κατόπιν αίτησής τους. Ειδικά στην Κέρκυρα η χρήση τους μαρτυρείται ως το 1796, όταν οι Γάλλοι του Ναπολέοντα Βοναπάρτη κατέλαβαν το νησί και κατάργησαν τις βαρονίες και τη νομοθεσία που Γάλλοι είχαν δημιουργήσει έξι αιώνες νωρίτερα.

Το περιεχόμενο των Ασιζών της Ρωμανίας αντανακλά το νομικό καθεστώς που ίσχυε στην Πελοπόννησο του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα. Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας δεν μας δίδεται η δυνατότητα να επεκταθούμε, ωστόσο μπορούμε να πούμε ότι βασικό χαρακτηριστικό της φράγκικης κοινωνίας του Πριγκιπάτου της Αχαΐας είναι ο διαχωρισμός ανάμεσα σε φεουδάρχες απλής υποτέλειας και σε λίζιους. Η λίζια, ήταν είδος υποτέλειας που παρείχε αυξημένα δικαιώματα και υποχρεώσεις στον φεουδάρχη σε σχέση με τον επικυρίαρχό του. Στη Λατινική Ανατολή και

ειδικότερα στο Πριγκιπάτο του Μορέως ο όρος απέκτησε μια ιδιαίτερη σημασία και δημιουργήθηκε μια πραγματική κοινωνική τάξη των λιζίων γύρω από τον πρίγκιπα με διαφορετικό νομικό καθεστώς από αυτό των ευγενών απλής υποτέλειας. Από την άλλη πλευρά, ανάμεσα στους τελευταίους υπήρχαν Έλληνες άρχοντες, για τους οποίους με ειδικές διατάξεις ισχύει καθεστώς βυζαντινής προέλευσης (κυρίως όσον αφορά ζητήματα κληρονομικού δικαίου και προσωπικής κατάστασης). Τέλος υπήρχαν οι δουλοπάροικοι, Έλληνες γηγενείς, που από τη θέση των περισσότερο ή λιγότερο εξαρτημένων καλλιεργητών της εποχής προ του 1204, μετατράπηκαν σε δουλοπάροικους κατά τα πρότυπα του δυτικού κόσμου, απόλυτα δηλαδή εξαρτημένοι από τον φεουδάρχη τους και δεμένοι με τη γη που καλλιεργούσαν.

Τα θέματα που απασχολούν τις Ασίσιξες της Ρωμανίας είναι επιγραμματικά τα εξής: η θέση του πρίγκιπα, τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις του, τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των ευγενών του με έμφαση στα ζητήματα γαιών και απονομής δικαιοσύνης, απόκτηση και απώλεια της υποτέλειας, ορισμένες όψεις ποινικού δικαίου, θέματα προσωπικής κατάστασης, κυρίως γάμος και κληρονομικό δίκαιο με έμφαση πάλι στα ζητήματα σχετικά με τα φέουδα, δικαιώματα επί των δουλοπάροικων και άλλα. Αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στις Ασίσιξες της Ιερουσαλήμ, λείπουν διατάξεις σχετικά με τους αστούς, οι οποίοι εντούτοις αναφέρονται στο *Χρονικόν του Μορέως*. Ίσως να υπήρχε κάποιος αντίστοιχος κώδικας που δεν έχει διασωθεί.

Το Δουκάτο

Η ιστορία του Δουκάτου του Αρχιπελάγους συνδέεται με το Πριγκιπάτο της Αχαΐας. Γύρω στο 1207 ο Μάρκος Sanudo κατακτά ορισμένα νησιά του Αιγαίου και γίνεται υποτελής του Λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος παραχωρεί την επικυριαρχία του Αρχιπελάγους στον πρίγκιπα του Μορέως Γουλιέλμο Β΄ Βιλλεαρδουίνο το 1248. Αυτός με τη σειρά του συμφωνεί με τον Κάρολο τον Ανδεγαυικό, βασιλιά της Σικελίας, να του παραχωρήσει την επικυριαρχία του Πριγκιπάτου της Αχαΐας και του Δουκάτου του Αρχιπελάγους, όταν πεθάνει. Με τον θάνατο του Γουλιέλμου το 1278, ο δούκας Μάρκος Sanudo ο Β΄ γίνεται υποτελής του βασιλιά Καρόλου του Ανδεγαυικού. Η παρουσία μάλιστα του Δούκα της Νάξου στο Πριγκιπάτο αποτυπώνεται στο *Χρονικό του Μορέως*, όταν αναφέρεται μαζί με άλλους σημαντικούς

υποτελείς του πρίγκιπα στην υποδοχή του βάλιου, δηλαδή του αντιπροσώπου του βασιλιά της Σικελίας το 1278:

*Ημείς όπου είμεθεν εδώ μετά την ευγενειάν σου
ουδέν έχομεν την εξουσιάν άνευ να ήσαν κι άλλοι
ο Μέγας Κύρης πρότερον, των Αθηνών ο δούκας,
οι τρεις αφέντες του Εύριπου και της Νηξίας ο δούκας
(στίχ. 7911-7914).*

Ακόμα και τον 14^ο αιώνα ο δούκας της Νάξου βεβαιώνει ότι είναι υποτελής του βασιλιά Ροβέρτου της Νάπολης μέσω της πριγκίπισσας της Αχαΐας Ματθίλδης της Αναγαυϊκής (του Αινώ, Mahaut de Hainaut, εγγονής του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου). Επίσης το 1325 ο δούκας της Νάξου συμμετέχει στον στρατό του ανδεγαυού πριγκίπα της Αχαΐας Ιωάννη της Γραβίνας.

Η σύνδεση αυτή του Δουκάτου του Αρχιπελάγους με το Πριγκιπάτο της Αχαΐας είχε αποτέλεσμα την εισαγωγή του φεουδαρχικού δικαίου στο Δουκάτο. Όπως παρατηρεί ο Jacoby, το δουκάτο από την αρχή της ύπαρξής του υιοθετεί σύστημα φεουδαρχικό. Και τούτο είναι εντυπωσιακό διότι η εισαγωγή της φεουδαρχίας οφείλεται σε Βενετούς (άγνωστο για ποιους λόγους, πιθανόν λόγω της υποτελείας του Δουκάτου σε άλλες λατινικές δυνάμεις), ενώ το βενετικό δίκαιο ποτέ δεν εφαρμόστηκε στο Δουκάτο. Επιπλέον, η συμμετοχή του δούκα της Νάξου στην αυλή του πρίγκιπα της Αχαΐας του έδινε τη δυνατότητα όχι μόνο να λαμβάνει γνώση του φεουδαρχικού δικαίου που εφαρμοζόταν στην Πελοπόννησο αλλά και να το διαμορφώνει συμμετέχοντας στις αποφάσεις του πριγκιπικού δικαστηρίου και μάλιστα ως ένας από τους σημαντικότερους βαρόνους.

Αυτό φαίνεται και από το ίδιο το κείμενο των Ασσιζών της Ρωμανίας. Ο δούκας της Νάξου (*signor di Niexia*) αναφέρεται μαζί με άλλους σημαντικούς ευγενείς (πχ. τον δούκα των Αθηνών, τον κόμη της Κεφαλονιάς) στο κεφάλαιο 43, το οποίο ορίζει ποιος έχει δικαίωμα στην *vendeta de sangue*, δηλαδή στην απονομή δικαιοσύνης σχετικά με βαριά εγκλήματα που δύνανται να επισύρουν την ποινή του θανάτου ή εγκλήματα που είχαν αποτέλεσμα να χυθεί αίμα, όπως συνέβαινε στο κλασικό φεουδαρχικό δίκαιο στη Γαλλία, πριν οι μεγάλοι φεουδάρχες αρχίσουν να εντάσσουν στην έννοια αυτή και σημαντικά μη ποινικά ζητήματα, για παράδειγμα, θέματα φεουδαρχικού δικαίου σχετικά με γαίες ή θέματα προσωπικής κατάστασης (αντίθετη είναι η άποψη των περισσότερων ερευνητών, που φαίνεται να δίνουν στο κεφάλαιο αυτό των Ασσιζών

γενικό και όχι αποκλειστικά ποινικό περιεχόμενο). Το κεφάλαιο αυτό περιλαμβάνει 12 βαρόνους, 12 όμοιους του πρίγκιπα της Αχαΐας, κατά το πρότυπο των 12 όμοιων και ίσων συντρόφων του Καρλομάγνου και έπειτα του βασιλιά της Γαλλίας. Ωστόσο, διαφοροποιούμενοι πάλι από την άποψη άλλων ερευνητών, πιστεύουμε ότι αυτοί οι 12 δεν συγκροτούσαν κάποιου είδους ανώτατο δικαστήριο, αλλά ο καθένας είχε στην επικράτειά του δικαίωμα να δικάζει σοβαρές ποινικές υποθέσεις χωρίς να υποχρεούται να τις υποβάλει για έγκριση στο δικαστήριο του Πρίγκιπα της Αχαΐας. Για παράδειγμα, μια ανθρωποκτονία στη Σύρο θα δικάζοταν από τον δούκα της Νάξου. Ωστόσο, δυνάμει των κεφαλαίων 143 και 196, ο κατηγορούμενος είχε δικαίωμα να ασκήσει έφεση στο δικαστήριο του πρίγκιπα της Αχαΐας και έπειτα στον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης ή στον βασιλιά της Σικελίας (μετά τη μεταβίβαση της επικυριαρχίας του Πριγκιπάτου).

Αυτή είναι η μόνη αναφορά στο Δουκάτο της Νάξου που βρίσκουμε στις Ασσιζες της Ρωμανίας. Αρκεί όμως για να δείξει την ένταξη του Δουκάτου στο σύστημα του Πριγκιπάτου. Άλλωστε και το χειρόγραφο Α των Ασσιζών βρισκόταν στη γραμματεία του Δουκάτου της Νάξου σίγουρα πριν από το 1494, κατά τον Jacoby ήδη από το 1423 για λογαριασμό του δούκα Ιωάννη Β' Crispo.

Πέρα από αυτές τις άμεσες αποδείξεις ύπαρξης των Ασσιζών στο Δουκάτο του Αρχιπελάγους, υπάρχουν και έμμεσες. Ήδη σε ένα γράμμα του δούκα Μάρκου Β' Sanudo το 1282 γίνεται λόγος για *usus et consuetudo imperii Romanie*.

Σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, το 1371, σε γράμμα του δούκα Νικολό Dalle Carceri, γίνεται λόγος για τους νόμους της αυτοκρατορίας σχετικά με τον θεσμό του «αβουέ» (αυτή η λέξη αναφέρεται και στο Χρονικόν του Μορέως, στίχ. 7404). Μιλώντας με όρους αστικού δικαίου, θα λέγαμε ότι πρόκειται για μια ευρύτερη νόμιμη αντιπροσώπευση. Θα μεταφράζαμε με τους όρους κηδεμόνας ή αντίκλητος, αν αυτοί δεν ήταν τόσο περιορισμένοι σε σχέση με το περιεχόμενο που δίνεται στο κεφάλαιο 218 των Ασσιζών. Δεν είναι τυχαίο επομένως το γεγονός ότι χρησιμοποιείται στο γράμμα του δούκα ο τεχνικός αυτός όρος σε συνδυασμό με την αναφορά στα έθιμα της αυτοκρατορίας.

Λίγα χρόνια μετά, το 1385, ο δολοφόνος του δούκα Νικολό Dalle Carceri και διάδοχός του Φραγκίσκο Crispo παραχωρεί ως προίκα την Άνδρο και τη Σύρο στον Pietro Zeno, σύμφωνα με τους κανόνες των Ασσιζών.

Διάφορα συμβολαιογραφικά έγγραφα του δουκάτου που έχουν δημοσιευτεί κάνουν άμεση αναφορά στα έθιμα της Αυτοκρατορίας της Ρωμανίας. Δεν θα επεκταθούμε σε λεπτομερειακή ανάλυση αυτών των εγγράφων. Αυτό που προκύπτει πάντως είναι ότι έχουν περιεχόμενο ίδιο με αυτό των διατάξεων των Ασσιζών της Ρωμανίας σε μια σειρά από ζητήματα: κληρονομικά, οικογενειακά, δωρεές, δικαιώματα και υποχρεώσεις που απορρέουν από τη σχέση του φεουδάρχη με τον υποτελή του και άλλα.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι η εφαρμογή των Ασσιζών της Ρωμανίας συνεχίζεται και μετά την κατάληψη της Νάξου από τους Τούρκους το 1566. Σε πράξη της 23^{ης} Μαρτίου 1587 γίνεται αναφορά σε συγκεκριμένο άρθρο των Ασσιζών προσαρτώντας μάλιστα στην πράξη, όπως αναφέρεται στο κείμενο (το προσάρτημα έχει χαθεί) «ένα κεφάλαιο των νόμων της Νάπολης της Ρωμανίας [Ναυπλίου] υπ' αριθμόν 132» (*uno capitolo dele legge di Napoli di Romania del n.o. centotrentadue*), μολονότι το κεφάλαιο αυτό είναι άσχετο με το ρυθμιζόμενο ζήτημα. Δεν αναφέρεται δηλαδή στο λεγόμενο «douaire», δηλαδή στο δικαίωμα της συζύγου επί της περιουσίας του αποθανόντος συζύγου της, αλλά στην προίκα – κάτι που δεν πρέπει να ξενίζει γιατί συχνά οι δύο όροι συγχέονται στα κείμενα.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι οι Ασσίζες της Ρωμανίας συνδέονται στενά και με το Δουκάτο του Αρχιπελάγους, όπως άλλωστε και με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, δίχως βέβαια αυτό να σημαίνει ότι η εφαρμογή τους κατάργησε το προηγούμενο καθεστώς, του οποίου ίχνη βρίσκουμε και στην Πελοπόννησο και στο Δουκάτο της Νάξου.

Οι Ασσίζες της Ρωμανίας, όποια και αν είναι η προέλευσή τους και η διαδρομή τους στον ελληνικό χώρο, αποτελούν κομμάτι του δυτικού φεουδαρχικού δικαίου. Είναι μάλιστα, μαζί με τις Ασσίζες της Ιερουσαλήμ και της Αντιόχειας, ιδιαίτερα σημαντικές για τη μελέτη του φεουδαρχικού δικαίου, καθώς αποτελούν εφαρμογή του σε έναν γεωγραφικό χώρο διαφορετικό από αυτόν που γεννήθηκε με όλες τις ιδιαιτερότητες που μπορεί να έχει το γεγονός ότι εισήχθη από κατακτητές σε μια τέτοια μικτή και συχνά εχθρική τοπική κοινωνία.

Οι Ασσίζες της Ρωμανίας αποτελούν όμως και ένα ιδιαίτερα σημαντικό κεφάλαιο της ιστορίας του ελληνικού δικαίου, αν και παραμένουν σε μεγάλο βαθμό παραγνωρισμένες. Η σημασία τους έγκειται στο γεγονός ότι αποτέλεσαν δίκαιο που ίσχυε επί πολλούς αιώνες στο ένα τρίτο

της σημερινής ελληνικής επικράτειας. Δεν έχουν όμως κεντρίσει ιδιαίτερα το ενδιαφέρον των ελλήνων ιστορικών του δικαίου, διότι αποτελούν δίκαιο προερχόμενο από τη φεουδαρχική Δύση, αντιμαχόμενο το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο. Το Δουκάτο της Νάξου αποτελεί τόπο «διαμάχης δικαίων», όπως αναφέρει και ο Πανταζόπουλος, ή, καλύτερα, τόπο συνάντησης διαφορετικών νομικών πεδίων και γι' αυτόν τον λόγο αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τον ιστορικό του δικαίου λόγω της διπλής αυτής σπουδαιότητας των Ασσιζών της Ρωμανίας, για την ιστορία του δυτικού δικαίου αφενός και για την ιστορία του ελληνικού δικαίου αφετέρου.

LE ASSISE DI ROMANIA E IL DUCATO DELL'ARCIPELAGO

LA PIÙ IMPORTANTE FONTE LEGISLATIVA dell'epoca della dominazione latina sono le cosiddette Assise di Romania. Costituiscono la legislazione che fu in vigore inizialmente nel Peloponneso e in seguito in altre regioni greche nel periodo che seguì alla conquista di Costantinopoli da parte dei Crociati nel 1204 e allo smembramento dell'Impero Bizantino. Uno dei maggiori stati latini fu il Principato di Acaia o di Morea nel Peloponneso, di cui il ducato dell'Arcipelago era vassallo. La legislazione vigente nel principato di Acaia è nota con il nome di Assise di Romania.

Le Assise

Il termine «Assise di Romania» non è preciso. L'opera, che ci è pervenuta solo in dialetto veneto, porta il titolo *Libro de le Uxanze e Statuti de lo Imperio de Romania* oppure, secondo le sue ultime parole in latino, nell'*explicit*, *Liber de Consuetudinibus Imperii Romanie*.

Nell'Oriente Latino, cioè negli stati che si costituirono all'epoca delle Crociate nell'area del Mediterraneo Orientale, appaiono tre gruppi di raccolte di diritto feudale: le Assise del Regno di Gerusalemme e Cipro, le Assise di Antiochia e le Assise di Romania. Il termine «Assise», però, usato oggi per indicare queste raccolte, costituite o da leggi o da opere d'interpretazione redatte da giuristi che acquistarono carattere vincolante solo molto più tardi – e in ogni caso non all'epoca in cui furono redatte – è moderno. Con il termine «Assise» nell'Oriente Latino s'intendevano le sentenze dei tribunali e in seguito i testi dei giuristi che le raccoglievano e le commentavano. Con la caduta di Gerusalemme e la perdita delle sue leggi, note con la denominazione di «Lettere del Santo Sepolcro», le opere dei giuristi acquisirono un grande valore perché cercavano di interpretare queste leggi ormai perdute e solo indirettamente ricostruibili. Fu il conte di Beugnot a usare per primo il termine «Assise di Gerusalemme» quando, nel 1844, pubblicò le opere superstiti dei giuristi del regno di Gerusalemme; il termine fu poi adoperato per analogia dall'editore delle Assise di Romania Georges Recoura, sebbene esso non compaia da nessuna parte.

Quanto alla denominazione Romania, vale la pena osservare che con questo termine si intende l'impero bizantino. Gli Italiani (Veneziani e Genovesi) lo adoperavano per indicare i territori europei dell'impero, mentre i Crociati chiamavano così l'Asia Minore. I capi della Quarta Crociata in questo seguirono la terminologia degli Italiani. Dopo la caduta dell'Impero Latino di Costantinopoli, con il termine Romania si indica ciò che era rimasto dell'Impero – cioè soprattutto il Peloponneso o, più precisamente, i territori appartenenti al Principato di Acaia.

Le Assise di Romania si sono conservate in 12 manoscritti in dialetto veneziano e comprendono 219 articoli. Il primo a pubblicarle fu Canciani nel 1785. Seguì un'edizione più completa curata da Georges Recoura nel 1930, basata su 10 manoscritti e quella più recente curata da Antonella Parmeggiani, del 1998. I 219 articoli sono preceduti da un'introduzione (una parte della quale è la traduzione dell'opera del maggiore giurista del regno di Gerusalemme, Giovanni d'Ibelin) che descrive il trasferimento delle Assise da Gerusalemme a Costantinopoli e la loro diffusione nel Peloponneso, quando furono consegnate dall'imperatore latino di Costantinopoli al principe di Acaia Goffredo II Villehardouin in un loro incontro svoltosi a Larissa. Un'analoga descrizione si trova in un'altra importante fonte dell'epoca, la *Cronaca di Morea* (Cronaca Greca, vv. 2611-2614, Cronaca Francese, par. 184):

*Κι απαύτου γαρ του έδωκεν εγράφου τα συνήθεια,
τά εκράτει ετότε ο βασιλέας 'ς όλον του το βασίλειον,
ενώ τα ήτον επάροντα εκείνος ο αδελφός του,
ο Βαλδουίνος ο βασιλεύς τα των Ιεροσολύμων.
(Dopo di ciò l'imperatore gli dette per iscritto le usanze che egli
manteneva in tutto il regno, e che suo fratello il re Baldovino
aveva preso da Gerusalemme).*

Si pone così la questione della provenienza delle Assise di Romania. Senza voler soffermarci in modo particolare sull'argomento, val la pena notare le opinioni dei ricercatori a riguardo: secondo Recoura e Topping le Assise di Gerusalemme non influirono in alcun modo sulle Assise di Romania, in quanto il loro contenuto e lo spirito che le anima sono del tutto diversi. Secondo La Monte e Ioannis Zepos esistette un primo codice che l'imperatore di Costantinopoli Enrico consegnò al principe di Acaia. I due studiosi sono dell'avviso che tale codice dovette giungere a Costantinopoli attraverso Cipro. Una frase in cui Papa Innocenzo III riferisce che

i feudatari sottoponevano i sacerdoti «alle usanze e alle istituzioni che costoro hanno recentemente creato in quei luoghi» (lettera del 31 ottobre 1210) avvalorava secondo La Monte il suo punto di vista, e anche la curatrice delle Assise di Romania A. Parmeggiani ritiene che nell'Impero Latino ne esisteva almeno un Codice. Più corretta appare l'opinione di Jacoby, secondo cui vi sono alcuni elementi comuni con le istituzioni e le usanze di Gerusalemme ma, a suo avviso, l'introduzione premessa alle Assise di Romania è semplicistica. Egli dimostra, d'altronde, che le Assise di Romania incorporano elementi provenienti da fonti diverse: elementi di diritto bizantino (specialmente per quanto riguarda le proprietà terriere e la condizione personale e patrimoniale dei Greci, signori e servi della gleba), del diritto della regione di Champagne, da cui provenivano i Crociati coloni del Peloponneso, del diritto del regno angioino di Napoli ma anche degli stati dell'Oriente Latino.

A quanto pare, le Assise di Romania si andarono progressivamente costituendo nel corso del 13° secolo. Come rivela anche il titolo italiano dell'opera (*Libro de le Uxanze e Statuti de lo Imperio de Romania*), le due fonti che formarono le Assise sono da una parte la legislazione sancita dall'autorità suprema, cioè dal Principe e dai suoi feudatari che si riuniscono in un consiglio chiamato Alta Corte, gli «statuti» – nel testo delle Assise qualcosa di simile viene riportato di solito con la parola «ordenar» – e dall'altra la consuetudine (si parla di «usanze» e «costume»). Nella maggior parte dei casi, tuttavia, non è facile distinguere di quale caso si tratti. È probabile, d'altronde, che le due fonti nella pratica si confondessero: la Gran Corte decideva sulla base di qualche costumanza (ad esempio della Champagne) oppure veniva registrata come consuetudine una soluzione legislativa che non esisteva precedentemente come usanza. Qualcosa di simile è indicato d'altronde anche dall'espressione «usanze della conquista» che viene adoperata per gli stati dei Crociati. Si tratta di soluzioni legislative che rispondono alle necessità createsi in questi nuovi stati cercando di mantenere gli equilibri interni fra i vari popoli che risiedono entro i loro confini e assicurando al contempo il predominio della classe dirigente dei nobili franchi. Cioché in questo caso l'usanza non è esattamente una norma di diritto non scritta che si va formando con il lungo, ininterrotto e omogeneo mantenimento di determinati comportamenti da parte dei membri di una società con il convincimento di applicare una norma di diritto, ma spesso è qualcosa di imposto dall'alto e con la forza.

Un riferimento alle usanze del Principato si trova anche nella *Cronaca*

di *Morea* (vv. 7567-7568), nel processo intentato da Margherita di Passavà contro il principe Guglielmo nel 1276: *ώρισεν ο πρίγκιπας κ' ήφεραν το βιβλίο, όπου έγγραφαν κ' ελέγασιν του τόπου τα συνήθεια* (il principe ordinò che fosse portato il libro in cui erano scritte e tramandate le consuetudini del luogo). Qui è stato individuato il capitolo che corrisponde al capitolo 15 delle Assise di Romania, il che dimostra che a quell'epoca esisteva una registrazione delle usanze che si trovava depositata nella cancelleria del principe, necessaria per dirimere le controversie e molto probabilmente gli altri nobili non disponevano di copie di questa prima forma di codice.

La redazione definitiva delle Assise di Romania venne fatta agli inizi del 14° secolo: secondo Recoura e Topping fra il 1316 e il 1325 in dialetto italiano, mentre per Jacoby fra il 1333 e il 1346 in lingua francese. Secondo la Parmeggiani la redazione definitiva delle Assise fu fatta dopo il 1330 e, sebbene accetti come lingua dell'originale il francese, mette in rilievo l'apporto dei giuristi veneti. Il testo non è d'altronde opera di un unico giurista, dal momento che vi sono frequenti ripetizioni e soluzioni diverse per la stessa questione.

Le Assise di Romania si diffusero anche in molti possedimenti veneziani dell'area greca (Corfù, Nauplia e Argo, Corone e Modone, Tino, Micono, come pure nel Ducato dell'Arcipelago). Nel 1453, anzi, i Veneziani le introducono come diritto ufficiale per gli abitanti dell'Eubea dietro loro richiesta. In particolare a Corfù ne è testimoniato il mantenimento in vigore fino al 1796, quando i Francesi di Napoleone Bonaparte occuparono l'isola e abolirono le baronie e la legislazione che proprio i Franchi avevano sancito sei secoli prima.

Il contenuto delle Assise di Romania riflette il regime giuridico vigente nel Peloponneso nei secoli 13° e 14°. Il poco tempo a disposizione non ci permette di dilungarci; possiamo tuttavia affermare che la caratteristica fondamentale della società franca nel Principato di Acaia è la distinzione fra feudatari semplici vassalli e ligi. Questi ultimi erano vincolati da uno statuto particolare di vassallaggio che assegnava loro maggiori diritti e maggiori obblighi nei riguardi del loro signore. Nell'Oriente latino e specialmente nel Principato di Morea il termine acquistò un significato particolare e si creò intorno al principe una vera e propria classe sociale di ligi per i quali vigeva un regime giuridico diverso da quello riguardante i nobili soggetti a semplice vassallaggio. D'altra parte, fra questi ultimi vi erano patrizi greci per i quali, grazie a disposizioni particolari, vigeva un regime di origine bizantina (soprattutto per quanto riguarda questioni di diritto

ereditario e condizione personale). Vi erano infine i servi della gleba, Greci del luogo che dallo stato di coltivatori più o meno dipendenti dell'epoca anteriore al 1204 furono trasformati in servi della gleba secondo i modelli della società occidentale, cioè completamente dipendenti dal loro feudatario e legati alla terra che coltivavano.

I temi trattati nelle Assise di Romania sono in breve i seguenti: la posizione del principe, i suoi diritti e doveri, i diritti e gli obblighi dei nobili suoi vassalli con particolare riguardo alle questioni riguardanti la proprietà terriera e l'amministrazione della giustizia, acquisizione e perdita dello stato di vassallaggio, alcuni aspetti di diritto penale, questioni di stato personale, riguardanti specialmente il matrimonio e il diritto ereditario, di nuovo con particolare riguardo a questioni relative ai feudi, i diritti sui servi della gleba e altri temi. Al contrario di quanto accade nelle Assise di Gerusalemme, mancano disposizioni riguardanti i borghesi, di cui tuttavia la Cronaca di Morea fa menzione. Forse esistette un codice relativo a tale questione che non ci è pervenuto.

Il Ducato

La storia del Ducato dell'Arcipelago è legata a quella del Principato di Acaia. Intorno al 1207 Marco Sanudo conquista alcune isole dell'Egeo e diventa vassallo dell'imperatore latino di Costantinopoli, il quale cede la sovranità sull'Arcipelago al Principe di Morea Guglielmo II Villehardouin nel 1248. Quest'ultimo, a sua volta, stipula un accordo con Carlo d'Angiò, re di Sicilia, in base al quale si impegna a cedergli la sovranità sul Principato di Acaia e sul Ducato dell'Arcipelago alla sua morte. Scomparso Guglielmo nel 1278, il duca Marco Sanudo II diventa vassallo del re Carlo d'Angiò. La presenza del duca di Nasso nel Principato è riferita nella *Cronaca di Morea*, quando egli viene menzionato insieme ad altri potenti vassalli del principe che accolgono il bailo, cioè il rappresentante del re di Sicilia, nel 1278 (v. 7914):

*Ημείς όπου είμεθεν εδώ μετά την ευγενείαν σου
ουδέν έχομεν την εξουσίαν άνευ να ήσαν κι άλλοι
ο Μέγας Κύρης πρότερον, των Αθηνών ο δούκας,
οι τρεις αφέντες του Εύριπου και της Νηξίας ο δούκας
(Noi che siamo qui con la Signoria Vostra, non abbiamo potere
se non in presenza degli altri, per primo il Sire duca di Atene,
i tre signori di Euripo e il duca di Nasso).*

Ancora nel 14° secolo il duca di Nasso afferma di essere vassallo del re Roberto di Napoli attraverso la principessa di Acaia Matilde di Hainaut, nipote di Guglielmo Villehardouin. Nel 1325, inoltre, il duca di Nasso fa parte dell'esercito del principe angioino di Acaia Giovanni di Gravina.

Questo legame del Ducato dell'Arcipelago con il Principato di Acaia causò l'introduzione del diritto feudale nel Ducato. Come osserva Jacoby, il Ducato fin dall'inizio della sua costituzione adottò un sistema feudale. E ciò è degno di nota, dal momento che l'introduzione della struttura feudale è dovuta ai Veneziani (per motivi ignoti, probabilmente a causa del vassallaggio del Ducato ad altre potenze latine), mentre il diritto veneziano non vi venne mai applicato. Inoltre, il far parte della corte del principe di Acaia dava al duca di Nasso la possibilità non soltanto di apprendere il diritto feudale che veniva adottato in Peloponneso ma anche di contribuire ad elaborarlo partecipando alle sentenze del tribunale principesco e per di più nella posizione di uno dei baroni più importanti.

Tutto ciò si deduce anche dal testo delle Assise di Romania. Il duca di Nasso (*signor di Niexia*) viene menzionato insieme ad altri importanti nobili (ad esempio il duca di Atene, il conte di Cefalonia) nel capitolo 43, che stabilisce chi ha diritto alla «*vendeta de sangue*», cioè all'amministrazione della giustizia riguardo a delitti gravi che possono comportare la pena di morte o a delitti che hanno avuto come conseguenza il versamento di sangue, come accadeva nel diritto feudale classico in Francia, prima che i grandi feudatari iniziassero a inserire in questo ambito concettuale anche importanti questioni prive di rilevanza penale, come, ad esempio, aspetti del diritto feudale relativi a proprietà terriere o alla condizione personale (di parere contrario sono invece la maggior parte degli studiosi, i quali sembrano attribuire a questo capitolo delle Assise un contenuto generale e non esclusivamente penale). Questo capitolo menziona 12 baroni, 12 pari del principe di Acaia, secondo il modello dei 12 paladini di Carlomagno, poi pari anche del re di Francia. Eppure, al contrario di quanto pensano la maggior parte degli studiosi, io ritengo che i 12 in questione non costituissero una sorta di tribunale supremo, ma che ognuno di loro fosse competente nel proprio territorio a giudicare in merito a gravi questioni penali senza avere l'obbligo di sottoporle all'approvazione del principe di Acaia. Per esempio: un omicidio avvenuto a Siro sarebbe stato giudicato dal duca di Nasso. E tuttavia, in forza dei capitoli 143 e 196 l'accusato aveva diritto ad appellarsi al tribunale del principe di Acaia e in terza istanza all'imperatore di Costantinopoli o al re di Sicilia (dopo il trasferimento della sovranità sul Principato).

Questo è l'unico riferimento al Ducato di Nasso che troviamo nelle Assise di Romania. Ma è sufficiente a rivelare l'integrazione del Ducato nel sistema del Principato. D'altronde il manoscritto A delle Assise si trovava nella cancelleria del Ducato di Nasso sicuramente prima del 1494, secondo Jacoby già nel 1423, per conto del duca Giovanni I Crispo.

Oltre a queste prove dirette dell'esistenza delle Assise nel Ducato dell'Arcipelago, ve ne sono anche di indirette. Già in una lettera del duca Marco II Sanudo del 1282 si parla di *usus et consuetudo imperii Romanie*.

Quasi un secolo più tardi, nel 1371, in una lettera del duca Nicolò Dallearceri, si parla delle leggi dell'impero riguardo all'istituzione dell'*avoué* (questo termine compare anche nella *Cronaca di Morea*, v. 7404). Parlando in termini di diritto civile, diremmo che si tratta di una più ampia rappresentanza legale. Tradurremmo con i termini tutore o procuratore se essi non fossero così limitati in rapporto al contenuto espresso nel capitolo 218 delle Assise. Non è casuale, pertanto, il fatto che nella lettera del duca questo termine tecnico venga usato insieme al riferimento alle usanze dell'impero.

Pochi anni più tardi, nel 1385, l'assassino del duca Nicolò Dallearceri e suo successore Francesco Crispo, cede in dote Andro e Siro a Pietro Zeno, in conformità alle norme delle Assise.

Svariati documenti notarili del Ducato già pubblicati fanno diretto riferimento alle consuetudini dell'Impero di Romania. Non ci inoltreremo nell'analisi dettagliata di tali documenti. Quello che risulta, comunque, è che essi hanno lo stesso contenuto delle disposizioni delle Assise di Romania in una serie di questioni: ereditarie, familiari, donazioni, diritti e doveri derivanti dal rapporto del feudatario con il suo vassallo, e altro.

È particolarmente degno di nota il fatto che l'applicazione delle Assise di Romania continua anche dopo la conquista di Nasso da parte dei Turchi nel 1566. In un atto del 23 marzo 1587 viene citato un preciso capitolo delle Assise, allegando anche all'atto, come è scritto nel testo, (l'allegato è andato perduto) *uno capitolo dele legge di Napoli di Romania del n.o centotrentadue*, sebbene tale capitolo non riguardi la questione trattata. Non riguarda, cioè, il cosiddetto «*douaire*» (dovario), cioè il diritto della moglie sul patrimonio del coniuge deceduto, ma la dote, fatto che non deve sorprenderci perché nei testi questi due termini vengono spesso confusi.

Da quanto si è detto appare chiaro che le Assise di Romania sono strettamente collegate al Ducato dell'Arcipelago, come anche ad altre regioni dell'area greca, naturalmente senza che questo significhi che la loro appli-

cazione avesse abolito il regime precedente, di cui troviamo tracce sia nel Peloponneso che nel Ducato di Nasso.

Le Assise di Romania, quale che sia la loro provenienza e il loro percorso nell'area greca, costituiscono un pezzo del diritto feudale occidentale. Insieme alle Assise di Gerusalemme e a quelle di Antiochia rivestono inoltre particolare importanza per lo studio del diritto feudale in quanto ne costituiscono un'applicazione in un ambito geografico diverso da quello in cui era nato, con tutte le peculiarità dovute al fatto che esso venne introdotto da conquistatori in una società locale così mista e spesso ostile.

Le Assise di Romania rappresentano però anche un capitolo particolarmente significativo della storia del diritto greco, nonostante siano ancora in gran parte ignorate. La loro importanza sta nel fatto che costituirono il diritto vigente per molti secoli in un terzo dell'odierno territorio greco. Non hanno però suscitato il particolare interesse degli storici greci del diritto, perché costituiscono un sistema normativo proveniente dall'Occidente feudale, in contrasto con il diritto romano-bizantino. Il Ducato di Nasso costituisce un luogo di «scontro di diritti», come dice Pantazopoulos, o meglio, luogo d'incontro di differenti campi giuridici, e per questo riveste particolare importanza per lo storico del diritto a causa della duplice importanza delle Assise di Romania, da un lato per la storia del diritto occidentale e dall'altro per la storia del diritto greco.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

ΠΗΓΕΣ / FONTI

- I. Τ. Βισβίτζης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων δουκών του δουκάτου του Αιγαίου», *Επετηρίς Αρχείου Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 4 (1951), 1-165.
- Π. Ζερλέντης, «Γράμματα Φράγκων δουκών του Αιγαίου Πελάγους», *Byzantinische Zeitschrift* 13 (1904), 136-157.
- Π. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων δουκών του Αιγαίου Πελάγους (1438-1565)*, Ερμούπολη 1924.
- Π. Καλονάρος, *Το χρονικό του Μορέως*, Αθήνα 1940 (φωτομηχανική ανατύπωση / ristampa anastatica Αθήνα 1989).
- A. Beugnot (επιμέλεια / a cura di), *Assises de Jérusalem ou Recueil des ouvrages de jurisprudence composés pendant le XIIIe siècle dans les royaumes de Jérusalem et de Chypre; I. Assises de la Haute cour. II. Assises de la Cour des Bourgeois*, Paris, Imprimerie royale, 1841-1843.
- P. W. Edbury (επιμέλεια / a cura di), *John of Ibelin, Le livre des Assises* [The Medieval Mediterranean vol. 50], Leiden - Boston 2003.
- K. Hopf, «Urkunden und Zusätze zur Geschichte der Insel Andros und ihrer Beherrscher in dem Zeitraume von 1207 bis 1566», *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 21 (Wien 1856), p. 221-262.
- Ch. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin, 1873 (φωτομηχανική ανατύπωση / ristampa anastatica Αθήνα 1961).
- J. Longnon (επιμέλεια / a cura di), *Livre de la conquête de la princée de l'Amorée, Chronique de Morée (1205-1305)*, Paris 1911.
- A. Parmeggiani (επιμέλεια / a cura di), *Libro dele Uxanze e Statuti delo Imperio de Romania*, Quaderni della Rivista di Bizantinistica 1, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto 1998.
- Ch. Perrat - J. Longnon (επιμέλεια / a cura di), *Actes relatifs à la Principauté de Morée (1289-1300)*, Collection de documents inédits sur l'histoire de France, vol. 6, Bibliothèque Nationale, Paris 1967.
- G. Recoura (επιμέλεια / a cura di), *Les Assises de Romanie. Edition critique avec une introduction et des notes*, Bibliothèque de l'École des Hautes Etudes, No. 258, Paris 1930.

ΜΕΛΕΤΕΣ / STUDI

- K. Άμαντος, «Ρωμανία», *Ελληνικά* 6 (1933), 231-236.
- Π. Ι. Ζέπος, «Το δίκαιον εις το “Χρονικόν του Μορέως”», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 18 (1948), 202-220.
- Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Η ανδεγαυική κυριαρχία στην Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, Αθήνα 1987.
- Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το Ελληνικόν*, τεύχ. / fasc. 2, Θεσσαλονίκη 1979.
- A. Bon, *La Morée franque - Recherches Historiques, Topographiques et Archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Paris 1969.
- M. Grandclaude, *Étude critique sur les livres des Assises de Jérusalem*, Paris 1923.
- R. Grousset, *L'Empire du Levant - Histoire de la question d'Orient*, Paris 1949.
- D. Hayek, *Le droit franc en Syrie pendant les Croisades - Institutions judiciaires*, Paris 1925.
- D. Jacoby, «Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque», *Travaux et Mémoires* 2 (1967), 421-481 [=D. Jacoby, *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, Variorum Reprints, London 1975].
- D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale : Les «Assises de Romanie»: sources, application et diffusion*, Paris - La Haye 1971.
- D. Jacoby, «The Latin Empire of Constantinople and the Frankish States in Greece», στο έργο / in *The New Cambridge Medieval History*, V, επιμέλεια / a cura di D. Abulafia, Cambridge - New York - Melbourne 1999, 525-542.
- J. L. La Monte, «Three Questions Concerning the Assises de Jérusalem», στο έργο / in *Byzantina-Metabyzantina, A journal of Byzantine and Modern Greek Studies*, τμήμ. / vol. I, μέρος / parte I, New York City 1946, 201-211.
- J. Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris 1949.
- J. Prætor, *Crusader Institutions*, Oxford 1980.
- P. W. Topping, «The formation of the Assizes of Romania», *Byzantion* 17 (1944-1945), 304-314.
- P. W. Topping, *Feudal Institutions as Revealed in the Assises of Romania, the Law Code of Frankish Greece*, Philadelphia 1949 [=P. W. Topping, *Studies on Latin Greece, A.D. 1205-1715*, Variorum Reprints, London 1977].
- R. L. Wolff, «Romania: The Latin Empire of Constantinople», *Speculum* 13 (1948), 1-34 [=R. L. Wolff, *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, Variorum Reprints, London].

«ΙΠΠΟΤΕΣ, ΦΕΟΥΔΑΡΧΕΣ, ΑΣΤΟΙ ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ ΥΠΟΤΕΛΕΙΣ»
ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΥΠΕΡΟΧΗΣ
ΣΤΙΣ ΔΕΣΠΟΤΕΙΕΣ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ (13^{ος}-15^{ος} ΑΙΩΝΑΣ)

ΩΣ ΓΝΩΣΤΟΝ, Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ περί το 1213 από τον Μάρκο Sanudo και άλλους βενετούς τυχοδιώκτες οδήγησε στη δημιουργία δύο νησιωτικών κρατών: του Δουκάτου του Αρχιπελάγους και της δεσποτείας των νήσων Τήνου και Μυκόνου. Στη συνέχεια, αρκετοί παράγοντες συνέβαλαν στην περιπλοκή του πολιτικού χάρτη του Αρχιπελάγους: αρχικά, η δημιουργία υποτελών δεσποτειών στο εσωτερικό των δύο αυτών συνόλων, κατόπιν, η ίδρυση, στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, μιας δεύτερης γενιάς δεσποτειών, ανεξάρτητων από τις προγενέστερες και στενότερα συνδεδεμένων με τη Βενετία. Οι περιπέτειες αυτών των δυναστών, οι σχέσεις εξάρτησής τους, οι συμμαχίες τους, έχουν συνεπάρει τους ιστορικούς των Κυκλάδων: προκειμένου να λάβει κανείς γνώση του θέματος, αρκεί να ανοίξει την *Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverains de l'Archipel*, όπου ο πατήρ Saulger σκιαγράφησε τον 17^ο αιώνα τους βίους των δουκών του Μεσαίωνα, ευχάριστα μεν ως αναγνώσματα, αλλά σε μεγάλο βαθμό αποκυήματα φαντασίας. Ή ακόμα, θα μπορούσε κανείς να ξεδιπλώσει τους πολυάριθμους και εντυπωσιακούς γενεαλογικούς πίνακες των *Chroniques gréco-romanes* του Charles Hopf – έτος έκδοσης 1873 – όπου ο Γερμανός ιστορικός μόχθησε να αποκαταστήσει τους οικογενειακούς κλάδους αυτών των δυναστειών (και σε αυτό του το εγχείρημα, ο συγγραφέας δεν φείδεται φαντασίας). Τέλος, αρκεί κανείς να ανατρέξει απλά σε έναν σύγχρονο τουριστικό οδηγό: η ιστορία των Κυκλάδων του Μεσαίωνα μοιάζει να συγχέεται τελείως με αυτή των ηγεμόνων τους.

Γενικά, η παρουσίαση των κοινωνικών δομών στις νησιωτικές δεσποτείες εμφανίζεται ως εξής: από την μία πλευρά, οι κυρίαρχοι Βενετοί και από την άλλη, οι κυριαρχούμενοι Έλληνες. Ωστόσο, εάν οι νησιωτικές κοινωνίες περιοριζόντουσαν σε μία τόσο απλουστευτική διχοτόμηση, θα ήταν δύσκολο να εξηγηθεί η διάρκεια της σφραγίδας που άφησε το φεουδαρχικό σύστημα, ακόμα και μετά την εξάφάνισή του στα μέσα του 16^{ου} αιώνα. Οι συγγραφείς που δεν περιορίστηκαν σε μια τέτοια

επιφανειακή προσέγγιση, ιδιαίτερα ο David Jacoby στο βιβλίο του για τη φεουδαρχία στη μεσαιωνική Ελλάδα (1971) και ο Ben Slot στη διατριβή του για τις Κυκλάδες στη νεότερη εποχή (1982), έχουν, αντιθέτως, δείξει πως, κατά κύριο λόγο, οι γαιοκτήμονες έχουν διαφορετικές προελεύσεις (και δεν είναι μόνον Βενετοί) και πως μπορούν να ανήκουν ακόμα και σε ταπεινά κοινωνικά στρώματα. Δίπλα, ή μάλλον «κάτω» από την ομάδα των αυθεντών των νησιών αυτών καθεαυτών, υπάρχει μια άλλη κοινωνική ομάδα, μια «δεύτερη ελίτ», η οποία, χωρίς να ανήκει τελείως στην ηγεμονική ομάδα μοιράζεται μαζί της ορισμένες μορφές κοινωνικής υπεροχής. Σε αυτή τη μελέτη, θα ήθελα να επικεντρωθώ σε αυτούς τους δεύτερης τάξης άρχοντες, στα σημεία σύγκλισης και απόκλισής τους από τους αυθέντες των νησιών, αλλά και στην προσόδια διαδικασία κοινωνικής διαφοροποίησης.

Αυτή η ομάδα συμπεριλαμβάνει αυτούς που μπορούμε να ορίσουμε «φεουδάρχεις», όμως, δεν περιορίζεται μόνο σε αυτούς, εφόσον το φεουδαλικό στοιχείο από μόνο του δεν αποτελεί επαρκές κριτήριο για να περιγράψει κανείς την κοινωνική διαστρωμάτωση στις κυκλαδικές κοινωνίες. Αναμφισβήτητα, οι φεουδαλικές παραδόσεις είναι σημαντικές, αλλά δεν αποτελούν παρά ένα μόνον εργαλείο κοινωνικής διάκρισης και υπεροχής ανάμεσα σε άλλα. Χρειάζεται να λάβουμε υπόψη εξίσου και άλλα κριτήρια: γι' αυτόν τον λόγο θα ορίσω όλα τα μέλη αυτής της ομάδας μάλλον με τον όρο «άρχοντες» παρά με τον όρο «φεουδάρχεις», διότι δεν έχουν όλοι τους αυτήν την ιδιότητα.

Ωστόσο, δεν είναι εύκολο να οριοθετήσει κανείς αυτή την δευτερεύουσα ελίτ. Το όριο που την διαχωρίζει από την ομάδα των ηγεμονικών οικογενειών δεν είναι ευδιάκριτο και δεν είναι ερμητικά κλειστό. Έτσι, ο δευτερότοκος κλάδος μιας αρχοντικής οικογένειας, που δεν κληρονόμησε παρά ελάχιστα αγαθά, μπορεί να βρεθεί επίσης σε αυτό το δεύτερο επίπεδο κοινωνικής υπεροχής: για παράδειγμα, οι Da Corogna, αυθέντες της Σίφνου, δημιούργησαν ένα κλάδο, τα μέλη του οποίου δεν κατέχουν παρά τη θέση απλών γαιοκτημόνων. Ίσως να συμβαίνει το ίδιο και στην περίπτωση των δευτερότοκων της δουκικής οικογένειας: παραδείγματος χάριν, το 1319, ο Άγγελος Sanudo ήταν κάτοχος ενός απλού φέουδου στη Νάξο. Είναι αλήθεια ότι μπορεί να ήταν κύριος σημαντικότερων αγαθών και σε άλλα μέρη, αλλά ακριβώς σε αυτό το σημείο βρίσκεται η δυσκολία εντοπισμού του ορίου μεταξύ των δύο ομάδων. Ένας γνήσιος νησιωτικός αυθένης μπορεί στο νησί ενός άλλου αυθένη να κατέχει κτήματα ή να ασκεί αξιώματα που κανονικά ανατίθενται

σε δεύτερης τάξης άρχοντες. Έτσι, οι Gozzadini, υποτελείς του δούκα του Αρχιπελάγους ως αυθέντες της νήσου Κύθνου, κατέχουν, επίσης, τη μικρή γαιοκτησία Ακρωτήρι στη Σαντορίνη, που τους θέτει εκεί υπό την άμεση εξουσία του δούκα, αλλά επίσης, μερικές φορές και υπό την εξουσία του αυθέντη της Σαντορίνης, όταν το νησί προσωρινά αποσπάρθηκε από τη δουκική κυριαρχία. Συναντούμε, επίσης, σε περίπτωση απουσίας των αυθεντών, άλλους αυθέντες να αναλαμβάνουν καθήκοντα διοικητή ή τοποτηρητή, καθήκοντα που σε διαφορετικές περιπτώσεις αναθέτονταν σε απλούς άρχοντες: επί παραδείγματι, περί το 1440, ο αυθέντης της Ίου ήταν παράλληλα κυβερνήτης της Πάρου για λογαριασμό του αυθέντη του νησιού αυτού.

Άλλωστε, από άποψη φεουδαλικού δικαίου, δεν υφίσταται καμιά νομική διαφορά ανάμεσα σε κάποιον υποτελή του δούκα του Αρχιπελάγους, ο οποίος οφείλει υποτέλεια για ολόκληρο το νησί, του οποίου θεωρείται αυθέντης, και ενός φεουδάρχη, ο οποίος οφείλει την ίδια υποτέλεια για γαιοκτησίες που βρίσκονταν διεσπαρμένες στη Νάξο και ο οποίος συγκαταλέγεται κοινωνιολογικά σε αυτήν την ελίτ, την οποία προσπαθούμε να καθορίσουμε: οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματα που προκύπτουν από τις *Ασιζες της Ρωμανίας* εφαρμόζονται με τον ίδιο τρόπο και στους δύο. Ακόμα και στο οικονομικό επίπεδο, δεν είναι εύκολο να χαράξουμε το διαχωριστικό όριο μεταξύ τους, διότι δεν είναι σίγουρο ότι μια τόσο μικρή νησιωτική δεσποτεία, όπως για παράδειγμα η Αντίπαρος, θα ήταν πιο αποδοτική οικονομικά από μια μεγάλη γαιοκτησία στη Νάξο.

Εν τούτοις, παρά την ύπαρξη αυτών των οριακών περιπτώσεων και των κοινών σημείων εξάρτησης, δεν μπορούμε να αρνηθούμε την ορθολογική διαχείριση της διάκρισης ανάμεσα στους νησιωτικούς αυθέντες και τους απλούς άρχοντες, γαιοκτήμονες και μη. Παρά ένα φαινομενικά ίδιο φεουδαλικό τρόπο ζωής που μοιράζονται μεταξύ τους τα άτομα και οι οικογένειες που ανήκουν στη δεύτερη ομάδα δεν είναι αυθέντες: αν συμμετέχουν στο ηγεμονικό καθεστώς και αν οφείλουν σε αυτό το κοινωνικό τους προβάδισμα, αυτό συμβαίνει έμμεσα επειδή είναι διαχειριστές του.

Προκειμένου να διασαφήσουμε την ομάδα αυτή με εμπειρικό τρόπο, μέσω μιας προσωπογραφικής προσέγγισης, θα συμπεριλάβουμε σε αυτήν τους κατοίκους των Κυκλάδων που αναφέρονται στις πηγές του 13^{ου} - 15^{ου} αιώνα και αντιστοιχούν σε ένα από τα παρακάτω κριτήρια:

– καταρχάς, τα άτομα που είναι κάτοχοι φέουδων, χωρίς όμως να θεωρούνται ηγεμόνες

- κατόπιν, όσους έχουν κατά κάποιον τρόπο συγγένεια με φεουδαρχικά γένη ή με οικογένειες λατινικής προέλευσης άλλων περιοχών, συγκεκριμένα με βενετικές οικογένειες της Κρήτης·
- επίσης, όσους υπηρετούν λόγω τιμητικής διάκρισης τους αυθέντες ως διοικητές, αξιωματούχοι, επίτροποι ή εμπορικοί διαμεσολαβητές·
- τέλος, τα μέλη της εκκλησιαστικής ελίτ (κυρίως τους επισκόπους) αν είναι γηγενείς·
- και τελικά, όλους εκείνους στους οποίους οι γραπτές πηγές αποδίδουν ένα προσδιορισμό σεβασμού που υποδεικνύει την τιμητική διάκριση της θέσης τους.

Μπορούμε να διακρίνουμε μια εξέλιξη στη σύνθεση της ομάδας των αρχόντων ή στα κριτήρια του ανήκειν σε αυτήν; Εμφανώς, ένα τέτοιο εγχείρημα καθίσταται ιδιαίτέρως λεπτολόγο, λόγω της ανεπάρκειας των πηγών. Όλο τον 13^ο αιώνα μέχρι και το πρώτο μισό του 14^{ου}, η κατάσταση αυτών των οικογενειών παραμένει ομιχλώδης: πρακτικά, καμιά από τις οικογένειες που εμφανίζονται στη συνέχεια δεν καταμαρτυρείται εκείνη την εποχή, εκτός από την περίπτωση της οικογένειας Peloso.

Πρέπει σίγουρα να απορρίψουμε τις διαβεβαιώσεις του πατρός Saulger, σύμφωνα με τις οποίες ο Μάρκος Sanudo είχε διαιρέσει τη Νάξο σε πενήντα έξι φέουδα ήδη από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Πάντως, είναι πολύ πιθανό πως ο πρώτος δούκας του Αρχιπελάγους είχε πράγματι αποδώσει φέουδα στα νησιά του. Γνωρίζουμε πως, τουλάχιστον, ο υποτελής του Μαρίνος Dandolo, κύριος της Άνδρου, έκανε το ίδιο στο δικό του: πριν από το 1240, οι Gueterio και Μαρίνος Nadal, παρέλαβαν στην κατοχή τους, ως φέουδα, γαιοκτησίες στα χωριά Απελλατή, Γίδες, Γαύριο και Βιτάλι.

Γι' αυτήν την παλαιότερη εποχή, οι μόνοι γαιοκτήμονες που κατάφεραν κάπως να ξεχωρίσουν ήταν αυτοί που επωφελήθηκαν από σχέσεις εκτός των Κυκλάδων και οι οποίοι εμφανίζονται στη συνέχεια στα βενετικά έγγραφα. Αυτό συνέβη και με την οικογένεια *de Comite Maurone*, η οποία, τον 13^ο αιώνα, κατέχει ένα φέουδο στην Άνδρο και η οποία αργότερα κατέληξε να υιοθετήσει το όνομα της νήσου ως πατρώνυμο: το φέουδο αυτό της διαβιβάστηκε επισήμως το 1251 από τον δούκα Άγγελο Sanudo. Αλλά στην περίπτωση αυτή πρόκειται για μια ευγενή οικογένεια αμαλφιτανικής καταγωγής, τα μέλη της οποίας εξάλλου, απολάμβαναν το καθεστώς του βενετού πολίτη, ως κάτοικοι της βενετικής αποικίας του Ευρίπου: συνεπώς, η ιδιότητά τους ως φεουδαρχών στην

Άνδρο, αν και σημαντική, δεν αρκεί από μόνη της για τον καθορισμό της θέσης τους. Ακόμη πιο τρανταχτή είναι η περίπτωση της οικογένειας του δόγη Andrea Dandolo: αυτή η σημαντική βενετική οικογένεια κατέχει ήδη από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα ένα φέουδο στην Άνδρο.

Με αφορμή αυτό το τελευταίο παράδειγμα, υποστηρίχθηκε η ιδέα ότι η πολιτική παραχώρησης φέουδων από τους δούκες του Αρχιπελάγους πραγματοποιήθηκε κυρίως υπέρ των σημαντικών οικογενειών της Βενετίας και πως τον 13^ο αιώνα η ομάδα των φεουδαρχών αποτελείτο κατά κύριο λόγο από «βενετούς αποίκους». Θεωρώ ακριβώς το αντίθετο: οι περιπτώσεις, που είναι επαρκώς τεκμηριωμένες, υφίστανται κατ'εξάιρεση. Δεν είναι αντιπροσωπευτικές της σύνθεσης της μικρής αυτής ομάδας αρχόντων, των οποίων μαντεύουμε την παρουσία ήδη από αυτή την εποχή σε ορισμένα νησιά. Ο ιστορικός Marino Sanudo Torsello υπαινίσσεται αυτή την κοινωνική ομάδα όταν απαριθμεί τις μαρτυρίες που συνέλεξε στα τέλη του 13^{ου} αιώνα ή στις αρχές του 14^{ου} από τον δούκα Μάρκο Β' Sanudo, από τον γιό του και τον αδερφό του, καθώς επίσης από τους «ανθρώπους του στην Άνδρο» και κυρίως από τον *messire Pietro di Milos*. Από ανθρωπωνυμική άποψη, η περίπτωση του Pietro από τη Μήλο πρέπει να συγκριθεί με αυτή, των *de Comitè Maurone*, που έγιναν απλώς «di Andros» (από την Άνδρο): όπως και αυτοί, κατέληξε να υιοθετήσει το όνομα του νησιού στο οποίο κατείχε φεουδαλικά αγαθά. Ενδέχεται λοιπόν να ήταν και ο ίδιος φεουδάρχης, εφόσον φέουδα υπήρχαν και στη Μήλο ήδη από τον 13^ο αιώνα: το 1283, σε ένα βούλευμα του Μεγάλου Συμβουλίου της Βενετίας, αναφέρεται το όνομα κάποιου Andrea Vassallo, αναμφισβήτητα γαιοκτήμονα της Μήλου.

Η κατάκτηση εκ νέου ορισμένων νήσων από μία νέα γενιά βενετών ηγεμόνων στις αρχές του 14^{ου} αιώνα στάθηκε και αυτή μια αφορμή εγκατάστασης νέων φεουδαρχών: η Σαντορίνη, αν και νησί που επανέκτησε η οικογένεια Barozzi από τους Βυζαντινούς, παρέμενε κάτω από το νομικό καθεστώς των Ασσιζών της Ρωμανίας, το οποίο, είχε θεσπιστεί εκεί τον προηγούμενο αιώνα. Το 1312, ο ηγεμόνας του νησιού, Ανδρέας Barozzi, συμπεριέλαβε ανάμεσα στους υποτελείς του τον Nicolò Venetando από την Κρήτη, σύμφωνα με τους ίδιους κανόνες που ίσχυαν και για τους υπόλοιπους υποτελείς του, «σύμφωνα με το καλό έθιμο της αυτοκρατορίας της Ρωμανίας» (*iuxta bonam consuetudinem imperii Romanie*).

Το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα, μας αποκαλύπτει ακόμα κάποια ονόματα γαιοκτημόνων ή κατοίκων των νησιών που απολάμβαναν ένα κοινωνικό καθεστώς κύρους, αλλά είναι κυρίως προς τα τέλη αυτού του αι-

ώνα που διαγράφονται πιο καθαρά τα περιγράμματα αυτής της «καλής κοινωνίας» των Κυκλάδων.

As σταθούμε για μια στιγμή σε κάποια έγγραφα του 1390, σχετικά με τη διαμάχη του δούκα Francesco Crispo του πρώτου και της χήρας του προκατόχου του Petronilla Tocco, η οποία ξαναπαντρεύτηκε με τον Nicolò Venier, τον γιο του δόγη της Βενετίας: συγκεκριμένα, αυτά τα έγγραφα παραθέτουν ένα κατάλογο των κατοίκων των νησιών, αρκετά πλούσιων, ώστε να μπορούν να γίνουν εγγυητές για λογαριασμό του δούκα τους, ο οποίος είχε δεσμευτεί να καταβάλλει στην Petronilla και τον σύζυγό της μία ετήσια πρόσοδο 1.800 δουκάτων. Στις 25 Μαΐου του 1390, στη Νάξο, δώδεκα άρχοντες νησιώτες υποσχέθηκαν να πληρώνουν οι ίδιοι αυτό το ποσό σε περίπτωση αδυναμίας του δούκα να εκπληρώσει την υποχρέωσή του. Κανείς από αυτούς δεν είναι ηγεμόνας νησιού: όλοι αυτοί οι άρχοντες, λοιπόν, ανήκουν στην κοινωνική ομάδα που μας ενδιαφέρει. Ωστόσο, δεν την αντιπροσωπεύουν πλήρως: την ίδια εποχή μαρτυρούνται και άλλες οικογένειες αρχόντων, των οποίων τα ονόματα λείπουν από αυτόν τον κατάλογο. Αυτό το δείγμα, όμως, παρουσιάζει σίγουρα κάποια από τα άτομα ή τις οικογένειες που κατείχαν περίοπτη θέση στους κόλπους αυτής της ομάδας, όπως επιβεβαιώνεται από την αντιπαραβολή με τις μετέπειτα αρχαιακές μαρτυρίες. Κατά την εποχή που οι ηγεμόνες σχηματίζουν ακόμη μία ομοιογενή αριστοκρατική ομάδα γύρω από τον δούκα, αυτοί οι άρχοντες συνιστούν, κατά κάποιο τρόπο, τον δεύτερο κύκλο, την περιφέρεια αυτού του φεουδαλικού πυρήνα.

Ο κατάλογος αυτός, επίσης, αντανακλά πολύ καλά όλο το φάσμα της καταγωγής των οικογενειών των αρχόντων που έζησαν στο Αρχιπέλαγος τον 15^ο αιώνα. Μεταξύ αυτών των οικογενειών, αυτές που αναφέρονται σε αυτόν τον κατάλογο, καθώς και αυτές που γνωρίζουμε από άλλες πηγές, μερικές φέρουν πατρωνυμικά, τα οποία φανερώνουν χωρίς καμία αμφιβολία μια βενετική προέλευση, όπως Zane, Bellepno ή Baffo. Παρ' όλα αυτά, καθίσταται ιδιαιτέρως δύσκολο να συνδεθούν εκ προοιμίου με τις ομώνυμες οικογένειες των πατρικίων. Βέβαια ήδη από τον 13^ο αιώνα, υπάρχουν βενετικές οικογένειες από την Κρήτη ή από τη μητρόπολη που απέκτησαν, πιθανόν δια γάμου, γαιοκτησίες στις Κυκλάδες (έχω ήδη αναφέρει την περίπτωση της οικογένειας των Dandolo), οι οποίοι όμως δεν κατοικοεδρεύουν στο Αρχιπέλαγος και τα αγαθά που κατέχουν εκεί δεν παίζουν κανένα σημαντικό ρόλο γι' αυτούς και την περιουσία τους. Η περίπτωση των οικογενειών που μας ενδιαφέ-

ρουν εδώ είναι διαφορετική: είναι εγκατεστημένες στο Αρχιπέλαγος και δεν διαθέτουν τίποτα το βενετικό εκτός από το όνομα. Είναι δύσκολο να εξιχνιάσουμε τόσο το μυστήριο της εκεί εγκατάστασής τους, όσο και της πρωτογενούς κοινωνικής τους θέσης. Ίσως πρόκειται για υστερότοκους κλάδους ηγεμονικών οικογενειών, όπως είναι η περίπτωση μερικών Sanudo και Crispo, τους οποίους συναντούμε τον 15^ο αιώνα στη Νάξο ως απλούς γαιοκτήμονες. Εκτός από τους υστερότοκους, πρέπει να λάβουμε εξίσου υπόψη τα νόθα παιδιά: αν κατάγονται από βενετικές οικογένειες, η νοθεία τους, τους αποκλείει από την τάξη των πατρικίων της μητρόπολης αλλά δεν τους αποκλείει από την κοινωνική θέση του άρχοντα στις Κυκλάδες. Έτσι, η οικογένεια των Zeno, φεουδαρχών στην Άνδρο, κατάγονται από ένα νόθο γιο του Ανδρέα Zeno, του βενετού ηγεμόνα αυτής της νήσου.

Δεν είναι όμως όλοι οι άρχοντες βενετικής καταγωγής. Ορισμένα ονόματα καταδεικνύουν απλώς ιταλική καταγωγή, όπως Casanova, Rosso ή Peloso, χωρίς όμως να μπορούμε να την προσδιορίσουμε επακριβώς. Σε άλλες περιπτώσεις όμως η ιταλική καταγωγή και ο τόπος προέλευσης εγγράφονται είτε σε αυτό το ίδιο το επώνυμο, όπως αυτό των «da Brescia» ή των «da Ferrara» (όνομα του Paolo da Ferrara), ενός άρχοντα της Νάξου, ο οποίος διατηρούσε εμπορικές σχέσεις με την Κρήτη στο πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα. Άλλα ονόματα, αντιθέτως, υποδεικνύουν διαφορετικές καταγωγές, όπως των Delenda (ή de Lenda), οικογένειας αρχόντων που μαρτυρείται στη Νάξο από τον 15^ο αιώνα και της οποίας το επώνυμο προδίδει την καταλανική καταγωγή. Η πλέον πιθανή υπόθεση είναι ότι αυτή η οικογένεια ήρθε να εγκατασταθεί στις Κυκλάδες από το γειτονικό Δουκάτο της Αθήνας, όπου και μαρτυρείται η παρουσία τους τον 14^ο αιώνα. Τον 15^ο αιώνα εντοπίζουμε διάφορους κατοίκους του Αρχιπελάγους, των οποίων το όνομα υπονοεί ιβηρική και, πιο συγκεκριμένα, καταλανική προέλευση, χωρίς να είναι δυνατόν να καθορίσουμε επακριβώς την κοινωνική τους κατάσταση ή να τους εισαγάγουμε, όπως κάναμε με τους Delenda στους κόλπους μιας οικογενειακής ομάδας, όπως παραδείγματος χάριν του Fernando de Menza, κατοίκου της Νάξου που αναφέρεται το 1435.

Τέλος, δεν λείπουν και οι οικογένειες ελληνικής προέλευσης. Ο Ιωάννης εκ Μυτιλήνης, είναι ένας από τους άρχοντες που το 1390 εγγυόταν για λογαριασμό του δούκα ποσό που ανερχόταν στα 200 δουκάτα. Ταυτίζεται χωρίς καμιά αμφιβολία με τον Ιωάννη Χαρτοφύλακα από τη Μυτιλήνη, κάτοικο της Νάξου, ο οποίος, μια δεκαετία πριν, αντιπροσώ-

πυε τον δούκα του Αρχιπελάγους στην Κρήτη και παρέλαβε στο όνομά του ορισμένα ασημικά και ένα ποσό σε χρυσά δουκάτα και αργυρά νομίσματα. Η περίπτωση του δείχνει ότι οι Έλληνες που ενσωματώθηκαν στην κυκλαδική ελίτ, μπορούσαν, όπως συνέβη και με τους Λατίνους, να κατάνονται από διάφορες περιοχές της Ρωμανίας, όπως και στην περίπτωση του από την Μυτιλήνη.

Το όνομα των Della Grammatica, μιας σημαντικής οικογένειας φεουδαρχών της Άνδρου, προέκυψε ύστερα από ένα εμφανή «εκλατινισμό» ενός ελληνικού ονόματος, πιθανώς του Γραμματικός. Στη Νάξο, οι Diascufo έχουν προφανώς εξίσου ελληνική προέλευση. Δεν είναι σαφής η χρονική στιγμή που αυτές οι οικογένειες ενσωματώθηκαν στην αριστοκρατική κοινωνία του Αρχιπελάγους, αλλά είναι σίγουρο ότι η διαδικασία ενσωμάτωσής τους ολοκληρώνεται τον 15^ο αιώνα: μοιράζονται με τις οικογένειες δυτικής καταγωγής τις ίδιες λατινικές πολιτισμικές αναφορές, είτε αυτές είναι γλωσσικές, φεουδαλικές ή θρησκευτικές. Συνεπώς, δεν πρέπει να φανταζόμαστε πως στους κόλπους αυτής της ομάδας υφίστατο ένας εθνικό-κοινωνικός διμορφισμός: αν κάποιες ελληνικές οικογένειες ενσωματώνονται σε αυτήν χωρίς κόπο, σίγουρα ευκολότερα από ό,τι σε άλλες αποικιακές ζώνες, είναι επειδή υιοθετούν όλα τα εξωτερικά γνωρίσματα της λατινικότητας, δείκτη της κοινωνικής υπεροχής, χωρίς να συνιστούν μια ξεχωριστή ελίτ (όπως αντίθετα συνέβαινε στον Μωριά του 13^{ου} αιώνα). Ευγενείς ελληνικής και λατινικής καταγωγής συνάπτουν άλλωστε γαμήλιες συμμαχίες.

Είναι δόκιμο να ισχυριστούμε πως στην πραγματικότητα δεν υφίσταται καμία μορφή κοινωνικής υπεροχής πλην αυτού του λατινικού προτύπου; Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, πρέπει καταρχάς να διαπιστώσουμε αν αυτή η ελίτ είναι πρώτα απ' όλα μία ελίτ υπηρεσιών. Προκειμένου να κυβερνήσει τους ανθρώπους, η ηγεμονική εξουσία βασίζεται σε μια εμβρυακή διοικητική μηχανή που, κατά αναμενόμενο τρόπο, αναπτύσσεται περισσότερο στο Δουκάτο του Αρχιπελάγους παρά στις απλές νησιωτικές ηγεμονίες. Τα μέλη αυτής της «δεύτερης ελίτ», την οποία σχιαγραφούμε, έχουν φυσικά την τάση να υπηρετήσουν αυτά τα αξιώματα, στα οποία έχει μεταβιβαστεί ένα τμήμα της δημόσιας εξουσίας. Συνάμα, τους προσφέρεται η επιβεβαίωση της ένταξής τους στη διοικούσα τάξη και ένα εργαλείο κοινωνικής ανέλιξης. Για τους δούκες του Αρχιπελάγους και τους ομοίους τους, αυτά τα αξιώματα είναι ένα μέσον για να ενωθεί πολύ στενά αυτή η κοινωνική ομάδα με την καλή λειτουργία της ηγεμονικής διοικητικής μηχανής. Έτσι,

λοιπόν, για παράδειγμα, θα βρούμε στη Νάξο τις ίδιες οικογένειες που έχουμε αναφέρει ήδη να κατέχουν το αξίωμα του βαίλου.

Εντούτοις, ο διασκορπισμός αυτός, απόρροια της νησιωτικότητας, επέβαλε προσέτι τοπικούς διοικητές σε κάθε νησί: πρόκειται για τους καπιτάνους και τους καστελλάνους, που συναντούμε σε πολλά γραπτά τεκμήρια. Οι βενετοί άρχοντες που δεν κατοικούσαν στα δικά τους μικρά νησιά, αντιπροσωπεύονται επίσης σε αυτά από τους καστελλάνους ή τους καπιτάνους. Επί παραδείγματι, στη Σαντορίνη το 1480, ο Domenico Pisani και η σύζυγός του Fiorenza, οι νέοι ηγεμόνες, μόλις τους απονεμήθηκε το αξίωμα, διόρισαν αμέσως αξιωματούχους επικεφαλής των κάστρων τους: τέσσερα χρόνια αργότερα, οι Pisani επικαλέστηκαν ακριβώς αυτή τους την ενέργεια, προκειμένου να αποδείξουν τη νομιμότητα της κυριαρχίας τους στο νησί και οι μάρτυρες που παραστάθηκαν πιστοποίησαν πως επρόκειτο για καπιτάνους και υπο-καπιτάνους. Στη νήσο Σέριφο, ο ηγεμόνας του μισού νησιού, το 1329, αντιπροσωπευόταν από έναν καστελλάνο που ονομαζόταν Michele di Gosmerio· η οικογένεια των Michiel, ηγεμόνων ενός άλλου τετάρτου του ίδιου νησιού, είχε αναθέσει τη διοίκησή του, στα τέλη της δεκαετίας του 1380, σε έναν άλλο καστελλάνο, Έλληνα, που ονομάζετο Ξένος Καλλιγιάς. Κατά το δεύτερο ήμισυ του 15^{ου} αιώνα, οι Querini, αντιπροσωπευόταν επίσης στην Αμοργό από έναν ελληνικής καταγωγής καστελλάνο, τον διάκονο Γεράκη, τον οποίο διαδέχτηκε ο Νικήτας Γεράκης, προφανώς συγγενής του, που μαρτυρείται το 1482 και το 1487, ενώ τον 15^ο αιώνα ξανασυναντούμε την οικογένεια των Γεράκηδων στην ίδια θέση: βλέπουμε πως μια πραγματική δυναστεία καστελλάνων μπορεί να ριζώσει στα μικρά νησιά, στα οποία δεν κατοικούν οι άρχοντές τους.

Στην πραγματικότητα, δεν είναι εύκολο να διεθύνουν εξ αποστάσεως και μέσω διαμεσολαβητών. Το 1387, οι Michiel της Σερίφου, υποπετέυθησαν τον Μανουήλ Πρωτοβαλλίσσιμο (Protobalissimos), έναν Έλληνα άρχοντα από τον Εύριπο, που είχε αναλάβει εδώ και είκοσι χρόνια να συγκεντρώνει για λογαριασμό τους τα έσοδα από το ένα τέταρτο της Σερίφου, για αισχροκέρδεια εις βάρος τους. Το 1466, κινήθηκε αγωγή εναντίον του Lorenzo di Ruggiero από την Τήνο, που είχε πλαστογραφήσει και γράφει ψεύτικα γράμματα της βενετικής κυβέρνησης με σκοπό να αποσπάσει χρήματα από τους ηγεμόνες της Κέας, που δεν κατοικούσαν σε αυτή. Αυτό το είδος κινδύνου ήταν φυσικό παρελκόμενο της επιλογής μιας διαχείρισης εξ αποστάσεως. Όμως, το πιο ενδιαφέρον σημείο για μας εδώ είναι το πώς η υπηρεσία προς έναν ηγεμόνα, ιδίως

στα μικρά νησιά, επιτρέπει επίσης την άσκηση ενός είδους κοινωνικής υπεροχής από άτομα τα οποία δεν έχουν «εκλατινιστεί» ιδιαίτερω. Κατά συνέπεια, αυτά τα μικρά νησιά, προσφέρουν, μέσω της υπηρεσίας, ευνοϊκές συνθήκες για την ανάδειξη μιας μικρής ελίτ αρχόντων, οι οποίοι δεν εντάσσονται στο λατινικό πολιτισμικό πρότυπο, που όμως ίσχυε για τους άρχοντες των μεγάλων νησιών, όπως η Νάξος.

Άλλωστε, η λατινικότητα των νησιωτικών ελίτ πρέπει να επαναπροσδιοριστεί ακριβώς: έγκειται καθ' ολοκληρίαν στους τύπους της κοινωνικής διάκρισης. Δεν σημαίνει ούτε γλωσσικούς φραγμούς, ούτε εθνικές διακρίσεις. Οι υποκοριστικοί τύποι της ελληνικής που εφαρμόζονται στα κύρια ονόματα (το πιο συστηματικό είναι πιθανόν Γιαννούλης αντί Giovanni ή Περούλης αντί Pietro), ακόμα και σε αυτά που μαρτυρούν έντονα τη λατινική τους καταγωγή (Φραγκούλης αντί Francesco), καταδεικνύουν έναν αληθινό γλωσσικό εξελληνισμό.

Πάντως, πρέπει να υπογραμμίσουμε ένα τελευταίο χαρακτηριστικό αυτής της κοινωνικής ομάδας: σχηματίζει ένα πλέγμα κοινωνικής υπεροχής που καλύπτει το σύνολο του Αρχιπελάγους. Σίγουρα, οι οικογένειες μοιάζουν να έχουν ριζώσει λίγο ή πολύ καλά στο ένα ή στο άλλο νησί, ενώ σπάνιες είναι εκείνες που μας παρουσιάζονται να έχουν εγκατασταθεί σε ένα μόνο από τα νησιά. Έτσι, εντοπίσαμε τους Diascufo στη Νάξο και στη Σαντορίνη, τον κλάδο των Da Corogna, που δεν ήταν ηγεμόνες, στη Νάξο και στην Άνδρο, τους Della Grammatica της Άνδρου, αναφερόμενους επίσης και στη Μήλο· εδώ παρουσιάζει ενδιαφέρον η περίπτωση της οικογένειας Delenda που κατέχει συγχρόνως φέουδα στη Νάξο και στην Πάρο, όπου ο Simonello Delenda, κάτοικος της Νάξου, κατείχε κατά το δεύτερο ήμισυ του 15^{ου} αιώνα, το φέουδο στα Πισκοπιανά. Η υποτέλεια σε δύο διαφορετικούς φεουδάρχες τον 15^ο αιώνα, εποχή όπου η ηγεμονική εξουσία τείνει να εξαπλωθεί σε όλα τα νησιά, μπορεί να αποτελέσει πηγή διαμάχης αλλά, επίσης, μπορεί να αποτελέσει αφορμή για να στρέψει τον ένα από τους κυρίους αυτούς εναντίον του άλλου. Το 1434, η δούκισσα του Αρχιπελάγους γράφει για να διαμαρτυρηθεί για τις προσβολές που υπέστησαν οι υποτέλεις της στην Πάρο από τον ηγεμόνα του νησιού, πράγμα που σημαίνει σίγουρα ότι αυτοί προσέτρεξαν σε αυτήν. Η περίπτωση του Simonello Delenda είναι κυρίως γνωστή ακριβώς διότι ο τελευταίος έκανε έκκληση στην Βενετία ενάντια στη κατάχρηση εξουσίας του ηγεμόνα του. Ενδεχομένως, αυτά είναι τα προβλήματα που εξηγούν τις ανταλλαγές φέουδων και πιθανόν τις διασταυρωμένες μετακινήσεις από το ένα νησί στο άλλο, που έκαναν

οι Boni Baffo και Peroulis Capella, το 1406, μεταξύ Πάρου και Νάξου.

Οι εξαιρέσεις, δηλαδή οι αρχοντικές οικογένειες που περιορίστηκαν σε ένα μόνο νησί, προκύπτουν μάλλον από έλλειψη πηγών. Το κοινό χαρακτηριστικό παραμένει εντούτοις σημαντικό: επιβεβαιώνει τη συνοχή του Αρχιπελάγους παρά τον εμφανή κατακερματισμό, τόσο ως ενιαίο πολιτικού οικοδομήματος, όσο και ως ανοικτού πεδίου άσκησης κοινωνικής υπεροχής.

Η κινητικότητα των αρχόντων δεν περιορίζεται μόνο στις Κυκλάδες: πέρα από την άσκηση διοικητικών καθηκόντων, όπως αυτό του βαΐλου ή του καστελλάνου, η υπηρεσία προς τους δούκες έχει συχνά μορφή λιγότερο θεσμική. Τον 15^ο αιώνα, είναι συχνά οι άρχοντες των Κυκλάδων που αντιπροσωπεύουν τον δούκα του Αρχιπελάγους στην Κρήτη ή στη Βενετία, εφοδιασμένοι μόνο με μια απλή εξουσιοδότηση, πρεσβευτές δίχως τίτλο. Αυτή η ανεπίσημη λειτουργία του δουκικού αντιπροσώπου συχνά δεν καθορίζεται από κάποιο συγκεκριμένο όρο. Εάν κάποια στιγμή συμβεί να οριστεί από κάποιο όρο, θα είναι από τον όρο «πράκτορας» (fattore) που προέρχεται από το λεξιλόγιο του εμπορίου και ο οποίος τείνει σχεδόν να γίνει τίτλος, σε κάθε περίπτωση όμως αποτελεί κοινωνικό γνώρισμα της πίστωσης που χαίρει το πρόσωπο. Κατά τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα ξαναβρίσκουμε την πλειοψηφία των μελών των κύριων αρχοντικών οικογενειών τόσο σε ρόλο πληρεξούσιου, όσο και σε ρόλο επιστάτη. Έτσι, στο τέλος του 14^{ου} αιώνα, ο Giacomo Casanova αντιπροσωπεύει τον δούκα της Βενετίας κατά την εξαιρετικά λεπτή διαπραγμάτευση σχετικά με το δικαίωμα της πρώην δούκισσας Petronilla επί της περιουσίας του αποθανόντος συζύγου της. Ωστόσο, είναι οι Bellegno που αποτέλεσαν επί τρεις γενεές το πιο αντιπροσωπευτικό δείγμα αυτού του είδους υπηρεσίας στο τέλος του 14^{ου} αιώνα και τις αρχές του 15^{ου} αιώνα.

Υπάρχει, λοιπόν, μια αληθινή εγγύτητα ανάμεσα σε ηγεμόνες και σε απλούς άρχοντες. Δίχως καμιά αμφιβολία, λατίνοι ηγεμόνες και φεουδάρχες, μοιράζονται την ίδια κουλτούρα κοινωνικής διάκρισης, που βασιίζεται στα ίδια τυπικά και στα ίδια εξωτερικά χαρακτηριστικά. Παραδείγματος χάριν, όπως οι ηγεμόνες τοποθετούν πάνω από την είσοδο του κάστρου τους στο νησί τους το οικόσημό τους, στην περίπτωση των απλών αρχόντων, το οικόσημό τους τοποθετείται πάνω από την πόρτα της κατοικίας τους στη Χώρα της Νάξου ή στην αγροτική τους οικία. Ένα παράδειγμα που συγκεντρώνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι μία πλάκα που χρονολογείται από το 1499 και απεικονίζει ένα θυρεό

με το οικοσχημο της οικογένειας Zane, που κι αυτός επιστέφεται από ένα μικρό θυρεό με το οικοσχημο της οικογένειας Crispo, δουκών του Αρχιπελάγους. Αυτή η οπτική έκφραση της φεουδαλικής και κοινωνικής (παρά μιας υποθετικής γαμήλιας συμμαχίας) ιεραρχίας, ενδεχομένως, δεν αποτελεί μεμονωμένο παράδειγμα.

Εν κατακλείδι, υπάρχει μέσα στο δουκάτο, πέραν του μικρόκοσμου των ηγεμόνων, μια πιο μεγάλη ελίτ που δεν στερείται καθόλου κοινωνικής και πολιτικής βαρύτητας. Το 1384, ο πρέσβης που αποστέλλει ο δόγης της Βενετίας στον δούκα του Αρχιπελάγους δέχεται τα διαπιστευτήρια που απευθύνονται σ' αυτόν αλλά επίσης, και άλλα που προορίζονται για τον «άρχοντα αρχιεπίσκοπο της Νάξου, τον πρωτοπρεσβύτερο, τους "κανονικούς" κληρικούς (canonici) των νήσων, τους ιππότες, τους φεουδάρχες, τους αστούς και άλλους υποτελείς των νησιών του Αρχιπελάγους». Πρόκειται για μια απαρίθμηση (ίσως κάπως μηχανική αλλά σε καμιά περίπτωση άτοπη), που περιλαμβάνει όλους τους εξέχοντες τόσο στη Νάξο όσο και στις υπόλοιπες Κυκλάδες. Παρομοίως, όταν στα 1418, κάποιος βενετοί γερωσιαστές επιθυμούν να συνοδέψουν τον νέο δούκα του Αρχιπελάγους, Ιωάννη Β' Crispo, στις κτήσεις του, ώστε να τον υποστηρίξουν απέναντι στα αδέρφια του, αναθέτουν στον *σοπρακόμο* της γαλέρας που τον συνοδεύει να συνδιαλεχθεί τόσο με τους τελευταίους όσο και με τους «υπόλοιπους πλέον εξέχοντες πολίτες και κατοίκους αυτού του τόπου» (*cum aliis principalioribus civibus et habitatoribus loci predicti*). Αυτοί οι άρχοντες, λαϊκοί ή μέλη του λατινικού κλήρου, φεουδάρχες ή όχι, παρεμβαίνουν συχνά στα σημαντικά δυναστικά γεγονότα: συμμετέχουν στην ανάδειξη του νέου κυβερνήτη του δουκάτου το 1451 καθώς επίσης και στην ανάδειξη του νέου δούκα το 1460, μετά τον θάνατο του Γουλιέλμου Β' Crispo και μάλιστα κάποιιοι από αυτούς υποστήριξαν ανοικτά τα διαβήματα του αρχιεπισκόπου τους στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, αποβλέποντας σε μια προσάρτηση του δουκάτου στις άμεσες βενετικές κτήσεις. Οι βενετικές αρχές καταλάβαιναν πως αυτή η κοινωνική ομάδα έπαιζε σημαντικό ρόλο στην άσκηση της εξουσίας στους κόλπους του δουκάτου. Έπαιζε επίσης σημαντικό ρόλο στην ανάδειξη επιτρόπου, σε περίπτωση ανηλικιότητας του δούκα, καθώς και στην εκλογή ή τουλάχιστον στη κρίση του νέου δούκα, ιδιαιτέρως όταν ο τελευταίος δεν είναι γιος του προκατόχου του. Πιθανώς όταν οι πηγές αναφέρονται στον «δῆμο» (*populus*), αναφορικά με τη χρονική συγκυρία του πραξικοπήματος του 1383, το οποίο κατέληξε στην άνοδο των Crispo στην εξουσία, να εννοούν αυτήν τη συγκεκριμένη τάξη. Και, φυσικά, και θα ολοκληρώσω

με αυτή την επισήμανση, στην ουσία, είναι η δεύτερη αυτή ελίτ – και όχι η ηγεμονική ελίτ – που θα καταφέρει να διαιωνίσει, ακόμα και μετά την οθωμανική κατάκτηση, ένα μέρος του κοινωνικού της προτύπου και της οικονομικής και πολιτικής της εξουσίας.

«CAVALIERI, FEUDATARI, BORGHESI E ALTRI VASSALLI»
LE FORME DI NOTABILITÀ
NELLE SIGNORIE DELLE CICLADI (13°-15° SECOLO)

COME SI SA, LA CONQUISTA DELLE CICLADI, almeno in parte compiuta intorno al 1213 da Marco Sanudo e da alcuni altri avventurieri veneziani, portò alla nascita di due Stati insulari, il Ducato dell'Arcipelago e la signoria di Tino e Micono. Molti fattori contribuirono in seguito a rendere più complicata la mappa politica dell'arcipelago: inizialmente la creazione di signorie vassalle all'interno di queste due compagini; in seguito, all'inizio del 14° secolo, il costituirsi di una seconda generazione di signorie, indipendenti dalle prime e più strettamente legate a Venezia. Le vicissitudini di questi dinasti, i loro rapporti di dipendenza, le loro alleanze hanno appassionato gli storici delle Cicladi: per rendersene conto basta aprire l'*Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverains de l'Archipel*, in cui Padre Saulger abbozza le vite, piacevoli da leggere ma ampiamente fantastiche, dei duchi del Medio Evo; o anche svolgere i numerosi e splendidi alberi genealogici delle *Chroniques gréco-romanes* di Karl Hopf, pubblicati nel 1873, in cui lo storico tedesco si è sforzato di stabilire le discendenze di queste dinastie (anche lì, a volte, con molta immaginazione); oppure, più semplicemente, basta aprire una guida turistica attuale. La storia delle Cicladi medievali sembra confondersi totalmente con quella dei suoi signori.

In generale, la presentazione delle strutture sociali nelle signorie insulari si limita a questo: Veneziani dominanti da una parte, Greci dominati dall'altra. Se le società insulari, tuttavia, si riducessero a una dicotomia così semplicistica, sarebbe difficile spiegare l'impronta durevole del sistema signorile, ben oltre la sua scomparsa a metà del 16° secolo. Gli studiosi che non si sono limitati a questo approccio superficiale, in particolare David Jacoby nel suo libro sul sistema feudale nella Grecia medievale (1971) e Ben Slot nella sua tesi sulle Cicladi in età moderna (1982) hanno in compenso dimostrato che i feudatari in particolare sono di origini diverse (e non soltanto Veneziani) e che possono anche essere di condizione sociale modesta. Accanto o meglio «al di sotto» dei signori insulari propriamente detti, esiste un altro gruppo sociale, una «élite seconda» che, senza

appartenere pienamente al ceto signorile, ne condivide alcune forme di preminenza. Vorrei qui occuparmi di questi notabili di secondo rango, di ciò che li avvicina e di ciò che li distingue dai signori delle isole, come pure dei processi di differenziazione sociale che li caratterizzano.

Questo gruppo include quelli che si potrebbero designare come «feudatari», ma non si riduce a loro in quanto il solo criterio feudale non è adatto a descrivere la stratificazione dei ceti sociali nelle Cicladi. Le tradizioni feudali sono certamente importanti, ma non sono che uno strumento fra altri di distinzione e preminenza. Conviene prendere in considerazione anche altri criteri: ed è per questo che io designerei tutti i membri di questo gruppo con il termine di «notabili» piuttosto che con quello di «feudatari», in quanto non tutti hanno tale qualità.

Questa élite di secondo rango non è tuttavia facile da definire. Il confine che la separa dal gruppo delle famiglie signorili non è netto ed essa non è ermeticamente chiusa; così, un ramo cadetto di una famiglia signorile che ha ereditato solo beni di minor valore può trovarsi al secondo livello di preminenza sociale: per esempio i De Corogna, signori dell'isola di Sifno, danno vita a un ramo i cui membri hanno a Nasso (Naxos) soltanto il rango di semplici feudatari. Questo può essere anche il caso dei cadetti della famiglia ducale: nel 1319 Angelo Sanudo, per esempio, detiene un semplice feudo a Nasso. È vero che egli possedeva forse beni più importanti altrove, ma proprio ciò costituisce un'altra ragione d'incertezza del confine che separa i due gruppi: un autentico signore insulare può, nell'isola di un altro signore, possedere beni o esercitare funzioni che sono di norma affidate a notabili di secondo rango; così, i Gozzadini, grandi vassalli del duca dell'Arcipelago in quanto signori dell'isola di Citno (chiamata Thermià nel Medioevo), detengono anche il piccolo possedimento di Akrotiri a Santorino, che li pone là sotto la diretta autorità del duca ma talvolta anche del signore di Santorino quando l'isola si trova momentaneamente distaccata dal dominio ducale. Si trovano ugualmente alcuni signori che assicurano per altri signori assenti le funzioni di governatore o di luogotenente, altrimenti demandate a semplici notabili; ad esempio intorno al 1440, è il signore di Io a fungere da governatore di Paro per conto del signore di questa isola.

D'altronde, dal punto di vista del diritto feudale, non vi è differenza giuridica fra un vassallo del duca dell'Arcipelago che è tenuto all'omaggio per un'intera isola, di cui egli ha la signoria, e un altro feudatario che è tenuto al medesimo omaggio per alcune proprietà fondiari sparse per Nasso e che appartiene dal punto di vista sociologico a questo secondo livello di

élite che stiamo cercando qui di definire: gli obblighi e i diritti provenienti dalle *Assise di Romania* vengono applicati nello stesso modo a entrambi. Anche sul piano economico non è facile tracciare il confine, perché non è certo che una piccolissima signoria insulare, come ad esempio Antiparo, sia più redditizia di una estesa proprietà a Nasso. Tuttavia, malgrado questi casi limite e i segni comuni di appartenenza, non si potrebbe negare l'effettiva validità della distinzione fra i signori insulari e i semplici notabili, feudatari o non. Nonostante le apparenze feudali condivise da entrambi, gli individui e le famiglie che appartengono al secondo gruppo non sono signori: anche se fanno parte del regime signorile e se ad esso devono il loro prestigio sociale, la loro partecipazione è solo indiretta, come agenti.

Per circoscrivere questo gruppo in maniera empirica, mediante un approccio prosopografico, vi si devono includere gli abitanti delle Cicladi menzionati nelle fonti dei secoli 13°-15° che corrispondono a uno dei criteri seguenti:

- all'inizio, le persone che possiedono feudi senza per questo potere essere considerati signori;
- in seguito, coloro che sono imparentati in qualche maniera a casati signorili o a famiglie latine di altre regioni, in particolare ad alcune famiglie veneziane di Creta;
- parimenti, coloro che servono onorevolmente i signori, come amministratori, funzionari, procuratori o fattori;
- infine, i membri dell'alto clero (essenzialmente i vescovi) se sono di origine locale;
- e in definitiva tutti coloro ai quali i documenti attribuiscono una qualifica onorifica che attesta il prestigio del loro *status*.

Si può distinguere una evoluzione nella composizione e nei criteri di appartenenza al gruppo dei notabili? È evidentemente una questione assai delicata, vista la scarsità delle fonti. Per il 13° secolo e la prima metà del 14°, la situazione di queste famiglie rimane oscura: praticamente, nessuno dei casati che si ritrovano in seguito è attestato in quest'epoca, ad eccezione della famiglia Peloso.

Sono sicuramente da rifiutare le affermazioni di Padre Saulger secondo cui già all'inizio del 13° secolo Marco Sanudo avrebbe diviso Nasso in cinquantasei feudi. È tuttavia assai probabile che il primo duca dell'Arcipelago abbia effettivamente assegnato alcuni feudi nelle sue isole. Sappiamo almeno che il suo vassallo Marino Dandolo, signore di Andro, lo fece

nella propria isola: prima del 1240 Gueterio e Marino Nadal ricevettero in feudo alcune proprietà nei casali e nei paesi di Apellates, Ghides, Gavrion e Vitali.

Relativamente a quest'epoca più antica, gli unici feudatari che escono un po' dall'ombra sono quelli che beneficiano di relazioni al di fuori delle Cicladi e compaiono quindi nei documenti veneziani. Così accade per la famiglia *de Comite Maurone*, che nel 13° secolo è proprietaria di un feudo nell'isola di Andro, di cui finì per adottare il nome come proprio cognome: questo feudo le fu confermato nel 1251 dal duca Angelo Sanudo. Ma si tratta in questo caso di un nobile casato di origine amalfitana, i cui membri godono d'altronde dello *status* di cittadini veneziani, in quanto abitanti della colonia veneziana di Negroponte (Eubea): conseguentemente il loro *status* di feudatari ad Andro, sebbene importante, non definisce da solo la loro posizione. Ancora più sorprendente è il caso della famiglia del doge Andrea Dandolo: questo illustre casato veneziano possiede già alla fine del 13° secolo un feudo ad Andro.

A partire da quest'ultimo esempio, si è avanzata l'ipotesi che la politica d'infeudamento dei duchi dell'Arcipelago fosse stata adottata soprattutto a favore di famiglie patrizie della Serenissima e che il gruppo dei feudatari nel 13° secolo fosse composto principalmente da «coloni veneziani». Io penso esattamente il contrario: questi casi meglio documentati rappresentano l'eccezione; non sono rappresentativi della composizione di questo piccolo gruppo di notabili di cui fin da quell'epoca si indovina la presenza in alcune isole. Lo storico Marco Sanudo Torsello allude a questo ceto sociale quando enumera le testimonianze da lui raccolte alla fine del 13° secolo o all'inizio del 14° presso il duca Marco II Sanudo, suo figlio e suo fratello, ma anche presso «i suoi uomini di Andro», e soprattutto presso «messire Pietro di Milo». Dal punto di vista antroponomico, il caso di Pietro di Milo deve essere accostato a quello dei *de Comite Maurone*, diventati semplicemente «di Andro»; come loro egli ha finito per prendere il nome dell'isola in cui aveva beni feudali. Può dunque essere stato anche lui un feudatario, dal momento che anche a Milo ve ne erano già a partire dal 13° secolo: nel 1283, una delibera del Maggior Consiglio di Venezia menziona un certo Andrea Vassallo, certamente un feudatario di Milo.

La riconquista di alcune isole ad opera di una nuova generazione di signori veneziani all'inizio del 14° secolo fu anch'essa un'occasione di insediamento di nuovi feudatari; Santorino, sebbene allora ripresa ai Bizantini dalla famiglia Barozzi, rimaneva tuttavia sotto il regime giuridico delle

Assise di Romania che doveva essere stato stabilito nel secolo precedente. Nel 1312 il signore dell'isola, Andrea Barozzi, accolse Nicolò Venetando, da Candia, nel novero dei suoi vassalli, in conformità alle medesime regole seguite per gli altri suoi vassalli «secondo la buona costumanza dell'impero di Romania» (*iuxta bonam consuetudinem imperii Romanie*).

La prima metà del 14° secolo ci tramanda ancora alcuni nomi di feudatari o di abitanti delle isole che godono di una condizione sociale di prestigio, ma è soprattutto alla fine del secolo che i contorni di questa «buona società» cicladica cominciano a delinearsi più chiaramente.

Soffermiamoci un momento su alcuni documenti del 1390 relativi al conflitto fra il duca Francesco I Crispo e la vedova del suo predecessore Petronilla Tocco, risposatasi con Nicolò Venier, figlio del doge di Venezia: questi documenti forniscono in particolare una lista di abitanti delle isole sufficientemente ricchi per farsi garanti del loro duca, che si era impegnato a versare a Petronilla e al suo sposo una rendita annuale di 1.800 ducati. Il 25 maggio 1390 a Nasso dodici notabili dell'isola s'impegnarono a pagare tale somma in caso di mancanza del duca. Nessuno di loro è signore di un'isola: tutti questi notabili appartengono dunque al gruppo che ci interessa. Naturalmente, non lo rappresentano tuttavia nella sua totalità: nello stesso periodo vengono menzionate altre famiglie di notabili i cui nomi qui mancano. Ma questo campione rappresenta certamente alcuni degli individui o dei casati più in vista in seno a tale gruppo, come viene confermato da un confronto con la documentazione posteriore. Negli anni in cui i signori formano ancora intorno al duca un gruppo aristocratico coeso, questi notabili costituiscono in qualche maniera il secondo cerchio, la periferia di tale nucleo signorile.

Questa lista è anche il riflesso della diversità di origini delle famiglie di notabili attive nell'Arcipelago nel 15° secolo. Tra queste famiglie, cioè sia quelle della lista che quelle conosciute da altra fonte, alcune portano patronimici che denotano senza alcuna ambiguità una provenienza veneziana, come ad esempio Zane, Bellegno o Baffo. Appare tuttavia difficile collegarle *a priori* agli omonimi casati patrizi. Nel 13° secolo vi sono certamente alcune famiglie veneziane di Creta o della città madre che acquisirono, probabilmente per matrimonio, alcune proprietà nelle Cicladi (ho appena citato il caso dei Dandolo): ma esse non risiedono nell'Arcipelago e i beni che vi posseggono occupano un posto marginale nella loro esistenza e nel loro patrimonio. Il caso delle famiglie che qui ci interessa è diverso: esse sono stabilmente residenti nell'Arcipelago, e di veneziano hanno ormai sol-

tanto il nome. Il mistero del loro insediamento, come quello del loro *status* sociale originale è difficilmente penetrabile. Si tratta forse di rami cadetti di famiglie signorili, come per alcuni Sanudo e Crispo che si incontrano a Nasso nel 15° secolo come semplici feudatari. Oltre ai cadetti, si devono prendere in considerazione anche i figli naturali: quando sono discendenti di famiglie veneziane, l'illegittimità chiude loro le porte del patriziato metropolitano; non però lo statuto di notabili nelle Cicladi. Così i Zeno, feudatari ad Andro, discendono da un figlio illegittimo di Andrea Zeno († 1437), signore veneziano di quell'isola.

Ma non possiamo certo sostenere che tutti i notabili siano di discendenza veneziana. Alcuni nomi indicano semplicemente un'origine italiana, impossibile da precisare: così Casanova, Rosso o Peloso. Negli altri casi, l'origine italiana e il luogo di provenienza rimangono iscritti nel cognome stesso, come per i «da Brescia» o i «da Ferrara» (nome di Paolo da Ferrara, notevole nassota in rapporti commerciali con Creta nella prima metà del 15° secolo). Altri nomi indicano invece origini differenti; così i Delenda (o de Lenda), famiglia di notabili attestata a Nasso a partire dal 15° secolo e il cui cognome aveva origine catalane; l'ipotesi più probabile è che questa famiglia fosse venuta a stabilirsi nelle Cicladi dal vicino Ducato di Atene, dove viene menzionata proprio nel 14° secolo. Nel 15° secolo s'incontrano altri abitanti dell'Arcipelago il cui nome denota un'origine iberica e più precisamente catalana senza che sia possibile stabilirne con esattezza il ceto sociale né inserirli come i Delenda in seno a un gruppo familiare: così per esempio Fernando de la Menza, abitante di Nasso menzionato nel 1435.

Non sono assenti, infine, le famiglie di origine greca: Ioannes di Mitilene è uno dei notabili che garantisce per il duca nel 1390, nel suo caso per un ammontare di 200 ducati. È da identificare senza alcun dubbio con Ioannes Chartophylakas da Mitilene, abitante di Nasso, che una decina d'anni prima aveva rappresentato il duca dell'Arcipelago a Creta e recuperato in suo nome alcuni pezzi di argenteria e una somma in ducati d'oro e in monete d'argento. Il suo caso dimostra che i Greci che s'integravano nell'élite cicladica potevano, come si è visto per i Latini, essere originari di altre regioni della Romania, nel suo caso dell'isola di Mitilene.

Il nome dei Della Grammatica, un'importante famiglia di feudatari di Andro, è una evidente latinizzazione di un nome greco, probabilmente Grammatikòs. A Nasso, i Diascufo sono con altrettanta evidenza di origine greca. Non è possibile determinare il momento in cui queste famiglie s'integrarono nella società aristocratica dell'Arcipelago, ma è certo che nel 15°

secolo questa integrazione è ormai completa: esse condividono con le famiglie di origine occidentale le medesime referenze culturali latine, siano esse linguistiche, feudali o religiose. Non si deve dunque immaginare in seno a questo gruppo un dimorfismo socio-etnico: se alcune famiglie greche vi si integrano senza fatica, certamente più agevolmente che in altre zone di colonizzazione, ciò avviene adottando tutti i caratteri esteriori della latinità, contrassegno di eminenza sociale, e non costituendo una élite distinta (come al contrario era avvenuto nella Morea del 13° secolo). Notabili d'origine sia greca che latina contraggono d'altronde alleanze matrimoniali tra loro.

Vuol dire dunque che non vi è veramente alcuna altra forma di notabilità al di fuori di tale modello latino? Per rispondere a questa domanda bisogna innanzi tutto constatare che questa élite è una élite di servizio. Per governare le persone, il potere signorile si appoggia a un embrione di apparato amministrativo che, evidentemente, è più sviluppato nel Ducato dell'Arcipelago che nelle semplici signorie insulari. I componenti di questa «nobiltà seconda» di cui stiamo tentando di tracciare i contorni hanno naturalmente la vocazione a occupare le cariche cui è delegata una parte del potere pubblico. Queste cariche offrono contemporaneamente una conferma della loro appartenenza alla classe dirigente e uno strumento di promozione sociale. Per i duchi dell'Arcipelago e i loro simili, esse sono un modo di unire più strettamente questo gruppo sociale al buon funzionamento della macchina amministrativa signorile. Le famiglie che abbiamo già menzionato sono dunque le stesse che troviamo per esempio a Nasso ad occupare la carica di bailo.

La dispersione derivante dall'insularità imponeva però anche amministratori locali in ogni isola: sono i capitani e i castellani menzionati in numerosi documenti. I signori veneziani che non risiedevano nelle loro piccole isole vi erano ugualmente rappresentati da castellani o capitani: a Santorino, per esempio, nel 1480 Domenico Pisani e la sua sposa Fiorenza, appena ricevuta l'investitura come nuovi signori, nominano alcuni funzionari a capo dei loro castelli; quattro anni più tardi ciò fu una delle prove invocate dalla coppia Pisani per attestare la legittimità del loro dominio sull'isola, e i testimoni da loro presentati precisano che si trattava di «capitani» e di «vice-capitani». A Serifo, il signore della metà dell'isola era rappresentato nel 1329 da un castellano, Michele di Gosmerio; i Michiel, signori di un quarto della medesima isola lo fanno amministrare alla fine degli anni 1380 da un altro castellano: è un greco, di nome Xenos Kalligas. Nella seconda metà del 15° secolo, i Querini sono rappresentati ad Amorgo anche

da un castellano greco, il diacono Gherakis, cui successe Nikitas Gherakis, evidentemente un parente, menzionato nel 1482 e nel 1487, e nel 15° secolo si ritrovano alcuni Gherakis ad occupare la stessa carica: ciò dimostra come una vera e propria dinastia di castellani possa insediarsi nelle piccole isole in cui i signori non risiedono.

Ma non è facile, in effetti, gestire il potere a distanza e attraverso intermediari: nel 1387, i Michiel di Serifo sospettarono un notevole greco di Negroponte, Manuele Protobalissimos che da venti anni aveva l'incarico di riscuotere per loro conto le rendite provenienti dal loro quarto di Serifo, di essersi arricchito alle loro spalle. Nel 1466 venne intentato un processo a Lorenzo di Ruggiero, di Tino, che aveva alterato o scritto false lettere del governo veneziano per estorcere denaro ai signori di Ceo che non risiedevano nell'isola. Questo genere di rischi era insito nella scelta di governare da lontano. Ma il punto che per noi riveste qui maggiore interesse è che il servizio dei signori, in particolare nelle piccole isole, permette anche l'esercizio di una forma di preminenza sociale da parte di individui la cui «latinizzazione» è poco marcata. Queste piccole isole offrono dunque le condizioni favorevoli all'emergere, attraverso il servizio prestato, di una piccola élite di notabili che non aderiscono al modello culturale latino, modello dominante invece per i notabili delle grandi isole come Nasso.

Bisogna d'altronde rimettere al suo giusto posto la latinità delle élites insulari: essa risiede interamente nei rituali di distinzione sociale. Non significa né barriera linguistica né apartheid etnica. Le forme diminutive applicate ai nomi di battesimo (il più ricorrente è forse Ghiannoulis per Giovanni, ma possiamo citare anche Peroulis per Pietro), anche a quelli in cui l'origine latina è più evidente (Frangoulis per Francesco), testimoniano una reale grecizzazione linguistica.

Si deve infine sottolineare un'ultima caratteristica di questo gruppo sociale: esso forma una sorta di rete di notabilità che copre l'intero Arcipelago. Le famiglie, è vero, si mostrano più o meno ben insediate in questa o quell'isola; sono tuttavia rare quelle che ci appaiono radicate soltanto in una di esse. Si trovano, così, dei Diascufo a Nasso e a Santorino, il ramo non signorile dei Da Corogna a Nasso ed Andro, i Della Grammatica di Andro menzionati anche a proposito di Milo; è interessante, a riguardo, il caso della famiglia Delenda, che detiene feudi contemporaneamente a Nasso e a Paro, dove Simonello Delenda, abitante di Nasso, nella seconda metà del 15° secolo possedeva il feudo di Piskopiana. Il vassallaggio a due signori diversi nel 15° secolo, età in cui il potere signorile tende a espan-

dersi in ogni isola, può essere fonte di conflitto, ma può anche permettere di strumentalizzare questi signori mettendoli uno contro l'altro: nel 1434 la duchessa dell'Arcipelago scrisse per lamentarsi delle vessazioni subite dai suoi sudditi di Paro ad opera del signore di quell'isola; ciò significa che costoro erano certamente ricorsi a lei. Il caso di Simonello Delenda è noto proprio perché egli fece appello, direttamente a Venezia, contro gli eccessi del suo signore. Sono forse problemi di questo tipo che spiegano lo scambio di feudi e quindi probabilmente il trasferimento incrociato da un'isola all'altra cui si danno nel 1406, tra Nasso e Paro, Boni Baffo e Peroulis Capella.

Le eccezioni, cioè le famiglie di notabili attestate soltanto in un'isola, possono derivare in parte dalla mancanza di fonti. Il tratto generale è comunque importante: sta a confermare la coesione dell'Arcipelago, al di là della sua apparente frammentazione, come compagine politica e dunque come campo aperto di esercizio della preminenza sociale.

La mobilità dei notabili non si limita d'altronde soltanto alle Cicladi: al di là dell'espletamento degli incarichi amministrativi come quello di bailo o di castellano, il servizio reso ai duchi assume spesso una forma meno istituzionale: nel 15° secolo, sono sovente i notabili delle Cicladi che rappresentano il duca dell'Arcipelago a Creta o a Venezia, muniti di una semplice procura, ambasciatori senza titolo. Questa funzione informale di rappresentanza ducale spesso non è designata da alcun termine particolare; quando lo è, viene usato il termine «fattore», proveniente dal lessico commerciale ma che tende a diventare quasi un titolo, in ogni caso un contrassegno sociale del credito di cui gode il personaggio. In questo ruolo di plenipotenziario e di *factotum* si incontrano nuovamente, nel corso del 15° secolo, alcuni membri della maggior parte delle principali famiglie di notabili. Così, alla fine del 14° secolo, Giacomo Casanova rappresenta il duca a Venezia nelle delicate trattative concernenti il dovario dell'ex-duchessa Petronilla. Ma la famiglia che sembra aver tratto il maggior lustro da questo tipo di servigi alla fine del 14° e all'inizio del 15° secolo, e per tre generazioni, è quella dei Bellegno.

Esiste dunque una effettiva vicinanza fra i signori e i notabili. Senza alcun dubbio, signori e feudatari latini condividono una medesima cultura della distinzione sociale, fondata sugli stessi rituali e sugli stessi segni esteriori; così, come gli stemmi gentilizi del signore potevano essere apposti sopra l'ingresso del castello della sua isola, quelle del semplice notabile sormontano la porta della sua abitazione nella città alta di Nasso o anche nella sua residenza di campagna. Un esempio particolarmente interessante è una lapide datata 1499, recante uno scudo con le armi della famiglia Zane, an-

ch'esso sormontato da un piccolo scudo con le insegne gentilizie dei Crispo, duchi dell'Arcipelago; e forse questa espressione figurata della gerarchia feudale e sociale (piuttosto che di una ipotetica alleanza matrimoniale) non è un esempio isolato.

Per concludere, vi è dunque nel ducato, al di là del piccolo mondo dei signori, una élite più ampia che ha prestigio sociale e non è priva di peso politico. Nel 1384, l'ambasciatore inviato dal doge al duca dell'Arcipelago riceve alcune lettere di credenziali indirizzate a quest'ultimo, ma anche ad altri destinatari come «al signor arcivescovo di Nasso, al decano, ai canonici di quelle isole, ai cavalieri, feudatari, borghesi ed altri vassalli delle isole dell'Arcipelago», enumerazione (forse un po' meccanica ma che non appare comunque fuor di luogo) che include tutti coloro che contano a Nasso e altrove nelle Cicladi. Allo stesso modo, quando nel 1418 alcuni senatori veneziani vorrebbero far riportare il nuovo duca dell'Arcipelago Giovanni II Crispo nei suoi domini al fine di appoggiarlo contro i suoi fratelli, incaricano il sopracomito della galera che lo riportava di intrattenersi con questi ultimi, ma anche «con gli altri più notabili cittadini e abitanti del predetto luogo» (*cum aliis principalioribus civibus et habitatoribus loci predicti*). Questi notabili, laici o appartenenti al clero latino, feudatari o meno, intervengono frequentemente nei grandi avvenimenti dinastici: partecipano alla designazione del nuovo governatore del ducato nel 1451, e perfino del nuovo duca nel 1460, alla morte di Guglielmo II Crispo, e alcuni di loro sostengono apparentemente le mosse del loro arcivescovo alla fine del 15° secolo in vista di un ricongiungimento del ducato ai possedimenti direttamente controllati da Venezia. Questo largo gruppo sociale che le autorità veneziane considerano parte ricevente nell'esercizio del potere in seno al ducato, che ha un ruolo nella designazione dei reggenti in caso di minore età del duca e nell'elezione o almeno nell'investitura del nuovo duca, soprattutto quando questi non è figlio del predecessore, è probabilmente già il gruppo indicato nelle fonti come *populus* a proposito del colpo di Stato del 1383 conclusosi con l'ascesa al potere dei Crispo. E senza dubbio, e concluderò con questa osservazione, è proprio questa élite di secondo rango, e non quella signorile, che riuscirà a perpetuare anche dopo la conquista ottomana una parte del suo modello sociale e del suo potere economico e politico.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

- Δ. Ι. Πολέμης, *Οι αφεντότοποι της Άνδρου. Συμβολή εις την έρευναν των φρουδαλικών θεσμών εις τας νήσους κατά τον δέκατον έκτον αιώνα*, Άνδρος 1995.
- D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale. Les «Assises de Romanie»: sources, application et diffusion*, Paris - La Haye 1971.
- A. E. Kasdagli, «Paesant and Lord in fifteenth century Naxos», *Byzantinische Forschungen* 11 (1987), 347-355.
- M. Koumanoudi, «The Latins in the Aegean after 1204: Interdependence and Interwoven interests», στον τόμο / in *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences – La IVe Croisade et ses conséquences*, επιστημονική επιμέλεια / a cura di A. Laiou, Paris 2005, 247-267.
- R.-J. Loenertz, «Menego Schiavo, esclave, corsaire, seigneur d'Ios», *Studi Veneziani* 9 (1967), 317-338.
- R.-J. Loenertz, «De quelques îles grecques et de leurs seigneurs vénitiens aux XIVe et XVe siècles», *Studi Veneziani* 14 (1972), 3-35.
- R.-J. Loenertz, *Les Ghisi. Dynastes vénitiens dans l'Archipel 1207-1390*, Firenze 1975.
- A. Luttrell, «The Latins and Life on the Smaller Aegean Islands: 1204-1453», στον τόμο / in *Latin and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, επιμέλεια / a cura di B. Arbel, B. Hamilton, D. Jacoby, London 1989, 146-157.
- G. Saint-Guillain, «Nicolò Adoldo, seigneur de Sériphos. Un tyran dans l'Archipel au tournant des XIVe et XVe siècles), *Θησαυρίσματα / Thesaurismata* 28 (1998), 15-56.
- G. Saint-Guillain, «Deux îles grecques au temps de l'Empire latin. Andro et Lemnos au XIIIe siècle», *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge* 113 (2001), 579-620.
- G. Saint-Guillain, «Segneureries insulaires: Les Cyclades au temps de la domination latine (XIIIe-XVe siècles)», *Μεδιέυαλες. Langue, textes, histoire* 47 (2005), 31-46.
- G. Saint-Guillain, «Économie et société à Siphnos au temps de la seigneurie des da Corogna (XIVe - milieu du XVe siècle), στα / in *Πρακτικά Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου. Σίφνος, 27-30 Ιουνίου 2002*, I, Αθήνα 2005, 257-270.
- B. J. Slot, «Le cas de Philoti. Aspects de l'exploitation d'une grande propriété

foncière dans le duché du Naxos avant et après la conquête turque», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 3 (1983), 191-206.

B. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane, c. 1500-1718*, I-II, Leiden 1982.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΔΡΑ ΤΟΥ ΔΟΥΚΑΤΟΥ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ
Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Μνήμη Αγγελικής Μητσάνη

Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΔΟΥΚΑΤΟΥ ΤΟΥ ΑΡΧΙΠΕΛΑΓΟΥΣ από τον Βενετό Μάρκο Sanudo, το 1207, αποτελεί μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα σελίδα στην ιστορία των Κυκλάδων. Όπως είναι γνωστό, το Δουκάτο είχε στη δικαιοδοσία του, εκτός από τη Νάξο που αποτέλεσε την έδρα του, τα νησιά Πάρο, Μήλο, Κίμωλο, Κύθνο, Σίφνο, Ίο, Αμοργό, Σίκινο και Φολέγανδρο. Ακόμη και σήμερα σημάδια της εποχής του Δουκάτου μαρτυρούνται στα συγκεκριμένα νησιά, όπου λατινικές οικογένειες, απόγονοι των κατακτητών, διατηρούν ηχηρά οικογενειακά ονόματα και το καθολικό δόγμα. Ωστόσο, λίγα είναι γνωστά για την κοινωνική διαστρωμάτωση των κατοίκων του Δουκάτου κατά τον 13^ο και 14^ο αιώνα.

Την αποσπασματική εικόνα των γραπτών πηγών έρχονται να συμπληρώσουν ορισμένα χρονολογημένα εκκλησιαστικά μνημεία αυτής της περιόδου από τη Νάξο, τα οποία μέσα από τις πληροφορίες των κτητορικών τους επιγραφών δίνουν ενδιαφέροντα στοιχεία για την ταυτότητα και την κοινωνική υπόσταση των δωρητών. Αξίζει να σημειωθεί ότι, σχεδόν στο σύνολό τους, τα χρονολογημένα μνημεία της Νάξου καλύπτουν την περίοδο από το δεύτερο μισό του 13^{ου} μέχρι και την πρώτη δεκαπενταετία του 14^{ου} αιώνα.

Στον 13^ο αιώνα ανήκουν εννέα χρονολογημένοι ναοί: ο Άγιος Γεώργιος στην Απείρανθο (1253/4), ο Άγιος Νικόλαος στο Σαγκρί (1269/70), η Θεοτόκος στη θέση «Δήμος» Απειράνθου (1280/1), η Παναγία στον Αρχατό (1285), ο Άγιος Γεώργιος στον Όσκελο (1285/6), ο Άγιος Γεώργιος στον Μαραθό (1285/86;), ο Άγιος Γεώργιος στο Δίστομο Φιλωτίου (1286/7), η Παναγία «στης Γυαλλούς» στην περιοχή της Αγιασού (1288/9) και ο Άγιος Παντελεήμων στο Πέρα Χαλκί (1291;).

Στον 14^ο αιώνα ανήκουν πέντε χρονολογημένα μνημεία: Ο Άγιος Πολύκαρπος Διστόμου (1305/6), ο Άγιος Ιωάννης στ' Αφικλή Απειράνθου (1309), ο Άγιος Κωνσταντίνος Βουρβουριάς (1310/11), ο Άγιος Σώζων Γιαλλούς

(1313/4;) και ο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος (Αη Θεός) στην Κάμινο (1315).

Από το σύνολο των δεκατεσσάρων αυτών μνημείων, του δεύτερου μισού του 13^{ου} και των αρχών του 14^{ου} αιώνα (εικ. 1-2), ονόματα δωρητών διακρίνονται στα ακόλουθα μνημεία:

Στον ναό του ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΠΕΙΡΑΝΘΟΥ (εικ. 3-4), στην πρόσοψη του ψηλού κτιστού τέμπλου, όπου πιθανότατα διακρίνεται η παράσταση της Ετοιμασίας του Θρόνου και ειδικότερα, δεξιά από το προσκεφάλαιο του θρόνου, σώζεται επιγραφή, η οποία προς το παρόν παρουσιάζει δυσκολίες στην ανάγνωσή της. Μπορούμε ωστόσο, να διακρίνουμε, εκτός από τη χρονολογία και το όνομα της δωρήτριας Σοφίας.

Στον κοσμήτη της αφίδας του ιερού του ναού του ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ στο Σαγκρί (εικ. 5-7), μεταξύ της παράστασης της Πλατυτέρας στην κόγχη και των ιεραρχών στον ημικυλίνδρο, η αφιερωματική επιγραφή αναφέρει δύο χορηγούς, κάποιον αναγνώστη, του οποίου το όνομα δεν έχει διασωθεί και τη γυναίκα του Ειρήνη (Kalopissi, αρ. 34).

Η κτητορική επιγραφή από την ερειπωμένη εκκλησία της ΘΕΟΤΟΚΟΥ στη θέση «Δήμος» Απειράνθου (εικ. 8-9) σώζοταν στον νότιο τοίχο δίπλα στο ιερό και ανέφερε τα ονόματα του Δημητρίου Μάβρικα και της γυναίκας του Ειρήνης, ενώ σύμφωνα με περιγραφές παλαιότερων μελετητών δίπλα στην επιγραφή απεικονίζοταν παιδική μορφή, προφανώς το παιδί των κτητόρων (Kalopissi, Appendix, αρ. 21). Οι τοιχογραφίες από τους πλάγιους τοίχους και την καμάρα της συγκεκριμένης εκκλησίας έχουν σήμερα αποτοιχιστεί για να συντηρηθούν. Στο Πολιτιστικό Κέντρο του «Δήμου» Απειράνθου εκτίθενται δύο ήδη συντηρημένες τοιχογραφίες από τον ναό, με τις παραστάσεις αντίστοιχα της Βαϊοφόρου και της Έγερσης του Λαζάρου.

Στην εκκλησία της ΠΑΝΑΓΙΑΣ στον Αρχατό ή ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΑΡΧΑΤΟΥ (εικ. 10-15), σώζονται δύο κτητορικές επιγραφές στη βόρεια κόγχη, εκατέρωθεν του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Στα αριστερά, η επιγραφή αναφέρει τους δωρητές Μιχαήλ Ρήχο τον Χαρχαζάνη, ιερέα και ζωγράφο και τη γυναίκα του Άννα. Η δεξιά επιγραφή σε τρεις στίχους δίνει τα ονόματα δύο ακόμη δωρητών, του Ιωάννη Χαρχάζη και της γυναίκας του Ευγενούς (Kalopissi, αρ. 35).

Στον βόρειο τοίχο της εκκλησίας του ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ στον Όσκελο (εικ. 16-18), ανάμεσα στον ολόσωμο άγιο Μάμα και σε αδιάγνωστη ολόσωμη αγία του βόρειου τοίχου, επιγραφή αναφέρει τα ονόματα των δωρητών, του παπά Χριστόφορου και της γυναίκας του Πλητής (Kalopissi, αρ. 36).

Στον ναό του Αγίου Γεωργίου στον Μαραθό (εικ. 19-22), στο κέντρο του ημικύλινδρου της αφίδας, ακριβώς κάτω από το μονόλοβο παράθυρο του ιερού, διακρίνεται κτητορική επιγραφή του 13^{ου} αιώνα, η οποία αναφέρει ως χορηγούς τα μέλη της οικογένειας Γαλάτη και ειδικότερα, της Μαρίας Γαλατού, του τέκνου της Γαλάτη και της γυναίκας του και του γιού της Μιχαήλ Γαλάτη και της γυναίκας του Άννας και των τέκνων τους (Μητσάνη, αρ. 35).

Η κτητορική επιγραφή στον ναό του Αγίου Γεωργίου Διστόμου (εικ. 23-26) βρίσκεται στην παράσταση της Δέησης, στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας του ιερού και αναφέρει τον δωρητή Νικόλαο Στροβιλιάτη με τη γυναίκα του και τα τέκνα τους (Kalopissi, αρ. 37).

Στην εκκλησία της ΠΑΝΑΓΙΑΣ «στης Γιαλλούς» (εικ. 27-30) – το όνομα της τοποθεσίας προέρχεται ίσως από τον αρχαίο θηλυκό δαίμονα Γελλώ· ακόμα και σήμερα οι ντόπιοι λένε Γιαλλούδες τις νεράιδες) – στην περιοχή της Αγιασού, φαίνεται ότι η αγιογράφηση είναι αποτέλεσμα συλλογικής δωρεάς. Στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας, εκατέρωθεν της Πλατυτέρας, η αφιέρωση αναφέρει τον Γεώργιο Πεδιάσημο, τη γυναίκα του Μαρία και τα τέκνα τους, ενώ αριστερά, εκατέρωθεν του αρχαγγέλου Μιχαήλ, η επιγραφή αναφέρει κάποιον Μιχαήλ χωρίς πατρώνυμο. Αφιερωματική επιγραφή στην κόκκινη διαχωριστική ταινία της αφίδας αναφέρει την Καλή Χιονού, ενώ τα ονόματα των Μιχαήλ Τριάκητα και της γυναίκας του Λεοντούς εμφανίζονται σε επιγραφή του ημικύλινδρου της αφίδας. Τέλος, τα ονόματα του Γεωργίου Καλαπόδι και της γυναίκας του Μαρίας, καθώς και της Άννας Κουτήνου και του γιού της Επιφάνιου, εμφανίζονται σε δύο αφιερωματικές επιγραφές στο βόρειο τυφλό αφίδωμα (Kalopissi, αρ. 38).

Εκτός από τα παραπάνω χρονολογημένα μνημεία, ονόματα κτητόρων αναφέρονται και σε άλλα δύο μνημεία, τα οποία έχουν χρονολογηθεί στο τέλος του 13^{ου} αιώνα. Πρόκειται για τον Άγιο Γεώργιο Λαθρήνου (εικ. 31-33), όπου αφιερωματική επιγραφή, στο ύψος του δεξιού ώμου του Αγίου Αθανασίου στο βόρειο τμήμα της κεντρικής κόγχης, αναφέρει τον Μιχαήλ Τσικαλόπουλο και τη γυναίκα του (Kalopissi, Addenda, σ. 117). Τα ονόματα Ξένος και της συζύγου του Καλής αναφέρονται στον Άγιο Στεφάνο στο Τσικαλαριό, ανάμεσα στον Ιωάννη τον Θεολόγο και την Παναγία, ενώ δεξιά του Αγίου Αντωνίου, ο οποίος απεικονίζεται και αυτός να δορυφορεί τη Θεοτόκο, σώζονται αποσπασματικά δύο ακόμη ονόματα δωρητών που έχουν συμπληρωθεί ως Κά[ρπ]ος και Μαργαρί[τα] (Kalopissi, ό. π.).

Τα ονόματα χορηγών που έχουν συμπεριληφθεί στην παράσταση Δέησης από τον τέταρτο ζωγραφικό διάκοσμο της αφίδας της ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΔΡΟΣΙΑΝΗΣ (εικ. 34-37), πιθανόν του τέλους του 13^{ου} αιώνα, έχουν τελειώς καταστραφεί. Είναι δύσκολο επίσης να διαπιστωθεί αν υπήρχε συγγενική σχέση των δωρητών με τον ζωγράφο Γεώργιο που αναφέρεται σε ξεχωριστή επιγραφή στο πλαίσιο της ίδιας παράστασης (Kalopissi, αρ. 39).

Ο ναός του ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΘΕΟΛΟΓΟΥ στ' Αφικλή Απειράνθου (εικ. 38-40) είναι κατάγραφος με επιγραφές σε διάφορα στρώματα τοιχογραφιών. Στον 14^ο αιώνα ανάγεται η επιγραφή στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας της πρόθεσης, η οποία περιλαμβάνει, εκτός από τη χρονολογία 1309, και το όνομα του δωρητή Γεωργίου. Στον βόρειο τοίχο, εκατέρωθεν ολόσωμου στρατιωτικού αγίου, δύο επιγραφές από το ίδιο στρώμα τοιχογράφησης μνημονεύουν αντίστοιχα τον Νικηφόρο ζωγράφο και την Καλή (;) τη Φιλοτίτσια με τα παιδιά της (Μητσάνη, αρ. 42).

Η επιγραφή στη βάση του τεταρτοσφαίριου της αφίδας του ναού του ΑΓΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Βουρβουριάς (εικ. 41-44), στον Δαμαριώνα, αναφέρει, εκτός από τη χρονολογία, τον Βασίλειο Τζυκαλά, τη γυναίκα του Τελάζα και τα παιδιά τους (Μητσάνη, αρ. 43).

Οι τοιχογραφίες του ναού του ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΘΕΟΛΟΓΟΥ στην Κάμινο (ΑΗ ΘΕΟΣ) (εικ. 45-48) συνοδεύονται από λειτουργικές και αφιερωματικές επιγραφές. Στην κόγχη αναφέρεται το όνομα του δωρητή Νικηφόρου Τζυκανδήλη και χαμηλότερα ανάμεσα στους ιεράρχες, δίνεται το όνομα ενός δεύτερου δωρητή, κάποιου Θωμά και της συμβίας του καθώς και η χρονολογία του ναού.

Τέλος, θα μπορούσε να αναφερθεί και η αποσπασματική επιγραφή από τον ναό του ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ στον Μαραθό (βλ. εικ. 19), η οποία έχει διασωθεί σε ζωγραφικό στρώμα του 14^{ου} αιώνα (;) με αναφορά σε κάποιον Φιρογένι και Νηκί... (Μητσάνη, αρ. 35β).

Οι κτήτορες που αναφέρονται στις παραπάνω εκκλησίες της Νάξου είναι σχεδόν στο σύνολό τους ελληνικής καταγωγής, όπως φανερώνουν τα χριστιανικά και τα οικογενειακά τους ονόματα. Ωστόσο, το όνομα Τελάζα της γυναίκας του Βασιλείου Τζυκαλά υπαινίσσεται δυτική καταγωγή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η παράσταση δωρητή στον βόρειο τοίχο του ναού του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου στο Σαγκρί (Αυλωνίτσας), με πολυτελή ενδυμασία πιθανότατα με στοιχεία δυτικού τύπου, να κρατάει το μικρό παιδί του αγχαλιά (εικ. 49-51). Το μνημείο είναι αδημοσίευτο και είναι δυνατό να χρονολογηθεί, με βάση κυρίως τα

τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του, στα τέλη του 13^{ου} ή αρχές 14^{ου} αιώνα. Σημειώνεται ότι στο νότιο τοίχο του συγκεκριμένου ναού, κάτω από την παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου, διακρίνεται μεταγενέστερο εγχάρακτο οικοδόμημα της οικογένειας Σομαρίπα.

Χαρακτηριστική είναι επίσης η ύπαρξη στις ναξιακές κτητορικές επιγραφές ονομάτων γνωστών βυζαντινών οικογενειών, όπως για παράδειγμα τα ονόματα Πεδιάσιμος, Μάβρικας, Τζυκανδήλης, Γαλάτης και Ξένος.

Η οικογένεια Πεδιασίμου γνωστή ήδη από τα τέλη του 10^{ου} αιώνα περιελάμβανε σημαντικές προσωπικότητες της βυζαντινής κοινωνίας. Ενδεικτικά αναφέρεται ο Ιωάννης Πεδιάσιμος (13^{ος}-14^{ος} αι.) ύπατος των φιλοσόφων στην Κωνσταντινούπολη και αργότερα *Χαρτοφύλαξ Βουλγαρίας*, ο συγγραφέας Θεόδωρος Πεδιάσιμος (αρχές 14^{ου} αι.) και ο υψηλόβαθμος αυτοκρατορικός αξιωματούχος Νικήτας Πεδιάσιμος (β' μισό 14^{ου} αι.). Μέλη της οικογένειας φαίνεται ότι είχαν εγκατασταθεί γύρω στις αρχές του 14^{ου} αιώνα στην περιοχή των Σερρών (*ODB* 1615, *Stavrakos*, αρ. 203).

Η οικογένεια Μαύρικας ή Μαύρηξ εμφανίζεται στις πηγές ήδη από τον 11^ο αιώνα και μέλη της αξιώθηκαν υψηλόβαθμα αυτοκρατορικά λειτουργήματα (*ODB* 1317). Ενδεικτικά αναφέρεται ο Μιχαήλ Μαύρηξ στρατηγός Χίου, και μάγιστρος και κατεπάνω Δυρραχίου (11^{ος} αι.), ο Κωνσταντίνος Μαύρικας πραιτώρ Πελοποννήσου και Ελλάδος (12^{ος} αι.) και ο Ιωάννης Μαύρικας κουροπαλάτης (μέσα 12^{ου} αι.). Η οικογένεια συναντάται πολύ αργότερα στην Αίγινα και ειδικότερα σε κτητορική επιγραφή του ναού του Αγ. Νικολάου (1522) στις παρυφές της Παλιαχώρας.

Η οικογένεια Τζυκανδήλη ή Τζικανδήλη ή Τζικανδίλη, γνωστή από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, συμπεριελάμβανε στους κόλπους της υψηλόβαθμα στρατιωτικά μέλη και απέκτησε σχέσεις επιγαμίας με τις οικογένειες των Κομνηνών και των Δουκών. Ενδεικτικά αναφέρεται ο σεβαστός Βασίλειος Γουδέλιος Τζικανδίλης (1166), ο Γεώργιος Δούκας Τζικανδήλης υψηλόβαθμος κρατικός υπάλληλος στη Θεσσαλονίκη (1375) και ο Μανουήλ Τζικανδήλης κωδικογράφος και αντιγραφεύς χειρογράφων (1358-70). Στην οικογένεια κατατάσσεται γύρω στο 1340 και κάποιος ιδιοκτήτης πάγκου αργυραμοιβού (*καταλλακτικόν τραπέζιον*) σε μια πύλη στον Κεράτιο κόλπο (*ODB* 2136, *Metcalf*, αρ. 601, *OIB*, Β', σ. 170, σημ. 72).

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η οικογένεια Γαλάτη ως παραφθορά του ονόματος Γαλάτων, το οποίο προήλθε από την πόλη Γαλάτην, τόπο γέννησης

του Συμεών Νέου Θεολόγου (Stavrakos, αρ. 49). Το οικογενειακό όνομα Ξένος παραπέμπει επίσης σε πλούσια και σημαντική οικογένεια, πιθανότατα από την Κρήτη, γνωστή ήδη από τον 10^ο αιώνα (ODB 2209). Γνωστό μέλος της οικογένειας ήταν ο ερημίτης Ιωάννης Ξένος (970; - μετά το 1027).

Κατά το δεύτερο μισό του 13^{ου} και κατά το πρώτο τέταρτο του 14^{ου} αιώνα, ο αριθμός των ναών που κτίζονται και κυρίως διακοσμούνται στη Νάξο, σε σύγκριση μάλιστα με τα ελάχιστα μνημεία στα άλλα νησιά των Κυκλάδων, είναι εντυπωσιακός. Το φαινόμενο αυτό έχει ιδιαίτερα απασχολήσει αρχαιολόγους και ιστορικούς της τέχνης. Ορισμένοι μελετητές το συνδέουν με αντίδραση του ντόπιου πληθυσμού προς τη βενετική κυριαρχία, στο πλαίσιο εθνικής και θρησκευτικής έξαρσης, σε μια περίοδο που ο βυζαντινός στόλος με τον Λικάριο έχει ταράξει την ησυχία του Δουκάτου. Ο Χατζηδάκης αναφέρει ότι θα μπορούσε να ενταχθεί στο πλαίσιο του νοήματος μιας «αφυπνισμένης ορθόδοξης, αν όχι εθνικής συνείδησης σε συνδυασμό με τον άκρο συντηρητισμό».

Ωστόσο, η πυκνή παρουσία νέων ή επαναζωγραφισμένων εκκλησιών στο νησί κατά την περίοδο που εξετάζουμε θα πρέπει να οφείλεται ενδεχομένως στον συνδυασμό διαφορετικών παραγόντων και συγκυριών.

Ο πρώτος παράγοντας είναι δυνατό να αναζητηθεί στη φεουδαρχική οργάνωση του νησιού κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας των Σανουίδων (1207-1383), η οποία χαρακτηρίζεται από σταδιακή και με αργούς ρυθμούς διαδικασία αποικιοποίησης των νησιών, καθώς και από τη συμμετοχή ελλήνων κατώτερης κοινωνικής θέσης, στο νέο φεουδαρχικό σύστημα έναντι συμβολικού επικυριαρχικού τέλους. Μέσα σε αυτό το κλίμα «συμφιλίωσης» των δύο κόσμων, σε συνδυασμό και με τη σχετική ανεξιθρησκεία, οι έλληνες κάτοικοι της Νάξου, ανεπηρέαστοι ακόμη από ξένες επιδράσεις, συνέχισαν να κτίζουν και να κοσμούν τις εκκλησίες τους παραμένοντας πιστοί στα βυζαντινά πρότυπα, οργανωμένοι στα χωριά τους ή στους πύργους τους, ανάλογα με την κοινωνική τους θέση, σε ένα περιβάλλον που το λατινικό στοιχείο είτε απουσίαζε, είτε ήταν ολιγάριθμο.

Ο δεύτερος παράγοντας, θα μπορούσε να αναζητηθεί στην οικονομική ευχέρεια των ενσωματωμένων στο φεουδαρχικό σύστημα Ελλήνων κατοίκων της Νάξου, με τη συμμετοχή τους άμεσα ή έμμεσα στον «αποικιακό» χαρακτήρα της οικονομίας, ο οποίος βασιζόταν στην εξοικονόμηση εσόδων σε τοπικά προϊόντα και στην προώθησή τους στις διεθνείς αγορές. Η Νάξος παρά το μικρό της σχετικά μέγεθος, ήταν εύφορη και πλούσια σε βοοειδή και ερίφια, όπως προκύπτει από τις σκόρπιες

αναφορές που διαθέτουμε για το νησί κατά την ύστερη μεσοβυζαντινή περίοδο, από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης και από τον εβραίο περιηγητή Edrisi. Την αποσπασματική εικόνα της τοπικής παραγωγής μπορούμε να ανασυστήσουμε ακόμη και με τα σημερινά δεδομένα, αλλά και από τις πλούσιες και γλαφυρές περιγραφές των περιηγητών του τέλους του 17^{ου} και των αρχών του 18^{ου} αιώνα. Το νησί της Νάξου διέθετε πλούσια βοσκοτόπια, εύφορες κοιλάδες με ελιές, εσπεριδοειδή, λαχανικά και άφθονα σιτηρά. Επίσης ήταν σπουδαία πηγή ενός λειαντικού ορυκτού, της σμύριδας.

Ως τριτος παράγοντας θα πρέπει να θεωρηθεί η δημογραφική ανάπτυξη του νησιού κατά την περίοδο που εξετάζουμε και η οποία οπωσδήποτε θα είχε μια ουσιαστική συμβολή στην αύξηση της παραγωγής και συνεπώς και στην ανασυγκρότηση της εμπορικής εκμετάλλευσης των τοπικών προϊόντων. Γνωρίζουμε ότι ο εύφορος κάμπος της Δρυμαλιάς, στο εσωτερικό της Νάξου, τη συγκεκριμένη περίοδο περιελάμβανε δώδεκα μεγάλα χωριά, σημαντικό αριθμό αγροτικών εγκαταστάσεων και περίπου δέκα χιλιάδες κατοίκους.

Η μακρόχρονη ηγεμονία του Μάρκου Β' Sanudo (1262-1303) συμπίπτει με την άνθηση της πειρατείας στο Αιγαίο. Υπάρχουν μαρτυρίες ότι κατά την περίοδο αυτή οι κάτοικοι της Αμοργού από τον φόβο των κουρσάρων μετανάστευσαν στη Νάξο. Η όξυνση των σχέσεων Βυζαντίου και Βενετίας για την κυριαρχία στο Αιγαίο κατά την τελευταία εικοσαετία του 13^{ου} αιώνα και τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, προκάλεσε επίσης μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών. Το νησί της Νάξου με την πολιτική του σταθερότητα, τις μικρές εύφορες κοιλάδες, τις φυσικές πηγές, αλλά και τις καλά προφυλαγμένες τοποθεσίες έγινε ασφαλές καταφύγιο για πολλούς άλλους νησιώτες και κατοίκους του ευρύτερου αιγαιακού χώρου.

Η δημογραφική ανάπτυξη της Νάξου στο δεύτερο μισό του 13^{ου} και στις αρχές του 14^{ου} αιώνα θα πρέπει να οφείλεται και στη νέα τάξη πραγμάτων που σταδιακά παγιώθηκε στη Νάξο, ως απόρροια του ιδιόρυθμου φεουδαρχικού συστήματος που υιοθετήθηκε για το νησί καθώς και της ανάπτυξης της τοπικής οικονομίας. Χαρακτηριστική είναι η παρουσία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στη Νάξο σπουδαίων βυζαντινών οικογενειών κατά την περίοδο αυτή. Αναφορές των οικογενειών αυτών στο νησί, πριν από το τελευταίο τέταρτο του 13^{ου} αιώνα, δεν έχουν προς το παρόν εντοπιστεί, γεγονός που υποδηλώνει ότι κατά τη συγκεκριμένη περίοδο η Νάξος έγινε καταφύγιο για πολλές βυζαντινές οικογένειες. Οι οικογένειες αυτές πιθανότατα αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν

την ιδιαίτερη πατρίδα τους κάτω από πειστικές συνθήκες εσωτερικών προβλημάτων της αυτοκρατορίας, όπως για παράδειγμα οι ανθωντικές αντιπαραθέσεις, οι απώλειες εδαφών τουλάχιστον στη Μ. Ασία από τους Τούρκους, η αντίσταση απέναντι στην επικράτηση των ξένων στις περιοχές διαμονής τους κ.λπ. Η «συμβιβαστική» φεουδαρχική οργάνωση του νησιού και οι προϋποθέσεις για οικονομική εξασφάλιση ίσως αποτέλεσαν δύο ελκυστικά στοιχεία για τη μετανάστευση βυζαντινών πολιτών από φημισμένες οικογένειες, στην έδρα του Δουκάτου του Αιγαίου.

Οι κτήτορες λοιπόν των τοιχογραφιών της Νάξου του 13^{ου} και του 14^{ου} αιώνα θα πρέπει να εκπροσωπούν τη νέα κοινωνική τάξη που δημιουργήθηκε στα χρόνια των Σανούδων. Σε αντίθεση με τον μεσαιωνικό Χάνδακα της Κρήτης, όπου παρατηρείται η ίδια οικοδομική και ζωγραφική δραστηριότητα την ίδια ακριβώς εποχή «από το β' μισό του 13^{ου} αιώνα και κατά την πρώτη εικοσαετία του επόμενου», στη Νάξο, οι κτήτορες ή οι ανακαινιστές των ναών δεν φαίνεται να ανήκαν σε απλές λαϊκές τάξεις. Σε πέντε περιπτώσεις οι κτήτορες φέρουν ονόματα γνωστών βυζαντινών οικογενειών και σε τέσσερις περιπτώσεις άγνωστα από άλλες πηγές οικογενειακά ονόματα, χωρίς κανένα επαγγελματικό προσδιορισμό. Είναι δύσκολο να διευκρινιστεί προς το παρόν εάν κάποια από τις οικογένειες αυτές αντιστοιχούσε σε κάποιο τοπικό άρχοντα, πριν από τη λατινική κυριαρχία στο νησί. Ενδιαφέρουσες εξαιρέσεις αποτελούν οι χορηγοί της Δροσιανής και του Αγ. Ιωάννη στ' Αφικλή Απειράνθου, οι ζωγράφοι Γεώργιος και Νικηφόρος αντίστοιχα, καθώς και δύο κληρικοί που αναφέρονται σε ισάριθμα μνημεία: ο ιερέας και ζωγράφος Μιχαήλ Ρήχος ο Χαρχαζάνης, το όνομα του οποίου συνδέεται με τη συλλογική χορηγία στον ναό της Παναγίας Αρχατού και ο παπά Χριστόφορος, ο οποίος εμφανίζεται στην κτητορική επιγραφή του Αγ. Γεωργίου στον Όσκελο. Ο κτήτορας του Αγίου Νικολάου στο Σαγκρί ανήκει και αυτός στους κόλπους της τοπικής εκκλησίας έχοντας το χαμηλόβαθμο αξίωμα του αναγνώστη.

Στην πλειονότητά τους οι δωρητές των μικρών ναξιώτικων εκκλησιών, με τις επιμελημένες και τις πολυτελείς, επαρχιακές ωστόσο, ενδυμασίες τους, φαίνεται να ανήκαν στην τάξη των ντόπιων ή μεταναστών Ελλήνων, των ενσωματωμένων στην ιεραρχία του τοπικού φεουδαρχικού συστήματος. Οι κτήτορες δεν ανήκουν πια στην τάξη των βυζαντινών αυτοκρατορικών αξιωματούχων, γι' αυτό και οι εκκλησίες τους είναι χτισμένες απλοϊκά, με κοινά υλικά και με μόνο στολίδι τις τοιχογραφίες από ντόπι-

ους ζωγράφους. Ενδεικτική είναι η πτώση της καλλιτεχνικής στάθμης των έργων, καθώς και ο συντηρητικός-επαρχιακός χαρακτήρας της τεχνοτροπίας, ο οποίος πολλές φορές ενσωματώνει και τελείως λαϊκά στοιχεία.

Ωστόσο, μετά τις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αι., καθώς και στους επόμενους αιώνες, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στην Κρήτη και σε άλλες περιοχές, η Νάξος σταματά την καλλιτεχνική, έστω επαρχιακή, παραγωγή της και η απουσία τοιχογραφιών είναι χαρακτηριστική.

Είναι η περίοδος που στο Δουκάτο του κυκλαδικού συμπλέγματος ιδρύονται φέουδα δεύτερης γενιάς, οικονομικά ανεξάρτητα από τα προγενέστερα και αυστηρά συνδεδεμένα με τη Βενετία (βλέπε τη μελέτη του G. Saint-Guillain στον παρόντα τόμο).

Στους ταραγμένους αυτούς καιρούς η Βενετία, αλλάζοντας την πολιτική της επιδίωξε και τελικά κατάφερε να εντάξει το Δουκάτο στην άμεση κυριαρχία της. Η οικογένεια των Σανούδων γύρω στο 1383, ύστερα από 176 χρόνια δυναμικής παρουσίας, έχασε τη δύναμή της. Η ιστορία του Δουκάτου μπαίνει σε νέα φάση κοινωνικών και πολιτικών ανακατατάξεων.

TRADIZIONE BIZANTINA E SOCIETÀ LOCALE
NELLA SEDE DEL DUCATO DI NASSO
LA TESTIMONIANZA DEI MONUMENTI

Alla memoria di Anghelikì Mitsani

LA COSTITUZIONE DEL DUCATO DELL'ARCIPELAGO ad opera del veneziano Marco Sanudo nel 1207 rappresenta una pagina straordinariamente interessante nella storia delle Cicladi. Come è noto, il Ducato comprendeva nel suo territorio, oltre a Nasso che ne era la sede, le isole di Paro, Milo, Cimolo, Citno, Sifno, Io, Amorgo, Sicino e Folegandro. Ancora oggi si può ritenere che in tali isole siano rimasti segni dell'epoca del Ducato, in quanto vi si sono conservati la confessione cattolica e cognomi che riecheggiano la dominazione latina. Le nostre conoscenze sulla stratificazione sociale degli abitanti del Ducato nel 13° e 14° secolo sono tuttavia scarse.

Il quadro frammentario delineato dalle fonti scritte viene integrato da alcuni monumenti ecclesiastici di Nasso risalenti a quel periodo, i quali attraverso le iscrizioni relative alla fondazione forniscono interessanti informazioni sulla identità e la condizione sociale dei donatori. È da notare il fatto che, nella loro quasi totalità, i monumenti datati di Nasso coprono un periodo che va dalla seconda metà del 13° secolo fino ai primi quindici anni del 14°.

Al 13° secolo risalgono nove chiese datate: quelle di San Giorgio ad Apìranthos (1253/4), di San Nicola a Sagrì (1269/70), della Madre di Dio in località Dimos (Apiranthos) (1280/81), della Madonna ad Archatòs (1285), di San Giorgio a Òskelo (1285/6), di San Giorgio a Marathòs (1285/6), di San Giorgio a Distomo (Filoti) (1286/7), della Madonna «stis Ghialloùs» nella zona di Aghiasòs (1288/9) e di San Pantaleone a Pera Chalkì (1291?).

Al 14° secolo appartengono cinque monumenti datati: San Policarpo a Distomo (1305/6), San Giovanni ad Afiklì (Apiranthos) del 1309, San Costantino a Vurvurià (1310/11), San Sozon «stis Ghialloùs» (1313/14?) e San Giovanni Teologo (Ai Theòs) a Kàmino (1315).

Nel totale di queste quattordici chiese della seconda metà del 13° secolo e degli inizi del 14° (fig. 1-2) è possibile distinguere i nomi dei donatori nei seguenti monumenti:

Nella chiesa di SAN GIORGIO ad Apìranthos (fig. 3-4), sulla facciata dell'alta iconostasi in muratura, dove molto probabilmente si distingue la rappresentazione della *Etimasia* (preparazione) del Trono e in particolare, a destra del cuscino del trono, si conserva un'iscrizione, per il momento difficilmente leggibile. Vi si può distinguere, tuttavia, oltre alla datazione anche il nome della donatrice Sofia.

Nell'abside del santuario nella chiesa di SAN NICOLA a Sagrì (fig. 5-7), tra le raffigurazioni della Vergine (*Platytera*) e nella nicchia dei Padri della Chiesa, l'iscrizione votiva riporta due donatori, un anagnoste il cui nome è illeggibile e sua moglie Irene (Kalopissi, n. 340).

L'iscrizione relativa alla fondazione della chiesa abbandonata della MADRE DI DIO in località Dimos (Apìranthos) (fig.8-9) si era salvata nel muro sud accanto al santuario e riportava i nomi di Dimitrios Mavrikas e di sua moglie Irene, mentre, secondo le descrizioni di precedenti studiosi accanto all'iscrizione era raffigurato un bambino, probabilmente il figlio dei fondatori (Kalopissi, Appendix, n. 21). Gli affreschi dei muri laterali e della volta di questa chiesa oggi sono stati staccati per essere restaurati. Nel Centro Culturale del Comune di Apìranthos sono esposti due affreschi della chiesa già restaurati, con le raffigurazioni rispettivamente della Processione delle Palme e della Resurrezione di Lazzaro.

Nella chiesa della MADONNA ad Archatòs (fig.10-15), restano due iscrizioni di fondazione nella nicchia nord, ai lati di San Giovanni Prodromo. A sinistra l'iscrizione riporta i nomi dei donatori Michail Richos Charchazanis, papà e pittore e di sua moglie Anna. L'iscrizione di destra in tre versi ci dà i nomi di altri due donatori, Ioannis Charzàis e sua moglie Evghenò (Kalopissi, n. 35)

Nel muro nord della chiesa di SAN GIORGIO a Òskelo (fig. 16-18), tra le figure intere di San Mamas e di una santa non identificabile, un'iscrizione riporta i nomi dei donatori, il papà Christòforos e sua moglie Plitì (Kalopissi, n. 36).

Nella chiesa di SAN GIORGIO a Marathòs (fig. 19-22), al centro dell'abside, esattamente sotto la finestra monofora dell'altare, si distingue un'iscrizione di fondazione del 13° secolo, che menziona come donatori i membri della famiglia Galatis e in particolare i nomi di Maria Galatoù, del figlio Galatis, di sua moglie e del loro figlio Michalis Galatis e della moglie di quest'ultimo Anna e dei loro figli (Μητσάβη, n. 35).

L'iscrizione di fondazione nella chiesa di SAN GIORGIO a Distomo (fig. 23-26) si trova nella raffigurazione della *Dèisis*, nel catino dell'abside del

santuario e menziona il donatore Nicolaos Stroviliatis con la moglie e i loro figli (Kalopissi, n. 37).

Nella chiesa della MADONNA «stis Ghialloùs» (fig. 27-30) – (il nome della località deriva forse dall'antico genio malefico femminile Gello, e ancora oggi gli abitanti del luogo chiamano «Ghialloudes» le fate –, nella zona di Agiasòs, le pitture sacre sembrano essere il risultato di una donazione collettiva. Nel catino dell'abside, ai due lati della Madonna (*Platytera*), la dedica riporta il nome di Gheorghios Pediàsimos, di sua moglie Maria e dei loro figli mentre a sinistra, ai due lati dell'arcangelo Michele, l'iscrizione menziona un certo Michail senza cognome. Una iscrizione dedicatoria sulla linea di divisione rossa dell'abside riporta il nome di una certa Kalì Chioniò, mentre in un'iscrizione sulla parte inferiore dell'abside si leggono i nomi di Michail Triàkitas e di sua moglie Leontò. Infine i nomi di Gheorghios Kalapodi e di sua moglie Maria, insieme a quelli di Anna Koutinou e di suo figlio Epifanio appaiono in due iscrizioni dedicatorie nell'arcata cieca settentrionale (Kalopissi, n. 38).

Oltre ai suddetti monumenti datati, nomi di donatori vengono riportati anche in altri due monumenti, che vengono fatti risalire al 13° secolo. Si tratta di SAN GIORGIO a Lathrino (fig. 31-33), dove una iscrizione dedicatoria all'altezza della spalla destra di Santo Atanasio nella parte nord della nicchia centrale riporta il nome di Michail Tsikalòpoulos e di sua moglie (Kalopissi, *Addenda*, p. 117). I nomi di Xenos e di sua moglie Kalì appaiono in SANTO STEFANO a Tsikalariò, fra San Giovanni Teologo e la Madonna, mentre a destra di Sant'Antonio, raffigurato anche lui accanto alla Madonna, si leggono tracce dei nomi di altri due donatori che sono stati integrati come Ka[rp]os e Margari[ta] (Kalopissi, *cit.*).

I nomi dei donatori compresi nella raffigurazione della *Dèisis* nel quarto strato di affresco dell'abside della MADONNA DROSIANÌ (fig. 34-37), probabilmente databili al 13° secolo, sono andati completamente distrutti. È pure difficile scoprire se esistesse un legame di parentela fra i donatori e il pittore Gheorghios che viene menzionato in un'iscrizione a parte nel quadro della stessa rappresentazione (Kalopissi, n. 39).

La chiesa di SAN GIOVANNI TEOLOGO in località Afiklì (Apiranthos) (fig. 38-40) è cosparsa di iscrizioni in vari strati degli affreschi. Risale al 14° secolo l'iscrizione nel catino dell'abside della protesi che riporta, oltre alla data 1309, anche il nome del donatore Gheorghios. Nel muro settentrionale, ai due lati di un santo in armi a figura intera, due iscrizioni appartenenti al medesimo strato di pittura muraria menzionano rispettivamente il

pittore Nikiforos e Kalì (?) Filotitisa con i suoi figli (Μητσάβη, n. 42).

L'iscrizione alla base del catino dell'abside nella chiesa di SAN COSTANTINO a Vourvourìa (fig. 41-44) (Damarionas) riporta, oltre alla datazione, il nome di Vasilios Tzikalàs, di sua moglie Telaza e dei loro figli (Mitsani, n. 43).

Gli affreschi della chiesa di SAN GIOVANNI TEOLOGO a Kàminos (ΑΙ ΤΗΕὸς) (fig. 45-48) sono accompagnati da iscrizioni liturgiche e dedicatorie. Nella nicchia viene riportato il nome del donatore Nikiforos Tzikandilis e più in basso fra i Padri della Chiesa viene riferito il nome di un secondo donatore, un certo Thomàs e della sua consorte, come pure la datazione della chiesa.

Si potrebbe infine riportare anche l'iscrizione frammentaria appartenente alla chiesa di SAN GIORGIO a Marathòs (fig. 19), che si è conservata in uno strato dipinto del 14° (?) secolo, e fa riferimento a un certo Firogheni e Nikí... (Μητσάβη, n. 35β).

I fondatori di cui viene menzionato il nome nelle suddette chiese di Nasso sono nella quasi totalità di origine greca, come rivelano i loro nomi di battesimo e i loro cognomi. Il nome, tuttavia, di Telaza, moglie di Vasilios Tzikalàs, fa pensare a una origine occidentale. Di particolare interesse è poi la raffigurazione del donatore nel muro settentrionale della chiesa di San Giovanni Teologo a Sagrì (Avlonitsa), che indossa un lussuoso abito probabilmente con elementi di tipo occidentale e tiene in braccio il figlioletto (fig. 49-51). Questo monumento è ancora inedito e può essere datato, in base soprattutto alle sue caratteristiche stilistiche, alla fine del 13° secolo o agli inizi del 14°. Da notare che nel muro sud di tale chiesa, sotto la raffigurazione della Dormizione della Vergine, si distingue uno stemma inciso della famiglia Sommaripa di epoca successiva.

Nelle iscrizioni relative alla fondazione delle chiese di Nasso è inoltre caratteristica la presenza di cognomi di note famiglie bizantine, come ad esempio Pediàsimos, Màvrikas, Tzikandilis, Galatis e Xenos.

La famiglia Pediàsimos, conosciuta già alla fine del 10° secolo, comprendeva importanti personalità della società bizantina. A titolo indicativo si ricorda qui Ioannis Pediàsimos (13°-14° secolo), *console dei filosofi* a Costantinopoli e in seguito *Cartofilace di Bulgaria*, lo scrittore Theòdoros Pediàsimos (inizi del 14° secolo) e l'alto funzionario imperiale Nikitas Pediàsimos (seconda metà del 14° secolo). Sembra che alcuni membri della famiglia si fossero stabiliti a Serres intorno agli inizi del 14° secolo (ODB 1615, Stavrakos, n. 203).

La famiglia Màvrikas o Màvrix viene menzionata nelle fonti già nell'11° secolo e alcuni suoi membri furono funzionari imperiali di alto grado

(*ODB* 1317). Indicativamente si ricordano Michail Mavrix *stratega di Chio, mǎghistros e catapano* di Durazzo (11° secolo), Costantinos Mǎvrikas *praetor* di Peloponneso e Grecia (12° secolo), Ioannis Mǎvrikas *curopalate* (metà del 12° secolo). Si ritrova questa famiglia molto più tardi (1522) ad Egina e in particolare in una iscrizione relativa alla fondazione della chiesa di San Nicola alla periferia di Paliachora.

La famiglia Tzikandilis (il cognome è riportato nelle tre varianti Τζουκωνδήλης, Τζικωνδήλης o Τζικωνδής), già nota fin dalla fine dell'11° secolo, contava tra i suoi membri militari di alto grado e si imparentò per matrimonio con le famiglie dei Comneni e dei Dukas. A titolo indicativo si ricordano qui il *sebasto* Vasilios Gudelios Tzikandilis (1166), Gheorghios Dukas Tzikandilis alto funzionario statale a Tessalonica (1375), e Manuìl Tzikandilis scrivano e copista di codici (1358-1370). Come membro della famiglia viene registrato intorno al 1340 anche il proprietario di un banco dei cambi presso una porta sul Corno d'Oro (*ODB* 2136, Metcalf, n. 601, *OIB*, B', p. 170, nota 72).

È da notare infine la famiglia Galatis, forma alterata del cognome Galates, derivante dalla città di Galati, luogo di nascita di Simeone il Nuovo Teologo (Stavrakos, n. 49). Il cognome Xenos, a sua volta, rimanda ad una famiglia ricca e prestigiosa, probabilmente di origine cretese, nota fin dal 10° secolo (*ODB* 2209). Un noto membro della famiglia fu l'eremita Ioannis Xenos (970? - dopo il 1027).

Nella seconda metà del 13° secolo e nel primo quarto del 14° il numero di chiese che vengono costruite e soprattutto decorate a Nasso, tanto più a paragone con i pochissimi monumenti delle altre Cicladi, è sorprendente. Questo fenomeno ha suscitato l'interesse degli archeologi e degli storici dell'arte. Alcuni studiosi lo collegano alla reazione della popolazione locale contro la dominazione veneziana, nell'ambito di un'esaltazione dello spirito nazionale e religioso, in un periodo in cui la flotta bizantina con Licario ha scosso la tranquillità del Ducato. Chatzidakis afferma che questo fenomeno potrebbe essere inquadrato nel contesto di una «risvegliata coscienza ortodossa se non nazionale, combinata a una posizione estremamente conservatrice».

La presenza nell'isola, tuttavia, di numerose chiese nuove o ridipinte nel periodo che stiamo esaminando, è dovuta alla combinazione di vari fattori e congiunture.

Il primo fattore è probabilmente da ricercare nell'organizzazione feudale dell'isola durante la signoria dei Sanudo (1207-1383), che è caratterizzata

da un progressivo e lento processo di colonizzazione delle isole come pure dalla partecipazione al nuovo sistema feudale di Greci di modesta estrazione sociale in cambio di una simbolica imposta di sovranità. In questo clima di «conciliazione» fra i due mondi e di relativa libertà religiosa, gli abitanti greci di Nasso, ancora indenni da influenze straniere, continuarono a costruire e a decorare le loro chiese rimanendo fedeli ai modelli bizantini, organizzati nei loro paesi o nei loro castelli, a seconda della loro posizione sociale, in un ambiente in cui l'elemento latino era assente o molto limitato.

Il secondo fattore potrebbe essere cercato nel benessere economico degli abitanti greci di Nasso integrati nel sistema feudale, nella loro partecipazione diretta o indiretta al carattere «coloniale» dell'economia, basato sul ricavare introiti da prodotti locali e sulla loro promozione nei mercati internazionali. Nasso, nonostante le sue dimensioni relativamente modeste, era fertile e ricca di bovini e ovini, come si evince dalle testimonianze sparse di cui disponiamo relative all'isola nell'ultima parte dell'età mediobizantina, da Eustazio di Tessalonica e dal geografo ebreo Edrisi. Possiamo ricostruire il quadro frammentario della produzione locale perfino basandoci sui dati odierni, ma anche sulle ricche e vivaci descrizioni dei viaggiatori della fine del 17° e degli inizi del 18° secolo. L'isola di Nasso possedeva ricchi pascoli, fertili vallate coltivate a olivi, agrumi, ortaggi e abbondanti cereali. Era inoltre importante fonte di un minerale abrasivo, lo smeriglio.

Il terzo fattore è da individuare nello sviluppo demografico dell'isola nel periodo che stiamo esaminando, che dovette contribuire in modo determinante all'incremento della produzione e per conseguenza alla riorganizzazione dello sfruttamento commerciale dei prodotti locali. Sappiamo che la fertile pianura di Drimalia all'interno dell'isola nel periodo in questione comprendeva dodici grandi paesi, un notevole numero di insediamenti agricoli e circa diecimila abitanti.

La lunga signoria di Marco II Sanudo (1262-1303) coincide con l'esplosione della pirateria nell'Egeo. Alcune testimonianze attestano che in quel periodo gli abitanti di Amorgo per paura dei corsari si trasferirono a Nasso. L'inaspimento dei rapporti fra Bisanzio e Venezia per il predominio nell'Egeo nell'ultimo ventennio del 13° secolo e agli inizi del 14° causò a sua volta grandi spostamenti di popolazioni. L'isola di Nasso con la sua stabilità politica, le piccole fertili vallate, le sue risorse naturali ma anche le sue località ben riparate diventò un rifugio sicuro per gli abitanti di molte altre isole e in generale dell'area egea.

L'incremento demografico nella seconda metà del 13° secolo e agli inizi

del 14°, inoltre, è dovuto anche al nuovo assetto consolidatosi progressivamente a Nasso, come conseguenza del particolare sistema feudale adottato nell'isola e dello sviluppo dell'economia locale. Come si è già detto, è caratteristica la presenza a Nasso in questo periodo di illustri famiglie bizantine. Non sono state per il momento individuate menzioni di tali famiglie precedenti all'ultimo quarto del 13° secolo, il che dimostra che proprio in quel periodo Nasso offrì rifugio a molte famiglie bizantine. Queste ultime furono probabilmente costrette ad abbandonare la loro terra natale a causa dei gravi problemi interni all'impero, come ad esempio i contrasti derivanti dall'opposizione all'unione delle Chiese, le perdite dei territori inflitte dai Turchi almeno in Asia Minore, la resistenza al predominio degli stranieri nelle loro zone di residenza ecc. L'organizzazione feudale «di compromesso» dell'isola e i presupposti per una sicurezza economica costituirono forse due elementi di attrazione che spinsero cittadini bizantini membri di prestigiose famiglie a trasferirsi nella sede del Ducato dell'Egeo.

I fondatori dunque delle chiese nassioti con i loro affreschi del 13° e 14° secolo devono aver rappresentato la nuova classe sociale affermatasi nell'età dei Sanudo. Al contrario di quanto avviene nella Candia medievale, dove è testimoniata la stessa attività edilizia e pittorica risalente al medesimo periodo che va «dalla seconda metà del 13° secolo al primo ventennio del secolo successivo», i fondatori e restauratori delle chiese di Nasso non sembrano appartenere a classi sociali modeste. In cinque casi i fondatori portano cognomi di note famiglie bizantine e in quattro casi cognomi non attestati in altre fonti, senza una particolare caratterizzazione professionale. È difficile, allo stato attuale, stabilire se qualcuna di queste famiglie corrispondesse a qualche signore locale, prima della dominazione latina nell'isola. Eccezioni interessanti sono i donatori della chiesa della Madonna Drosiani e di San Giovanni in località Afikli (Apiranthos), i pittori Gheorghios e Nikiforos rispettivamente, come pure i due chierici che vengono menzionati in altrettanti monumenti: il sacerdote e pittore Michail Richos Charchazanis, il cui nome è collegato alla donazione collettiva nella chiesa della Madonna di Archatò e il papàs Christoforos, il cui nome appare nell'iscrizione di fondazione di San Giorgio a Òskelo. Il fondatore di San Nicola a Sagri appartiene anch'egli all'ambiente della chiesa locale con il modesto grado di anagnoste.

La maggioranza dei donatori delle piccole chiese di Nasso, con i loro abiti curati e lussuosi, e tuttavia provinciali, sembrano appartenere alla classe dei Greci locali o immigrati, inseriti nella gerarchia del sistema feu-

dale isolano. I fondatori di tali monumenti non appartengono più al ceto dei funzionari imperiali bizantini, e per questo le loro chiese sono costruite in modo semplice, con materiali comuni e decorate unicamente di affreschi dipinti da pittori locali. È indicativo l'abbassamento del livello artistico di queste opere, insieme al carattere conservatore e provinciale dello stile, che spesso assimila elementi completamente popolari.

Dopo i primi decenni del 14° secolo, tuttavia, e anche nei secoli successivi, al contrario di quanto accade a Creta e altrove, a Nasso si interrompe la produzione artistica, sia pure provinciale, ed è caratteristica l'assenza di affreschi.

È il periodo in cui nel Ducato dell'arcipelago cicladico vengono istituiti feudi di seconda generazione, economicamente indipendenti da quelli precedenti e rigidamente legati a Venezia (vedere il contributo di G. Saint-Guillain nel presente volume).

In quest'età turbolenta Venezia, modificando la sua politica, mirò e infine riuscì a portare il Ducato sotto il suo diretto controllo. Intorno al 1383 la potenza della famiglia Sanudo, dopo 176 anni di dinamica presenza, tramontò. La storia del Ducato entra in una nuova fase di rivolgimenti sociali e politici.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ / ABBREVIAZIONI

- Kalopissi: Sophia Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Wien 1992.
- Metcalf: *Byzantine Lead Seals From Cyprus*, Nicosia 2004.
- Μητσάνη: †Α. Μητσάνη, «Η Χορηγία στις Κυκλάδες από τον 6ο μέχρι τον 14ο αι. Η Μαρτυρία των Επιγραφών», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 52 (2006), 391-446.
- ODB: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, επιστημονική επιμέλεια / a cura di A. P. Kazhdan, Oxford 1991.
- OIB: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, επιστημονική επιμέλεια / a cura di Α. Λαΐου, Αθήνα 2006.
- Stavrakos: Ch. Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, Wiesbaden 2000.

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ / STUDI

- Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Η Μνημειακή Ζωγραφική στα Νησιά του Αιγαίου κατά το 13^ο Αιώνα. Η περίπτωση της Ρόδου και της Νάξου», στον τόμο / in *Η Βυζαντινή Τέχνη μετά την Τέταρτη Σταυροφορία. Η Τέταρτη Σταυροφορία και οι Επιπτώσεις της*, επιμέλεια / a cura di Π. Α. Βοκοτόπουλος, Αθήνα 2007, 13-24.
- Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα. Νάξος*, επιστημονική επιμέλεια / a cura di Μ. Χατζηδάκης, Αθήνα 1989.
- Μ. Κουμανούδη, «The Latins in the Aegean after 1204: Interdependence and Interwoven Interests» στον τόμο / in *Urbs Capta, The Fourth Crusade and its Consequences*, επιστημονική επιμέλεια / a cura di Α. Laiou, [Réalités Byzantines 10], Paris 2005, 247-265.
- Χ. Α. Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα. Βενετικές και γενοουατικές κτήσεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Θ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1979, 263-266.
- Χ. Α. Μαλτέζου, «Κοινωνία και Τέχνες στην Ελλάδα κατά τον 13ο αιώνα. Ιστορική Εισαγωγή», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 21 (2000), 9-16.
- Α. Μητσάνη, «Η Μνημειακή Ζωγραφική στις Κυκλάδες κατά το 13ο

- αιώνα», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 21 (2000), 93-122.
- S. Kalopissi-Verti, «Painters in Late Byzantine Society. The Evidence of Church Inscriptions», *Cahiers Archéologiques* 42 (1994), 139-158.
- E. Malamut, *Les îles de l'Empire byzantin, VIIIe XIIe siècles*, Paris 1988.
- Ch. Maltezou, «De la mer Égée à l'Archipel: quelques remarques sur l'histoire insulaire égéenne», στον τόμο / in *Ευφυχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Paris 1998, 459-467.
- M. Panagiotidi, «Les peintures de Naxos», *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina* 38 (1991), 281-303.
- B. J. Slot, «The Frankish Archipelago», *Byzantinische Forschungen* 16 (1991), 195-207.
- A. Vionis, «The Thirteenth-Sixteenth-Century *Kastro* of Kephalos: A Contribution to the Archaeological Study of Medieval Paros and the Cyclades», *The Annual of the British School at Athens* 101 (2006), 459-492.

Εικ. 1 Χάρτης της Νάξου, όπου σημειώνονται με αριθμούς οι βυζαντινοί ναοί (με τη βοήθεια της αρχαιολόγου Ιφιγένειας Σαμόλαδου). Βλ. τον κατάλογο που ακολουθεί.

Fig. 1 Carta geografica di Nasso: le chiese bizantine sono indicate con numeri (con l'aiuto dell'archeologa Ifigenia Samòladou). Vedi l'elenco che segue.

Εικ. 2. Κατάλογος βυζαντινών ναών της Νάξου όπου αναγράφονται με πλάγια γράμματα οι χρονολογημένοι ναοί που αναφέρονται στο κείμενο.

Fig. 2. Elenco delle chiese bizantine di Nasso.

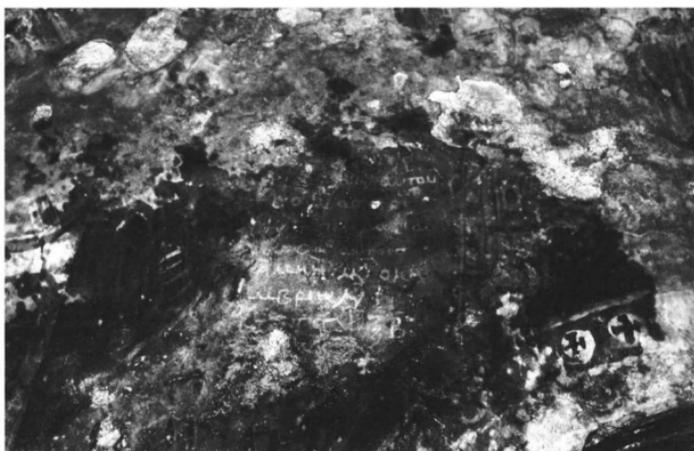
1. Παναγία Δροσιανή / Madonna di Drosiani
2. Παναγία Δαμνιώτισσα / Madonna Damniotissa
3. Άγιος Γεώργιος Μονής Τραγαίας / San Giorgio del Monastero di Traghea
4. Αγία Μαρίνα στα Μονοίτσια / Santa Marina a Monitsia
5. Άγιος Ισίδωρος Ράχης Τραγαίας / Sant'Isidoro di Rachi - Traghea
6. Ταξίαρχης Ράχης Τραγαίας / Arcangelo di Rachi - Traghea
7. Παναγία η Ραχιδιώτισσα / Madonna Rachidiotissa
8. Άγιος Γεώργιος ο Διασορίτης / San Giorgio Diasorititis
9. Πρωτόθρονος στο Χαλκί / Protòthronos a Chalki
10. Άγιος Σπυρίδων-Παναγία η Θεοσκεπάστη Χαλκίου Τραγαίας / San Spiridione- Madonna Theoskepasti a Chalki - Traghea
11. Άγιος Παντελεήμων στο Πέρα Χαλκί / San Panteleimon a Pera Chalki
12. Παναγία η Ακαδημιώτισσα Ακαδημών Τραγαίας / Madona Akadimiotissa ad Akàdimi - Traghea
13. Άγιος Νικόλαος Ακαδημών / San Nicola ad Akàdimi
14. Άγιοι Απόστολοι Κεραμίου Τραγαίας / Santi Apostoli di Kerami - Traghea
15. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Κεραμί Τραγαίας / San Giovanni Teologo a Kerami - Traghea
16. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Καλοξύλου Τραγαίας / San Giovanni Teologo a Kaloxilo- Traghea
17. Άγιος Γεώργιος στο Πέρα Χαλκί / San Giorgio a Pera-Chalki
18. Άγιος Κωνσταντίνος Βουρβουριάς στο Χαλκί / San Costantino di Vouvrouria a Chalki
19. Αγία Μαρίνα περιοχής Πύργου Παλαιολόγων στο Χαλκί / Santa Marina nella zona del Palazzo dei Paleologhi a Chalki
20. Παναγία η Ορφανή περιοχής Πύργου Παλαιολόγων στο Χαλκί / Madonna Orfani nella zona del Palazzo dei Paleologhi a Chalki
21. Άγιος Αρτέμιος Σαγκρίου / Sant'Artemio a Sagri
22. Παναγία η Καλορίτισσα στο Σαγκρί / Madonna Kaloritissa a Sagri
23. Άγιος Στέφανος Τσικαλαριού Τραγαίας / Santo Stefano a Tsikalariò - Traghea
24. Παναγία η Καστριανή στο Απάνω Κάστρο, μεταξύ Ποταμιών και Τραγαίας / Madonna Kastriani ad Arano Kastro, fra Potamià e Traghea
25. Αγία Άννα Κάτω Παταμιάς / Sant'Anna a Kato Potamià
26. Άγιος Μάμας Κάτω Ποταμιάς / San Mamas a Kato Potamià
27. Άγιος Νικόλαος Σαγκρίου / San Nicola a Sagri
28. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος «Γύρουλα» Σαγκρίου / San Giovanni Teologo «Ghirula» a Sagri
29. Άγιος Γεώργιος Λαθρήνου στο Σαγκρί / San Giorgio a Lathrino - Sagri
30. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Σαγκρίου (Αυλωνίτσας) / San Giovanni Teologo a Sagri (Avlonitissas)
31. Παναγία η Αρκουλιώτισσα (Αρκουλού) Σαγκρίου / Madonna Arkouliotissa (Arkoulou) a Sagri
32. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στ' «Αδισαρού» / San Giovanni Teologo ad «Adisarou»
33. Άγιος Ευστάθιος Αριών Φιλωτίου / Sant'Eustazio ad Aria - Filoti
34. Παναγία η Αριωτίτσα Αριών Φιλωτίου / Madonna Ariotissa ad Aria - Filoti
35. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (Αη Θεός) Καμίνου / San Giovanni Teologo (Ai Theòs) a Kàminos
36. Άγιος Γεώργιος στο Επάνω Μαραθό Φιλωτίου / San Giorgio a Epáno Marathòs - Filoti
37. Παναγία η Σοτομπριανή Απειράνθου / Madonna Sotobriani - Apiranthos
38. Άγιος Γεώργιος - Άγιος Παχώμιος Απειράνθου / San Giorgio - San Pachomios ad Apiranthos
39. Άγιος Ερμόλαος Κακαβά Απειράνθου / San Ermolao a Kakavà- Apiranthos
40. Άγιος Μάμας στου «Ντρίτη» Απειράνθου / San Mamas a «Dritis» - Apiranthos
41. Θεοτόκος στο «Δήμο» Απειράνθου / Madre di Dio in località «Dimos» - Apiranthos
42. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στ' Αφικλή Απειράνθου / San Giovanni Teologo ad Afikli - Apiranthos
43. Αγία Κυριακή Απειράνθου / Santa Kiriaki ad Apiranthos
44. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στα «Γράμματα» / San Giovanni Teologo a «Grammata»

45. Άγιος Παντελεήμονας στα Λακκομέρσινα / San Pantaleone a Lakkomèrsina
46. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Νεκροταφείου Δανακού / San Giovanni Teologo nel Cimitero di Danakòs
47. Φωτοδότης Δανακού / Fotodotis di Danakòs
48. Παναγία η Μναστηριώτισσα Εγκαρών / Madona Monastiridìtissa a Engarès
49. Ταξιάρχης Εγκαρών / Arcangelo di Engarès
50. Άγιος Ματθαίος Πλάκας Τριπόδων / San Matteo a Plaka - Tripodes
51. Αγία Κυριακή Κεχρών Σταυροπηγής Τριπόδων / Santa Kiriaki à Kechrà - Stavropighì - Tripodes
52. Άγιος Κων/νος Κεχρών Σταυροπηγής Τριπόδων / San Costantino a Kechrà - Stavropighì - Tripodes
53. Άγιος Νικόλαος Παρατρέχου στο Γαλανάδο / San Nicola di Paratrecho a Galanado
54. Άγιος Γεώργιος στα Ύρια / San Giorgio a Ìria
55. Άγιος Στέφανος Αγγιδίων, Φραρώ / Santo Stefano di Agghidia, Frarò
56. Άγιος Γεώργιος στ' «Αυλιά» / San Giorgio in «Avlià»
57. Άγιος Ακεψιμάς / Sant' Akepsimiàs
58. Παναγία στις «Γιαλλούς» (Αγιασού) / Madonna «stis Ghiallòus» (Aghiasòs)
59. Παναγία Αρχατού / Madonna ad Archatòs
60. Παναγία Αγιάς / Madonna ad Aghià
61. Άγιοι Θεόδωροι / Santi Teodori
62. Άγιος Αρτέμιος Κυνιδάρου / Sant' Artemio a Kinidaro
63. Άγιος Γεώργιος Νεκροταφείου Κωμιακής / San Giorgio nel Cimitero di Komiaki
64. Ναός Υρίων Αγερασανί / Chiesa a Yria -Aghersani
65. Άγιος Γεώργιος – Άγιος Ιωάννης στους Σίφωνες / San Giorgio- San Giovanni a Sifones
66. Ζωοδόχος Πηγή Χειμάρρου / Madonna Zoodochos Pighì a Chìmarros
67. Βασιλική του Κάστρου τ' Απαλόρου / Basilica a Kastro Apalirou
68. Άγιος Ελευθέριος κοντά στην Παναγία Στομπριανή / Sant' Eleuterio vicino alla Madonna Sotobriani
69. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Χώρας / San Giovanni Prodromo – Città di Nasso
70. Παναγία η Κερά Αμμόμαξης Κορώνου / Madonna Kerà ad Ammòmaxi - Koronos
71. Μεταμόρφωση Σαγκριού / Trasfigurazione a Sagri
72. Αγία Παρασκευή Φυροίστρας Απειράνθου / Santa Paraskeví a Firoistra - Apiranthos
73. Άγιος Ιωάννης ο Νηστευτής Οσκέλου / San Giovanni Nisteftis a Òskelo
74. Άγιος Θωμάς Λαθρήνου / San Tommaso a Lathrino
75. Άγιος Ιωάννης Θεολόγος Μπαούξη Σαγκριού / San Giovanni Teologo a Bauzi - Sagri
76. Άγιος Ιωάννης Νηστευτής Σαγκριού / San Giovanni Nisteftis a Sagri
77. Ζωοδόχος Πηγή από Καστράκι προς Αγιασού / Zoodochos Pighì da Kastraki verso Aghiasòs
78. Άγιος Γεώργιος Ποταμιάς / San Giorgio a Potamià
79. Προφήτης Ηλίας Απειράνθου / Profeta Elia ad Apiranthos
80. Άγιος Γεώργιος Οσκέλου / San Giorgio a Òskelo
81. Αγία Φωτεινή Τριπόδων Κάμπου / Santa Fotinì a Tripodes - Kampo
82. Άγιοι Θεόδωροι Φιλωτίου / Santi Teodori a Filoti
83. Αγία Θέκλα Σταυροπηγής / Santa Tecla a Stavropighì
84. Άγιος Δημήτριος Κυνιδάρου / San Demetrio a Kinidaros
85. Αγία Μρίνα Κάτω Ποταμιάς / Santa Marina a Kato Potamià
86. Άγιος Ισιδωρος Γαλανάδου / Sant' Isidora a Galanado
87. Άγιος Στέφανος στο Μαραθό / Santo Stefano a Marathòs
88. Παναγία στο Μαραθό / Madonna a Marathòs
89. Άγιος Γεώργιος Κρήνης / San Giorgio a Krini
90. Άγιος Νικόλαος Χώρας Νάξου / San Nicola – Città di Nasso
91. Προφήτης Ηλίας Χώρας Νάξου / Profeta Elia – Città di Nasso
92. Παναγία Βαρθοκοιλιώτισσα / Madonna Varthokiliòtissa
93. Άγιος Γεώργιος Διστόμου / San Giorgio a Distomo
94. Άγιος Πολύκαρπος Διστόμου / San Policarpo a Distomo
95. Άγιος Σώζων Γιαλλούς / San Sozon a Chiallòus

Εικ. 3. Ναός Αγ. Γεωργίου - Αγ. Παχωμίου Απειράνθου. Α πλευρά. Ο μεταγενέστερος μονόχωρος ναός του Αγ. Παχωμίου που διακρίνεται στο βάθος ΒΔ χτίστηκε σε επαφή με τον ναό του Αγ. Γεωργίου, ο οποίος είναι δίκλιτος, με καμάρα στο βόρειο κλίτος και με χαμηλό τρούλο στη μέση του πλατύτερου νότιου κλίτους.

Fig. 3. Chiesa di San Giorgio - San Pachomios ad Apiranthos, lato est. La chiesa di di San Pachomios, di età successiva e a una sola navata, che si distingue in fondo a nord-ovest, venne costruita addossata a quella di San Giorgio, che è a due navate, con volta a botte nella navata settentrionale e una bassa cupola nel centro della più larga navata sud.

Εικ. 4. Ναός Αγ. Γεωργίου - Αγ. Παχωμίου Απειράνθου, κτιστό τέμπλο.

Fig. 4. Chiesa di San Giorgio-San Pachomios ad Apiranthos, con iconostasi in muratura.

Εικ. 5. Ναός Αγ. Νικολάου στο Σαγκρί, ΒΔ πλευρά. Μονόχωρος με τρούλο.
 Fig. 5. Chiesa di San Nicola a Sagrì, lato nord-ovest. A una sola navata con cupola.

Εικ. 6. Ναός Αγ. Νικολάου στο Σαγκρί, ιερό.
 Fig. 6. Chiesa di San Nicola a Sagrì, santuario.

Εικ. 7. Ναός Αγ. Νικολάου στο Σαγκρί, ιερό, λεπτομέρεια.
 Fig. 7. Chiesa di San Nicola a Sagrì, santuario, particolare.

Εικ. 8. Ναός Θεοτόκου στη θέση «Δήμος» Απειράνθου.

Fig. 8. Chiesa della Madre di Dio in località Dimos ad Apiranthos

Εικ. 9. Ναός Θεοτόκου στη θέση «Δήμος» Απειράνθου.

Fig. 9. Chiesa della Madre di Dio in località Dimos ad Apiranthos.

Εικ. 10. Ναός Παναγίας Αρχατού, Δ πλευρά. Συνεπτυγμένος σταυροειδής με προγενέστερο ίσως το νότιο κλίτος που ενσωματώνει τη νότια κεραία του σταυρού.

Fig. 10. Chiesa della Madonna ad Archatòs, lato ovest. Pianta a croce accorciata con la navata meridionale forse più antica che ingloba il braccio sud della croce.

Εικ. 11. Ναός Παναγίας Αρχατού, ΒΑ πλευρά.

Fig. 11. Chiesa della Madonna ad Archatòs, lato nord-est.

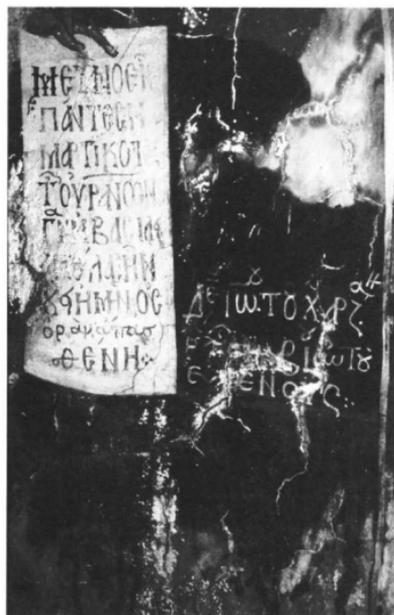
Εικ. 12. Ναός Παναγίας Αρχατού.

Fig. 12. Chiesa della Madonna ad Archatòs.

Εικ. 13. Ναός Παναγίας Αρχατού.

Fig. 13. Chiesa della Madonna ad Archatòs.

Εικ. 14. Ναός Παναγίας Αρχατού

Fig. 14. Chiesa della Madonna ad Archatòs

Εικ. 15. Ναός Παναγίας Αρχατού.

Fig. 15. Chiesa della Madonna ad Archatòs

Εικ. 16. Ναός Αγ. Γεωργίου στον Όσκελο, Δ πλευρά. Μικρός, μονόχωρος, καμαροσκεπής.

Fig. 16. Chiesa di San Giorgio a Oskelo, lato ovest. Piccola, con una sola navata e volta a botte.

Εικ. 17. Ναός Αγ. Γεωργίου στον Όσκελο, Ν πλευρά.

Fig. 17. Chiesa di San Giorgio a Oskelo, lato sud.

Εικ. 18. Ναός Αγ. Γεωργίου στον Όσκελο.

Fig. 18. Chiesa di San Giorgio a Oskelo.

Εικ. 19. Ναός Αγ. Γεωργίου στο Μαραθό, Β πλευρά. Μονόχωρος με τρούλο. Πιθανότατα βυζαντινής εποχής είναι και το προστώο δυτικά του ναού, με χαμηλό τύμπανο τρούλου και κωνική απόληξη, χωρίς τοιχογραφίες.

Fig. 19. Chiesa di San Giorgio a Marathò, lato nord. A una sola navata con cupola. Molto probabilmente di età bizantina è anche il portico ad ovest della chiesa, con cupola dal tamburo basso e terminante a cono, senza affreschi.

Εικ. 20. Ναός Αγ. Γεωργίου στο Μαραθό, τερό.

Fig. 20. Chiesa di San Giorgio a Marathò, santuario.

Εικ. 21. Ναός Αγ. Γεωργίου στο Μαραθό.
Fig. 21. Chiesa di San Giorgio a Marathò.

Εικ. 22. Ναός Αγ. Γεωργίου στο Μαραθό.
Fig. 22. Chiesa di San Giorgio a Marathò.

Εικ. 23. Ναός Αγ. Γεωργίου Διστόμου,
ΝΑ πλευρά. Μονόχωρος καμαροσκεπής.

Fig. 23. Chiesa di San Giorgio a Distomo,
lato sud-est. Con una sola navata, e volta
a botte.

Εικ. 24. Ναός Αγ. Γεωργίου Διστόμου,
Δ πλευρά.

Fig. 24. Chiesa di San Giorgio a Distomo,
lato ovest.

Εικ. 25. Ναός Αγ. Γεωργίου Διστόμου.

Fig. 25. Chiesa di San Giorgio
a Distomo.

Εικ. 26. Ναός Αγ. Γεωργίου Διστόμου

Fig. 26. Chiesa di San Giorgio
a Distomo.

Εικ. 27. Ναός Παναγίας «στης Γιαλλούς». Β πλευρά. Μονόχωρος με κωνικό τρούλο και χαμηλό τύμπανο.

Fig. 27. Chiesa della Madonna «stis Ghialloús», lato nord. A navata unica con cupola conica e tamburo basso.

Εικ. 28. Ναός Παναγίας «στης Γιαλλούς». ιερό.

Fig. 28. Chiesa della Madonna «stis Ghialloús», santuario.

Εικ. 29. Ναός Παναγίας «στης Γιαλλούς».

Fig. 29. Chiesa della Madonna «stis Ghialloús».

Εικ. 30. Ναός Παναγίας «στης Γιαλλούς».

Fig. 30. Chiesa della Madonna «stis Ghialloús».

Εικ. 31. Ναός Αγ. Γεωργίου Λαθρήνου, ΝΑ πλευρά. Δυο μονόχωροι καμαροσκεπείς ναοί, νότια του Αγ. Γεωργίου και βόρεια του Αγ. Νικολάου, στον οποίο σώζονται σπαράγματα τοιχογραφιών, πιθανότατα εικονομαχικής περιόδου, κάτω από το στρώμα της Δέησης, που αποτοιχίστηκε και βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών.

Fig. 31. Chiesa di San Giorgio a Lathrino, lato sud-est. Due chiese a navata unica e con cupola, a sud di San Giorgio e a nord di San Nicola, in cui si conservano tracce di affreschi, probabilmente databili all'età dell'iconoclastia, sotto la Dèisis che è stata staccata e si trova al Museo Bizantino di Atene.

Εικ. 32. Ναός Αγ. Γεωργίου Λαθρήνου.

Fig. 32. Chiesa di San Giorgio a Lathrino.

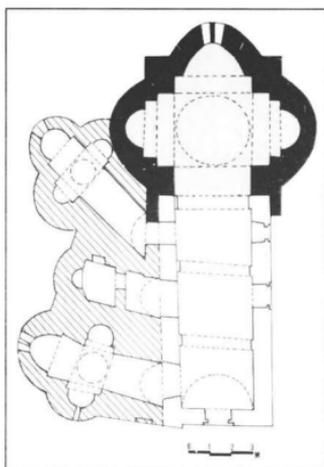
Εικ. 33. Ναός Αγ. Γεωργίου Λαθρήνου.

Fig. 33. Chiesa di San Giorgio a Lathrino.

Ειχ. 34. Ναός Παναγίας Δροσιανής. ΒΔ πλευρά Μονόχωρος, τρουλαίος, τρίκογχος, χτισμένος με ακατέργαστες πλακόμορφες πέτρες.

Fig. 34. Chiesa della Madonna di Drosiani, lato nord-ovest. A navata unica, con cupola, tre absidi, è costruita con lastroni di pietra non lavorati.

Ειχ. 35. Ναός Παναγίας Δροσιανής

Fig. 35. Chiesa della Madonna di Drosiani.

Ειχ. 36. Ναός Παναγίας Δροσιανής.

Fig. 36. Chiesa della Madonna di Drosiani.

Ειχ. 37. Ναός Παναγίας Δροσιανής.

Fig. 37. Chiesa della Madonna di Drosiani.

Εικ. 38. Ναός Αγ. Ιωάννη Θεολόγου στ' Αφικλή Απειράνθου. ΝΑ πλευρά. Βασιλική τρίκλιτη με πεσοστοιχίες. Καλύπτεται με καμάρες εσωτερικά και με δίριχτη στέγη εξωτερικά.

Fig. 38. Chiesa di San Giovanni Teologo ad Afikli (Apiranthos), lato sud-est. Basilica a tre navate con due file di pilastri. Sormontata da volte all'interno e all'esterno doppio tetto spiovente.

Εικ. 39. Ναός Αγ. Ιωάννη Θεολόγου στ' Αφικλή Απειράνθου. Αψίδα πρόθεσης.

Fig. 39. Chiesa di San Giovanni Teologo ad Afikli (Apiranthos). Abside della prothesis (offertorio).

Εικ. 40. Ναός Αγ. Ιωάννη Θεολόγου στ' Αφικλή Απειράνθου.

Fig. 40. Chiesa di San Giovanni Teologo ad Afikli (Apiranthos).

Εικ. 41. Ναός Αγ. Κωνσταντίνου Βουρβουριάς, ΝΑ πλευρά. Μονόχωρος καμαροσκεπής.

Fig. 41. Chiesa di San Costantino a Vurvurià. Lato sud-est. A una navata, con volta a botte.

Εικ. 42. Ναός Αγ. Κωνσταντίνου Βουρβουριάς, ιερό.

Fig. 42. Chiesa di San Costantino a Vurvurià, santuario.

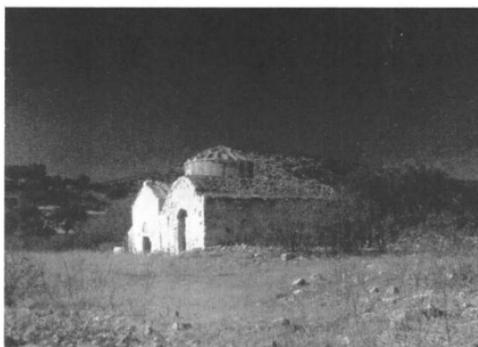
Εικ. 43. Ναός Αγ. Κωνσταντίνου Βουρβουριάς.

Fig. 43. Chiesa di San Costantino a Vurvurià.

Εικ. 44. Ναός Αγ. Κωνσταντίνου Βουρβουριάς.

Fig. 44. Chiesa di San Costantino a Vurvurià.

Εικ. 45. Ναός Αγ. Ιωάννη Θεολόγου στην Κάμινο (Αη Θεός). ΝΔ πλευρά. Μονόχωρος, σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο και συνεπτυγμένος στις κεραίες του σταυρού. Στη νότια πλευρά του εφάπτεται ο καμαροσκεπής ναός του Αγ. Θεοδώρου.

Fig. 45. Chiesa di San Giovanni Teologo a Kámino (Ai Theòs), lato sud-ovest. Navata unica, pianta a croce iscritta con cupola e accorciata nei bracci della croce. Sul suo lato sud tocca la chiesa di San Teodoro con volta a botte.

Εικ. 46. Ναός Αγ. Ιωάννη Θεολόγου στην Κάμινο (Αη Θεός).

Fig. 46. Chiesa di San Giovanni Teologo a Kámino (Ai Theòs).

Εικ. 47. Ναός Αγ. Ιωάννη Θεολόγου στην Κάμινο (Αη Θεός).

Fig. 47. Chiesa di San Giovanni Teologo a Kámino.

Εικ. 48. Ναός Αγ. Ιωάννη Θεολόγου στην Κάμινο (Αη Θεός).

Fig. 48. Chiesa di San Giovanni Teologo a Kámino (Ai Theòs).

Εικ. 49. Ναός Αγ. Ιωάννη Θεολόγου στο Σαγκρί (Αυλωνίτσας). ΒΑ πλευρά.

Fig. 49. Chiesa di San Giovanni Teologo a Sagri (Avlonitsas).

Εικ. 50. Ναός Αγ. Ιωάννη Θεολόγου στο Σαγκρί (Αυλωνίτσας). Παράσταση δωρητή.

Fig. 50. Chiesa di San Giovanni Teologo a Sagri (Avlonitsas). Rappresentazione del donatore.

Εικ. 51. Ναός Αγ. Ιωάννη Θεολόγου στο Σαγκρί (Αυλωνίτσας). Εγχάρακτο οικόσημο.

Fig. 51. Chiesa di San Giovanni Teologo a Sagri (Avlonitsas). Stemma nobiliare inciso.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

Ο ΠΛΟΥΤΟΣ ΤΩΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ μνημείων της Νάξου είναι μεγάλος και ξεχωριστός. Ένας σημαντικός αριθμός αυτών των μνημείων χρονολογείται στα χρόνια της ενετικής και της οθωμανικής κυριαρχίας, από το 1207 έως το 1821. Περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο κάστρα, οικισμούς, μονές, πύργους, ναούς και σχολές. Η μελέτη αυτή αφορά τα κάστρα, τα οχυρωμένα μοναστήρια, τους πύργους, κτίσματα δηλαδή με φρουριακό χαρακτήρα και τους οικισμούς που δημιουργήθηκαν στην ενετική περίοδο και εμπλουτίστηκαν κατά το πέρασμα των αιώνων, κυρίως τον 19^ο αιώνα, και παραμένουν στην πλειοψηφία τους ζωντανοί. Έχει στόχο να δείξει τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, τα αίτια αυτών και να προχωρήσει σε ορισμένες προτάσεις διαχείρισης και προστασίας.

Συγκεκριμένα πραγματεύεται το κάστρο της Χώρας και το Απάνω Κάστρο, μεταξύ Ποταμιάς και λεκανοπεδίου Δρυμαλίας, 27 πύργους και πυργόσπιτα, 8 οχυρωμένα μοναστήρια, το παλάτι των Ιησουιτών στα Καλαμίτσια και 24 κηρυγμένους παραδοσιακούς οικισμούς. Δεν ασχολείται ωστόσο με τους εγκαταλειμμένους οικισμούς, όπως οι Σίφωνες και το Σκεπόνι, οι οποίοι απαιτούν μια ξεχωριστή έρευνα¹.

Όλα τα παραπάνω αποτελούν ένα μοναδικό σύνολο κτηρίων και οικισμών που χαρτογραφεί 600 χρόνια ιστορίας της Νάξου. Οι αξίες του, αρχιτεκτονικές, ιστορικές, αισθητικές, κοινωνικές, εκπαιδευτικές, είναι αδιαμφισβήτητες. Η ιδιαίτερη σχέση του με το φυσικό περιβάλλον συγκροτεί μια ξεχωριστή πολιτιστική ταυτότητα που καθορίζει τη φυσιογνωμία του νησιού, όπως συμβαίνει με τους βυζαντινούς και τους μεταβυζαντινούς ναούς.

Το Απάνω Κάστρο ανήκει στο ελληνικό Δημόσιο και προστατεύεται, όπως και το Κάστρο της Χώρας, από το Υπουργείο Πολιτισμού, οι πύργοι και τα πυργόσπιτα ανήκουν σε ιδιώτες, τα μοναστήρια ανήκουν

1. Όσα μνημεία αναφέρθηκαν περιλαμβάνονται στον διαρκή κατάλογο της Διεύθυνσης Εθνικού Αρχείου Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού.

στην Εκκλησία, το Δημόσιο και κάποια σε ιδιώτες. Όλα προστατεύονται από τον νόμο 3028/2002 (ΦΕΚ 153/Α/28-6-2002) «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς» και με ειδικές κηρύξεις. Φορείς προστασίας είναι το Υπουργείο Πολιτισμού, το ΥΠΕΧΩΔΕ και μέχρι πριν από λίγο καιρό και το Υπουργείο Αιγαίου.

Παρόλη τη σημασία του αρχιτεκτονικού πλούτου που αναφέρθηκε, τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα 36 μνημεία και οι 24 οικισμοί, συμπεριλαμβανομένων του Μπούργκου και του Κάστρου στη Χώρα, είναι πολλά και σύνθετα. Η διατήρηση πολλών είναι κακή έως ερειπιώδης και δεν διαφαίνεται καμία προοπτική αλλαγής της κατάστασης αυτής.

Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν είναι φθορές, βλάβες, ερειπίωση, κατάρρευση και αλλοιώσεις². Εδώ και πολλά χρόνια δεν μιλάμε ευτυχώς για κατεδαφίσεις μνημείων, όπως αυτές που έγιναν τις δεκαετίες 1950, 1960 και 1970. Ενδεικτικά αναφέρονται η μονή των Ταξιάρχων στο Σαγκρί, για την κατεδάφιση της οποίας χρησιμοποιήθηκε δυναμίτης, και ο τρουλλαίος ναός του Αγίου Θεοδώρου.

Τα προβλήματα που αναφέρθηκαν αφορούν τη μορφή, τη δομή, την υλική δηλαδή υπόσταση αλλά και την αυθεντικότητα των μνημείων.

Οι φθορές, οι βλάβες συνίστανται σε ρωγμές, αποσπάσεις τμημάτων, καταρρεύσεις των κτισμάτων. Το Απάνω Κάστρο αντιμετωπίζει τέτοιου είδους προβλήματα, όπως και η Μονή της Υψηλής στις Εγγαρές, ο πύργος του Σομμαρίπα στη θέση Όσκελο στο Σαγκρί, ο πύργος της Αγιάς και το παλάτι των Ιησουιτών στα Καλαμίτσια. Στα δύο τελευταία κτίσματα αν δεν υπάρξει άμεση επέμβαση σύντομα θα καταρρεύσει μεγάλο τμήμα τους. Τα υπόλοιπα μνημεία βρίσκονται σε μια μέτρια κατάσταση, διατηρούν δηλαδή ακέραιο τον φέροντα οργανισμό τους, τοιχοποιία, στέγη, πατώματα, αντιμετωπίζουν όμως προβλήματα με τα επιχρίσματα, τα κουφώματα, τα εξώφυλλα παραθύρων κ.ά. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο φρουριακός τους χαρακτήρας, η πολύ καλή κατασκευή τους, είναι τα στοιχεία εκείνα που τα προστάτησαν κατά κύριο λόγο έως σήμερα.

Οι αλλοιώσεις αφορούν τα μεμονωμένα μνημεία, αποτελούν όμως κύριο χαρακτηριστικό των παραδοσιακών οικισμών της Νάξου. Πρόκειται για μορφολογικές αλλοιώσεις και αλλοιώσεις των αυθεντικών υλικών δομής που είναι ιδιαίτερα εκτεταμένες. Ενδεικτικά αναφέρουμε την υπέρβαση του ύψους, τους μεγάλους εξώστες, τη χρήση ξένων υλικών (π.χ.

2. Η εγκατάλειψη αποτελεί συνέπεια των προβλημάτων των μνημείων.

χρήση μπετόν, κουφωμάτων αλουμινίου), τα κλιματιστικά, τις κεραίες τηλεόρασης, τους εξωτερικούς αγωγούς. Ορισμένες από τις παραπάνω αλλοιώσεις είναι ευτυχώς εύκολα αναστρέψιμες. Ξεχωριστά θα πρέπει να αναφερθεί η ένταξη νέων κτηρίων που δεν εναρμονίζονται με τα κτήρια του παραδοσιακού οικισμού και προκαλούν αλλοιώσεις στο σύνολό του.

Οι αλλοιώσεις δεν περιορίζονται στα μορφολογικά χαρακτηριστικά. Αλλοίωση μπορούμε να επιφέρουμε σε ένα μνημείο με το να κτίζουμε κτήρια μέσα στον περιβάλλοντα χώρο του ή με το να εμποδίζουμε τη θέασή του παρεμβάλλοντας κεραίες, κλιματιστικά μηχανήματα, θερμοσίφωνες, διαφημιστικές πινακίδες, δίκτυα κοινής ωφέλειας που συνήθως τοποθετούνται χωρίς καμία μελέτη. Η αισθητική αλλοίωση του τοπίου, ειδικά στην περίπτωση του Κάστρου της Χώρας, έχει λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Η τοποθέτηση μάλιστα ογκόλιθων στην αποβάθρα του λιμανιού εμποδίζει τη θέαση του κάστρου και προσβάλλει το μνημειακό αυτό σύνολο. Οι πύργοι και τα πυργομονάστια από τη φύση τους απαιτούν ελεύθερο χώρο, τον οποίο αν αφαιρέσουμε εξαλείφουμε τον μνημειακό τους χαρακτήρα, τον λόγο για τον οποίο κτίστηκαν, την υπόστασή τους. Η ανέγερση μεγάλων διαστάσεων κτισμάτων σε κοντινή απόσταση από τη μονή Τιμίου Σταυρού - Πύργου Μπαζαίου προσβάλλει τον χαρακτήρα και το φυσικό περιβάλλον του μνημείου.

Αλλοίωση, τέλος, μπορούμε να επιφέρουμε με μια ασύμβατη χρήση ενός μνημείου αλλά και με την εξάλειψη της φυσιογνωμίας του χαρακτήρα ενός οικισμού μετατρέποντάς τον σε ένα σκηνικό που ζωντανεύει κάθε καλοκαίρι για να δεχτεί τους τουρίστες. Το πρώτο δεν απαντά συχνά στα μνημεία της Νάξου, το δεύτερο γίνεται ολοένα και πιο συχνό. Το κάστρο της Χώρας είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα.

Πριν προχωρήσουμε στα αίτια των προβλημάτων, θα αναφερθούμε αδρομερώς στο καθεστώς και τις ενέργειες προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της περιόδου που εξετάζουμε. Το 1967 κηρύχθηκε παραδοσιακός οικισμός η πόλη της Νάξου. Οι περισσότεροι οικισμοί κηρύχθηκαν παραδοσιακοί το 1988 και κάποιοι το 1978. Το 1983 έγινε η κήρυξη του μεγαλύτερου μέρους των πύργων και πυργομοναστηριών ως διατηρητέων μνημείων. Έγκαιρα θεσμοθετήθηκαν και απέκτησαν ικανοποιητικούς όρους προστασίας σε μια εποχή που δεν είχε ξεκινήσει ακόμη ο τουρισμός και η «ανάπτυξη», όπως λανθασμένα εννοείται τόσο από τους πολίτες όσο και από την Πολιτεία, με αποτέλεσμα η κακή ή μέτρια κατάσταση, οι αλλοιώσεις των περισσότερων μνημείων να είναι σχετικά αναστρέψιμες.

Όσον αφορά τα έργα αποκατάστασης που έχουν γίνει από το κράτος,

αυτά περιορίζονται σε στερεωτικές εργασίες στον πύργο του Γλέζου στο κάστρο της Χώρας, το 1968, και στο έργο αποκατάστασης του ίδιου μνημείου και στη μετατροπή του σε βυζαντινό μουσείο την τελευταία δεκαετία και στην υποδειγματική αποκατάσταση της μονής Φωτοδότη με πόρους του ελληνικού δημοσίου και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πρόσφατα ξεκίνησε και η αποκατάσταση της Σχολής των Ουρσουλινών από τον Δήμο Νάξου. Σε ιδιωτικούς πύργους ή μοναστήρια έχουν γίνει κάποια έργα αποκατάστασης. Παλαιότερο παράδειγμα είναι η αποκατάσταση του πύργου του Ζευγώλη στ' Απεράθου. Ακολούθησε η αποκατάσταση της μονής του Τιμίου Σταυρού - Πύργου Μπαζαίου, ενώ πιο πρόσφατο παράδειγμα, είναι η αποκατάσταση του πύργου Μπαρότση - Γρατσία στο Χαλκί. Ωστόσο, η πλειονότητα των κτισμάτων παραμένει χωρίς εργασίες συντήρησης και στερέωσης.

Τα προβλήματα και οι κίνδυνοι που αναφέρθηκαν μπορούν να αιτιολογηθούν. Θα ξεκινήσουμε με τα αίτια που δεν είναι ανθρωπογενούς προέλευσης, τα φυσικά δηλαδή αίτια και τις φυσικές καταστροφές. Τα μνημεία υφίστανται φυσική γήρανση και είναι εκτεθειμένα στις καιρικές συνθήκες, στις φυσικές καταστροφές, στις πυρκαγιές, στην αυτοφυή βλάστηση, οι οποίες επιφέρουν σταδιακή φθορά και αλλοίωση. Να σημειώσουμε ότι η κλιματική αλλαγή, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από τις έντονες βροχοπτώσεις και τις πλημμύρες, θα επιδεινώσει την κατάσταση των μνημείων.

Σημαντικό πρόβλημα αποτελεί η έλλειψη πόρων. Οι αρμόδιοι φορείς και οι ιδιώτες αυτό επικαλούνται για να δικαιολογήσουν την έλλειψη έργων αποκατάστασης και την εγκατάλειψή τους. Οι ιδιοκτήτες διατηρητέων κτηρίων και γενικά παλαιών κτηρίων δεν έχουν κίνητρα και βοήθεια για την αποκατάσταση και επανάχρησή τους. Επίσης, οι κρατικοί φορείς δεν μπορούν να αποκαταστήσουν ιδιόκτητα κτήρια που είναι η πλειονότητα των μνημείων που εξετάζονται.

Είναι γνωστό ότι στη Νάξο, όπως και στα περισσότερα νησιά, δεν υπάρχει χωροταξικός σχεδιασμός, χαρακτηριστικό του οποίου είναι η βιώσιμη ανάπτυξη. Κατά συνέπεια, στο νησί δεν μπορούν να προστατευθούν ουσιαστικά τα φυσικά και πολιτιστικά του αποθέματα. Η ειδική χωροταξική μελέτη της Νάξου έγινε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και δεν εφαρμόστηκε ποτέ, με εμφανές το αποτέλεσμα της άναρχης ανάπτυξης, ειδικά των παράκτιων περιοχών του νησιού, αλλά και της άνευ σχεδίου εξάπλωσης των οικισμών. Αναμένεται η θεσμοθέτηση της νέας χωροταξικής μελέτης.

Η εξάπλωση των οικισμών και η ανοικοδόμηση χωρίς μελέτη της υπαίθρου απειλούν τα ιστορικά σύνολα και φυσικά το φυσικό περιβάλλον της Νάξου. Οι επεκτάσεις είναι χωρίς σχεδιασμό, με ύψη, όγκους και μορφολογία κτηρίων που με τίποτα δεν θυμίζουν την κλίμακα και την υψηλή αισθητική του ιστορικού οικισμού.

Το νομοθετικό πλαίσιο προστασίας είναι ικανοποιητικό, αλλά η έλλειψη ισχυρών ελεγκτικών μηχανισμών το αποδυναμώνει. Η γραφειοκρατική διαδικασία, η κακή οργάνωση των αρμόδιων Υπηρεσιών, η έλλειψη προσωπικού συνεπάγονται καθυστερήσεις που ταλαιπωρούν τους πολίτες, ειδικά σε περιπτώσεις επισκευών, συντήρησης, αποκατάστασης και εκσυγχρονισμού των παλαιών σπιτιών. Το πρόβλημα αυτό συχνά οδηγεί σε εγκατάλειψη των παλαιών κτηρίων και μετεγκατάσταση σε νέα κτήρια, κυρίως στη Χώρα.

Η τουριστική ανάπτυξη βρίσκεται σε υψηλότατα επίπεδα και μονοπωλεί την οικονομία του νησιού. Η ανάπτυξη έχει συνδεθεί με τη συνεχή ανοικοδόμηση τουριστικών καταλυμάτων. Η εξάπλωση των οικισμών και η διάχυση των κτηρίων στην υπαίθρο έχει αλλοιώσει, έχει αλλάξει το φυσικό και αγροτικό τοπίο του νησιού. Ειδικά στη Χώρα, το Κάστρο έχει χαθεί μέσα στην άμορφη μάζα των νέων κτηρίων. Η ανάπτυξη της πόλης γίνεται χωρίς σχεδιασμό και μελέτη. Παράλληλα οι αναπτυξιακές πιέσεις για μεγαλύτερο λιμάνι δημιουργούν ένα νέο πλαίσιο αλλοίωσης του Κάστρου.

Στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα ιστορικά κτήρια της Νάξου συμπεριλαμβάνονται οι κακές επεμβάσεις, οι εκτεταμένες ανακατασκευές και οι αυθαίρετες προσθήκες. Λανθασμένοι τρόποι αποκατάστασης και συντήρησης μνημείων, κυρίως στις περιπτώσεις που δεν ακολουθείται η νόμιμη διαδικασία (σύνταξη – έγκριση – εφαρμογή μελέτης) αλλοιώνουν τη μορφή και την ιστορία του κτηρίου, απειλούν την ακεραιότητά του.

Η έλλειψη πληροφόρησης και γνώσης από την πλευρά των πολιτών αλλά και αυτών που ασχολούνται με τη συντήρηση ιστορικών κτηρίων (π.χ. μηχανικών) για την ιστορία των μνημείων και τους τρόπους αποκατάστασής τους αποτελεί άλλο ένα αίτιο. Η γνώση του μνημείου είναι το πρώτο βήμα για προστασία και ανάδειξη. Η εξειδίκευση στην αποκατάσταση των μνημείων, στη συγκεκριμένη περίπτωση των μεσαιωνικών, είναι απολύτως αναγκαία.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι τα μνημεία που εξετάζουμε, ειδικά οι πύργοι, δεν έχουν ενταχθεί στη συνείδηση των Ναξιωτών

ως κομμάτι της αρχιτεκτονικής τους κληρονομιάς, στο βαθμό που είναι οι αρχαιότητες και οι βυζαντινοί ναοί. Ωστόσο, δεν μπορεί κανείς να παραλείψει το γεγονός ότι οι κάτοικοι μιας περιοχής εξαίρουν την ανάγκη προστασίας του δικού τους μνημείου. Τα χωριά Φιλώτι και Δανακός πάντα ζητούσαν την αποκατάσταση της οχυρωμένης μονής του Φωτοδότη. Οι κάτοικοι των Μελάνων και του Κουρουνοχωρίου ζητούν την αποκατάσταση του παλατιού των Ιησουιτών στα Καλαμίτσια.

Το βασικότερο ωστόσο όλων των προβλημάτων είναι η παντελής έλλειψη ενός συνολικού προγράμματος διαχείρισης του μοναδικού αυτού πλούτου της Νάξου. Οι μέχρι τώρα ενέργειες είναι σημειακές και δεν ανακόπτουν τη σταθερή απαξίωσή του. Η ευθύνη για την κατάσταση αυτή ανήκει σε όλους: στην Πολιτεία, στην Τοπική Αυτοδιοίκηση και στους πολίτες. Και οι τρεις δεν έχουν ακόμη μεριμνήσει για τη συνολική προστασία και ανάδειξη ενός μνημειακού πλούτου που δεν ανήκει μόνο στους κατοίκους της Νάξου και τους Έλληνες αλλά αποτελεί τμήμα της παγκόσμιας κληρονομιάς.

Το τελευταίο μέρος της μελέτης αυτής είναι μία πρόταση διαχείρισης, προστασίας και ανάδειξης του σημαντικού αυτού συνόλου. Παρόλο το πλαίσιο της χωρίς μελέτη ανάπτυξης του τόπου, οι συνθήκες είναι ευνοϊκότερες και ως προς τις διαθέσεις των Ναξιωτών αλλά και ως προς τις οικονομικές συνθήκες. Οποιαδήποτε πρόταση δεν θα έχει επιτυχία αν όλα τα παραπάνω μνημεία δεν αντιμετωπισθούν συνολικά σε απόλυτη σχέση με το περιβάλλον τους – η προστασία των μνημείων δίνει μια μοναδική ευκαιρία για την προστασία και του φυσικού περιβάλλοντος – αν δεν διέπεται από την αντίληψη της αειφόρου ανάπτυξης και αν το δημόσιο συμφέρον δεν είναι πάνω από τα ιδιωτικά μικροσυμφέροντα.

Οι προτάσεις για την εφαρμογή ενός προγράμματος ολοκληρωμένης διαχείρισης, προστασίας και ανάδειξης είναι οι εξής:

- Πλήρης καταγραφή του υπάρχοντος αρχιτεκτονικού πλούτου και κυρίως της κατάστασης διατήρησης και των προβλημάτων τους.
- Πλήρης καταγραφή των μνημείων που χάθηκαν.
- Χωροταξικός προγραμματισμός με στόχο τη σύμμετρη ανάπτυξη της Νάξου που θα λύσει το πρόβλημα των καταστροφών της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς αλλά και τις οικονομικές και δημογραφικές ανακατατάξεις.
- Εφαρμογή του αρχαιολογικού νόμου, καθιέρωση ευρύτερων ζωνών προστασίας προκειμένου να αποφευχθεί η υποβάθμιση του ανθρωπογενούς και του φυσικού περιβάλλοντος. Η προστασία της

αδιάσπαστης ενότητας των χώρων γύρω από τα μνημεία και τους οικισμούς έχει μεγάλη σημασία.

- Συντήρηση, αποκατάσταση, εξυγίανση των κτηρίων, απόδοση νέας χρήσης σύμφωνη με τη φύση του μνημείου ή συνόλου, που η ιδιοκτησία του παραμένει ιδιωτική. Είναι πια πασιφανές ότι η προστασία κτηρίων και συνόλων επιτυγχάνεται με τη λειτουργική τους ενεργοποίηση. Η επιλογή της συμβατής χρήσης θα γίνει με κριτήρια λειτουργικά, οικονομικά και κοινωνικά.
- Δημιουργία κινήτρων (φορολογικές απαλλαγές – χαμηλότοκα δάνεια) για τους ιδιοκτήτες.
- Συμμετοχή του δημοσίου τομέα στο κόστος των δράσεων του προγράμματος.
- Σύσταση φορέων διαχείρισης στους οποίους θα μετέχουν η Πολιτεία, η Τοπική Αυτοδιοίκηση και οι εκπρόσωποι της Κοινωνίας των Πολιτών.
- Ενημέρωση και συμμετοχή των κατοίκων και των τοπικών φορέων στην προστασία³.
- Εκπαίδευση και επιμόρφωση των μηχανικών που αναλαμβάνουν αποκαταστάσεις ιστορικών κτηρίων.
- Αξιοποίηση του μοναδικού αυτού αποθέματος στην ανάπτυξη ήπιου και ποιοτικού τουρισμού. Η δημιουργία περιηγήσεων, πολιτιστικών διαδρομών, που θα έχουν ως αντικείμενο τα μεσαιωνικά μνημεία της Νάξου, θα αποτελέσει πόλο έλξης των τουριστών. Η διασπορά των μνημείων δίνει την ευκαιρία για μια καθολική επίσκεψη του νησιού.

Πολλές θα μπορούσαν να είναι ακόμη οι προτάσεις. Όσες αναφέρθηκαν αποτελούν μια πρώτη προσέγγιση, που σκοπό έχει να συμβάλει στην προσπάθεια που θα πρέπει να ξεκινήσουν οι αρμόδιοι φορείς. Ο μοναδικός αυτός πλούτος χρειάζεται τη φροντίδα μας πριν να είναι αργά⁴.

3. Το ηλεκτρονικό περιοδικό MONUMENTA (www.monumenta.org) πραγματοποιεί το πρόγραμμα «Τοπικές Κοινωνίες και Μνημεία», το οποίο έχει στόχο την ενημέρωση και την ευαισθητοποίηση των πολιτών για τα μνημεία του τόπου τους. Η Νάξος είναι ένας από τους τόπους όπου εφαρμόζεται το πρόγραμμα σε συνεργασία με τον Δήμο Δρυμαλίας. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. <http://topikeskoinoniesmnimeia.wordpress.com>.

4. Ευχαριστίες οφείλονται σε όλους όσοι βοήθησαν στη συγκέντρωση στοιχείων για την εργασία αυτή στον πατέρα Ρεμούνδο, στην κ. Φανή Δροσογιάννη, στον κ. Μάριο Βαζαίο και στον κ. Θέμη Μπιλή.

IL PATRIMONIO ARCHITETTONICO DI NASSO NEL PERIODO DELLA DOMINANZA VENEZIANA E OTTOMANA GESTIONE E TUTELA

I MONUMENTI ARCHITETTONICI DI NASSO costituiscono un patrimonio ricco e di particolare importanza. Un considerevole numero di questi monumenti risalgono agli anni della dominazione veneta e di quella ottomana, cioè all'epoca che va dal 1207 fino al 1821. Comprende soprattutto fortezze, centri abitati, monasteri, torri, chiese e scuole. Questa mia comunicazione riguarda le fortezze, i monasteri fortificati, le torri, costruzioni, cioè, a carattere difensivo, e i centri abitati, costruiti in età veneziana, arricchiti con il passare dei secoli, soprattutto nel corso del 19°, che sono in maggioranza abitati ancora oggi. L'obiettivo del mio intervento è quello di evidenziare i problemi che questi monumenti affrontano, le loro cause e di avanzare alcune proposte per la loro gestione e tutela.

In concreto, parlerò della fortezza del Capoluogo (Chora) e della Fortezza Alta (Apano Castro), tra Potamià e la conca di Drimalià, 27 torri e abitazioni fortificate, 8 monasteri fortificati, il palazzo dei Gesuiti a Calamitsia e 24 centri abitati ufficialmente dichiarati tradizionali. Non mi occuperò degli insediamenti abbandonati, come Sifones e Skeponi, che richiedono una ricerca a parte¹.

Tutte le costruzioni di cui si è detto costituiscono un insieme unico di edifici e centri abitati che disegnano la mappa dei 600 anni di storia di Nasso. Il loro valore architettonico, storico, estetico, sociale, didattico, è inconfutabile. Il loro particolare rapporto con l'ambiente naturale forma una precisa identità culturale che determina la fisionomia dell'isola, come accade con le chiese bizantine e post-bizantine.

La Fortezza Alta appartiene al demanio greco ed è sotto la tutela, così come la fortezza del capoluogo, del Ministero della Cultura; i castelli e le abitazioni fortificate appartengono a privati; i monasteri alla Chiesa, allo

1. Tutti i monumenti qui riportati sono compresi nel catalogo permanente della Direzione dell'Archivio Nazionale dei Monumenti del Ministero della Cultura.

Stato e alcuni a privati. Tutti sono tutelati dalla legge 3028/2002 (Gazzetta Ufficiale della Repubblica Ellenica 153/A/28-6-2002) «Sulla tutela delle Antichità e in generale del Patrimonio Culturale» e da disposizioni particolari. Gli enti competenti per tale tutela sono il Ministero della Cultura, il Ministero dell'Ambiente, Territorio e Lavori Pubblici e fino a poco tempo fa il Ministero dell'Egeo.

Nonostante l'importanza del patrimonio architettonico in questione, i problemi affrontati dai 36 monumenti e dai 24 centri abitati, compresi quelli del Borgo (Bourgos) e della fortezza del Capoluogo, sono numerosi e complessi. Lo stato di conservazione di molti di essi è cattivo e in alcuni casi si tratta quasi di ruderi e non si profila alcuna prospettiva di cambiamento della situazione.

I problemi consistono in guasti, danni, abbandono, crolli e alterazioni². Da molti anni a questa parte, per fortuna, non si parla più di demolizioni di monumenti, come quelle fatte negli anni '50, '60 e '70. Indicativamente, cito qui il monastero «*ton Taxiarchòn*» (degli Arcangeli) a Sagrì, per la cui demolizione venne adoperata la dinamite, e la chiesa a cupola di Aghios Theòdoros (San Teodoro).

I problemi riferiti riguardano la forma, la struttura, cioè l'essenza materiale ma anche l'autenticità dei monumenti.

I guasti, i danni consistono in lesioni, distaccamenti di parti di edifici e crolli. Problemi di questo genere riguardano la Fortezza Alta, come pure il monastero della Madonna «*Ypsilì*» ad Eggarès, il palazzo di Sommaripa in località Òskelo a Sagrì, la torre di Aghià e il palazzo dei Gesuiti a Calamìtsia. Se non si interverrà immediatamente, molte parti di questi due edifici in breve tempo crolleranno. Le rimanenti costruzioni si trovano in una condizione media, cioè mantengono intatta la loro struttura portante, i muri, il soffitto, i pavimenti, ma presentano danni negli intonaci, negli infissi, nelle imposte ecc. A questo punto dobbiamo sottolineare che il loro carattere difensivo e la loro struttura robusta sono i principali fattori che le hanno conservate fino ad oggi.

Le alterazioni riguardano i monumenti isolati, ma sono la caratteristica precipua dei centri abitati tradizionali di Nasso. Si tratta di alterazioni morfologiche e di alterazioni dei materiali autentici della struttura che sono particolarmente estese. A titolo indicativo, riferisco qui l'aumento dell'altezza, i grandi balconi, l'uso di materiali estranei (ad esempio cemento,

2. L'abbandono è una conseguenza delle difficoltà in cui questi monumenti versano.

infissi di alluminio), impianti di aria condizionata, antenne televisive, condutture esterne. Alcune di queste alterazioni sono per fortuna facilmente reversibili. Si deve poi riferire l'inserimento di nuovi edifici che non si armonizzano con quelli dei centri abitati tradizionali e generano alterazioni nell'insieme.

Le alterazioni non si limitano alle caratteristiche morfologiche. Possiamo alterare un monumento anche costruendo un edificio nello spazio circostante o impedendone la vista con antenne, condizionatori, scaldabagni, cartelli pubblicitari, reti di pubblica utilità che di solito vengono installati senza alcuna attenzione. L'alterazione estetica del paesaggio, soprattutto nel caso della Fortezza del capoluogo ha assunto dimensioni incontrollabili. La collocazione di massi sulla banchina del porto impedisce la vista del castello e offende questo complesso monumentale. I castelli e i monasteri fortificati per la loro stessa natura richiedono spazio libero e se glielo sottraiamo, ne cancelliamo il carattere monumentale, lo scopo per cui vennero eretti, la stessa essenza. Gli edifici di grandi dimensioni costruiti a breve distanza dal monastero del *Tmios Stavros* (Santa Croce) / castello di Baseos oltraggiano il carattere e il paesaggio naturale del monumento.

L'alterazione può essere prodotta anche dall'uso improprio di un monumento, ma anche dal cancellare la fisionomia, la natura di un centro abitato trasformandolo in una scenografia che si rianima ogni estate per accogliervi i turisti. La prima circostanza non si verifica spesso nei monumenti di Nasso, ma la seconda diventa sempre più frequente. La fortezza del capoluogo ne è un esempio tipico.

Prima di passare alle cause dei problemi, parlerò sommariamente del regime e delle azioni di tutela del patrimonio architettonico risalente al periodo che stiamo esaminando. Nel 1967 la città di Nasso fu dichiarata insediamento tradizionale. La maggior parte dei centri abitati furono dichiarati tradizionali nel 1988 e alcuni già nel 1978. Nel 1983 furono dichiarati monumenti soggetti a vincolo di conservazione la maggior parte dei castelli e dei monasteri fortificati. Sottoposti tempestivamente a vincoli di legge essi hanno ottenuto soddisfacenti condizioni di tutela in un'epoca in cui non erano ancora iniziati il turismo e lo «sviluppo», come viene erroneamente inteso sia dai cittadini che dallo Stato; ne è conseguito che le loro cattive o mediocri condizioni, le alterazioni della maggior parte dei monumenti sono relativamente reversibili.

Per quanto riguarda i lavori di restauro realizzati dallo Stato, essi si limitano a interventi di consolidamento del castello di Glesos nella fortezza

del Capoluogo, compiuti nel 1968, al restauro dello stesso monumento, alla sua trasformazione in museo bizantino nell'ultimo decennio e all'esemplare restauro del monastero del *Fotodotis* (Cristo Illuminatore) realizzato con fondi dello Stato greco e dell'Unione Europea. Recentemente è iniziato il restauro della Scuola delle Orsoline ad opera del Comune di Nasso. In castelli privati o monasteri sono stati compiuti lavori di restauro. Un esempio di anni precedenti è il restauro del castello di Zevgolis ad Aperathou. È seguito poi quello del monastero del Timios Stavros / castello di Baseos, mentre un esempio più recente è il restauro del castello Barozzi-Gratsia a Chalki. La maggior parte degli edifici, tuttavia, rimane senza lavori di mantenimento e consolidamento.

Dei problemi e dei pericoli di cui si è parlato si possono spiegare le cause. Cominceremo con quelle che non sono di provenienza umana, cioè le cause e le catastrofi naturali. I monumenti subiscono un naturale invecchiamento e sono esposti alle intemperie, alle catastrofi naturali, agli incendi, alla vegetazione spontanea, fattori che comportano progressivi guasti e alterazioni. È da sottolineare che il cambiamento climatico, che si manifesta attraverso violente precipitazioni e alluvioni, peggiorerà la situazione dei monumenti.

Un grave problema è costituito dalla mancanza di risorse. È quanto invocano gli enti competenti e i privati per giustificare la mancanza di lavori di restauro e l'abbandono dei monumenti. I proprietari di edifici antichi e con vincolo di conservazione non hanno incentivi e aiuti per il loro restauro e la loro riutilizzazione. Gli organismi statali, inoltre, non possono restaurare edifici privati, che sono la maggioranza dei monumenti in esame.

È noto che a Nasso, come nella maggior parte delle isole, non esiste un piano regolatore che sia ispirato a uno sviluppo sostenibile. Per conseguenza nell'isola i beni ambientali e culturali in sostanza non possono essere tutelati. Lo studio per la regolamentazione del territorio di Nasso è stato fatto agli inizi degli anni '90 e poi mai applicato, con il risultato di uno sviluppo disordinato, specialmente nelle zone costiere dell'isola e di un'espansione senza progettazione dei centri abitati. Ora si attende che venga varato un nuovo piano regolatore.

L'espansione dei centri abitati e l'attività edilizia senza studio preventivo nelle campagne minacciano i complessi storici e ovviamente l'ambiente naturale di Nasso. Le espansioni vengono attuate senza un progetto, con altezze, volumi e morfologie di edifici che non ricordano in nulla le dimensioni e l'alto valore estetico dei centri urbani storici.

Il quadro legislativo di tutela è soddisfacente, ma la mancanza di efficaci meccanismi di controllo lo inficia. Le procedure burocratiche, la cattiva organizzazione degli Uffici competenti, la mancanza di personale comportano ritardi che mettono in difficoltà i cittadini, soprattutto nel caso di riparazioni, conservazione, restauro e ammodernamento di abitazioni antiche. Questo problema conduce spesso all'abbandono degli edifici antichi e al trasferimento in costruzioni nuove, specialmente nel Capoluogo.

Lo sviluppo turistico è a livelli altissimi e monopolizza l'economia dell'isola. Esso è collegato alla continua costruzione di complessi turistici. L'espansione dei centri abitati e la diffusione di edifici nelle campagne ha alterato, ha trasformato il paesaggio agreste dell'isola. In particolare nel capoluogo la Fortezza è scomparsa nella massa informe dei nuovi edifici. Lo sviluppo della città avviene senza un progetto. Parallelamente le pressioni per un ulteriore sviluppo del porto creano un nuova cornice di alterazione della Fortezza.

Fra i problemi che gli edifici storici di Nasso si trovano ad affrontare sono compresi anche i cattivi interventi, le estese ricostruzioni e le aggiunte abusive. Errate modalità di restauro e conservazione dei monumenti, soprattutto nei casi in cui non vengono seguite le procedure di legge (redazione – approvazione – applicazione del progetto) alterano la forma e la storia dell'edificio e ne minacciano l'integrità.

La mancanza di informazione e conoscenza da parte dei cittadini ma anche di coloro che si occupano della conservazione di edifici storici (ad esempio gli ingegneri) riguardo alla storia dei monumenti e ai metodi di restauro costituisce un'ulteriore causa. La conoscenza del monumento è il primo passo per la sua tutela e la sua valorizzazione. La specializzazione nel restauro dei monumenti, nel caso particolare di quelli medievali, è assolutamente necessaria.

A questo punto dobbiamo dire che i monumenti che stiamo esaminando, in particolare i castelli, non sono entrati nella coscienza dei cittadini di Nasso come parte del loro patrimonio architettonico nella stessa misura in cui lo sono le antichità e le chiese bizantine. Non si può tuttavia trascurare il fatto che gli abitanti di una zona esaltano la necessità di tutela del loro monumento. I paesi Filoti e Danakòs hanno sempre reclamato il restauro del monastero fortificato del *Fotodotis*. Gli abitanti di Mèlanes e di Kourounochori chiedono il restauro del palazzo dei Gesuiti a Kalamitsa.

Il problema fondamentale, comunque, è l'assoluta mancanza di un programma globale di gestione di questo patrimonio davvero unico di Nasso.

Le iniziative prese fino ad ora sono isolate e non ne arrestano il costante degrado. Di questa situazione sono responsabili tutti, lo Stato, gli Enti Locali e i cittadini. Tutti e tre non si sono curati della tutela d'insieme e della valorizzazione di una ricchezza monumentale che non appartiene solo agli abitanti di Nasso e ai Greci, ma costituisce parte del patrimonio mondiale.

L'ultima parte di questa mia comunicazione è una proposta di gestione, tutela e valorizzazione di questi importanti beni nel loro insieme. Nonostante il quadro di sviluppo senza progettazione dell'isola, le condizioni sono più favorevoli sia riguardo alle intenzioni dei suoi abitanti sia riguardo alla situazione economica. Qualunque proposta non avrà successo se tutti i monumenti in questione non verranno affrontati nel loro insieme in assoluto rapporto con l'ambiente – la loro tutela offre infatti un'occasione unica di tutelare anche il paesaggio naturale –, se non è pervasa dal concetto di sviluppo sostenibile e se l'interesse pubblico non prevale sui microinteressi privati.

Le proposte per l'applicazione di un programma integrato di gestione, tutela e valorizzazione sono le seguenti:

- Inventario completo del patrimonio architettonico esistente e soprattutto del suo stato di conservazione e dei suoi problemi.
- Inventario completo dei monumenti che sono andati perduti.
- Pianificazione dell'assetto territoriale mirante ad uno sviluppo equilibrato di Nasso che risolverà il problema dei disastri subiti dal patrimonio architettonico ma anche la questione del riassetto economico e demografico.
- Applicazione della legge sull'archeologia, sanzione di più vaste zone di tutela per evitare il degrado dell'ambiente umano e naturale. La tutela dell'inscindibile unità degli spazi intorno ai monumenti e ai centri abitati è di grande importanza.
- Conservazione, restauro, risanamento degli edifici, nuova fruizione conforme alla natura del monumento o di un complesso che rimane proprietà privata. È ormai di tutta evidenza che la tutela degli edifici e dei complessi architettonici si ottiene con una loro attivazione funzionale. La scelta di un loro uso compatibile avverrà in base a criteri funzionali, economici e sociali.
- Creazione di incentivi (esenzioni fiscali, mutui a basso interesse) per i proprietari.
- Partecipazione del settore pubblico al costo di attuazione del programma.

- Costituzione di enti di gestione di cui faranno parte lo Stato, le Amministrazioni locali e i rappresentanti della società civile.
- Aggiornamento e partecipazione degli abitanti e dei rappresentanti locali alla tutela³.
- Addestramento e formazione degli ingegneri che si occupano di restauro di edifici storici.
- Valorizzazione di questa importante eredità mediante lo sviluppo di un turismo moderato e di qualità. L'organizzazione di visite guidate e percorsi culturali riguardanti monumenti medievali di Nasso costituirà un polo di attrazione dei turisti. Il fatto che i monumenti sono sparsi offre l'occasione di una visita completa dell'isola.

Le proposte potrebbero essere ancora molte. Quelle che abbiamo formulato costituiscono un primo approccio, mirante a contribuire allo sforzo che dovranno intraprendere le autorità competenti e le forze sociali interessate. Questo patrimonio d'importanza unica ha bisogno delle nostre cure prima che sia troppo tardi⁴.

3. La rivista elettronica MONUMENTA (www.monumenta.org) attua il programma «Società Locali e Monumenti» che aveva come obiettivo l'aggiornamento e la sensibilizzazione dei cittadini riguardo ai monumenti del luogo in cui vivono. Nasso è uno dei posti in cui il programma viene realizzato in collaborazione con il Comune di Drimalia. Per ulteriori informazioni, <http://topikeskoinoniesmnimeia.wordpress.com/>

4. Devo ringraziare tutti coloro che mi hanno aiutato nella raccolta di dati per questo mio studio, padre Remoundos, la signora Fanny Drosoghianni, i signori Marios Vaseos e Themis Bilis.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

- Μ. Αλεξανδροπούλου - Μ. Γιάπαπα κ.ά., *Πύργοι στη Νάξο*, Διπλωματική εργασία, Έδρα Μορφολογίας ΕΜΠ 1969.
- Ε. Γρατσία, «Τα προβλήματα των αρχιτεκτονικών μνημείων της Νάξου και η συμβολή των Ναξιωτών στην προστασία τους», *Ναξιακά* 26 (Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 2007), 63-73.
- Ε. Γρατσία, «Πολίτης και μνημείο, Η περίπτωση της Νάξου», *1η Επιστημονική Συνάντηση «Συμβολή στην Προστασία των Μνημείων» του ομώνυμου Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του ΕΜΠ, (Α' Κατεύθυνση) μέσα από το έργο των αποφοίτων του, ΕΜΠ, Φθινόπωρο 2005 (αδημοσίευτο / non pubblicato).*
- Ν. Κεφαλληνιάδης, *Οι πύργοι της Νάξου*, Αθήνα 1980.
- Δ. Φιλιππίδης, «Νάξος: ένα αναπτυξιακό πρόβλημα», στα / in *Πρακτικά Διημερίδας «Νησιά του Αιγαίου, προστασία φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος»*, Ελληνική Εταιρεία για την προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς, Αθήνα 2004, 62-66.

Εικ. 1. Απάνω Κάστρο, φωτ. Χ. Μερεντίτη.
Fig. 1. Fortezza Alta, foto Ch. Merentitis.

Εικ. 2. Μονή Φωτοδότη, Δανακός, 2007.
Fig. 2. Monastero del Fotodotis, Danakòs, 2007.

Εικ. 3. Πύργος Αγιάς, 2006.
Fig. 3. Castello di Aghià, 2006.

Εικ. 4. Μονή Υψηλής, Εγγαρές, 2007.
Fig. 4. Monastero della Madonna «Υψηλή»,
Eggarès, 2007.

Εικ. 5. Πύργος Γρεγκ/
Φραγκόπουλου, Κουρουνοχώρι
2007.
Fig. 5. Castello di Greg/
Frangopoulos, Kourounochori,
2007.

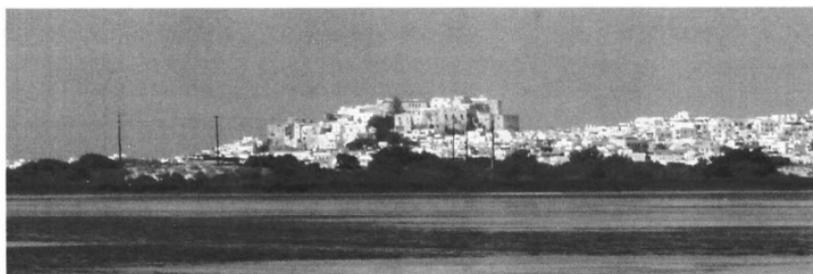
Εικ. 6. Η Μονή Τιμίου Σταυρού - Πύργος Μπαζαίου με τα σύγχρονα κτήρια απέναντί της.

Fig. 6. Monastero Timiu Stavru (della Santa Croce) – Castello di Baseo con gli edifici moderni di fronte.

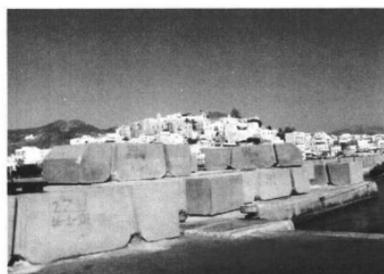
Εικ. 7. Παλάτι Ιησουιτών, Καλαμίτσια.

Fig. 7. Palazzo dei Gesuiti, Kalamitsa.

Εικ. 8. Το Κάστρο της Χώρας από μακριά, 2006.

Fig. 8. La Fortezza del Capoluogo (Chora) da lontano, 2006.

Εικ. 9. Το Κάστρο της Χώρας πίσω από τους ογκόλιθους, 2007.

Fig. 9. La Fortezza della Chora dietro ai bastioni, 2007.

Εικ. 10. Η εξάπλωση του οικισμού του Φιλωτιού, 2007.

Fig. 10. L'espansione del centro abitato di Filoti, 2007.

ΤΟ ΔΟΥΚΑΤΟ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΚΑΙ Η ΚΡΗΤΗ 13^{ος}-14^{ος} ΑΙΩΝΑΣ

ΟΤΑΝ ΤΟ 1207, σύμφωνα με τη βενετική ιστοριογραφική παράδοση, ο Μάρκος Α' Sanudo ξεκινούσε με άλλους βενετούς ευγενείς την κατάκτηση των νησιών του Αιγαίου, η ίδια η Βενετία άρχιζε και αυτή από την πλευρά της την κατάκτηση της Κρήτης, τρία σχεδόν χρόνια μετά την αγορά της. Τα γεγονότα γύρω από την κατάκτηση των νησιών του Αιγαίου έχουν απασχολήσει τα τελευταία χρόνια και πάλι την έρευνα και, σύμφωνα με τελευταίες μελέτες, η ίδρυση του Δουκάτου της Νάξου ή του Αιγαίου από τον Μάρκο Α' Sanudo τοποθετείται πλέον στα 1213/1214, και μάλιστα το γεγονός αυτό ίσως σχετίζεται έμμεσα με την Κρήτη. Η κατάκτηση της Κρήτης από τη Βενετία υπήρξε σταδιακή και μακροχρόνια. Ξεκίνησε περίπου το 1206 και ολοκληρώθηκε το 1252, ύστερα από τέσσερις περίπου ταραγμένες δεκαετίες, με τον έλεγχο του τελευταίου, δυτικού τμήματος του νησιού. Η Κρήτη θα αποτελέσει πλέον τη μεγαλύτερη και ισχυρότερη, την πλέον καλά οργανωμένη, με ισχυρά όργανα εξουσίας, αποικία της Βενετίας στην ανατολική Μεσόγειο.

Ως αποικία, η Κρήτη εκπροσωπούσε πάντοτε, άμεσα ή έμμεσα, ιδιαίτερα απέναντι στους διάφορους βενετούς ηγεμόνες των νησιών του Αιγαίου, την ίδια τη Βενετία και την εξουσία της. Από την άλλη πλευρά, τα νησιά του Αιγαίου αποτέλεσαν από τη στιγμή που άρχισαν να κατακτώνται από τους Βενετούς έναν εν δυνάμει μόνο φιλικό χώρο για Βενετία. Οι ηγεμόνες των νησιών δεν ξεχνούσαν την προέλευσή τους και ίσως ακόμη το γεγονός ότι με την άδεια ή τη βοήθεια της πατρίδας τους είχαν καταλάβει πολλά από τα νησιά, δεν ήταν ωστόσο διατεθειμένοι να γίνουν πιστά όργανά της. Εξάλλου, ήταν υποτελείς σε άλλους ηγεμόνες και έδειχναν τάσεις ανεξαρτησίας στις διπλωματικές τους κινήσεις. Στις σχέσεις λοιπόν του Δουκάτου της Νάξου με την Κρήτη στη διάρκεια του 13^{ου} και του 14^{ου} αι. αντανακλάται σε πολιτικό επίπεδο η ταλάντευση ανάμεσα στην αντίθεση που υπέβασκε και στη σύγκλιση μεταξύ της μητρόπολης και των υπηκόων της, ηγεμόνων των νησιών του Αιγαίου. Από την άλλη, η ουσιαστική επαφή των κατοίκων των δύο αυτών γεω-

γραφικών περιοχών στη διάρκεια των αιώνων που μας απασχολούν ενισχύθηκε και έγινε ακόμη πιο στενή. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε πολύ σύντομα τις δύο αυτές πλευρές των σχέσεων της Κρήτης με το Δουκάτο της Νάξου, ή με τις Κυκλάδες γενικότερα.

Σε διπλωματικό επίπεδο οι σχέσεις του ιδρυτή του Δουκάτου της Νάξου, Μάρκου Sanudo, με την Κρήτη ή έμμεσα με τη Βενετία δεν ξεκίνησαν με τον πιο ευόιωνα τρόπο, αποτέλεσαν όμως πιθανότατα και την αφορμή για την ίδρυση της ηγεμονίας του. Το 1212, ένα χρόνο μετά την άφιξη των βενετών φεουδαρχών στην Κρήτη και εξαιτίας της ανακατανομής της γης, ξέσπασε στην περιοχή του Λασιθίου επανάσταση με επικεφαλής την οικογένεια των Αγιοστεφανιτών. Οι επαναστάτες είχαν αρχικά σημαντικές επιτυχίες, και σκόπευαν να στραφούν προς την πρωτεύουσα. Ο τότε δούκας Κρήτης Ιάκωβος Tierolo βρέθηκε σε δύσκολη θέση, με αποτέλεσμα να καλέσει σε βοήθεια τον Μάρκο Sanudo. Η κίνηση αυτή, που αρχικά έδειχνε λογική και αποτελεσματική, αποδείχθηκε τελικά λανθασμένη, αφού προκάλεσε ακόμη σοβαρότερα προβλήματα.

Μετά την ήττα των Αγιοστεφανιτών, χάρη και στη βοήθεια του Sanudo, ο τελευταίος είδε μια καλή ευκαιρία να ικανοποιήσει τις φιλοδοξίες του. Σε συνεργασία με τοπικούς άρχοντες στράφηκε πλέον εναντίον του δούκα της Κρήτης, προς βοήθεια του οποίου είχε έλθει. Η αφορμή λέγεται ότι ήταν η αθέτηση της συμφωνίας εκ μέρους του Tierolo να παραχωρήσει στον Sanudo 33 φέουδα (καβαλαρίες) ως αποζημίωση για τη βοήθεια που είχε προσφέρει. Η επανάσταση δηλαδή στρεφόταν κατά κάποιο τρόπο εναντίον του συγκεκριμένου δούκα Κρήτης και όχι εναντίον της ίδιας της Βενετίας. Στην πραγματικότητα, αν και κανείς δεν μπορεί να την ανασυνθέσει με βεβαιότητα, οι λόγοι ήταν μάλλον διαφορετικοί και πιο σύνθετοι. Είχαν να κάνουν με τις υπέρμετρες φιλοδοξίες του πρώτου δούκα της Νάξου να αποκτήσει την Κρήτη ως φέουδο από τη Βενετία, έχοντας στο πλευρό του τους Κρητικούς, οι οποίοι προσδοκούσαν καλύτερη αντιμετώπιση από εκείνη που είχε διακηρύξει και τους επιφύλασσε η ίδια η Βενετία. Αν και σύμφωνα με το σενάριο αυτό, ο Μάρκος Sanudo δεν θα παρέκαμπτε τη Βενετία, ωστόσο οι μεταγενέστεροι βενετοί ιστορικοί και χρονογράφοι είδαν στο πρόσωπό του έναν προδότη, ο οποίος, σύμφωνα με το *Chronicon de rebus Venetis* του Lorenzo de Monacis, «αν ήταν νομοταγής όφειλε ως πιστός υπήκοος να απευθυνθεί στον ίδιο τον δόγη και να αποτρέψει την επανάσταση εναντίον της Βενετίας, και όχι να ξεσηκώσει τους Κρητικούς σε επανάσταση, λησμονώντας ότι είχε ευεργετηθεί από τη Βενετία και ότι το κράτος

του στο Αιγαίο Πέλαγος είχε στεριώσει υπό τη σκέπη της βενετικής δύναμης».

Οι στρατιωτικές επιτυχίες του Sanudo και των κρητικών επαναστατών ήταν μεγάλες. Κατέλαβαν την πρωτεύουσα και σχεδόν ολόκληρο το νησί. Η αντεπίθεση όμως από τον δούκα Κρήτης με δυνάμεις που είχαν φτάσει από τη Βενετία ήταν ισχυρή. Ο Tierolo ανακατέλαβε την πρωτεύουσα και σταδιακά πολλά από τα κάστρα, αναγκάζοντας τον Sanudo να δεχτεί συμβιβαστική λύση ανάμεσα στα τέλη του 1212 και στις αρχές του 1213. Ο Sanudo μάλλον πέτυχε περισσότερα από εκείνα που θα περίμενε κανείς για τη στάση του στην Κρήτη και η Βενετία προσπάθησε να κερδίσει με τον τρόπο αυτό ένα σύμμαχο και υποστηρικτή σε μελλοντικές δύσκολες στιγμές. Ο Sanudo συμφώνησε να αποχωρήσει από την Κρήτη, παραχωρώντας όλα τα κάστρα που βρίσκονταν ακόμη στα χέρια του, παίρνοντας πίσω τους αιχμάλωτους άνδρες του, επισπράττοντας αποζημιώσεις, δεχόμενος υλική βοήθεια για την αποχώρησή του και ακολουθούμενος από 20 κρητικούς γαιοκτήμονες που είχαν συνεργαστεί μαζί του και επιθυμούσαν να εγκαταλείψουν το νησί. Του απαγορεύτηκε όμως να επιστρέψει στην Κρήτη χωρίς την άδεια των αρχών. Μεταξύ όλων όσων κέρδισε ο Sanudo με την ίδια συμφωνία ήταν και επτά πλοία για την αποχώρησή του, με τα οποία πιθανότατα κατάφερε να κατακτήσει τα νησιά που συγκρότησαν το Δουκάτο της Νάξου.

Στη βενετική ιστοριογραφική παράδοση, που απορρέει από τον ιστορικό του 14^{ου} αι. Ανδρέα Dandolo, σημειώνεται μια δεύτερη ανάμειξη των Sanudo στην Κρήτη, η οποία έχει καταγραφεί στη μέχρι σήμερα σύγχρονη βιβλιογραφία, αλλά αποδείχτηκε τελικά ότι δεν υπήρξε. Σύμφωνα με την παράδοση αυτή, ο δούκας της Νάξου κλήθηκε το 1230 να βοηθήσει τον δούκα της Κρήτης στην καταστολή της επανάστασης στην οποία ηγούνταν οι οικογένειες Σκορδίλη και Μελισσηνού με την υποστήριξη του βυζαντινού αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Βατάτζη. Ο δούκας, που κατά τους τότε ιστορικούς ήταν ο Μάρκος Sanudo, αλλά στην πραγματικότητα τα χρόνια εκείνα ήταν ο γιος του Άγγελος, έσπευσε πράγματι στο πλευρό των Βενετών. Την κρίσιμη όμως στιγμή της άφιξης του βυζαντινού στόλου ο δούκας εγκατέλειψε τα νερά της Κρήτης, επιστρέφοντας στην επικράτειά του και αφήνοντας έκθετους τους Βενετούς. Οι βενετοί ιστορικοί μιλούν και πάλι απαξιωτικά για τον δούκα της Νάξου, ο οποίος, σύμφωνα με τους ίδιους, είχε εξαγοραστεί από τα χρήματα των εχθρών (*corruptus pecunia*). Ο Ανδρέας Dandolo,

συνδυάζοντας το γεγονός ότι η οικογένεια Σκορδίλη είχε αναμειχθεί τόσο στην επανάσταση του Sanudo στην Κρήτη το 1212-1213, όσο και σε εκείνη του 1230, επαναλαμβάνει για δεύτερη φορά όσα είχαν συμβεί παλαιότερα. Το ενδιαφέρον πάντως στην περίπτωση αυτή είναι ότι η προδοτική στάση του Μάρκου Sanudo το 1212-1213 είχε καταγραφεί τόσο έντονα στη συνείδηση των Βενετών, ώστε πολύ εύκολα ένας βενετός ιστορικός του επόμενου αιώνα τοποθέτησε και πάλι μια προδοτική στάση του δούκα της Νάξου σε μια άλλη ιστορική συγκυρία της Κρήτης χωρίς αυτό να έχει συμβεί.

Στην πραγματικότητα, μετά την έκπληξη από τη στάση ενός τέκνου της, του Μάρκου Sanudo, στην Κρήτη, η Βενετία δεν αντιμετώπισε ανάλογο σε σοβαρότητα πρόβλημα σε σχέση με τους δούκες της Νάξου, παρά την εξαιρετικά ρευστή κατάσταση στον χώρο του Αιγαίου για ολόκληρο σχεδόν τον 13^ο, αλλά και για μεγάλα χρονικά διαστήματα του 14^{ου} αιώνα. Η σιγουριά που απέκτησε η Βενετία μετά τον έλεγχο ολόκληρης της Κρήτης λίγο μετά τα μέσα του 13^{ου} αι. και η πολιτική σταθερότητα που επικράτησε στο νησί από τις αρχές του 14^{ου} αι. και εξής διατήρησαν την αντιπαλότητα που υπέβασκε μεταξύ των δουκών της Νάξου και της Βενετίας σε σχετικά χαμηλό επίπεδο.

Ωστόσο και κατά τον 14^ο αι. οι σχέσεις των Sanudo της Νάξου με τη Βενετία μέσω Κρήτης βρέθηκαν πολύ συχνά σε τεντωμένο σχοινί, χωρίς ωστόσο να φτάσουν σε ακραίες καταστάσεις. Εξάλλου, η απαγόρευση εισόδου των δουκών της Νάξου στην Κρήτη ως προληπτικό μέτρο, απόρροια των γεγονότων του 1212-1213, συνέχιζε να ισχύει και κατά το πρώτο μισό του 14^{ου} αι., παρά τις κατά καιρούς προσωρινές άρσεις του μέτρου. Η απαγόρευση αυτή είναι ενδεικτική της συνεχιζόμενης καχυποψίας της Βενετίας απέναντι στους Sanudo της Νάξου. Ένα νέο όμως γεγονός παρολίγο να επιφέρει και πάλι σημαντική ρήξη. Ο Γουλιέλμος Sanudo εποφθαλιμούσε τη Σαντορίνη που βρισκόταν σε βυζαντινά χέρια, και το 1301 δραστηριοποιήθηκε στην Κρήτη, με σκοπό τη στρατολόγηση μισθοφόρων για την κατάληψη του νησιού. Η κίνηση αυτή, που έγινε γνωστή, έδωσε την ευκαιρία στον τότε δούκα Κρήτης Ιάκωβο Barozzi, μέλος της οικογένειας που κατείχε παλαιότερα τη Σαντορίνη, να κινηθεί γρηγορότερα και να καταλάβει το νησί εκ μέρους του. Η μακροχρόνια και έντονη διαμάχη μεταξύ των Sanudo και των Barozzi για την κατοχή της Σαντορίνης, που έληξε γύρω στα 1335, δεν ενέπλεξε αυτή τη φορά άμεσα την Κρήτη.

Η Κρήτη κατά τον 14^ο αι. ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο ως πολιτι-

κό κέντρο και οι αρχές της ανέλαβαν σε πολλές περιπτώσεις τον ρόλο του διαμεσολαβητή ή του εκτελεστή αποφάσεων της μητροπολιτικής κυβέρνησης. Χαρακτηριστική από την άποψη αυτή είναι η περίπτωση της μακροχρόνιας διαμάχης κατά το πρώτο μισό του 14^{ου} αι. ανάμεσα στους δούκες της Νάξου και τους Ghisi για την κατοχή της Αμοργού. Στη διαμάχη αυτή η κυβέρνηση της Κρήτης έπαιξε βασικό ρόλο όχι μόνο γιατί ο δούκας της εκπροσωπούσε την ίδια τη Βενετία, αλλά και γιατί οι Ghisi ήταν φεουδάρχες της Κρήτης και τη χρησιμοποιούσαν ως βάση και ορμητήριό τους.

Αν και οι σχέσεις των δύο ισχυρών βενετικών πόλων, του Δουκάτου της Νάξου δηλαδή και της Κρήτης, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 13^{ου} αι. είχαν αρχίσει σε πολιτικό επίπεδο με έντονους τριγμούς, και συνεχίστηκαν κατά τον υπόλοιπο 13^ο και κυρίως 14^ο αι. με κατά καιρούς πολιτικές εντάσεις, ωστόσο η επικοινωνία μεταξύ των δύο γεωγραφικών χώρων ακολούθησε την ίδια εποχή αυξανόμενη ομαλή πορεία.

Προσπερνώντας λοιπόν το διπλωματικό πεδίο και εστιάζοντας την προσοχή μας στην επικοινωνία ανάμεσα στην Κρήτη και τα νησιά του δουκάτου και τις Κυκλάδες γενικότερα, παρατηρούμε ενδιαφέροντα στοιχεία, που επιβεβαιώνουν την ιστορική στενή σχέση των δύο γεωγραφικών χώρων, ανεξάρτητα από τις πολιτικές συγκυρίες ή τις κατά καιρούς πολιτικές αντιπαλότητες. Πολύ περισσότερο μάλιστα σε μια εποχή που οι κυρίαρχοι των δύο αυτών χώρων είχαν κοινή προέλευση. Στο πλαίσιο λοιπόν αυτό, θα σταθούμε για λίγο στον σημαντικότερο ίσως τομέα, αυτόν των οικονομικών δραστηριοτήτων και της μετακίνησης των πληθυσμών.

Η Κρήτη αποτέλεσε σχετικά γρήγορα ένα ισχυρό οικονομικό κέντρο για τον χώρο του Αιγαίου και βέβαια για τις γειτονικές Κυκλάδες και του τμήματός τους που αποτελούσε το Δουκάτο της Νάξου. Ως τέτοιο κέντρο προσήλκυσε γρήγορα οικονομικούς μετανάστες από τα νησιά, ενώ λειτούργησε και ως σημαντικός προμηθευτής προϊόντων που παράγονταν εκεί ή μεταφέρονταν από άλλες περιοχές. Υποθέτουμε ότι ήδη κατά τα βυζαντινά χρόνια οι σχέσεις Κρήτης και Κυκλάδων θα ήταν κατά το μέτρο της εποχής στενές, ενισχύθηκαν όμως στη συνέχεια όχι μόνο εξαιτίας της κοινής προέλευσης των κυριάρχων της περιοχής, αλλά και εξαιτίας των συγκυριών της εποχής, της σταδιακής δηλαδή και δυναμικής ανάπτυξης του θαλάσσιου εμπορίου και της επέκτασης με πολλές ακτίνες των θαλάσσιων δρόμων σε ολόκληρη την ανατολική

Μεσόγειο. Αν και διαθέτουμε πηγές από την Κρήτη του 13^{ου} αι., δεν είναι ωστόσο επαρκείς για να μας προσφέρουν πλήρη εικόνα των σχέσεων του νησιού με τις Κυκλάδες. Ήδη πάντως από το πρώτο μισό του 13^{ου} αι., και βέβαια ακόμη περισσότερο στη συνέχεια, συναντούμε στην ύπαιθρο της Κρήτης εξαρτημένους αγρότες (βιλάνους) που προέρχονται από τα νησιά των Κυκλάδων, και κυρίως τη Νάξο, όπως χαρακτηριστικά δηλώνει το επίθετό τους: Κωνσταντίνος Ναξιώτης, Ιωάννης Νιξιώτης ή από τη Νάξο, Ιωάννης γιος του Μιχάλη Συκοκούστη από τη Νάξο, Κώστας Ματσιτσιρίης γιος της Ναξιώτισσας, Κωνσταντίνος Αλεφάκης από τη Νάξο, Γεώργιος Σπανός από την Κέα, Κώστας από την Τήνο, βιλάνοι του Μαρίνου Vido από τη Μήλο και άλλοι πολλοί εγκατεστημένοι στα χωριά της κρητικής υπαίθρου.

Το πότε ακριβώς έφτασαν όλοι αυτοί στην Κρήτη και κάτω από ποιες συνθήκες δεν είναι δυνατό να το εξακριβώσουμε. Πρόκειται πάντως μάλλον για σταδιακές και μεμονωμένες, και όχι για οργανωμένες μετακινήσεις στη διάρκεια των αιώνων, εκτός ίσως από την περίπτωση των εξαρτημένων αγροτών της οικογένειας Ghisi, οι οποίοι είχαν μεταφερθεί στις αρχές του 14^{ου} αι. από την Αμοργό στα φέουδα της οικογένειας στην Κρήτη. Δεν αποκλείεται πολλοί κάτοικοι των Κυκλάδων να αναζήτησαν καλύτερη τύχη στην Κρήτη, πεισμένοι από τις οικονομικές ή και τις κοινωνικές συνθήκες, άλλοι να εξαναγκάστηκαν, όπως αφήνεται να εννοηθεί σε διαμαρτυρία του δούκα της Νάξου Γουλιέλμου Sanudo προς τον δούκα Κρήτης το 1321 για τις ληστρικές επιδρομές εναντίον των νησιών του δουκάτου από κατοίκους της Κρήτης και για τις απαγωγές ανδρών και γυναικών. Ανεξάρτητα όμως από τον τρόπο που έφτασαν, πολλά πρόσωπα που προέρχονταν από τις Κυκλάδες κατοικούσαν στα χωριά της Κρήτης ως αγρότες, με τους περισσότερους να προέρχονται από τη Νάξο. Αν και δεν γνωρίζουμε τον αριθμό και την πυκνότητά τους, ή αν εντοπίζονται σε ορισμένες περιοχές ή σε ολόκληρη την Κρήτη, ωστόσο η παρουσία τους στο νησί φαίνεται πως ήταν διακριτή, όπως αφήνεται να εννοηθεί σε ένα σύντομο και μάλλον δυσερμηνευτο δουκικό διάταγμα που εκδόθηκε στον Χάνδακα το 1314. Σύμφωνα με αυτό, ο δούκας εξέφραζε την ανησυχία του γιατί είχε πληροφορηθεί ότι κάποιος κήρυκας ανήγγειλε σε όλο το νησί ότι οι «Έλληνες Ναξιώτες» έπρεπε να συλληφθούν και να εκδιωχθούν. Η κυβέρνηση όμως της Κρήτης διέψευσε αυτά που ακούστηκαν και επισήμανε ότι οι Ναξιώτες μπορούσαν και έπρεπε να συνεχίσουν να ζουν ήσυχα εκεί όπου ζούσαν μέχρι τότε.

Αν τα χωριά της Κρήτης συγκέντρωναν ένα μάλλον μόνιμο πληθυσμό

προερχόμενο από τις Κυκλάδες, οι πόλεις-λιμάνια περιέκλειαν και αυτές ανάλογης προέλευσης πρόσωπα, άλλα από αυτά μόνιμα και άλλα προσωρινά εγκατεστημένα λόγω της οικονομικής τους δραστηριότητας. Πρόκειται για εργάτες, επαγγελματίες, ναυτικούς και εμπόρους που εξυπηρετούσαν την τοπική οικονομία της Κρήτης ή δραστηριοποιούνταν στο εμπόριο ανάμεσα στην Κρήτη και τα νησιά τους.

Η σύνδεση της Κρήτης και ιδιαίτερα του Χάνδακα με τις Κυκλάδες ήταν στενή λόγω του μικρομεσαίου τοπικού εμπορίου μεταξύ των δύο περιοχών. Νάξος, Μήλος, Σίφνος, Σαντορίνη, Αμοργός, Οίος, Σέριφος, Ανάφη, Άνδρος και Μύκονος συνδέονταν με τον Χάνδακα τουλάχιστον κατά τον 14^ο αι., για τον οποίο έχουμε συγκεντρωμένες αρχαιακές μαρτυρίες. Οι πληροφορίες μας περιορίζονται κατά κανόνα στη σύνδεση και όχι στα προϊόντα που μεταφέρονταν. Τα περισσότερα όμως νησιά μάλλον εισήγαγαν αναγκαία αγροτικά προϊόντα παρά εξήγαγαν, ενώ τα μεγαλύτερα, όπως η Νάξος, εισήγαγαν από την Κρήτη και άλλα προϊόντα, όπως σίδηρο και επεξεργασμένη ξυλεία. Αντίθετη φορά, από τη Νάξο δηλαδή κυρίως προς την Κρήτη, είχε το εμπόριο χαρακτηριστικών τοπικών προϊόντων, όπως η σμύριδα και οι μυλόπετρες, καθώς και δούλων. Η Νάξος αποτελούσε κατά τον 14^ο αι. σημαντικό κέντρο δουλεμπορίου και πολλοί δούλοι πωλούνταν στην αγορά του Χάνδακα για τοπική απορρόφηση ή για επανεξαγωγή.

Σημαντικός αριθμός λατίνων και ελλήνων μικρομεσαίων εμπόρων και ιδιοκτητών σκαφών είχε στα χέρια του το τοπικό αυτό εμπόριο. Οι περισσότεροι προέρχονταν από την Κρήτη, αλλά στις πηγές μαρτυρούνται και πρόσωπα από τα νησιά των Κυκλάδων, τα οποία δραστηριοποιούνταν στον τομέα αυτό. Οι κυκλαδίτες έμποροι και πλοιοκτήτες δεν ταξίδευαν μόνο από την Κρήτη προς τα νησιά τους, όπως είναι αναμενόμενο, αλλά και από την Κρήτη προς άλλες κατευθύνσεις, όπως ο πλοιοκτήτης Λέος από τη Νάξο, ο οποίος με τον «γρίπο» του στα μέσα του 14^{ου} αι. ταξίδευε από τον Χάνδακα προς τα λιμάνια του Ναυπλίου και της Κορώνης. Εξίσου σημαντικός ήταν και ο αριθμός των Κυκλαδιδών που δούλευαν ως μέλη πληρωμάτων των σκαφών που συνέδεαν την Κρήτη με την ευρύτερη περιοχή του νότιου Αιγαίου. Πρόσωπα από όλα σχεδόν τα νησιά των Κυκλάδων καταγράφονται κατά τον 14^ο αι. μεταξύ των πληρωμάτων που επάνδρωναν βάρκες, «γρίπους» ή μεγαλύτερα σκάφη. Το γεγονός ότι τα πρόσωπα αυτά δεν ταξίδευαν μόνο προς τα νησιά τους ή σε σκάφη που ανήκαν σε συμπατριώτες τους αποδεικνύει ότι ο Χάνδακας αποτελούσε κέντρο ναυτολόγησης και τόπο ανεύρεσης

εργασίας για μόνιμους ή περιστασιακούς ναυτικούς όχι μόνο της Κρήτης, αλλά και γειτονικών περιοχών, όπως ήταν οι Κυκλάδες.

Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά γεγονότα και σύντομα παραδείγματα, αποδεικνύεται ότι οι σχέσεις ανάμεσα στην Κρήτη και το Δουκάτο της Νάξου δεν περιορίζονταν στο αναπόφευκτο πολιτικό πεδίο, στην ανταγωνιστική δηλαδή συχνότερα και στην αρμονική σπανιότερα σχέση της μητρόπολης Βενετίας και των ανεξάρτητων πιστών υπηκόων της, ηγεμόνων των νησιών, αλλά προχωρούσαν και στην πολύ σημαντικότερη, ζωτική, επικοινωνία των κατοίκων, Ελλήνων και Λατίνων, των δύο περιοχών. Η ακτινοβολία της Κρήτης ως σημαντικού περιφερειακού κέντρου ήταν αναμφισβήτητη σε μια ευρύτερη ζώνη που ξεπερνούσε τις Κυκλάδες. Η Κρήτη ως ένας μεγάλος σε έκταση γεωγραφικός χώρος, καλά οργανωμένος και ανεπτυγμένος, χώρος παραγωγής αλλά και συγκέντρωσης αγροτικών και βιοτεχνικών προϊόντων, ειδών από την Ανατολή ή πρώτων υλών, αποτελούσε για τους κατοίκους των Κυκλάδων πηγή προμήθειας προϊόντων, μόνιμο ή προσωρινό καταφύγιο για ανεύρεση εργασίας ή και ευκαιριών για μεγάλα κέρδη. Αλλά και οι Κυκλάδες από την πλευρά τους μπορεί να μη συγκροτούσαν για την Κρήτη κάποιο πολιτικό και οικονομικό κέντρο, αποτελούσαν όμως μια ανοιχτή αγορά ιδιαίτερα για τους μικρομεσαίους ντόπιους εμπόρους, αλλά και έναν τόπο όπου έβρισκαν καταφύγιο για λόγους πολιτικούς ή κοινωνικούς πολλοί κάτοικοι της Κρήτης.

IL DUCATO DELL'EGEO E CRETA 13°-14° SECOLO

QUANDO, NEL 1207, secondo la tradizione storiografica veneziana, Marco I Sanudo si muoveva insieme ad altri patrizi veneziani alla conquista delle isole dell'Egeo, la stessa Venezia iniziava a sua volta la conquista di Creta, quasi tre anni dopo il suo acquisto. Gli avvenimenti svoltisi intorno alla conquista delle isole dell'Egeo sono stati negli ultimi anni argomento di ricerca e, secondo studi recenti, la fondazione del Ducato di Nasso o dell'Arcipelago da parte di Marco I Sanudo è ormai da collocarsi negli anni 1213-1214, fatto che forse è direttamente collegato a Creta. La conquista veneziana di questa isola fu graduale e durò molti anni. Iniziò nel 1206 circa e fu portata a compimento nel 1252, dopo quasi quattro turbolenti decenni, con il controllo dell'ultima parte dell'isola, quella occidentale. Creta costituirà da allora la colonia veneziana più estesa e importante del Mediterraneo orientale, la meglio organizzata, amministrata da forti strumenti di potere.

In quanto colonia, Creta rappresentò sempre, in modo diretto o indiretto, specialmente presso i vari sovrani veneti delle isole egee, Venezia stessa e il suo potere. D'altro canto, le isole dell'Egeo dal momento in cui cominciarono ad essere conquistate da cittadini veneziani costituirono per la Serenissima uno spazio solo potenzialmente amico. I signori delle isole non dimenticavano la loro origine e forse anche il fatto di aver occupato molte delle isole con il consenso o l'aiuto della madrepatria, ma non erano disposti a diventarne fedeli strumenti. Inoltre, erano vassalli di altri sovrani e nelle loro mosse diplomatiche manifestavano tendenze indipendentistiche. Nei rapporti dunque del Ducato di Nasso con Creta nel corso del 13° e 14° secolo si riflette a livello politico l'oscillazione tra il contrasto latente e l'accordo tra la metropoli e i suoi cittadini che regnavano nelle isole dell'Egeo. D'altro canto il sostanziale contatto tra gli abitanti di queste due aree geografiche durante i secoli che ci interessano divenne ancora più stretto e forte. Vediamo in breve questi due aspetti dei rapporti di Creta con il Ducato di Nasso, o con le Cicladi in generale.

A livello politico i rapporti del fondatore del Ducato di Nasso, Marco Sanudo, con Creta o indirettamente con Venezia, non iniziarono sotto gli auspici più favorevoli, ma costituirono probabilmente anche il pretesto per la costituzione della sua signoria. Nel 1212, un anno dopo l'arrivo dei feudatari veneti a Creta e a causa della spartizione delle terre, scoppiò nella regione di Lasithion una rivolta capeggiata dalla famiglia degli Aghio stefaniti. I rivoltosi riportarono inizialmente importanti successi, e miravano a volgersi verso la capitale. L'allora duca di Creta Giacomo Tiepolo, trovatosi in difficoltà, chiese aiuto a Marco Snudo. Questa iniziativa, inizialmente apparsa logica ed efficace, si rivelò poi errata, perché causò problemi ancora più gravi.

Dopo la sconfitta degli Aghio stefaniti, ottenuta anche grazie all'aiuto di Sanudo, quest'ultimo colse una buona occasione per soddisfare le proprie ambizioni. D'accordo con gli arconti locali, volse le armi contro il duca di Creta, in aiuto del quale era venuto. Si dice che il pretesto fosse stato la violazione da parte del Tiepolo dell'accordo stipulato con il Sanudo di concedergli 33 feudi (cavallerie) come risarcimento per l'aiuto fornito. La rivolta, cioè, era in qualche modo contro la persona del duca di Creta e non contro Venezia stessa. In realtà, anche se non è possibile ricostruirli con certezza, i motivi dovettero probabilmente essere vari e più complessi. Avevano a che fare con le sfrenate ambizioni del primo duca di Nasso di acquisire Creta come feudo da Venezia, fiancheggiato in questo dai Cretesi, che miravano a ottenere un trattamento migliore di quello che avrebbe loro riservato la Repubblica. Anche se, secondo questa versione dei fatti, Marco Sanudo non avrebbe ignorato Venezia, gli storici e i cronisti di età successiva, tuttavia, videro nella sua persona un traditore che, secondo il *Chronicon de rebus Venetis* di Lorenzo de' Monaci, ... *si in iure fuisset, querelam ad ducem Venetiarum, debito fidelitatis deferre debebat, et stare iudicio patriae suae, et non concitare Cretenses ad rebellionem, oblitus beneficiorum Venetorum, et quod status suus in Egeopelago sub umbra Venetae potentiae firmabatur* (... se fosse stato rispettoso delle leggi avrebbe dovuto, per debito di fedeltà, deferire al doge di Venezia la controversia e attenersi al giudizio della sua patria, e non invece spingere i Cretesi alla rivolta, dimenticando i benefici ricevuti da Venezia e il fatto che il suo stato nel Mar Egeo si era consolidato all'ombra della potenza veneziana).

I successi militari di Sanudo e dei ribelli cretesi furono notevoli. Occuparono il capoluogo e quasi l'intera isola. Ma il contrattacco sferrato dal duca di Creta con forze arrivate da Venezia fu violento. Tiepolo riconquistò il

capoluogo e progressivamente numerose fortezze, costringendo Sanudo ad accettare una soluzione di compromesso tra la fine del 1212 e l'inizio del 1213. Sanudo riuscì probabilmente ad ottenere più di quanto ci si sarebbe aspettato dalla sua condotta a Creta, e Venezia cercò in tal modo di conquistarsi un alleato e sostenitore per futuri momenti difficili. Sanudo accettò di ritirarsi dall'isola, consegnando tutte le fortezze che si trovavano ancora in mano sua; ottenne la restituzione dei suoi uomini fatti prigionieri, un risarcimento e aiuti materiali per la sua ritirata, e si allontanò seguito da 20 proprietari terrieri cretesi che lo avevano appoggiato e che desideravano abbandonare l'isola. Gli fu però proibito di ritornare a Creta senza il consenso delle autorità. Tra le altre cose ottenute da Sanudo in forza di questo stesso accordo, vi erano anche sette navi con cui allontanarsi, e con cui probabilmente riuscì a conquistare le isole che costituirono il Ducato di Nasso.

La tradizione storiografica veneziana, che discende dallo storico del 14° secolo Andrea Dandolo, registra un secondo intervento dei Sanudo a Creta, che è stato accolto dalla storiografia moderna fino ai nostri giorni, ma che infine sembra non essersi verificato. Secondo tale tradizione, nel 1230 il duca di Nasso fu chiamato in aiuto dal duca di Creta per reprimere la rivolta capeggiata dalle famiglie Skordilis e Melissinòs e appoggiata dall'imperatore di Nicea Giovanni Vatatzes. Il duca, che secondo gli storici dell'epoca era Marco Sanudo, ma che in realtà in quegli anni era suo figlio Angelo, si affrettò effettivamente a correre al fianco dei Veneziani. Ma nel momento cruciale dell'arrivo della flotta bizantina il duca abbandonò le acque di Creta ritornando nel suo territorio e lasciando in difficoltà i Veneziani. Gli storici veneti parlano di nuovo in termini negativi del duca di Nasso, il quale, secondo loro, «fu corrotto dal denaro dei nemici». Secondo recenti ricerche, però, Andrea Dandolo associando agli avvenimenti la famiglia Skordilis che era coinvolta sia nella rivolta di Marco Sanudo a Creta del 1212-1213, sia in quella del 1230, riferisce per la seconda volta vicende accadute precedentemente. La cosa interessante in questo caso è che il comportamento da traditore tenuto da Marco Sanudo nel 1212-1213 si era impresso con tanta forza nella coscienza dei Veneziani, che agevolmente uno storico veneto del secolo successivo collocò nuovamente una condotta infida del duca di Nasso in una diversa congiuntura storica di Creta.

In realtà, dopo la sorpresa causata dalla condotta tenuta a Creta da un suo cittadino, Marco Sanudo, Venezia non dovette affrontare problemi altrettanto seri in relazione ai duchi di Nasso, nonostante la situazione estremamente fluida determinatasi nell'Egeo per quasi tutto il 13° secolo,

ma anche per lunghi periodi del 14°. La sicurezza acquisita da Venezia dopo aver raggiunto il controllo completo di Creta poco dopo la metà del 13° secolo e la stabilità politica che regnò nell'isola dagli inizi del 14° secolo in poi mantennero la rivalità latente tra i duchi di Nasso e Venezia a livelli relativamente bassi.

Nel corso del 14° secolo, tuttavia, i rapporti dei Sanudo di Nasso con Venezia attraverso Creta furono molto spesso tesi, ma senza mai arrivare a situazioni estreme. D'altronde, il divieto d'ingresso a Creta ai duchi di Nasso come misura preventiva, conseguenza delle vicende del 1212-1213, continuava a vigere anche nella prima metà del 14° secolo, nonostante alcune momentanee sospensioni. Tale divieto è indicativo della diffidenza di Venezia nei riguardi dei Sanudo di Nasso. Ma un fatto nuovo per poco non portò a un'altra grave rottura. Guglielmo Sanudo aveva messo gli occhi su Santorino che era in mano bizantine, e nel 1301 si attivò a Creta per reclutare mercenari allo scopo di occupare l'isola. Questa iniziativa, che si venne a sapere, offrì il pretesto all'allora duca di Creta Giacomo Barozzi, membro della famiglia che aveva precedentemente regnato su Santorino, di batterlo sul tempo e occupare l'isola per proprio conto. La lunga e aspra controversia fra i Sanudo e i Barozzi per il dominio di Santorino, conclusasi intorno al 1335, questa volta non coinvolse direttamente Creta.

Nel corso del 14° secolo Creta si rafforzò ulteriormente come centro politico e le autorità ad essa preposte assunsero in molti casi il ruolo di mediatore o di esecutore di decisioni prese dal governo metropolitano. È caratteristico da questo punto di vista il caso del lungo contrasto divampato nella prima metà del 14° secolo fra i duchi di Nasso e i Ghisi per il possesso di Amorgo. In questa controversia il governo di Creta ebbe un ruolo determinante non soltanto perché il suo duca rappresentava Venezia stessa, ma anche perché i Ghisi erano feudatari di Creta e la usavano come loro base navale.

Sebbene i rapporti fra questi due potenti poli veneziani, cioè il Ducato dell'Arcipelago e Candia, nei primi decenni del 13° secolo fossero iniziati all'insegna di forti attriti, continuati poi negli anni successivi e soprattutto nel corso del 14° secolo con ricorrenti tensioni politiche, le comunicazioni tra queste due aree geografiche, tuttavia, seguirono nello stesso periodo un regolare percorso d'incremento.

Lasciando da parte, dunque, il campo diplomatico e focalizzando la nostra attenzione sulle comunicazioni fra Creta e le isole del ducato, e più in

generale le Cicladi, notiamo elementi interessanti che confermano gli stretti legami storici fra queste due aree geografiche, indipendenti da congiunture politiche e periodiche rivalità. Tanto più in un'epoca in cui i signori che regnavano su questi due territori avevano la medesima origine. In questo quadro, dunque, ci soffermeremo un po' sul settore forse più importante, quello delle attività economiche e degli spostamenti di popolazioni.

Creta costituì ben presto un potente centro economico per tutto l'Egeo, e naturalmente per le vicine Cicladi e per quella parte dell'arcipelago che formava il Ducato di Nasso. Per questa sua importanza attirò rapidamente una migrazione a scopi economici proveniente dalle isole, e parallelamente funzionò da fornitore di mercanzie prodotte sul posto o che vi venivano trasportate da altre regioni. Supponiamo che già in epoca bizantina i rapporti fra Creta e le Cicladi fossero per i parametri di allora stretti, ma in seguito si rafforzarono a causa non soltanto della comune origine dei signori regnanti su quell'area, ma anche delle congiunture di quell'epoca, cioè del progressivo e dinamico sviluppo del commercio marittimo e dell'estendersi delle rotte navali in tutto il Mediterraneo orientale. Sebbene disponiamo di fonti cretesi del 13° secolo, esse non sono tuttavia sufficienti a fornirci un quadro completo dei rapporti dell'isola con le Cicladi. Già dalla prima metà del 13° secolo, comunque, e certo maggiormente in epoca successiva, incontriamo nelle campagne di Creta agricoltori con lavoro dipendente – i cosiddetti villani – provenienti dalle isole Cicladi, e principalmente da Nasso, come si vede dai loro cognomi: Costantinos Naxiotis, Ioannis Nixiotis o da Nasso, Ioannis figlio di Michalis Sikokustis da Nasso, Kostas Matsitsiris figlio della Naxiotissa (di madre nassiota), Costantinos Alefakis da Nasso, Gheorghios Spanòs da Ceo, Kostas da Tino, villani di Marino Vido da Milo, e molti altri stabilitisi nei paesi della campagna cretese.

Non è possibile stabilire con certezza quando e in quali circostanze tutti costoro giunsero a Creta. Si tratta, comunque, di spostamenti probabilmente gradualmente e isolati e non organizzati nel corso dei secoli, tranne forse il caso degli agricoltori dipendenti dalla famiglia Ghisi che all'inizio del 14° secolo si erano trasferiti da Amorgo nei feudi posseduti a Creta da quella famiglia. Non è da escludere che molti abitanti delle Cicladi si fossero trasferiti a Creta alla ricerca di una sorte migliore, costretti dalle condizioni economiche o sociali, o che altri vi fossero stati obbligati, come lascia intendere una protesta del duca di Nasso Guglielmo Sanudo rivolta nel 1321 al duca di Creta per le incursioni e le razzie compiute ai danni delle isole del ducato da abitanti di Creta, e per i rapimenti di uomini e donne. Indipendentemente,

comunque, dal modo in cui vi giunsero, molte persone provenienti dalle Cicladi, e in maggioranza da Nasso, abitavano i paesini cretesi come agricoltori. Anche se non ne conosciamo il numero e la densità, e non sappiamo se siano rintracciabili in alcune zone o in tutta Creta, la loro presenza sembra tuttavia essere stata effettivamente notevole, come si può dedurre da un decreto ducale, breve e di difficile interpretazione, promulgato a Candia nel 1314. Secondo tale disposizione, il duca aveva espresso la sua inquietudine perché era stato informato che un banditore aveva annunciato in tutta l'isola che i Greci di Nasso dovevano essere catturati ed espulsi. Il governo di Creta aveva smentito queste voci e aveva chiarito che i cittadini di Nasso potevano e dovevano continuare a vivere in pace lì dove avevano vissuto fino a quel momento.

Se i paesi di Creta concentravano una popolazione per lo più stabile proveniente dalle Cicladi, le città portuali ospitavano anch'esse persone di analoga provenienza, alcune delle quali stabilmente residenti e altre stabilitevisi provvisoriamente per le loro attività economiche. Si tratta di operai, professionisti, marinai e mercanti che servivano alla locale economia cretese o erano attivi nel commercio fra Creta e le loro isole d'origine.

Il legame fra Creta, e specialmente Candia, con le Cicladi era stretto a causa del commercio di scala medio-piccola fra le due aree. Nasso, Milo, Sifno, Santorino, Amorgo, Io, Serifo, Anafe, Andro e Micono erano collegate a Candia almeno nel 14° secolo, periodo per il quale disponiamo di numerose fonti d'archivio. Le nostre informazioni sono di regola limitate ai collegamenti e non ai prodotti che venivano trasportati. La maggior parte delle isole importavano piuttosto che esportare prodotti agricoli di prima necessità, mentre quelle più grandi, come Nasso, importavano da Creta anche altri prodotti, come ferro e legname lavorato. Direzione inversa, cioè da Nasso verso Creta, aveva invece il commercio di prodotti tipici locali, come lo smeriglio e le pietre molari, come pure quello di schiavi. Nel 14° secolo Nasso costituiva un importante centro di commercio di schiavi, e molti venivano venduti nel mercato di Candia per uso locale o per altre destinazioni. Questo tipo di commercio locale era in mano a un notevole numero di piccoli e medi mercanti e di proprietari di navi latini e greci. La maggior parte di loro provenivano da Creta, ma le fonti testimoniano che in questo settore erano attive anche persone provenienti dalle Cicladi. I mercanti e i proprietari di navi originari dell'arcipelago non percorrevano soltanto la rotta da Creta verso le loro isole, come ci si aspetterebbe, ma anche da Creta verso altre direzioni, come ad esempio il capitano Leos di Nasso, il

quale con il suo grippo viaggiava alla metà del 14° secolo da Candia verso i porti di Nauplia e Corone. Altrettanto numerosi erano gli abitanti delle Cicladi che lavoravano come membri degli equipaggi nelle imbarcazioni che collegavano Creta all'area dell'Egeo meridionale. Persone originarie di quasi tutte le Cicladi vengono registrate nel corso del 14° secolo come membri degli equipaggi a bordo di barche, grippi e imbarcazioni più grandi. Il fatto che costoro non viaggiassero solo alla volta delle loro isole o su scafi appartenenti a loro conterranei sta a dimostrare che Candia costituiva un centro di arruolamento di equipaggi, in cui trovava lavoro personale marittimo fisso o stagionale non soltanto cretese ma anche di zone vicine, come appunto le Cicladi.

Considerando dunque tutti i caratteristici avvenimenti e i brevi esempi di cui si è detto, se ne deduce che i rapporti fra Creta e il Ducato dell'Arcipelago non si limitavano all'inevitabile ambito politico, cioè al rapporto più spesso conflittuale che armonico tra la città madre e i suoi sudditi, fedeli ma autonomi che regnavano in forma indipendente sulle isole, ma investivano anche il campo ben più importante, vitale, delle comunicazioni fra gli abitanti, sia greci che latini, delle due regioni. Il prestigio di Creta come importante centro periferico era indiscusso in una vasta area che andava al di là delle Cicladi. L'isola, di grandi dimensioni geografiche, ben organizzata e sviluppata, luogo di produzione ma anche di raccolta di prodotti agricoli e industriali, di generi e materie prime provenienti dall'Oriente, costituiva per gli abitanti delle Cicladi una fonte di rifornimento di prodotti, rifugio stabile o provvisorio in cui trovare lavoro o occasioni di maggiori guadagni. Ma anche le Cicladi, a loro volta, pur non costituendo forse per Creta un centro politico ed economico, erano però un mercato aperto soprattutto per i medi e piccoli commercianti locali, e inoltre un luogo in cui trovavano rifugio molti abitanti di Creta costretti a lasciare la propria isola per motivi politici o sociali.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

- X. Γάσπαρης, «Κρήτη και Ανατολική Μεσόγειος. Το μικρομεσαίο εμπόριο και η ναυτιλιακή κίνηση τον 14^ο αιώνα», στον τόμο / in *Treasures of Arab-Byzantine Navigation (7th-13th c.) / Θησαυροί της Αραβοβυζαντινής ναυσιπλοΐας (7^{ος}-13^{ος} αι.)*, Αθήνα 2004, 54-63.
- M. Κουμανούδη, «Για ένα κομμάτι γης. Η διαμάχη Σανούδων - Γκίζη για το νησί της Αμοργού (14^{ος} αι.)», *Θησαυρίσματα / Thesaurismata* 29 (1999), 45-89.
- S. Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Napoli 1963.
- S. Borsari, *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo*, Napoli 1966.
- W. Haberstumpf, *Dinasti Latini in Grecia e nell'Esgeo (secoli XII-XVII)*, Torino 2003.
- M. Koumanoudi, «The Latins in the Aegean after 1204: Interdependence and Interwoven interests», στον τόμο / in *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences / La IVe Croisade et ses conséquences*, επιστημονική επιμέλεια / a cura di A. Laiou, Paris 2005, 247-267.
- P. Lock, *The Franks in the Aegean, 1204-1500*, London - New York 1995. *Ελληνική μετάφραση / traduzione greca* di Γ. Κουσουνέλος, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο. 1204-1500*, Αθήνα 1998.
- G. Ravegnani, «La Romània veneziana», στον τόμο / in *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, II, *L'età del comune*, επιμέλεια / a cura di G. Cracco - Gh. Ortalli, Roma 1995, 183-231.
- G. Saint-Guillain, «Les conquerants de l'Archipel, l'Empire latin de Constantinople, Venise et les premiers seigneurs des Cyclades», στον τόμο / in *Quarta Crociata, Venezia - Bisanzio - Impero Latino*, επιμέλεια / a cura di Gh. Ortalli, G. Ravegnani, P. Schreiner, Venezia 2006, 125-238.
- G. Saint-Guillain, «Amorgò au XIVE siècle. Une seigneurie insulaire entre Cyclades féodales et Crète vénitienne», *Byzantinische Zeitschrift* 94/1 (2001), 62-189.
- G. Saint-Guillain, «Segneuries insulaires: Les Cyclades au temps de la domination latine (XIIIe-XVe siècles)», *Médiévales. Langue, textes, histoire* 47 (2005), 31-46.
- F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen âge*, Paris 1959 (2η έκδοση / 2a edizione, Paris 1975).

Η ΕΠΙΤΥΧΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΤΗΝΟΥ ΣΤΑ 1538

Η Α ΜΠΟΡΟΥΣΕ ΚΑΠΟΙΟΣ ΝΑ ΘΕΩΡΗΣΕΙ, και δικαιολογημένα, ότι η παρούσα εργασία δεν έχει θέση σ' αυτή την επιστημονική Συνάντηση, που επικεντρώνει το ενδιαφέρον των κ.κ. συνέδρων στην επέτειο των 800 ετών από την ίδρυση του «Δουκάτου του Αιγαίου», που το ίδρυσαν οι υποτελείς Βενετοί του Λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης. Κατά πρώτον, επειδή αναφέρομαι στην Τήνο, σε ένα νησί που δεν ανήκε ποτέ στο Δουκάτο του Αιγαίου, αλλά και διότι η Τήνος είχε, τελικά, μια δική της διαφορετική ιστορική πορεία. Τα γεγονότα δείχνουν πως όλα συνωμοτούσαν προς αυτή την κατεύθυνση. Όσες φορές φάνηκε πως η Τήνος έμπαινε στον ίδιο χορό με τα υπόλοιπα νησιά, κάτι συνέβαινε και το νησί αυτό έπαιρνε και πάλι ένα δικό του δρόμο.

Φέτος δεν είναι μόνο η 800ή επέτειος από τότε που ο Μάρκος Sanudo και οι σύντροφοί του κατέκτησαν τα κυκλαδονήσια και σχημάτισαν τα κρατίδιά τους, αλλά είναι και η 470ή επέτειος από το έτος που κατέλυσαν την εξουσία των επιγόνων τους οι Τούρκοι, κατά την γνωστή επιχείρηση του πειρατή και ναυάρχου Χαΐρεντίν Barbarossa. Στα γεγονότα του έτους εκείνου (1537-1538), που αποτελεί την καταληκτική χρονολογία της ιστορίας του Δουκάτου και παρά λίγο της βενετικής παρουσίας στην Τήνο, θα αναφερθώ στην παρούσα εργασία. Πράγματι, δόθηκε η απρόσμενη ιστορική ευκαιρία στην Τήνο να πάρει για άλλη μια φορά τον δικό της δρόμο μέσα στην ιστορία του Αιγαίου.

Είναι γνωστό πως η Τήνος και η Μύκονος κατέστησαν κτήσεις της Γαληνότατης Δημοκρατίας της Βενετίας κατά το έτος 1390, με τον θάνατο του τελευταίου Ghisi, του Γεωργίου III, με τον οποίο έκλεισε η δυναστεία. Ενσωματώθηκαν, όμως, πλήρως κατά το έτος 1411, ύστερα από πολλές προσπάθειες των κατοίκων της. Η Τήνος, κατά τη διάρκεια των 304 ετών της βενετικής κυριαρχίας (1411-1715), παρέμεινε συνεχώς κάτω από την άμεση διακυβέρνηση της Γαληνότατης, με μόνη εξαίρεση μια μικρή περίοδο λίγων μηνών, μέσα στο 1538. Τότε ο Χαΐρεντίν Barbarossa, μαζί με τις υπόλοιπες Κυκλάδες, κατέκτησε και τα δυο

νησιά, τη Μύκονο στα 1537 και την Τήνο στα 1538 και τα ενσωμάτωσε στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Και ενώ η Μύκονος παρέμεινε κάτω από την τουρκική κατοχή μέχρι την επανάσταση του 1821, οι κάτοικοι του Κάστρου της Τήνου, ύστερα από λίγο καιρό (ένα ή δυο μήνες), επαναστάτησαν εναντίον των Τούρκων και επανέφεραν στο νησί τους την βενετική κυριαρχία (1538).

Η επανάσταση εκείνη, ένα ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός για την Τήνο, αλλά και μοναδικό στα χρονικά όλης της περιόδου της τουρκοκρατίας στο Αιγαίο, ήταν γνωστή από τη μέχρι τώρα ιστοριογραφία. Με την παρούσα εργασία θα προσπαθήσω να ρίξω λίγο περισσότερο φως στα όσα θολά και ομιχλώδη συνέβηκαν εκείνη τη διετία. Διαθέτω, πράγματι, μερικές ανέκδοτες επιπλέον πληροφορίες που προέρχονται από τον *Φάκελο του επισκόπου Γεωργίου Περπινιάνη* και από εκδοθέντα κατά το παρελθόν έγγραφα που δεν είχαν χρησιμοποιηθεί ως σήμερα.

Ξεκινώ παραθέτοντας μια σχεδόν λεπτομερή περιγραφή των γεγονότων, όπως αυτά εξελίχτηκαν κατά τη διάρκεια των ετών 1537-1538, και τις επιπτώσεις που είχαν στη συνέχεια για τη συνέχιση της βενετοκρατίας στην Τήνο.

Η κατάληψη των Κυκλάδων από τους Τούρκους (1537-1538)

Χρειάζεται να επιβεβαιώσω και σήμερα όσα σημείωνε στα 1978 ο Ben Slot για τα γεγονότα με τα οποία ξεκίνησε η τουρκική κυριαρχία στις Κυκλάδες (1537-1538), δηλαδή πως δεν έχουν ερευνηθεί όσο θα έπρεπε και πως πολλές από τις λεπτομέρειες των σημαντικών αυτών γεγονότων που αποτελούν σταθμό στην ιστορική εξέλιξη των νησιών των Αρχιπελάγους παραμένουν άγνωστες. Η περαιτέρω έρευνα θα βοηθήσει στο να λυθούν πολλές απορίες και να καλυφτούν μερικά κενά που συνεχίζουν ακόμα και σήμερα να γεννούν ερωτήματα στους ερευνητές και έτσι θα τακτοποιηθούν ορισμένες αντιφάσεις και αλληλοσυγκρουόμενες πληροφορίες που μας παρέχουν οι γνωστές δημοσιευμένες πηγές. Πράγματι, κάνει εντύπωση το πόσο συγκεχυμένη εικόνα έχουμε στις έντυπες πηγές για το γεγονός εκείνο, που σημάδεψε την ιστορική πορεία των Κυκλάδων. Προς αυτή την κατεύθυνση, δηλαδή τη διευκρίνιση λεπτομερειών των γεγονότων της διετίας 1537-1538, κινείται και η παρούσα σύντομη έρευνα, επικεντρώνοντας το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της κυρίως στην Τήνο.

Θα παραλείψω όσα εκτενώς και λεπτομερειακώς περιέγραψαν κατά το παρελθόν ο William Miller στη μνημειώδη του *Ιστορία της Φραγκο-*

κρατίας και πιο πρόσφατα ο Ben Slot, που μας έδωσε και κείμενα παλαιότερων εντύπων, αλλά λησμονημένων πηγών. Οφείλω, όμως, να αναφέρω και τη συμβολή του Κώστα Καιροφύλα, ο οποίος έχει δώσει την πλέον εκτενή περιγραφή των γεγονότων που αφορούν την Τήνο, χρησιμοποιώντας όλες τις προγενέστερες απ' αυτόν δημοσιευμένες πηγές.

Από την παραπάνω ιστοριογραφία προκύπτει η σημαντική διαπίστωση πως δεν έχουμε ακόμα μια ακριβή και από όλους αποδεκτή περιγραφή της εξέλιξης των γεγονότων, έτσι που να είμαστε σίγουροι για τη σειρά με την οποία τα νησιά υποτάχθηκαν από τον Barbarossa. Ας έρθουμε στα γεγονότα, όπως τα γνωρίζουμε από τις γνωστές πηγές.

Μέσα στον Αύγουστο του 1537 ο ελληνικής καταγωγής εξισλαμισμένος πειρατής Hayreddin (Khair ad-Dīn) Barbarossa, που βρισκόταν επικεφαλής ενός μικτού αλγερινού-τουρκικού στόλου, γυρίζοντας στην Κωνσταντινούπολη από την αποτυχημένη εκστρατεία εναντίον της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας, θέλησε να κυριέψει, για λογαριασμό του σουλτάνου, όλα εκείνα τα νησιά του Αιγαίου που βρίσκονταν κάτω από την άμεση βενετική κυριαρχία ή αποτελούσαν ιδιοκτησία βενετικών οικογενειών, όπως το Δουκάτο της Νάξου. Έτσι, περνώντας από τον Σαρωνικό κυριέψε την Αίγινα και στη συνέχεια κατευθύνθηκε εναντίον της Πάρου. Τότε το νησί το κυβερνούσε ο Βενετός Bernardo Sagredo και οι Παριανοί, ύστερα από προτροπή του, αντιστάθηκαν στον εισβολέα. Όμως ο Barbarossa κυριέψε τα τρία κάστρα της Πάρου, αιχμαλώτισε και εξανδραπόδισε τους νεότερους από τους κατοίκους, έσφαξε πολλούς άλλους και λεηλάτησε το νησί.

Οι ειδήσεις για την τραγική κατάληξη της Πάρου έφτασαν ταχύτατα στη Νάξο (αυτός ήταν και ο σκοπός της σκληρής αντιμετώπισης των Παριανών από τους κατακτητές) και, έτσι, όταν οι απεσταλμένοι του Barbarossa απαίτησαν την παράδοση της πρωτεύουσας του Δουκάτου από τον δούκα Ιωάννη Δ' Crispo, εκείνος τρομοκρατημένος δέχτηκε να γίνει φόρου υποτελής στον σουλτάνο, για τα νησιά που του υπάγονταν, δηλ. τη Νάξο, τη Μήλο, τη Σύρο και τη Σαντορίνη. Και αυτή ήταν η καλύτερη δυνατή λύση κατά τη συγκεκριμένη εκείνη στιγμή. Στις 11 Νοεμβρίου 1537 υπέγραψε τη συμφωνία να καταβάλλει 5.000 χρυσά νομίσματα κατ' έτος. Αργότερα, όπως γνωρίζουμε, τα πράγματα ακολούθησαν ένα δικό τους δρόμο.

Στη συνέχεια ο Barbarossa επέστρεψε πίσω και κατέλαβε την Κύθνο και την Κέα και από εκεί πέρασε στη Μύκονο και την λεηλάτησε. Η Μύκονος, μέχρι τότε ανήκε στη Βενετία και αποτελούσε μαζί με την

Τήνο μια διοικητική ενότητα κάτω από τη διακυβέρνηση ενός ρέκτορα. Ο ναύαρχος-πειρατής για να πάει από την Κέα στη Μύκονο πέρασε μπροστά από την Τήνο, αλλά δεν αναφέρεται κανενός είδους απόβαση στρατευμάτων ή πειρατών. Ήταν προφανής ο σκοπός του Barbarossa: να τρομοκρατήσει τους Τηνιακούς με τον αντίστοιχο τρόπο που χρησιμοποίησε για τη Νάξο τους Παριανούς, ώστε όταν θα αποβιβαζόταν στην Τήνο, ο τρόμος να είχε φέρει άμεσα αποτελέσματα. Εξάλλου, το Κάστρο της Τήνου βρισκόταν αρκετά μακριά από τα παράλια, όπου θα αποβίβαζε το στρατό του και δεν θα έπεφτε στα χέρια του εύκολα και γρήγορα. Εκτός αυτού, ο χειμώνας πλησίαζε και έπρεπε να κλείσει τις επιχειρήσεις του για εκείνη την περίοδο και να επιστρέψει στην πρωτεύουσα να ξεχειμωνιάσουν οι άντρες του. Έτσι, η Μύκονος, ένα νησί χωρίς μεγάλο και ισχυρό κάστρο, ήταν, από πολλές πλευρές, η πλέον πρόσφορη λεία.

Στη Μύκονο ο Barbarossa επιδόθηκε σε περιορισμένης κλίμακας λεηλασίες και εξανδραποδισμούς, επειδή σκόπευε να επιστρέψει την επόμενη χρονιά για να ολοκληρώσει το έργο του. Όπως προανέφερα, η παραλιακή Χώρα της Μυκόνου, όπου κατοικούσε το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων του νησιού, δε διέθετε κανένα σοβαρό αμυντικό οχύρωμα που να επέτρεπε και την απλή ιδέα αντίστασης στα εξαγριωμένα στίφη Τούρκων και πειρατών. Αλλά και το Κάστρο του Ghisi, στο εσωτερικό του νησιού, δεν αποτελούσε σοβαρό εμπόδιο στις επιδιώξεις του Τούρκου ναυάρχου. Το μόνο μέτρο σωτηρίας που διέθεταν οι κάτοικοι ήταν να τραπούν σε φυγή, περνώντας στη γειτονική Τήνο και εκεί να ζητήσουν καταφύγιο από συγγενείς και γνωστούς. Εκείνοι, μάλιστα, οι οποίοι κάλυπταν και κάποια δημόσια διοικητική θέση θα ζητούσαν και την προστασία των αρχών και των τειχών του Κάστρου της Τήνου.

Ο στόλος, στη συνέχεια, πριν περάσει τα Δαρδανέλια για να διαχειμάσει με ασφάλεια τους υπόλοιπους μήνες του χειμώνα του 1537-1538, σταμάτησε στη Χίο και την λεηλάτησε, ενώ παρέμειναν στο Αιγαίο μικρές μοίρες ιστιοφόρων του πειρατικού στόλου για να συνεχίσουν το πλιάτσικο και να ικανοποιηθεί μ' αυτόν τον τρόπο η δίψα του τσούρμου του για αρπαγή και αίμα. Έτσι, οι τελείως ασύδοτοι Αλγερινοί λεηλάτησαν την Αμοργό, την Ανάφη και για δεύτερη φορά τη Μύκονο.

Ότι συνέβηκε κατά την πρώτη απόβαση των εισβολέων στη Μύκονο, επαναλήφθηκε και στη δεύτερη. Οι οικογένειες που είχαν τη δυνατότητα να εγκαταλείψουν και πάλι το νησί, ζήτησαν εκ νέου καταφύγιο στην Τήνο. Ανάμεσα σ' αυτές ήταν και εκείνη του Zorzi Muazzo ή Mudazzo, την οποία απάρτιζε ο ίδιος, η νεαρή σύζυγός του σε κατάσταση εγκυ-

μοσύνης και τα πέντε του παιδιά. Αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν στη Μύκονο την ακίνητη περιουσία τους και πήραν μαζί τους μόνο ότι μπορούσαν πρόχειρα να μεταφέρουν οι ίδιοι.

Στις αρχές του καλοκαιριού του έτους 1538, όταν άρχιζαν και πάλι οι θαλάσσιες πολεμικές επιχειρήσεις, ο Barbarossa οδήγησε και πάλι τον οθωμανικό στόλο στο Αιγαίο, με μοναδικό σκοπό να δώσει οριστικό τέλος στη δυτική κυριαρχία στην Άσπρη Θάλασσα και να υπαγάγει στον σουλτάνο το σύνολο των νησιών. Κατευθύνθηκε αρχικά προς τις Βόρειες Σποράδες (Σκύρο και Σκιάθo) που βρίσκονταν κάτω από βενετική διακυβέρνηση και τις κυρίεψε.

Μετά κατευθύνθηκε στα παράλια της Τήνου και έγινε κύριος και αυτού του νησιού, ολοκληρώνοντας την κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας στις Κυκλάδες. Λίγο καιρό αργότερα, έλεγε μια προφορική παράδοση που διέσωσε σχεδόν 200 χρόνια αργότερα από τα γεγονότα του 1538 ο Joseph Pitton de Tournefort, οι Τηνιακοί επαναστάτησαν επιστρέφοντας κάτω από τη βενετική προστασία και διακυβέρνηση. Όλα αυτά, για την Τήνο, ήταν μέχρι τώρα γνωστά στις γενικές τους γραμμές, αλλά κατά τρόπο ομιχλώδη και συγκεχυμένο, που έκρυβε τους πρωταγωνιστές και τη σωστή εξέλιξη των γεγονότων.

Η παράδοση της Τήνου, επανάσταση και αντεπανάσταση (1538)

Ενώ η ιστοριογραφία έφτασε ως αυτό το σημείο, χωρίς να επεκταθεί περαιτέρω, κάποια έγγραφα, σχεδόν σύγχρονα προς τα γεγονότα που περιγράφουν και που μπορούμε να τα θεωρήσουμε ως απολύτως αξιόπιστα, έρχονται να διαφωτίσουν με άγνωστες λεπτομέρειες όσα συνέβηκαν τότε στο νησί, αλλά και να θέσουν νέα ερωτήματα για την ιστορική έρευνα. Για τον σκοπό αυτό εκμεταλλεύομαι 4 έγγραφα, από τα οποία το ένα είναι ανέκδοτο, ενώ τα άλλα τρία είχαν δημοσιευθεί από τον Κωνσταντίνο Σάθα, αλλά παρέμειναν ανεκμετάλλευτα από τους ιστοριογράφους.

Το πρώτο έγγραφο (I) που κάνω τώρα γνωστό για πρώτη φορά, είναι ιδιαίτερα σημαντικό για να γνωρίσουμε τι συνέβηκε το έτος 1538 στην Τήνο, έστω και αν δεν καλύπτει πλήρως όλες τις απορίες που δικαιούμαστε να έχουμε για τα τόσο σημαντικά γεγονότα που συνθέτουν τη μοναδική πετυχημένη επανάσταση στον χώρο του Αιγαίου κι αυτό επειδή ο σκοπός της σύνταξης του εγγράφου ήταν άλλος. Πρό-

κειται για ένα πιστοποιητικό που χορήγησε στις 16 Ιανουαρίου 1540 ο *Marcus Antonius Zantani per Serenissimo et Excellentissimo Dominio Venetiarum, Tinarum et Miconarum Provisor et Sindicus*, δηλαδή Προβλεπτής και Σύνδικος Τήνου και Μυκόνου στον Zorzi Mudazzo, ο οποίος τη συγκεκριμένη εκείνη στιγμή αναφερόταν ως *cittadin di Tine*. Ο Mudazzo είχε ζητήσει από τον προβλεπτή να εξετάσει μια σειρά αυτοπτών μαρτύρων που γνώριζαν καλά όσα συνέβησαν δύο χρόνια πρωτότερα κατά την εισβολή του Barbarossa, και να δώσουν τις καταθέσεις τους. Οι κάτοικοι αυτοί της Τήνου θα διαβεβαίωναν τον ανακριτή για την ενεργό συμμετοχή του Mudazzo στα γεγονότα του 1538. Από την εξέταση αυτή, που καταγράφεται συνοπτικά στο έγγραφο του Zantani και από όσα γνωρίζουμε από άλλες πηγές, προκύπτουν τα ακόλουθα.

Ενώ κατείχε το ρεκτοράτο της Τήνου-Μυκόνου ο Andrea Dolfin έφτασε στην Τήνο ο Barbarossa με τον στόλο του και αποβίβασε τον στρατό του. Πρέπει να θεωρήσουμε ως βέβαιη τη μερική καταστροφή και λεηλασία της υπαίθρου του νησιού, τόσο προς εκφοβισμό, όσο και για την εξασφάλιση τροφίμων για τον στόλο. Αντίστοιχη τακτική είχε εφαρμόσει ο Barbarossa στην κατάληψη των άλλων νησιών. Στη συνέχεια πολιόρκησε το Κάστρο και έστειλε απεσταλμένους του για να ζητήσουν την παράδοση της πόλης και την φόρου υποταγή του νησιού στον σουλτάνο. Από άλλη πηγή γνωρίζουμε πως επικεφαλής των απεσταλμένων του Barbarossa ήταν ένας Έλληνας από τη Μήλο, ο Μανόλης Κατσαράς, αρχικά έμπιστος άνθρωπος του δούκα της Νάξου, που, όπως φαίνεται, πέρασε στη συνέχεια στην υπηρεσία του Τούρκου ναυάρχου. Το έγγραφο δεν τον αναφέρει ονομαστικά, αλλά δεν πρέπει να υπάρχει αμφιβολία πως επρόκειτο γι' αυτόν.

Δε γνωρίζουμε αν οι απεσταλμένοι του Barbarossa είχαν εντολή να διαπραγματευτούν την παράδοση του νησιού με τον Βενετό ρέκτορα ή απευθείας με τους κατοίκους. Τα κατοπινά Χρονικά κάνουν λόγο για τους κατοίκους, οι οποίοι, λένε, παρέδωσαν τον ρέκτορα δεμένο στους Τούρκους. Δεν πιστεύω πως ο ρέκτορας ήταν διατεθειμένος να παραδώσει το νησί στους Τούρκους αμαχητί και, ακόμα πιο βέβαιο θεωρώ ότι δεν μπορούσε να έχει εξουσιοδότηση από τη Βενετία για κάτι τέτοιο. Ως πιο πιθανή εκδοχή θεωρώ εκείνη σύμφωνα με την οποία ο Μανόλης Καρατζάς απευθύνθηκε στους τρομοκρατημένους κατοίκους και εκείνοι αποφάσισαν την παράδοση του Κάστρου. Πράγματι, χωρίς να γίνεται άμεσα λόγος, φαίνεται πως πραγματοποιήθηκε γενική συνέλευση της Κοινότητας του νησιού, στην οποία συζητήθηκε το θέμα.

Στη συνέλευση αυτή, όπως προκύπτει από τα συμφραζόμενα και όπως ήταν φυσικό εξάλλου, υπήρξε διαίρεση του πληθυσμού και οι κάτοικοι διαπληκτίστηκαν μεταξύ τους, προκειμένου να επιλέξουν ανάμεσα στην παράδοση και την αντίσταση. Ο Zorzi Mudazzo πήρε θέση ανοιχτά υπέρ της αντιστάσεως και κινδύνεψε να κακοποιηθεί για τη στάση του αυτή από κάποιους της αντίθετης παράταξης. Τελικά, υπερίσχυσαν αυτοί οι τελευταίοι και το νησί, για να αποφευχθεί η περαιτέρω σφαγή και λεηλασία, κατέστη φόρου υποτελής στον σουλτάνο (*trovandosi tributario detto luoco del Turco*). Σύμφωνα με βενετικές πηγές, η Τήνος υποχρεώθηκε να καταβάλλει κατ' έτος κεφαλικό φόρο 3.300 δουκάτα ή 5.000 *altm* (τούρκικα χρυσά νομίσματα).

Πηγές απόλυτα αξιόπιστες, συνταγμένες από άτομα που πρέπει να ήταν παρόντα και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην όλη ιστορία, μας πληροφορούν και για τα ακόλουθα. Οι Τούρκοι κατέστρεφαν στο Κάστρο τείχος μήκους 70 βενετικών βημάτων (*passa*) και ένα πύργο (*turrian*). Το επικίνδυνο για την άμυνα του Κάστρου άνοιγμα που δημιουργήθηκε, άρχισε να το επιδιορθώνει ο ρέκτορας Tommaso Cocco (ρέκτορας 1546-1548), αλλά οι εργασίες δεν ολοκληρώθηκαν τότε. Γι' αυτό και η Κοινότητα ζήτησε από την κεντρική κυβέρνηση οικονομική ενίσχυση 500 δουκάτων, προκειμένου να ολοκληρωθεί αυτό το απαραίτητο έργο. Στο ποσό αυτό, συμβούλευαν στην έκθεσή τους, θα ήταν επιβεβλημένο να προστεθούν άλλα 120 δουκάτα που προσέφεραν οι *contadini* της Τήνου, οι οποίοι *hanno havuto la commodità, como por le soe obligation appar*. Από τα παραπάνω, πιστεύω ότι προκύπτει ως αναμφισβήτητο το γεγονός ότι οι Τούρκοι τελικά πολιορκήσαν το Κάστρο, επέφεραν καταστροφές στα τείχη και, προφανώς, σε όλο το νησί.

Ίσως να φαίνεται υπερβολική η ερώτηση, αλλά δεν είναι εξωπραγματική, αφού θα πρέπει να είχαν συζητηθεί τέτοια θέματα στην Πόλη: σε ποιο καθεστώς υπήχθη η Τήνος, αμέσως μετά την κατάληψή της; Ως πιθανότερη απάντηση στο ερώτημα θεωρώ ότι το νησί έμεινε ακέφαλο προσωρινά, με κάποιο μικρό στρατιωτικό σώμα να φρουρεί το Κάστρο και είναι πολύ πιθανό να υπήρξε η σκέψη για ενσωμάτωσή του στο Δουκάτο της Νάξου, ώστε αργότερα να οργανωθεί το *σαντζάκ* των Κυκλάδων. Πάντως, πρέπει να υπήρξε κάποια ελάχιστη και στοιχειώδης οργάνωση, προκειμένου να εισπράττονται οι φόροι, τους οποίους ο Barbarossa απαίτησε σχεδόν αμέσως.

Αυτό επιβεβαιώνεται από ένα άλλο *capitulum* των Τηνίων προς τη βενετική Γερουσία, στη προαναφερθείσα πρεσβεία που έστειλαν στα 1550

προς την Dominante. Η Κοινότητα διαβεβαίωσε τη Γερουσία πως στα 1538, προκειμένου να κατευνάσουν τη μανία του εχθρού (*per schivar l'ira del nemico*), συγκέντρωσαν ένα σεβαστό ποσό από τον πληθυσμό. Ένα μέρος των χρημάτων δόθηκαν στον Barbarossa ως «κεφαλικός φόρος», τον οποίο είχε απαιτήσει και είχε περισσέψει ένα ακόμα σημαντικό ποσό, που προερχόταν από την τακτική φορολογία, την οποία είχε εισπράξει ο ποτέ Domenego Trani, πρώην αντικαταστάτης του κυβερνήτη (του ρέκτορα;) κατά την περίοδο του πολέμου. Οι γραμματείς της Κοινότητας είχαν καταγράψει το ποσό που κατέβαλε ο καθένας ή η κάθε οικογένεια σε ένα βιβλίο, που επονομάστηκε *Το Χαράτσι*. Η Κοινότητα στο αίτημά της ζητούσε να καταβάλλουν την οφειλή τους και όσοι δεν είχαν πληρώσει, λόγω της αναταραχής, και μαζί με το υφιστάμενο ακόμα ποσό, να αντιμετωπιστεί το έξοδο της επισκευής του τείχους. Είναι αξιοπρόσεκτο, πως το συγκεκριμένο κατάστιχο καταβολής του κεφαλικού φόρου και των εισφορών των κατοίκων, βρισκόταν στα χέρια της διοίκησης (Reggimento) της Κρήτης, όπου θα πρέπει να είχε σταλεί στο μεταξú.

Πάντως, η φιλοβενετική ομάδα των κατοίκων δε θεώρησε ότι είχε ηττηθεί οριστικά, αλλά ετοιμαζόταν για την κατάλληλη ευκαιρία, προκειμένου να προβούν σε μια πρωτοφανή και άκρως επικίνδυνη κίνηση: να συλλάβουν την τουρκική φρουρά και να παραδώσουν και πάλι το Κάστρο στους Βενετούς. Οι επικεφαλής τους προφανώς θα φρόντισαν να έχουν εξασφαλίσει τη σύμφωνη γνώμη κάποιων απολύτως έμπιστων αξιωματούχων και προυχόντων. Ίσως η απόφασή τους να εξαρτιόταν και από το γεγονός ότι διαπίστωσαν, κάποια στιγμή, το πόσο μικρή δύναμη διέθεταν οι αντίπαλοί τους και από το γεγονός ότι ο Barbarossa είχε άλλου είδους απασχολήσεις και ενδιαφέροντα.

Έτσι, κάποια μέρα (δεν διευκρινίζεται περισσότερο στο έγγραφο) ο Zorzi Mudazzo και ο Nicolò Stratigi κήρυξαν επανάσταση στο Κάστρο της Τήνου. Έβγαλαν και πάλι τη σημαία με τον Λέοντα του Αγίου Μάρκου και με φωνές και κραυγές κάλεσαν τους κατοίκους να συμπαραταχθούν μαζί τους. Όσοι τους ακολούθησαν συναντήθηκαν στο οίκημα του επισκόπου της Τήνου Αλέξανδρου Scutari (*Scutareno*), προκειμένου να αποφασίσουν εκεί για τις περαιτέρω κινήσεις τους. Ο Zantani διαβεβαίωνει πως η «Κοινότητα» του νησιού αποφάσισε να στείλει στην Κρήτη αντιπροσωπεία που ζητούσε από τις βενετικές αρχές να στείλουν νέα διοίκηση και να αναλάβει τη διακυβέρνηση του νησιού ένας νέος ρέκτορας.

Όπως και έγινε. Νέος ρέκτορας διορίστηκε από τη διοίκηση της Κρή-

της ο Zorzi Duodo, που έφτασε στην Τήνο συνοδευόμενος από κάποιον στρατιωτικό σώμα μισθοφόρων, που ανέλαβε τη φρουρόρηση του Κάστρου και την τήρηση της τάξης. Ένα-δυο χρόνια αργότερα έφτασε στην Τήνο και ο Marcantonio Zantani, με τη διπλή ιδιότητα του προβλεπτή και του συνδίκου, προκειμένου να αναδιοργανώσει και πάλι τη διοίκηση του νησιού, λαμβάνοντας υπόψη του τα νέα δεδομένα.

Όμως, το πέρασμα από την τουρκική στη βενετική διοίκηση δεν υπήρξε απολύτως ειρηνικό. Αμέσως μετά την άφιξη του νέου ρέκτορα εκδηλώθηκε αντεπανάσταση εκ μέρους της φιλοτουρκικής παράταξης, την οποία ο Zantani χαρακτηρίζει ως *contadini*, απ' τους οποίους κάποιος είχε επιχειρήσει να κακοποιήσει τον Mudazzo. Το έγγραφο χαρακτηρίζει την κίνηση αυτή ως *pessima et cattiva novità*. Η «novità», προφανώς, έγκειτο στο γεγονός ότι θέλησε μια άλλη τάξη από την άρχουσα των *cittadini*, να αποφασίσει για το μέλλον του νησιού. Η αντίδραση των χωρικών (δηλ. των κατοίκων των χωριών) δεν πρέπει να ήταν ασήμαντη, αφού χρειάστηκε να στείλουν από το Κάστρο στρατιώτες υπό τον *strenuo* Piero Colono προς επιβολή της τάξης, αλλά όχι και γενικευμένη. Ο Zorzi Mudazzo όχι μόνο κάλυψε από τα προσωπικά του χρήματα τα έξοδα της επιχείρησης, καταβάλλοντας 13 δουκάτα, αλλά τέθηκε και ο ίδιος στη φρουρά του ρέκτορα Zorzi Duodo, προκειμένου να τον περιφρουρήσει από την επιβουλή της αντίπαλης παράταξης.

Τελικά, επικράτησε κατά τρόπο οριστικό η φιλοβενετική μερίδα, η οποία αισθανόταν πλέον πανίσχυρη, σε βαθμό που όταν κατά το έτος 1539 ο Barbarossa έστειλε στην Τήνο μια μοίρα από 5 γαλέρες για να εισπράξει και πάλι τον κεφαλικό φόρο, οι Τήνιοι αρνήθηκαν και οι Τούρκοι περιορίστηκαν μόνο σε φραστικές απειλές εναντίον τους. Την επόμενη χρονιά, η Τήνος αναγνωρίστηκε ως βενετική κτήση εκ μέρους του σουλτανού, κατά τη συνθήκη του 1540.

As έρθουμε τώρα στους πρωταγωνιστές της επανάστασης. Ποιος ήταν ο Zorzi Mudazzo. Η οικογένεια προερχόταν από τους Βενετούς της Κρήτης και κάποιος κλάδος της είχε εγκατασταθεί στην Τήνο και άλλος στη Μύκονο. Στη Μύκονο έλαβαν από τη βενετική κυβέρνηση ως φέουδο κάποιες δημόσιες γαίες, τις οποίες, όμως, ο Τζωρτζής αναγκάστηκε να τις εγκαταλείψει μαζί με όλη του την περιουσία κατά την εισβολή του Barbarossa και αναζήτησε καταφύγιο στην Τήνο, όπου οι συγγενείς του κατοικούσαν στο Κάστρο. Ήταν παντρεμένος, είχε πέντε παιδιά και η σύζυγός του (την οποία το έγγραφο τη χαρακτηρίζει ως νεανικής ακόμα ηλικίας, *giovane*) ήταν έγκυος στο έκτο, προφανώς, παιδί τους.

Όπως συμβαίνει με ορισμένους αντιστασιακούς κάθε εποχής, που ζητούν από το νέο καθεστώς να εξοφλήσει σε είδος την αντιστασιακή τους δράση, έτσι και ο Zorzi Mudazzo: ζήτησε και ανταμείφθηκε από τη βενετική διοίκηση με ένα νέο φέουδο στην Τήνο και μια μόνιμη έμμισθη θέση στο δημόσιο. Για τον σκοπό αυτόν, εξάλλου, είχε συντάξει και την αίτησή του προς τον Zantani, παρακαλώντας να εξετάσει δέκα αυτόπτες μάρτυρες, που μπορούσαν να επιβεβαιώσουν όσα ο ίδιος κατέθετε. Ανάμεσα σ' αυτούς τους μάρτυρες πρώτη θέση κατείχε και ο επίσκοπος της Τήνου Αλέξανδρος Scutari. Από τη κατάθεση αυτών των προσώπων και η οποία ήταν διαρθρωμένη σε κεφάλαια και διαπιστώσεις (*capitula*), ο Zantani εξέδωσε την παρούσα πιστοποίηση/βεβαίωση, την οποία διαφύλαξε η οικογένεια στο αρχείο της και μέσω του επισκόπου Γεωργίου Περπινιάνη (1595-1619), ο οποίος ήταν εγγονός του Zorzi Mudazzo από τη πλευρά της μητέρας του, έφτασε ως εμάς.

Το δεύτερο έγγραφο (II), με ημερομηνία 1 Ιουλίου 1540, αποτελεί απόφαση της βενετικής Γερουσίας με την οποία επικυρώθηκε προγενέστερη απόφαση του Βενετού ναυάρχου Vincenzo Capello, που αποζημίωσε τον κάτοικο του Κάστρου της Τήνου Marcantonio Stratigi για τις σοβαρές ζημιές που είχε υποστεί κατά τη διάρκεια της εισβολής του Barbarossa στην Τήνο. Ο Capello είχε, τότε, παραχωρήσει τη θέση του *baylazo da Thine*, με όλες τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα που της ανήκαν (*con tutti salario, utilità, carici et obbligationi spettanti al detto offitio*), ισοβίως στον συγκεκριμένο πολίτη.

Φαίνεται πως το 1550 ο Marcantonio Stratigi κατείχε ακόμα αυτή τη θέση και, σύμφωνα με όσα κατήγγειλαν οι εκπρόσωποι της Κοινότητας στη Γερουσία σκόπευε να την «κληρονομήσει», μέσω κάποιου άλλου έμμεσου διορισμού, στον σύζυγο της κόρης του, τρίτο γιο του γνωστού Πέτρου Scutari, του οποίου δε γνωρίζουμε το όνομα. Η Γερουσία, τότε, αναγνώρισε το δίκαιο αίτημα των κατοίκων και διέταξε να ακυρωθούν εκείνοι οι διορισμοί και ο Marcantonio Stratigi «του οποίου δεν έθεσε σε αμφισβήτηση την προσφορά...» να επιβραβευτεί λαμβάνοντας οκτώ μισθούς κατ' έτος, από τέσσερα δουκάτα ο καθένας, τα οποία και να προέρχονται από το ταμείο της Πάδοβας.

Το τρίτο έγγραφο (III), με ημερομηνία 13 Ιανουαρίου 1547, αναφέρεται και πάλι στον Zorzi Mudazzo. Πρόκειται για αίτηση προς τη Γερουσία του Zuan Zorzi Muazzo, ώστε να του χορηγηθεί ένα φέουδο

στην Τήνο, σε αντικατάσταση εκείνου που έχασε στη Μύκονο κατά την εισβολή του Barbarossa. Η αίτηση αναφέρει τον αιτούντα με το διπλό όνομα ως Zuan Zorzi και το επίθετό του ως Muazzo. Όμως, το κείμενο δεν αφήνει καμιά αμφιβολία πως πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο με τον Zorzi Mudazzo, στον οποίο αναφέρθηκαν πιο πάνω στο έγγραφο I. Στην αίτησή του ο Mudazzo είχε επισυνάψει και δύο πιστοποιητικά: α) εκείνο του Marcantonio Zantani (το έγγραφο I) και β) ένα ακόμα που έφερε την υπογραφή του τότε βέκτορα της Τήνου Tommaso Cocco, ανάλογου, προφανώς, περιεχομένου.

Ο Mudazzo ζητούσε, σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών και του φέουδου που έχασε στη Μύκονο, ένα άλλο φέουδο στην Τήνο. Φαίνεται πως δεν υπήρχαν διαθέσιμα πρωτύτερα και γι' αυτό, ίσως, καθυστέρησε η απάντηση 7 χρόνια. Πράγματι, η Γερουσία του χορήγησε ένα φέουδο που είχε επιστραφεί στην κρατική διαχείριση και το οποίο, κατά το παρελθόν, το εκμεταλλευόταν κάποιος Achimia. Η επιστροφή του συγκεκριμένου φέουδου στο δημόσιο είχε γίνει με απόφαση του Marcantonio Lippomano (βέκτορας στην Τήνο: 1542-1545).

Για να μη σχηματίσουμε εσφαλμένες εντυπώσεις, πρέπει να σημειώσουμε πως το φέουδο που παραχωρήθηκε στον Mudazzo ήταν ιδιαίτερα μικρό. Τα ετήσια εισοδήματα έφταναν τα 8/10 του δουκάτου και απ' αυτά ο Mudazzo θα έπρεπε να καταβάλλει στο δημόσιο ταμείο και τον φόρο του γημόρου (*zemoro*). Λογικά, θα πρέπει να υποθέσουμε πως ο Mudazzo προσέφερε και στρατιωτικές υπηρεσίες στο δημόσιο, έναντι του φέουδου, όπως εξάλλου και όταν ήταν κάτοικος Μυκόνου.

Ερωτήματα προς διερεύνηση

Τα τρία αυτά έγγραφα ρίχνουν αρκετό φως στην υπόθεση εκείνη που ονομάζω «επανάσταση της Τήνου». Όμως δε μας χαρίζουν την ικανοποίηση να έχουμε πληρότητα ούτε στην περιγραφή των γεγονότων, ούτε και στη δραστηριότητα των πρωταγωνιστών εκείνης της ταραγμένης εποχής, κατά την εφήμερη τουρκική κατοχή. Είναι, λοιπόν, φυσικό, να θέσουμε μερικά ερωτήματα, στα οποία η μελλοντική αρχαιακή έρευνα καλείται να δώσει ικανοποιητικότερες απαντήσεις.

Ένα από τα θέματα που απαιτούν περαιτέρω εξέταση είναι το περιεχόμενο του όρου *contadini*, οι οποίοι τάχθηκαν υπέρ της ενσωμάτωσης του νησιού στην οθωμανική αυτοκρατορία και που αντιπαρατάχθηκαν στους *cittadini*, δηλ. τους κατοίκους της πόλης του Κάστρου. Ο βενετός

προβλεπτής και σύνδικος Marcantonio Zantani δυο φορές χρησιμοποιεί αυτό τον όρο στο έγγραφό του, πάντα σε σχέση με τους φιλικά διακείμενους κατοίκους προς την τουρκική υποταγή και εχθρικά προς τη βενετική παρουσία. Αν δεν κάνω λάθος, αυτή είναι και η πρώτη φορά που συναντούμε τον όρο *contadini* σε έγγραφο αναφερόμενο στην Τήνο.

Προφανώς ο όρος *contadini* χαρακτηρίζει τους κατοίκους των χωριών που αποτελούσαν, στην εποχή που αναφερόμαστε, το δεύτερο συνθετικό της κοινωνίας της Τήνου. Μαζί με τους *cittadini* σχημάτιζαν την *universitas* ή την *communitas* του νησιού. Είναι προφανές ακόμα, πως οι *contadini* δεν ήταν δουλοπάροικοι ή ακτήμονες, αλλά θα πρέπει να τους ταυτίσουμε μάλλον με τους ελεύθερους μικροκτηματίες και καλλιεργητές, είτε σε δικά τους κτήματα είτε σε κτήματα φεουδαρχών και πολιτών στις διάφορες περιοχές του νησιού.

Οι *contadini*, λοιπόν, στην πρώτη φάση εκδηλώθηκαν υπέρ της αποδοχής των όρων του Barbarossa και στη δεύτερη αντεπαναστάτησαν προς την επιλογή των *cittadini*. Και εδώ γίνεται καταληπτό για το πού έγκειται η *pessima et cattiva novità*, για την οποία κάνει λόγο ο Zantani. Στην πρώτη γενική συνέλευση της *Comunità* η απόφαση της πλειονότητας ήταν υπέρ της παραδόσεως. Όταν, όμως, οι *cittadini* επαναστάτησαν, οι *contadini* θέλησαν να επιβάλλουν τη δική τους επιλογή.

Στην επιλογή υπέρ ή κατά των Τούρκων (τόσο στους *contadini* όσο και στους *cittadini*) έπαιξε ρόλο μόνον ο τρόμος από την επικείμενη λεηλασία και σφαγή ή συνέβαλαν η κοινωνική και η θρησκευτική ένταξη; Όλα αυτά, νομίζω πως διαφαίνονται στο θολό τοπίο της Τήνου τη συγκεκριμένη εκείνη στιγμή και πιστεύω ότι το σκεπτικό για τη μια είτε για την άλλη επιλογή των Τηνιακών ήταν ιδιαίτερα σύνθετο. Το απέδειξαν, νομίζω, και τα γεγονότα που ακολούθησαν.

Θα πρέπει ακόμα να διερωτηθούμε για το αν το σύνολο των *contadini* ήταν υπέρ της παράδοσης και υποταγής στους Τούρκους. Στην πρώτη γενική συνέλευση πρέπει να ήταν σημαντικός ο αριθμός των κατοίκων που πήρε απόφαση της παράδοσης, ή, έστω, κατόρθωσαν να δώσουν αυτή την εντύπωση. Πράγματι, στο έγγραφο ο Marcantonio Zantani αποφεύγει να κατηγορήσει για την παράδοση στους Τούρκους μόνο τους *contadini*. Αλλά και όσον αφορά την *pessima et cattiva novità dalli contadini*, δηλ. την αντεπανάσταση, θα πρέπει να διακρίνουμε όχι το σύνολο των κατοίκων των χωριών (που θα ήταν σχεδόν αδύνατο να αντιμετωπιστεί από λιγοστούς στρατιώτες), αλλά μόνο ένα μέρος.

Στην περίπτωση της επανάστασης και της αντεπανάστασης, μπορού-

με να διακρίνουμε θρησκευτικά στοιχεία στην αντιπαράθεση των δύο παρατάξεων; Σίγουρα ναι, αν θεωρήσουμε τη συνάντηση των επαναστατών στο επισκοπικό οίκημα όχι τυχαία, αλλά σκόπιμη. Πάντως, και εδώ τα πράγματα δεν είναι απολύτως ξεκάθαρα. Ο Νικόλαος Στρατήγης ήταν σίγουρα ορθόδοξος. Για τούτο δεν πιστεύω ότι η επανάσταση ή η αντεπανάσταση είχε αποκλειστικά θρησκευτικό χαρακτήρα. Όμως, ο θρησκευτικός (δογματικός) παράγοντας δεν πρέπει να απουσίαζε εξ ολοκλήρου, όπως θα το ομολογήσουν ορισμένοι στη συνέχεια.

Είναι ευρέως γνωστή η προφορική παράδοση που επικρατούσε στην Τήνο για τα γεγονότα του 1538 και την οποία διέσωσε ο γνωστός περιηγητής Joseph Pitton de Tournefort. Επειδή η προφορική αυτή εξιστόρηση απέχει από τα γεγονότα 160 και πλέον έτη, αλλά και επειδή αντιμετωπίζω με σκεπτικισμό και έντονη αμφιβολία τις πληροφορίες του Tournefort που αφορούν την Τήνο, δεν αισθάνομαι ότι μπορώ να αποδεχθώ πλήρως τη διήγηση των πληροφοριοδοτών του ως αντικειμενική, αλλά ότι ενώ κάποια στοιχεία μπορεί όντως να ανάγονται στο 1538, άλλα είναι τελείως άσχετα.

Σύμφωνα με τους πληροφοριοδότες του Joseph Pitton de Tournefort, ο Barbarossa πολιορκήσε το Κάστρο και η πλειονότητα των Τηνιακών εκδηλώθηκε υπέρ της παράδοσης. Όταν, όμως, οι υπερασπιστές του Κάστρου διαπίστωσαν πως οι κάτοικοι μόνο τριών χωριών ήταν υπέρ αυτής της λύσης, έπεσαν πάνω στους πολιορκητές και τους ανάγκασαν να λύσουν την πολιορκία, ενώ τους διαπραγματευτές των Τούρκων τους κατακρήμνισαν από τα τείχη. Τα χωριά για τα οποία γινόταν λόγος ήταν ο Αρνάδος, ο Τριαντάρος και τα Δυο Χωριά (Duo Castelli), τρεις οικισμοί που τους κατοικούσε αποκλειστικά ορθόδοξος πληθυσμός.

Όμως, δε μπορούμε να ταυτίσουμε την τάξη των *contadini* με τον ορθόδοξο πληθυσμό. Μπορεί να ήταν η πλειονότητα των *cittadini* καθολικοί, αλλά δεν ήταν μικρός και ο αριθμός των καθολικών κατοίκων των χωριών, που ασχολούνταν αποκλειστικά με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, πρώην ακτήμονες και πάροικοι. Βρισκόμαστε στα μισά περίπου του 16^{ου} αιώνα και η θρησκευτική μεταρρύθμιση στο νησί, που οδήγησε μεγάλο μέρος του πληθυσμού στην Καθολική Εκκλησία, ήταν ένα γεγονός που είχε συμβεί μόλις πριν από 70-80 χρόνια περίπου και ήταν σχετικά νωπά τα γεγονότα που συνδέονταν μ' αυτήν. Όμως έφταναν ώστε η καθολική κοινότητα να είναι ήδη πλήρως διαμορφωμένη. Είναι λογικό να δεχτούμε πως υφίστατο μια ορισμένη αντιπαλότητα μεταξύ των δυο κοινοτήτων, που εκδηλωνόταν σε κάθε ευκαιρία, φανερά ή κεκαλυμ-

μένα. Τα γεγονότα του 1538 ίσως να αποτέλεσαν και μια σημαντική αφορμή για την εκδήλωσή της.

Χωρίς να θέλω να δημιουργήσω αναγκαστικά κάποιο συσχετισμό γεγονότων που απέχουν μεταξύ τους χρονικά, πρέπει να αναφέρω πως το έτος 1596 οι κάτοικοι των χωριών Αρνάδου και Τριαντάρου αρνήθηκαν να δεχτούν την επίσημη ποιμαντική επίσκεψη που θέλησε να πραγματοποιήσει στις ενορίες τους ο επίσκοπος Γεώργιος Perpignani, εγγονός του Zorzi Mudazzo από τη μητέρα του.

Αλλά και λίγα χρόνια αργότερα, στα 1614, όταν ο Pompeo Ferrari συντάσσει την έκθεσή του για την κατάσταση της Τήνου, σημειώνει στην αρχή του 5^{ου} κεφαλαίου του:

Li habitatori dell'Isola sono di duoi ritti, latino et greco; tre quarti di ritto latino fidelissimi al Serenissimo Dominio et che hanno sempre mantenuta diffesa et anco recuperata l'isola a Sua Serenità; l'altro quarto di ritto greco instabile accresciuto da pochi anni in qua, di gente per lo più delle isole circonvicine et che tiene come si suol dire un piede per parte et sta et ritorna hora in un luogo hora nell'altro, per il che ha certo bisogno per ogni rispetto accuratezza e pensiero, essendo questo negotio di molta conseguenza alla quiete et unione universale.

Πάντως, η προφορική παράδοση που έσωσε ο Tournefort δε βρίσκεται σε απόλυτη συμφωνία με τα έγγραφα στα οποία αναφέρθηκα και ούτε φαίνεται να διασώζει κοινωνικά ή θρησκευτικά στοιχεία. Όσον αφορά την «εκδίχηση» των Βενετών σε βάρος των κατοίκων των τριών οικισμών, πρέπει να πούμε πως η εκδήλωση εκείνη προβλεπόταν από το φεουδαρχικό πρωτόκολλο. Όντως, οι φεουδάρχες ήταν υποχρεωμένοι δύο φορές τον χρόνο να πραγματοποιούν με τα άλογά τους και τις αρματωσιές τους δύο στρατιωτικές επιδείξεις, προκειμένου να ελέγξει ο ρέκτορας την καλή κατάσταση του οπλισμού τους.

Τιμωρούσαν ένα φεουδάρχη για την απουσία του από αυτές τις εκδηλώσεις αρχικά με πρόστιμο και μετά από τρεις απουσίες ο ρέκτορας όφειλε να του αφαιρέσει το φέουδο και να το χορηγήσει σε κάποιον άλλο ή να το προσαρτήσει και πάλι στη χρήση του δημοσίου.

Κλείνοντας τη μικρή αυτή συμβολή στη μεσαιωνική ιστορία της Τήνου, για μια δύσκολη περίοδο στο πάντοτε ταραγμένο Αρχιπέλαγος, θέλω να προσθέσω πως επιβάλλεται να δείξουμε κατανόηση για τη σύγχυση και την αναστάτωση που πρέπει να επικράτησε στο νησί τη συγκεκριμένη εκείνη στιγμή, όταν οι ίδιοι οι κάτοικοι και όχι κάποιος άρχοντας στο όνομά τους, θα έπρεπε να λάβουν μια τόσο σοβαρή και σημαντική απόφαση για την περαιτέρω ιστορική πορεία του τόπου τους.

UNA RIVOLTA RIUSCITA: TINO, 1538

SI POTREBBE PENSARE, E A RAGIONE, che il presente intervento non trovi posto in questo Incontro di Studi, in cui l'interesse dei signori congressisti è focalizzato sull'anniversario degli 800 anni dalla fondazione del «Ducato dell'Egeo», costituito dai Veneziani vassalli dell'Imperatore latino di Costantinopoli. Prima di tutto perché mi riferisco a Tino, un' isola che non appartenne mai al Ducato dell'Egeo, ma anche perché essa seguì un suo differente percorso storico. I fatti dimostrano che tutte le circostanze congiuravano per spingerla verso tale direzione. Ogni volta che Tino veniva coinvolta negli avvenimenti riguardanti le altre isole, accadeva qualcosa che le faceva nuovamente imboccare una strada diversa.

Quest'anno ricorrono non soltanto 800 anni da quando Marco Sanudo e i suoi compagni conquistarono le Cicladi e fondarono i loro staterelli, ma anche il 470esimo anniversario da quando i Turchi abbattono la signoria dei loro discendenti con la famosa impresa del corsaro e ammiraglio Khair-ad-Dīn Barbarossa. In questo mio intervento tratterò degli avvenimenti di quell'anno (1537-1538) che costituisce una data cruciale nella storia del Ducato e quasi della presenza veneziana a Tino. Un anno in cui effettivamente si presentò per l'isola una inattesa occasione storica per intraprendere ancora una volta una sua strada diversa nella storia dell'Egeo.

Come è noto, Tino e Micono divennero possedimenti della Serenissima Repubblica di Venezia nell'anno 1390, alla morte di Giorgio III con il quale la dinastia dei Ghisi si estinse. Furono però pienamente annesse solo nel 1411, dopo molti sforzi degli abitanti. Tino, nei 304 anni di dominazione veneziana (1411-1715) rimase costantemente sotto il governo diretto della Serenissima, con l'unica eccezione di una breve parentesi di pochi mesi, nel corso del 1538. Fu allora che Khair-ad-Dīn Barbarossa, insieme alle altre Cicladi, conquistò anche queste due isole, Micono nel 1537 e Tino nel 1538, annettendole all'Impero Ottomano. E mentre Micono rimase sotto la dominazione turca fino alla rivoluzione nazionale greca del 1821, gli abitanti del Castello di Tino, poco tempo dopo (uno o due mesi), insorsero contro i Turchi e riportarono l'isola sotto il dominio veneziano (1538).

Quella rivolta, avvenimento particolarmente significativo per Tino, peraltro unico nella storia della dominazione turca nell'Egeo, era già nota alla precedente storiografia. Con questo mio studio cercherò di chiarire fatti oscuri e confusi accaduti in quel biennio. Dispongo, infatti, di alcune ulteriori informazioni inedite provenienti dalla «Busta del vescovo Giorgio Perpignani» e da documenti già pubblicati in passato ma fino ad oggi inutilizzati.

Inizio riportando una descrizione piuttosto dettagliata dei fatti, così come si svolsero negli anni 1537-1538, e delle loro conseguenze sulla continuazione del dominio veneziano a Tino.

La conquista turca delle Cicladi (1537-1538)

È da considerare ancora oggi valido ciò che notava nel 1978 Ben Slot a proposito degli avvenimenti con cui iniziò la dominazione turca nelle Cicladi (1537-1538), cioè che essi non sono stati studiati come si dovrebbe e che molti particolari di quei fatti che costituiscono una tappa fondamentale nello sviluppo storico delle isole dell'Arcipelago rimangono ancora sconosciuti. Una ricerca più approfondita aiuterà a risolvere molti dubbi e a colmare alcuni vuoti che continuano anche oggi a generare interrogativi negli studiosi, così da poter interpretare correttamente alcune contraddizioni e informazioni contrastanti fornite dalle fonti note già pubblicate. Colpisce, effettivamente, notare quanto sia confusa l'immagine fornitaci da tali testimonianze su quella vicenda che segnò la storia delle Cicladi. Questa mia breve ricerca si muove esattamente in questa direzione, cioè mira al chiarimento di alcuni dettagli riguardanti il biennio 1537-1538, concentrandosi soprattutto su Tino.

Taccio la estesa e particolareggiata trattazione fatta da William Miller nella sua monumentale opera *Latins in the Levant: A History of Frankish Greece*, e più recentemente da Ben Slot, che ci ha fornito testi di documenti più antichi, ma anche di fonti dimenticate. Devo però menzionare il contributo di Kostas Kerofilas, che ci ha dato la descrizione più ricca degli avvenimenti riguardanti Tino, adoperando tutte le fonti pubblicate precedentemente.

Dagli studi storici citati nasce l'importante constatazione che non disponiamo ancora di una trattazione precisa e comunemente accettata dello svolgersi degli eventi, che ci dia la certezza della sequenza con cui le isole vennero assoggettate da Barbarossa. Veniamo ora ai fatti, così come ce li narrano le fonti a noi note.

Nell'agosto del 1537 il corsaro di origine greca islamizzato Khair-ad-Dīn Barbarossa, che era al comando di una flotta mista turco-algerina,

di ritorno a Costantinopoli dalla sua fallita spedizione contro Corfù allora sotto dominazione veneziana, volle conquistare, per conto del sultano, tutte quelle isole dell'Egeo che erano direttamente controllate dalla Serenissima o costituivano proprietà di famiglie venete, come il Ducato di Nasso. Passando dunque dal Golfo Saronico, s'impadronì di Egina e poi si diresse contro Paro. A quell'epoca l'isola era governata dal veneziano Bernardo Sagredo e la popolazione, incitata da lui, resistette all'invasore. Barbarossa, però, espugnò le tre fortezze, catturò e ridusse in schiavitù gli abitanti più giovani, ne trucidò molti altri e saccheggiò l'isola.

Le notizie sulla tragica sorte di Paro arrivarono ben presto a Nasso (questo era stato d'altronde l'obiettivo del duro trattamento riservato ai Parì dai conquistatori) e così, quando gli inviati di Barbarossa pretesero che il duca Giovanni IV Crispo consegnasse la capitale del Ducato, il duca, terrorizzato, accettò di diventare tributario del sultano per le isole di cui aveva la signoria, cioè Nasso, Milo, Siro e Santorino. Era la soluzione migliore in quel determinato momento. L'11 novembre 1537 firmò l'accordo con cui s'impegnava a versare un tributo annuo di 5000 monete d'oro. In seguito, come sappiamo, le cose andarono diversamente.

Barbarossa ritornò poi indietro e occupò Citno e Ceo da dove passò a Micono saccheggiandola. Micono era appartenuta fino a quel momento a Venezia e insieme a Tino costituiva un'unità amministrativa governata da un rettore. Per andare da Ceo a Micono l'ammiraglio-corsaro passò da Tino, ma non viene riferito alcun tipo di sbarco di truppe o di pirati. Lo scopo di Barbarossa era evidente: terrorizzare gli abitanti di Tino come aveva fatto con quelli di Paro nel caso di Nasso in modo che, sbarcando nell'isola, il terrore producesse risultati immediati. Il Castello di Tino, d'altronde, si trovava a una certa distanza dalle coste in cui avrebbe sbarcato le sue truppe e dunque non sarebbe riuscito ad espugnarlo presto e facilmente. Inoltre l'inverno era alle porte e Barbarossa doveva concludere le operazioni militari in quel periodo e ritornare nella capitale dove i suoi uomini avrebbero svernato. Pertanto Micono, un'isola poco fortificata, era per molti versi la preda più adatta.

A Micono il Barbarossa si dette a saccheggi e asservimenti su scala limitata, perché aveva in programma di ritornarvi l'anno successivo per completarvi l'operazione. Come ho già detto, il capoluogo, che si trovava sulla costa e concentrava il maggior numero di abitanti dell'isola, non disponeva di nessuna fortificazione difensiva che consentisse anche la semplice idea di resistere alle feroci orde di Turchi e pirati. Ma nemmeno il castello dei Ghisi, all'interno dell'isola, costituiva un serio ostacolo alle mire dell'am-

miraglio turco. L'unica possibilità di salvezza per gli isolani era di cercare rifugio nella vicina Tino, presso amici e parenti. Coloro, poi, che ricoprivano anche cariche pubbliche, avrebbero chiesto la protezione delle autorità e delle mura del Castello di quell'isola.

La flotta, poi, prima di oltrepassare lo stretto dei Dardanelli per trascorrere in sicurezza gli ultimi mesi dell'inverno 1537-1538, si fermò a Chio depredandola, mentre nell'Egeo rimasero piccole squadre di velieri per continuare le operazioni piratesche e soddisfare l'equipaggio nella sua sete di sangue e razzie. E così gli Algerini saccheggiarono sfrenatamente Amorgo, Anafe (Nanfio) e, per la seconda volta, Micono.

Ciò che era accaduto durante il primo sbarco degli invasori a Micono, si verificò anche nel secondo. Le famiglie che avevano la possibilità di abbandonare l'isola cercarono nuovamente rifugio a Tino. Tra queste, anche la famiglia di Zorzi Muazzo o Mudazzo, formata da lui, dalla sua giovane sposa incinta e dai loro cinque figli. Furono costretti a lasciare a Micono i loro beni immobili, prendendo con sé il poco che potevano trasportare personalmente.

Agli inizi dell'estate 1538, quando ricominciarono le operazioni di guerra per mare, Barbarossa guidò nuovamente la flotta ottomana nell'Egeo, con l'unico obiettivo di porre definitivamente termine alla supremazia occidentale in quel mare e assoggettare al sultano tutte le isole. Si diresse inizialmente verso le Sporadi Settentrionali (Sciro e Sciato) che erano sotto la dominazione veneziana e le conquistò.

Si volse poi verso le coste di Tino e s'impadronì anche di questa isola, mettendo così fine al dominio veneziano nelle Cicladi. Poco tempo dopo, raccontava una tradizione orale conservata quasi 200 anni dopo i fatti del 1538 da Pitton de Tournefort, gli abitanti di Tino si ribellarono ritornando sotto la protezione e il governo della Serenissima. Tutti queste vicende riguardanti Tino ci erano note fino ad oggi nelle loro linee generali, ma in modo impreciso e confuso, che lascia in ombra i protagonisti e l'esatto svolgimento degli avvenimenti.

La resa di Tino, rivolta e controrivolta (1538)

Mentre la storiografia si è fermata a questo punto, senza procedere oltre, alcuni documenti, quasi contemporanei agli avvenimenti narrati e che possiamo ritenere assolutamente attendibili, vengono a fare luce con particolari sconosciuti sui fatti accaduti a quel tempo nell'isola, ma anche a porre

nuovi interrogativi alla ricerca storica. A questo scopo mi servo di quattro documenti, di cui uno inedito, mentre gli altri tre sono stati pubblicati da Costantinos Sathas ma non utilizzati dagli storici.

Il primo documento (I) che rendo ora noto per la prima volta è particolarmente significativo per la conoscenza dei fatti avvenuti a Tino nel 1538, anche se esso non chiarisce pienamente i nostri legittimi dubbi su queste vicende che costituiscono la prima insurrezione riuscita nell'Egeo, e ciò perché tale documento fu redatto per uno scopo diverso. Si tratta di un certificato rilasciato il 16 gennaio 1540 da *Marcus Antonius Zantani per Serenissimo et Excellentissimo Dominio Venetiarum, Tinarum et Miconarum Provisor et Syndicus*, cioè Provveditore e Sindaco di Tino e Micono, a Zorzi Mudazzo, che proprio in quel momento veniva menzionato come *cittadin di Tine*. Mudazzo aveva chiesto al provveditore di interrogare una serie di testimoni oculari, che conoscevano bene i fatti accaduti due anni prima durante l'incursione di Barbarossa e di raccogliere la loro deposizione. Questi abitanti di Tino avrebbero confermato la partecipazione attiva di Mudazzo ai fatti del 1538. Da questa interrogazione, riportata sommariamente nel documento di Zantani e da quanto ci testimoniano altre fonti, emergono le circostanze che seguono.

Quando rettore di Tino e Micono era Andrea Dolfin, il Barbarossa con la sua flotta era giunto a Tino e vi aveva sbarcato le truppe. Dobbiamo ritenere certa la parziale distruzione e la razzia delle campagne dell'isola, sia a scopo intimidatorio, sia per assicurare le vettovaglie agli equipaggi. Barbarossa aveva applicato la stessa tattica anche nella conquista delle altre isole. In seguito aveva cinto d'assedio il Castello e inviato i suoi rappresentanti per chiedere la resa della città e la sua sottomissione come tributaria del sultano. Sappiamo da un'altra fonte che a capo della delegazione mandata da Barbarossa c'era un Greco di Milo, Manolis Katsaràs, inizialmente uomo di fiducia del duca di Nasso, poi passato, a quanto sembra, al servizio dell'ammiraglio turco. Il documento non lo cita per nome, ma non dovrebbero esserci dubbi che si tratti di lui.

Non sappiamo se gli ambasciatori di Barbarossa avessero ordine di negoziare la resa dell'isola con il rettore veneziano o direttamente con gli abitanti. Le *Cronache* successive parlano degli isolani, i quali, a quanto vi si riferisce, consegnarono ai Turchi il rettore in catene. Non credo che il rettore fosse disposto a consegnare l'isola senza combattere, e ancora più sicuro mi sembra che egli non fosse stato delegato da Venezia ad agire in tal senso. La versione più probabile dei fatti mi sembra quella secondo cui Manolis Katsaràs si sa-

rebbe rivolto agli isolani e quelli, terrorizzati, avrebbero deciso di consegnare il Castello. Ed effettivamente, sebbene non se ne parli direttamente, sembra che si fosse svolta un'assemblea generale della Comunità dell'isola, in cui si discusse il da farsi. In questa assemblea, come risulta dal contesto e com'era d'altronde naturale, si verificò una spaccatura fra i cittadini, divisi tra la resa e la resistenza. Zorzi Mudazzo prese apertamente posizione a favore della resistenza e rischiò per questo di essere percosso da alcuni concittadini dello schieramento opposto. Prevalsero infine questi ultimi, e l'isola, per scongiurare altre stragi e razzie, accettò di diventare tributaria del sultano (*trovandosi tributario detto luoco del Turco*). Secondo fonti veneziane, Tino fu costretta a versare annualmente un testatico di 3.300 ducati o 5.000 *altm* (monete d'oro turche).

Documenti assolutamente fededegni, redatti da persone che dovettero essere presenti e svolgere un ruolo importante nell'intera vicenda, ci informano anche sui fatti che seguirono. I Turchi distrussero nel Castello un muro della lunghezza di 70 *passa* veneziani e un *turrión*. Tommaso Cocco, rettore negli anni 1546-1548, cominciò a riparare la breccia aperta, pericolosa per la difesa della fortezza, ma i lavori non furono mai completati. La Comunità chiese perciò al governo centrale un aiuto economico di 500 ducati per poter portare a compimento quest'opera indispensabile. A tale somma, suggeriva nel suo rapporto, era assolutamente necessario aggiungere altri 120 ducati, che erano stati offerti dai *contadini* di Tino, i quali *hanno havuto la commodità, como por le soe obligation appar*. Da quanto si è detto si evince in modo a mio avviso inconfutabile che i Turchi alla fine assediaron il Castello, arrecarono gravi danni alle mura e, probabilmente, all'intera isola.

Dal momento che la questione dovette certo essere discussa a Costantinopoli, potrebbe forse apparire eccessivo, ma non fuori dalla realtà, chiedersi: che tipo di regime fu imposto a Tino subito dopo la sua conquista? La risposta più probabile è che l'isola rimase provvisoriamente senza governo, con qualche piccolo corpo di guardia sulla fortezza e che si pensasse di annetterla al Ducato di Nasso, in modo che in seguito si costituisse il sangiacco delle Cicladi. Dovette comunque esserci una qualche struttura organizzativa, sia pure minima, che consentisse la riscossione delle imposte immediatamente pretese da Barbarossa.

Ciò viene confermato anche da un altro *capitulum* degli abitanti di Tino al Senato veneziano, nella predetta ambasceria inviata nel 1550 alla Dominante. La Comunità assicurava al Senato che nel 1538, *per schivar l'ira del nemico*, gli isolani avevano raccolto una cifra ragguardevole. Una parte dei denari

erano stati consegnati a Barbarossa come testatico, così come da lui richiesto, ed era avanzata un'altra significativa somma, proveniente dalla tassazione regolare, che era stata riscossa dal *quondam* Domenego Trani, già sostituto del governatore all'epoca della guerra. I segretari della Comunità avevano registrato tutte le somme versate da ciascuno o da ogni famiglia in un libro che venne chiamato *Carazo* (testatico). La Comunità chiedeva che versassero le quote dovute anche coloro che non avevano pagato a causa degli sconvolgimenti avvenuti e che, unendole al denaro già raccolto, si affrontassero le spese per la riparazione del muro. È da notare che questo libro mastro in cui erano registrati i versamenti dei testatici e dei contributi dei cittadini si trovava nelle mani del Reggimento di Creta, dove doveva essere stato inviato nel frattempo.

La fazione filoveneziana, comunque, non ritenne di essere stata sconfitta definitivamente, e si preparò a cogliere l'occasione adatta per compiere una mossa senza precedenti ed estremamente rischiosa: catturare il corpo di guardia turco e consegnare nuovamente la fortezza ai Veneziani. I capi avevano evidentemente avuto cura di assicurarsi l'assenso di alcune autorità e notabili di assoluta fiducia. Forse la loro decisione dipendeva anche dal fatto che, a un certo momento, avevano constatato che la forza dei loro avversari era assai limitata e che Barbarossa aveva volto altrove il suo interesse e le sue mosse.

Così un giorno (nel documento non viene precisato quando) Zorzi Mudazzo e Nicolò Stratigi proclamarono l'insurrezione nella Castello di Tino. Issarono nuovamente il vessillo con il Leone di San Marco e con voci e grida incitarono i concittadini a schierarsi con loro. Quanti li seguirono si incontrarono nella sede del vescovo di Tino Alessandro Scutari (Scutareno) per decidere sulle mosse successive. Zantani assicura che la «Comunità» dell'isola decise di mandare a Creta una delegazione per chiedere alle autorità veneziane l'invio di un rettore incaricato di assumere il governo dell'isola.

E così fu. Il governo di Creta nominò nuovo rettore Zorzi Duodo che giunse a Tino accompagnato da un corpo militare di mercenari, che si assunse il compito di presidiare la fortezza e mantenere l'ordine. Uno o due anni più tardi arrivò a Tino anche Marcantonio Zantani, con il doppio ufficio di provveditore e sindaco, che aveva il compito di riorganizzare la struttura amministrativa dell'isola, tenendo in considerazione la nuova situazione.

La transizione dall'amministrazione turca a quella veneta non fu però del tutto pacifica. Subito dopo l'arrivo del nuovo rettore scoppiò una controinsurrezione da parte dello schieramento filoturco, che Zantani definisce

come *contadini*, alcuni dei quali avevano tentato di percuotere Mudazzo. Il documento caratterizza questa iniziativa come *peissima et cattiva novità*. La «novità», probabilmente, sta nel fatto che un altro ceto sociale, diverso dalla classe dirigente dei *cittadini*, volesse decidere le sorti dell'isola. La reazione degli abitanti dei paesi non dovette essere irrilevante, dal momento che fu necessario inviare dal Castello alcune truppe al comando dello *strenuo* Piero Colono che riportarono la calma, sia pure parzialmente. Zorzi Mudazzo non soltanto fece fronte con suoi denari personali alle spese dell'impresa, versando 13 ducati, ma entrò a far parte egli stesso della guardia del rettore Zorzi Duodo, per difenderlo dalle insidie della fazione avversaria.

Prevalse, infine, in modo definitivo lo schieramento filoveneziano, che si sentiva ormai in una posizione di assoluta superiorità, al punto che quando, nell'anno 1539, Barbarossa inviò a Tino una squadra di cinque galere per riscuotere di nuovo il testatico, gli isolani si rifiutarono di versarlo e i Turchi si limitarono a minacciarli verbalmente. L'anno seguente, Tino fu riconosciuta possedimento veneziano dal sultano con il trattato del 1540.

Veniamo ora ai protagonisti dell'insurrezione. Chi era Zorzi Mudazzo? Discendeva da una famiglia di Veneziani di Creta un cui ramo si era stabilito a Tino e un altro a Micono. Qui il governo veneziano gli aveva assegnato in feudo alcuni terreni pubblici che Zorzi però era stato costretto ad abbandonare insieme a tutti i suoi beni durante l'invasione di Barbarossa, cercando rifugio a Tino, dove i suoi parenti abitavano nel Castello. Era sposato, aveva cinque figli e la moglie (che il documento definisce *giovane*) era incinta, presumibilmente del loro sesto figlio.

Come accade con alcuni resistenti di ogni epoca, che chiedono al nuovo regime di ricompensare in natura la loro azione di resistenza, così fu anche nel caso di Zorzi Mudazzo: chiese all'amministrazione veneziana di elargirgli un nuovo feudo a Tino e un posto remunerato stabile negli uffici pubblici. A questo scopo, d'altronde, aveva stilato anche una richiesta a Zantani, pregandolo di interrogare dieci testimoni oculari, che potevano confermare quanto da lui stesso dichiarato. Fra i testimoni, al primo posto era il vescovo di Tino Alessandro Scutari. Sulla base della deposizione di queste persone, articolata in *capitula*, Zantani rilasciò il certificato/attestato qui riportato, che la famiglia conservò nel suo archivio e che è giunto fino a noi attraverso il vescovo Giorgio Perpignani (1595-1619), nipote di Zorzi Mudazzo per parte di madre.

Il secondo documento (II), datato 1 luglio 1540, è una delibera del Senato veneziano, con cui viene ratificata la precedente decisione dell'ammiraglio

veneto Vincenzo Capello, che aveva risarcito l'abitante del Castello di Tino Marcantonio Stratigi dei gravi danni subiti durante l'incurSIONE di Barbarossa nell'isola con la concessione *del baylazo da Thine*, con tutti gli obblighi e i diritti spettanti a tale carica, vita natural durante, al detto cittadino (*con tutti salario, utilità, carici et obbligazioni spettanti al detto officio*).

Sembra che nel 1550 Marcantonio Stratigi occupasse ancora tale carica e, secondo quanto denunciato al Senato dai rappresentanti della Comunità, egli progettava di «lasciarla in eredità», mediante qualche altra nomina indiretta, al marito della figlia, terzo figlio del noto Pietro Scutari, di cui non conosciamo il nome. Il Senato riconobbe allora la legittima richiesta degli abitanti e ordinò che le nomine venissero annullate e che Stratigi (di cui non venivano messi in dubbio i servigi resi), fosse ricompensato con otto stipendi all'anno, di quattro ducati ciascuno, che dovevano provenire dalle casse di Padova.

Il terzo documento (III), datato 13 gennaio 1547, riguarda di nuovo Zorzi Mudazzo. Si tratta di una richiesta presentata al Senato da Zuan Zorzi Muazzo perché gli venga concesso un feudo a Tino, in sostituzione di quello da lui perso a Micono durante la scorreria di Barbarossa. Il richiedente viene citato con il doppio nome Zuan Zorzi e con il cognome Muazzo. Il testo comunque non lascia alcun dubbio che si tratti dello stesso Zorzi Mudazzo cui si riferisce il documento precedente. Alla sua richiesta Mudazzo aveva allegato due attestati: a) quello di Marcantonio Zantani (primo documento) e b) un altro certificato recante la firma di Tommaso Cocco, rettore di Tino, verosimilmente di analogo contenuto.

Mudazzo chiedeva, in cambio dei servigi resi e del feudo perduto a Micono, un altro feudo a Tino. A quanto pare non dovevano essercene di disponibili prima e per questo, forse, la risposta tardò sette anni. Il Senato gli concesse effettivamente un feudo che era stato restituito all'amministrazione statale e che in passato era stato gestito da un certo Achimia. La restituzione all'amministrazione pubblica del feudo in questione era avvenuta per decisione di Marcantonio Lippomano (rettore di Tino negli anni 1542-1545).

Per non creare false impressioni, si deve precisare che il feudo concesso a Mudazzo era molto piccolo. La rendita annua ammontava agli 8/10 di ducato e da questa cifra Mudazzo doveva versare alle casse dello stato anche l'imposta dello zemoro. È logico presumere che Mudazzo in cambio del feudo rendesse allo stato servigi militari, come d'altronde aveva fatto quando abitava a Micono.

Questioni da approfondire

I tre documenti di cui si è detto fanno sufficientemente luce sulla vicenda che io chiamo «rivolta di Tino». Non ci forniscono, però, una descrizione completa degli avvenimenti, né delle attività dei protagonisti nei turbolenti anni della breve occupazione turca. È logico, dunque, porre alcuni interrogativi, cui le future ricerche d'archivio sono chiamate a dare risposte esaurienti.

Una delle questioni che richiedono un esame più approfondito è il contenuto del termine *contadini*, coloro cioè che si schierarono a favore dell'annessione dell'isola all'impero ottomano, in opposizione ai *cittadini*, cioè gli abitanti del Castello della città. Il provveditore e sindaco veneziano Marcantonio Zantani nel suo documento adopera due volte tale termine, sempre in relazione agli isolani favorevoli alla dominazione turca e ostili alla presenza veneziana. Se non sbaglio, è la prima volta che si incontra il termine «contadini» in un documento riguardante Tino.

Probabilmente esso designa gli abitanti dei paesi che costituivano, negli anni cui ci riferiamo, la seconda componente della società di Tino. Insieme ai *cittadini* formavano la *universitas* o *comunitas* dell'isola. È chiaro, inoltre, che i *contadini* non erano servi della gleba o isolani privi di terre, ma piuttosto piccoli proprietari terrieri liberi e coltivatori, sia in terre di loro proprietà che in poderi di feudatari e cittadini in varie zone dell'isola.

I *contadini*, dunque, inizialmente si pronunciarono a favore dell'accettazione delle condizioni poste da Barbarossa e in un secondo tempo si opposero alla scelta insurrezionale dei *cittadini*. E qui si comprende in che cosa consistesse la *pessima et cattiva novità* cui accenna Marcantonio Zantani. Nella prima assemblea generale della Comunità la decisione della maggioranza era stata a favore della resa. Quando, però, i «cittadini» erano insorti, i «contadini» avevano voluto imporre la propria scelta.

Nella presa di posizione a favore o contro i Turchi (sia dei *contadini* che dei *cittadini*) ebbe un ruolo soltanto la paura di una razzia e una strage incombenti o vi contribuirono anche l'appartenenza sociale e religiosa? Tutti questi fattori, mi pare, traspaiono nel torbido panorama della Tino di quegli anni e ritengo che le considerazioni alla base sia dell'una che dell'altra scelta degli isolani fossero particolarmente complesse. Lo dimostrarono, credo, anche gli avvenimenti che seguirono.

C'è da chiedersi, poi, se la scelta di arrendersi e sottomettersi ai Turchi riguardasse i contadini nella loro totalità. Nella prima assemblea generale

gli abitanti fautori della resa dovettero essere piuttosto numerosi, o almeno questa fu l'impressione che riuscirono a dare. E in effetti Marcantonio Zantani, nel suo scritto, evita di accusare della resa ai Turchi soltanto i *contadini*. Ma per quanto riguarda la *pessima e cattiva novità dalli Contadini*, cioè la controinsurrezione, dovremo metterla in relazione non alla totalità degli abitanti dei paesi (che sarebbe stato quasi impossibile affrontare con pochissimi soldati), ma soltanto a una parte.

Nel caso dell'insurrezione e della controinsurrezione, nel contrapporsi delle due fazioni possiamo distinguere elementi religiosi? Certamente sì, se consideriamo l'incontro dei rivoltosi nel vescovato, non casuale ma intenzionale. Anche qui, comunque, le circostanze non sono del tutto chiare. Nicolò Stratigi era sicuramente ortodosso. Per questo non credo che la rivolta o la controrivolta avessero un carattere esclusivamente religioso. Il fattore religioso (confessionale) non dovette però essere del tutto assente, come alcuni in seguito ammetteranno.

È ampiamente nota la versione tramandata oralmente dei fatti accaduti a Tino nel 1538 che ci è pervenuta grazie al famoso viaggiatore Joseph Pitton de Tournefort. Poiché fra tale racconto orale e i fatti avvenuti intercorrono più di 160 anni e poiché affronto con un certo scetticismo e una certa perplessità le notizie forniteci da Tournefort su Tino, non me la sento di accettare in pieno come imparziale il racconto dei suoi informatori e ritengo che, mentre alcuni dati possono effettivamente risalire al 1538, altri sono invece completamente incongrui.

Secondo gli informatori di J. Pitton de Tournefort, Barbarossa cinse d'assedio il Castello e la maggioranza degli abitanti di Tino si pronunciò a favore della resa. Quando, però, i difensori della fortezza constatarono che soltanto gli abitanti di tre paesi erano a favore di tale soluzione, si lanciarono sugli assediati costringendoli a togliere l'assedio e poi precipitarono giù dalle mura i negozianti inviati da Barbarossa. I tre paesi in questione erano Arnados, Triandaros e Due Castelli, abitati esclusivamente da ortodossi.

Non possiamo però identificare la classe dei *contadini* con la popolazione ortodossa. La maggioranza dei *cittadini* potevano anche essere cattolici, ma non erano pochi anche gli abitanti cattolici dei paesi, che, un tempo privi di terre e servi della gleba, si occupavano esclusivamente di agricoltura e allevamento di bestiame. Siamo circa alla metà del 16° secolo e la riforma religiosa che portò gran parte della popolazione isolana in seno alla Chiesa Cattolica risaliva ad appena 70-80 anni prima e i fatti che ad essa erano collegati erano ancora piuttosto recenti. Sufficienti però a che la comunità

cattolica fosse già pienamente costituita. È logico ammettere l'esistenza di una certa rivalità fra le due comunità, che si manifestava ad ogni occasione, in maniera più o meno palese. Gli avvenimenti del 1538 costituirono forse un pretesto perché esplodesse.

Senza voler mettere necessariamente in relazione fatti cronologicamente distanti fra loro, devo però ricordare che nell'anno 1596 gli abitanti dei paesi Arnado e Triandaro si rifiutarono di ricevere la visita pastorale ufficiale che volle compiere nelle parrocchie il vescovo Giorgio Perpignani, nipote di Zorzi Mudazzo per parte di madre.

Ma anche pochi anni più tardi, nel 1614, quando Pompeo Ferrari stila il suo rapporto sulla situazione dell'isola di Tino, annota all'inizio del 5° capitolo:

Li habitatori dell'Isola sono di duoi ritti, latino et greco; tre quarti di ritto latino fidelissimi al Serenissimo Dominio et che hanno sempre mantenuta difesa et anco recuperata l'isola a Sua Serenità; l'altro quarto di ritto greco instabile accresciuto da pochi anni in qua, di gente per lo più delle isole circonvicine et che tiene come si suol dire un piede per parte et sta et ritorna hora in un luogo hora nell'altro, per il che ha certo bisogno per ogni rispetto accuratezza e pensiero, essendo questo negotio di molta conseguenza alla quiete et unione universale.

La testimonianza orale riportata da Tournefort non concorda pienamente, comunque, con i documenti da me citati, né sembra conservarci dati di tipo sociale o religioso. Quanto poi alla «vendetta» dei Veneziani sugli abitanti dei tre paesi, dobbiamo dire che quella manifestazione era prevista dal protocollo feudale. I feudatari, in effetti, erano tenuti ad effettuare due volte all'anno due parate militari con i loro cavalli e armamenti, in modo che il rettore potesse controllarne le buone condizioni.

Il feudatario che si fosse assentato da queste manifestazioni veniva punito inizialmente con una multa e dopo tre assenze il rettore doveva alienargli il feudo concedendolo a qualcun altro o annettendolo nuovamente al demanio.

Concludendo questo piccolo contributo alla storia medievale di Tino, riguardante un periodo difficile del turbolento Arcipelago, vorrei aggiungere che è doveroso da parte nostra mostrare una certa comprensione per la confusione e lo sconvolgimento che dovettero regnare nell'isola in quel frangente, in cui gli abitanti stessi e non qualche principe in loro nome avrebbero dovuto prendere una decisione così grave e determinante per la futura storia del loro paese.

ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ / I DOCUMENTI

I

1540, 16 ianuarii

(*Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Τήνου*, κώδ. 1, φφ. 223r - 225r
Archivio del Vescovato Cattolico di Tino, cod. 1, ff. 223r - 225r)

Fede fatta al avo materno del vescovo

Nos Marcus Antonius Zantani

per Serenissimo et (f. 223r) Eccellentissimo Dominio Venetiarum,
Tinarum et Miconarum provisor et syndicus.

Havendone con instantia richiesta il fidelissimo della prelibata Illustrissima Serenissima Signoria messer Zorzi Mudazzo cittadin di Tine, che possiamo accertare una sua supplica capitolata, sopra quelli capitoli, far examinar alquanti testimonii degni di fede, acciò con verità possa mostrare e far chiaro ciascuno di tal fedeltà per lui mostrata in queste occorrenze di guerre.

Noi veramente parendoci così il dovere che tal honesta richiesta non debba esser ripudiata, acceptassimo detta sua supplica, et subseguenter in presenza nostra fecimo examinar alquanti testimonii per il detto, delli quali clare vien certificato detto supplicante nel tempo del dominio di Andrea Dolfin, fu rettor in questo loco, ch'essendo venuti alcuni ambasciatori di Barbarossa, qual era con l'armata (f. 223v) in quest'isola per farla tributaria del Turco, il predetto supplicante da buon servitor exortava tutti alta voce, che non dovessero sottomettersi a tal giogo, ma restar con buon animo sott'il felicissimo vessillo veneto. Et tanto fu il suo exortare circa ciò, che se non fosse stato advertito, da un contadino ostinato qual d'altra opinione si trovava, da lui saria maltratatto. Non però si mosse dal suo buon animo et proposito, ma semper perseverando da bene in melius.

Itaque trovandosi tributario detto luoco del Turco un giorno con il meser Nicolò Stratigi fidelissimo del predetto dominio, sopra la piazza di questo luoco con fervente animo da buon e fedele servitore, ut saepius dictum est, levò in alto il vessillo del gloriosissimo San Marco, dicendo a tutti quelli che saranno fidelissimi del prelibato inclito dominio vengano alla casa del

reverendissimo monsignor Alessandro Scutareno episcopo del detto luogo di Tine.

Il che fu causa che (f. 224r) immediate questa Comunità mando suoi messi al clarissimo Reggimento di Candia di richiedere et supplicare, che Sue Signorie gli dessero il rettore per governo di questo luoco a nome dell' Illustrissimo Dominio Veneto.

Et essendo venuto a tal governo messer Zorzi Duodo, doppo il ricever il detto governo fu fatta una pessima et cattiva novità dalli contadini di questo luogo per privare il predetto Illustrissimo Dominio Veneto. Il predetto supplicante die noctuque non si sparagnò si per custodire questo luoco et etiam alla tutela del prelibato domino Zorzi tunc rettore de qui.

Et ulterius essendo mandati de qui alquanti soldati capitano il strenuo Piero Colono per causa di tal pessima novità, per intratenimento delli quali esso supplicante esborso ducati 13 non ostante la sua povertà, et carico della sua numerosa famiglia, con il numero dei figlioli cinque, con moglie giovane et al presente gravida. Questi ducati ha liberamente (f. 224v) donati alla Sua Serenissima Signoria come dixit, e ne pare nota negli atti di detto domino Zorzi Duodo da noi vista, et letta, non obstante ancora ch'egli sia restato povero, per esser privato di tutte l'entrate si trovava avere a Micone, isola dishabitata per causa di essa armata. Le quali cose essendone state ut supra dictum est per detti diecci testimonii constanti, et etiam per depositione di mano propria dell'antedetto illustrissimo domino Alessandro episcopo affirmante, da noi et vista et letta et insuper vedendo noi oculate et viste le opere quotidiane, et fatiche con fervore, zelo, et buon animo fatte per detto messer Zorzi supplicante, per nostro ordine operate sin dal primo giorno che a questo governo applicassimo sin a questo continuato, promettendomi di non mancar di futuro.

Non possiamo far di meno così l'equità (f. 225r) prevendendone, che dir esso messer Zorzi esser degno et meritamente meritevole d'esser abbracciato dal presente Illustrissimo Dominio Veneto, al quale supplicante raccomandiamo.

In quorum fidem has fieri iussimus, et divi Marci impressione muniri cum subscriptione nostra.

Datum ibidem ex edibus nostris, 16, ianuarii 1540.

Marcus Antonius Zantani provisor, et sindicus, manu propria subscripsi.

Ego Paulus Savognanus de Rodegno, cancellarius, per coadiutorem nostrum ex actis cancellarie in ipsam formam scripsi feci.

In quorum fidem me subscripsi mandatu sigilavi.

glia, per esser il tutto aperto. Per tanto quel suo fidelissimo populo supplica sia contenta far provision, sia mandato al meno ducati 500 over quello gli parerà, acciò che apresso il denaro promesso da quelli contadini che hanno havuto la commodità, como per le soe obligation appar, che sono ducati 120, si possa finir tal opera principiata, ad effetto, che quel fidelissimo populo sicuramente possa viver sotto la felice ombra della Sublimità Vostra, et similiter provedergli di monition, et artegliarie, essendo loco di non poca importanza.

Ad nonum respondetur. Che si commetterà alli proveditori nostri sopra le fortezze, che debbano mandar al rettor di quel luogo ducati cento, da esser spesi come nel capitolo si contien, et gli faremo etiam proveder delle monition et artegliarie necessarie.

De parte 21 De non 0 Non sinceri 0

Decimo. Che al tempo della guerra prossima passata per schivar l'ira del nemico, è sta scosso da tutto il popolo una bona summa di denaro, parte della qual è sta attribuita al nemico, come per il libro chiamato del carazo esistente apresso il clarissimo Regimento di Creta appare. Però supplicamo la Serenità Vostra sia contenta scriver a quel clarissimo Regimento che debba mandar il detto libro al clarissimo nostro rettor, over la copia, acciò si possa veder li conti, et scoder il restante da quelli, i quali hanno havuto simil manico, che saria una bona parte di denaro, et similiter quelli i quali hanno havuto il manizo delli beni, robe, sede, debitori, et altro del quondam Domenego Trani, olim sostituto governor al tempo delle guerre de inimici, habbino a dar conto del tutto, ita che ogni cosa sia attribuita et applicata a beneficio della detta fabrica, acciò che tra li denari darà la Sublimità Vostra, et quelli per noi promessi, et che si scoderà ut supra, si possa finir la fabrica principiata.

Ad Decimum respondetur. Che per convenienti rispetti non ne par di deliberar altro.

De parte 19 De non 0 Non sinceri 1

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

ΠΗΓΕΣ / FONTI

- Π. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων δουκών του Αιγαίου πελάγους (1438-1565). Ιωσήφ Νάκης Ιουδαίος δουξ του Αιγαίου πελάγους (1566-1579). Το σαντζάκ των νήσων Νάξου, Ανδρου, Πάρου, Σαντορήνης, Μήλου, Σύρας (1579-1621)*, Ερμούπολη 1924, (φωτομηχανική ανατύπωση / ristampa anastatica, Αθήνα 1985).
- C. N. Sathas, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, IV Paris 1882, VIII, Paris 1888.

ΜΕΛΕΤΕΣ / STUDI

- K. Καιροφύλας, *Ιστορικά σελίδες Τήνου. Φραγκοκρατία - Βενετοκρατία - Τουρκοκρατία, 1207-1821*, Αθήναι 1930.
- W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, ελληνική μετάφραση / traduzione greca di Σ. Π. Λάμπρος, I-II, Αθήνα 1909.
- A. Παπαδιά-Λάλα, «Η Τήνος κατά την περίοδο της βενετοκρατίας», στο / in *Τήνος, Ιστορία και Πολιτισμός*, I, Τήνος 2005.
- Δ. Πασχάλης, «Η τουρκική κατάκτηση των Κυκλάδων», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 1 (1965), 215-233.
- B. J. Slot, «Η τουρκική κατάκτηση των Κυκλάδων, 1537-1538», *Κιμωλικά* 8 (1978), 61-88.
- X. Τσικριτσή-Κατσανάκη, «Το κρητικό επώνυμο Μουδάτσος-Μουάτσος, Μοδάτσος-Μοάτσος», *Αμάλθεια* 7/27 (Απρίλιος-Ιούνιος 1976), 147-153.
- M. Φώσκολος, «Η Τήνος απ' την Γκιζοκρατία στη Βενετοκρατία (1390-1411)», *Τηνιακά Ανάλεκτα* 4 (2000), 137-171.
- M. Φώσκολος, «Οι απαρχές της Καθολικής Εκκλησίας στην Τήνο», *Anno Domini* 2 (2006), 281-299.
- A. Φλωράκης, *Οικόσημα Τήνου*, Αθήνα 2001.
- I. Ψαράς, *Η βενετοκρατία στην Τήνο την εποχή του Κρητικού Πολέμου (1645-1669)*, Θεσσαλονίκη 1985.
- E. Armao, *Venezia in Oriente. La «Relatione dell'Isola et Città di Tine» di Pompeo Ferrari Gentil'huomo piacentino*, Roma 1938.
- Ch. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin 1873.

- D. Jacoby, *La féodalité en Grece médiévale. Les Assises de Romanie*, Paris - La Haye 1971.
- V. Lamansky, *Secrets d' Etat de Venise*, St-Petersbourg 1884.
- J. Pitton de Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του Αρχιπελάγους 1700-1702*, Ηράκλειο 2003.
- B. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c.1500-1718*, I-II, Leiden 1982.

Η ΝΑΞΟΣ, ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟ ΒΕΝΕΤΟΤΟΥΡΚΙΚΟ ΠΟΛΕΜΟ
(1570-1573)

ΤΟ 1566, ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ του τούρκου ναυάρχου Πιαλή πασά στο Αιγαίο, ολοκληρώθηκε η κατάληψη και των τελευταίων υπολειμμάτων της λατινοκρατίας στις Κυκλάδες. Το μόνο νησί της περιοχής που παρέμενε ακόμη κάτω από τον βενετικό έλεγχο ήταν η Τήνος.

Τα αμέσως επόμενα χρόνια, ωστόσο, ο τουρκικός έλεγχος στις Κυκλάδες δεν θα είναι άμεσος. Ο Εβραίος μεγαλέμπορος της εποχής Ιωσήφ Νάζης, εκμεταλλευόμενος τη γνωριμία του με τον σουλτάνο Σελίμ Β', τον έπεισε να του παραχωρήσει την εκμετάλλευση των δεκαπέντε σπουδαιότερων νησιών του κεντρικού Αιγαίου. Έναντι της παραχώρησης του τίτλου του δούκα υποχρεώθηκε να καταβάλει πάνω από 14.000 δουκάτα.

Ο Ιωσήφ Νάζης δεν εγκαταστάθηκε στις Κυκλάδες. Αμφίβολο εξακολουθεί να παραμένει και αν ποτέ τις επισκέφθηκε. Τις οικονομικές υποθέσεις του δουκάτου του κατεύθυνε από την Κωνσταντινούπολη, όπου ζούσε, δραστηριοποιούμενος προς διάφορες κατευθύνσεις. Για να διαθέτει μια εποπτεία του χώρου, όρισε ως τοποτηρητή του τον ισπανό νομικό Francesco Coronello, ο τρόπος διοίκησης του οποίου δεν δημιούργησε σοβαρά προβλήματα. Ιδιαίτερα καλή εντύπωση γι' αυτόν είχαν οι καθολικοί κάτοικοι των νησιών.

Στην ισπανική αυλή ωστόσο, το ίδιο χρονικό διάστημα, επικρατούσε ένα διαφορετικό κλίμα. Συνωμοτικά σχέδια που εκπονούνταν για την επέμβαση στα πράγματα της ελληνικής χερσονήσου προέβλεπαν, μεταξύ των άλλων, την προσέγγιση του Ιωσήφ Νάζη (João Miquez). Ο ρόλος του, προς την άλλοτε πατρίδα του, είχε αρχίσει να γίνεται ιδιαίτερα ενοχλητικός. Για το ζήτημα, ο σχεδιασμός του Κερκυραίου Ιωάννη Βάρελη, ήταν συγκεκριμένος. Ο Εβραίος σύμβουλος του τούρκου σουλτάνου έπρεπε να βολιδοσκοπηθεί αν ήταν διατεθειμένος να επιστρέψει στη χριστιανική πίστη, όπως ισχυρίζονταν κάποιοι ότι ήθελε να κάνει. Σε περίπτωση αρνητικής απάντησής του, χρειαζόταν να εξουδετερωθεί, με οποιονδήποτε τρόπο. Για να πραγματοποιήσει ο Ιωάννης Βάρελης το

σχέδιό του, ήταν διατεθειμένος να αναζητήσει τον Ιωσήφ Νάτζ ακόμα και στη Νάξο, όπου, σύμφωνα με τη φημολογία που υπήρχε, σκόπευε να μεταφέρει την έδρα του ως δούκας του Αρχιεπαρχαγίου.

Εντυπωσιασμένη από το σχέδιο που είχε υποβληθεί η ισπανική κυβέρνηση το ενέκρινε στο σύνολό του. Για την υλοποίησή του αναχώρησε από τη Σικελία στις 14 Ιανουαρίου 1570 ο Ιωάννης Βάρελης με κατεύθυνση την Κρήτη. Συνοδευόταν από τον Ροδίτη ιερέα Ιωάννη Ακκίδα, που το ίδιο χρονικό διάστημα κατέστρωνε για λογαριασμό των Ισπανών ένα σχέδιο παραπλήσιο με το δικό του.

Δεν είχε ακόμη εδραιωθεί το νέο καθεστώς στις Κυκλάδες όταν η έκρηξη του Τέταρτου Βενετοτουρκικού Πολέμου δημιούργησε νέα δεδομένα για την ευαίσθητη αυτή περιοχή του Αιγαίου. Τη φορά αυτή, κύριος στόχος της τουρκικής επιθετικότητας, ήταν η Κύπρος. Ένθερμος υποστηρικτής της επίθεσης εναντίον του νησιού ήταν ο Ιωσήφ Νάτζης, που μετά την επικράτησή του στο Αιγαίο, ήθελε να αποκτήσει νέα πηγή εσόδων. Για τον λόγο αυτό και εξωθούσε τον σουλτάνο Σελίμ Β΄ υπέρ της ανάληψης στρατιωτικής δράσης.

Στις 17 Απριλίου 1570 αναχώρησε από την Κωνσταντινούπολη ένα μικρό τμήμα του οθωμανικού στόλου, κάτω από την ηγεσία του Πιαλή πασά, με κατεύθυνση την Κύπρο. Παρεκκλίνοντας από την πορεία του, προσπάθησε να καταλάβει, χωρίς όμως επιτυχία, την Τήνο. Εμπνευστής και κύριος συνεργάτης του Πιαλή πασά στην επιχείρηση, ήταν ο ισπανός κυβερνήτης της Νάξου Francesco Coronello. Ύστερα από αυτή την εξέλιξη, ο τουρκικός στόλος αποσύρθηκε στη Χαλκίδα, προκειμένου να ανασυνταχθεί. Ύστερα από λίγες μέρες, ακολούθησε νέα έξοδος τουρκικών πλοίων από την Κωνσταντινούπολη. Τα δύο τμήματα του στόλου ενώθηκαν στη Ρόδο και συνέχισαν την πορεία τους προς ανατολάς. Στα τέλη Ιουνίου, οι τουρκικές δυνάμεις, ενισχυμένες από νέα χερσαία στρατεύματα της Καραμανίας, επιχείρησαν τις πρώτες αποβάσεις τους στις νοτιοανατολικές ακτές της Κύπρου. Σύντομα εδραιώθηκαν στην περιοχή και έφτασαν ως τη Λευκωσία, την πολιορκία της οποίας ξεκίνησαν στις 26 Ιουλίου.

Μέσα σε αυτά τα νέα δεδομένα, προσπάθησαν να κινηθούν οι Ιωάννης Βάρελης και Ιωάννης Ακκίδας, το συνωμοτικό σχέδιο των οποίων είχε ξεπεραστεί από τις εξελίξεις. Το ταξίδι τους στην Κωνσταντινούπολη, όπου θα συναντούσαν τους συνεργάτες τους, δεν μπορούσε πλέον να πραγματοποιηθεί εξαιτίας του πολέμου. Έτσι, αλλάζοντας τακτική, κατευθύνθηκαν προς τη Νάξο. Εκεί, φιλοδοξούσαν να συναντήσουν τον

Ιωσήφ Νάζη, και να τον εξουδετερώσουν. Ο τελευταίος, σύμφωνα με πληροφορίες που είχαν διαδοθεί, επρόκειτο τότε να επισκεφθεί το νησί και να αναλάβει τη διοίκηση του δουκάτου του. Πολύ γρήγορα, ωστόσο, οι φήμες αποδείχτηκαν ψευδείς. Ύστερα από αυτό οι δύο συνωμότες αναχώρησαν άπρακτοι για την Κρήτη.

Οι ναυτικές επιχειρήσεις των Βενετών στο Αιγαίο

Ο μεθοδικός τρόπος, με τον οποίο κινήθηκαν εκείνο το διάστημα οι Τούρκοι, αιφνιδίασε τη Βενετία. Μέσα σε ένα κλίμα έντασης οι αρχές της πόλης γίνονταν αποδέκτες των πιο ευφάνταστων σεναρίων. Ο χρόνος ωστόσο που είχαν στη διάθεσή τους για να αξιολογήσουν τη βασιμότητά τους ήταν ελάχιστος. Σε σύντομο χρονικό διάστημα έπρεπε να αντιδράσουν ώστε να μην τους υπερκεράσουν οι εξελίξεις. Οποιαδήποτε καθυστέρηση στη λήψη απόφασης μπορούσε να αποβεί μοιραία.

Στις αρχές Ιουλίου του 1570, μέσω του βενετικού κατασκοπευτικού δικτύου που είχε απλωθεί σε όλα σχεδόν τα νησιά του Αιγαίου, έφθασε στην Κωνσταντινούπολη η πληροφορία πως ο καπετάνιος της Μυκόνου Ιωάννης Καλδόρας (Zanin Caldora) διατηρούσε μυστικές επαφές με τον Ιωσήφ Νάζη. Όπως μάλιστα υποστηριζόταν, τον παρακινούσε να επιτεθεί εναντίον της Τήνου, χρησιμοποιώντας τις γαλέρες του Πιαλή πασά. Ο βάιλος Marcantonio Barbaro ενημέρωσε στις 8 Ιουλίου τις βενετικές αρχές της Κρήτης. Εκείνες, με τη σειρά τους, έγραψαν στη Βενετία. Το Συμβούλιο των Δέκα (Consiglio dei Dieci), που επιλαμβανόταν ανάλογων περιπτώσεων, ασχολήθηκε στις 19 Αυγούστου με το θέμα. Οι πληροφορίες που υπήρχαν ήταν ανησυχητικές. Οι τουρκικές προθέσεις για την Τήνο, άλλωστε, είχαν διαφανεί λίγους μήνες πριν. Τη φορά αυτή ωστόσο, ήταν μεγάλος ο κίνδυνος να περιέλθει το νησί στα τουρκικά χέρια, για ένα λόγο. Δεν υπήρχε καλύτερος γνώστης των αμυντικών αδυναμιών του από τον Ιωάννη Καλδόρα, αφού λίγο καιρό πριν υπηρέτούσε σε αυτό ως πυροβολητής.

Ο διοικητής του βενετικού στόλου Sebastiano Venier, που ναυλοχούσε στην Κρήτη, δεν περίμενε τις διαταγές των ανωτέρων του. Στο πολεμικό συμβούλιο, που συγκλήθηκε, εξετάστηκαν οι τρόποι αντίδρασης στον διαφαινόμενο κίνδυνο. Διατυπώθηκαν δύο απόψεις. Άλλοι, υποστήριζαν ότι ο βενετικός στόλος έπρεπε να προχωρήσει βόρεια της Τήνου, και να φτάσει ως τα Δαρδανέλια. Με τις επιθέσεις του στα τουρκικά παράλια και τα νησιά του βορειανατολικού Αιγαίου θα κατάφερε καιρό πλήγμα

στον αντίπαλό του, εξασφαλίζοντας παράλληλα ανθρώπινο δυναμικό για τις ανάγκες του στόλου. Άλλοι, ωστόσο, ήταν αρνητικοί απέναντι σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Η άποψή τους τελικά υπερίσχυσε. Κατά τη γνώμη των περισσότερων βενετών αξιωματούχων προείχε η υπεράσπιση της Τήνου, με οποιοδήποτε τίμημα, αντί της άσκοπης περιπλάνησης του βενετικού στόλου στο Αιγαίο, που μόνο κούραση θα επέφερε στα ήδη ταλαιπωρημένα πληρώματα.

Με αυτή την προοπτική οι Sebastiano Venier, Marco Querini και Antonio Canale στις 5 Αυγούστου 1570 αναχώρησαν με τρεις γαλέρες από την Κρήτη. Κατά την πορεία τους όμως προς την Τήνο συνάντησαν θαλασσοταραχή και για να αποφύγουν τους δυνατούς ανέμους υποχρεώθηκαν να αράξουν κοντά στη Νάξο. Τη νύχτα, ορισμένοι έλληνες κάτοικοι, επισκέφθηκαν τους διοικητές του βενετικού στόλου και τους πρότειναν να αποβιβάσουν τα πληρώματά τους και να καταλάβουν το νησί. Από τη στιγμή που είχε εξασφαλιστεί η βοήθεια των ντόπιων η απόφαση υπήρξε άμεση.

Στις 7 Αυγούστου, τα ξημερώματα, ο μικρός βενετικός στόλος κατευθύνθηκε προς το δυτικό άκρο της Νάξου και προσορμίστηκε στον όρμο της Στυλίδας (Stelida). Στον σημερινό κόλπο του Αγίου Γεωργίου αποβιβάστηκαν γύρω στους 150 με 200 άνδρες και ειδοποιήθηκαν οι κάτοικοι της Χώρας να τους βοηθήσουν να κυριεύσουν το κάστρο. Οι Έλληνες ανταποκρίθηκαν γρήγορα, τους πρόσφεραν τα κλειδιά του κάστρου, άνοιξαν τις πόρτες του και ύψωσαν τη σημαία του Αγίου Μάρκου. Ο κυβερνήτης του νησιού Francesco Coronello κατόρθωσε να δραπετεύσει.

Το κλίμα που κυριάρχησε τις αμέσως επόμενες ώρες σε όλο το νησί ήταν θριαμβευτικό. Οι Βενετοί, εκτιμώντας τη βοήθεια που είχαν προσφέρει οι κάτοικοι, υποσχέθηκαν ότι θα σεβαστούν τις περιουσίες τους. Περιορίστηκαν να συλλάβουν 28 Εβραίους (17 άνδρες και 11 γυναίκες) και όσους Τούρκους κατάφεραν να εντοπίσουν. Η σύλληψη των Εβραίων πρέπει να συσχετιστεί με το γενικότερο αντιεβραϊκό κλίμα που κυριαρχούσε τότε στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές εξαιτίας της στάσης που φερόταν ότι τηρούσε ο Ιωσήφ Νάζης.

Την ίδια μέρα ο Sebastiano Venier έδωσε εντολή να μαζευτούν οι κάτοικοι της Νάξου στην εκκλησία. Στη συγκέντρωση που πραγματοποιήθηκε, τους ζήτησε να αποδεχτούν επίσημα τη βενετική εξουσία. Ως προσωρινό εκπρόσωπό της και δικαστή (*jurisdicente*), όρισε τον αδελφό του τελευταίου δούκα Ιακώβου Δ' Κρίσπου (Giacomo Crispo), μέχρις ότου αποφασιζόταν ο οριστικός τρόπος διοίκησης της Νάξου. Με τις

αλλαγές αυτές συμφώνησε ο ελληνικός πληθυσμός του νησιού. Το μόνο που περιορίστηκε να ζητήσει ήταν εγγυήσεις για την τοπική αυτονομία, στρατιωτική ενίσχυση για την αντιμετώπιση των τουρκικών επιθέσεων και διαβεβαιώσεις πως δεν θα υποχρεωνόταν να στρατολογηθεί ούτε θα δεχόταν άλλες πιέσεις από τους Βενετούς. Ο Sebastiano Venier αποδέχτηκε τα αιτήματα. Δεν φάνηκε ωστόσο διατεθειμένος να αφήσει στο νησί στρατιωτικές δυνάμεις για την απόκρουση τυχόν τουρκικής επίθεσης. Στις γαλέρες που τον συνόδευαν, επέβαιναν οι απολύτως απαραίτητοι για τις ναυτικές επιχειρήσεις άνδρες, και δεν μπορούσε να μειωθεί ο αριθμός τους. Για να διασκεδάσει τους φόβους των κατοίκων σχετικά με τη συμπεριφορά των πληρωμάτων του βενετικού στόλου, υπέγραψε και παρέδωσε στους εκπροσώπους τους πιστοποιητικά (*patente*), με τα οποία τους αναγνώριζε ως νόμιμους υπηκόους και προστατευόμενους της Βενετίας.

Αποχωρώντας από τη Νάξο οι βενετικές γαλέρες κατευθύνθηκαν, στις 8 ή 9 Αυγούστου, προς την Πάρο. Καθώς δεν συνάντησαν σοβαρή αντίσταση έγιναν εύκολα κύριοι του νησιού. Στη διοίκησή του, τοποθέτησαν ένα πρόσωπο ως *governator et bailo*, ο οποίος θα εκπροσωπούσε τη βενετική εξουσία. Στις 10 Αυγούστου, αφού συγγέντρωσαν εκατό άνδρες για τις ανάγκες του στόλου, αναχώρησαν για την Τήνο.

Είχε πλησιάσει στην Τήνο, όταν πληροφορήθηκε ο Sebastiano Venier ότι οι κάτοικοί της βρίσκονταν σε προστριβές με τους κατοίκους της Άνδρου. Αλλάζοντας τότε γνώμη αποφάσισε να καταλάβει την τελευταία. Μόλις αντιλήφθηκαν τις προθέσεις του οι κάτοικοι της Τήνου προθυμοποιήθηκαν να τον βοηθήσουν. Έτσι, στη δύναμη των τριών γαλερών, προστέθηκαν νέες ενισχύσεις καθώς και 1.200 περίπου πεζοί άνδρες, με διοικητή τον Flaminio Zambecari, γνωστό στρατιωτικό της εποχής από την Μπολόνια. Το βράδυ της 10ης Αυγούστου οι ενωμένες βενετικές δυνάμεις αποβίβαστηκαν τρία μίλια περίπου έξω από την πρωτεύουσα της Άνδρου. Ο κακός συντονισμός ανάμεσα στους επικεφαλής της στρατιωτικής δύναμης είχε ως αποτέλεσμα να καθυστερήσει η επίθεση. Αφού ξεπεράστηκε το πρόβλημα οι βενετοί στρατιώτες όρμησαν στην πόλη και έγιναν γρήγορα κύριοί της. Δεν περιορίστηκαν ωστόσο στην εγκαθίδρυση της εξουσίας τους, όπως είχαν πράξει στις περιπτώσεις της Νάξου και της Πάρου, αλλά προχώρησαν σε λεηλασίες, συλλήψεις εκκλησιών, βιασμούς και αρπαγές. Οι πιο ψύχραιμοι, σε μια προσπάθεια να δικαιολογηθούν, απέδωσαν τη συμπεριφορά αυτού του είδους στην έλλειψη πειθαρχίας. Ο ισχυρισμός τους ωστόσο δεν ευσταθούσε αφού,

στις βιαιότητες που παρατηρήθηκαν, συμμετείχαν και οι αρχηγοί του εκστρατευτικού σώματος. Ο ίδιος ο Sebastiano Venier κατηγορήθηκε μάλιστα από τους ντόπιους πως κακοποιούσε τους αιχμαλώτους.

Ο βενετικός στόλος, ύστερα από μερικές ώρες παραμονής, αποχώρησε από την Άνδρο. Το βράδυ της 11ης Αυγούστου έφτασε στη Μύκονο. Και από εδώ άρπαξε με τη βία εκατό πενήντα άνδρες. Αποχωρώντας, πήρε μαζί του τον καπετάνιο του νησιού Ιωάννη Καλδώρα, η υποτιθέμενη συνωμοτική δραστηριότητα του οποίου είχε προκαλέσει τη βενετική παρέμβαση στο Αιγαίο. Στις 12 Αυγούστου ο βενετικός στόλος κατευθύνθηκε προς τη Μήλο. Από το νησί, το ίδιο κιόλας απόγευμα, αναχώρησε και γύρισε στην Κρήτη.

Κατά την παραμονή του στο νησί, ο Sebastiano Venier, είχε πλέον τη δυνατότητα να εκτιμήσει από άλλη οπτική σκοπιά την κατάσταση, όπως είχε διαμορφωθεί ύστερα από τα γεγονότα του τελευταίου μήνα. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, και μάλλον ανώδυνα, είχε παγιωθεί η βενετική παρουσία στο κεντρικό Αιγαίο. Αυτό, από μια άποψη, λειτουργούσε ως σοβαρό αντίβαρο στην τουρκική επίθεση εναντίον της Κύπρου και την κατάληψη τμήματός της.

Για όλες τις τελευταίες εξελίξεις στο Αιγαίο ο Sebastiano Venier, με κρυπτογραφημένη επιστολή που έστειλε από τον Χάνδακα στις 28 Αυγούστου προς τον δόγη της Βενετίας Alvise Mocenigo, τον ενημέρωσε αναλυτικά. Ύστερα από λίγες μέρες, στις 3 Σεπτεμβρίου, με νέα επιστολή του από τη Σούδα, δυσανασχετούσε επειδή δεν είχε ακόμη αναρρώσει από κάποιο χτύπημα στην κνήμη, το οποίο είχε δεχτεί κατά την επιχείρηση στη Νάξο. Όπως συμπλήρωνε, από τα λύτρα εξαγοράς των Εβραίων του νησιού και από τα πράγματα που είχαν διαρπαγεί από αυτούς, είχαν συγκεντρωθεί 1.500 περίπου δουκάτα. Τα χρήματα, παρά τις προσπάθειές του, δεν μοιράστηκαν τελικά στα μέλη των πληρωμάτων που είχαν λάβει μέρος στη ναυτική επιχείρηση. Έτσι, ζητούσε να σταλούν χρήματα από τη Βενετία για να δοθούν στους στρατιώτες ώστε αυτοί να έχουν κίνητρο να συμμετέχουν με μεγαλύτερο ζήλο στις μελλοντικές πολεμικές συγκρούσεις. Το ίδιο χρονικό διάστημα έφθασε στη Βενετία λεπτομερής αναφορά, που είχε συνταχθεί στις 4 Σεπτεμβρίου στη Σούδα από ανώνυμο πρόσωπο. Σ' αυτή, δίνονταν συμπληρωματικές πληροφορίες για τη ναυτική επιχείρηση του Αυγούστου στο Αιγαίο.

Η κατάκτηση της Νάξου έγινε δεκτή με συγκρατημένη ικανοποίηση από τις βενετικές αρχές. Τις διαθέσεις που επικρατούσαν περιέγραφε ο παπικός νούντσιος στην πόλη Giovanni Antonio Facchinetti σε επιστολή

που έγραψε στις 27 Σεπτεμβρίου προς τον καρδινάλιο Girolamo Rusticucci στη Ρώμη. Σχετικά με τις κινήσεις του Sebastiano Venier, σημείωνε πως:

si diede a danneggiare di quell'isole dell'arcipelago et capitò a Nixia, dove quei paesani gli portorno le chiami; ma importa poco, ché 'l è aperto et bisogna ch'obedisca a chi è superiore in mare.

(Άρχισε να βλάπτει εκείνα τα νησιά του Αρχιπελάγους και έφτασε στη Νάξο, όπου οι κάτοικοι του έφεραν τα κλειδιά [του φρουρίου]· αλλά λίγη σημασία είχε γιατί είναι ανοιχτό και οφείλει να υπακούει σ' όποιον είναι ανώτερος στη θάλασσα).

Το διάστημα εκείνο ο Sebastiano Venier, που εξακολουθούσε να παραμένει στην Κρήτη, δεν ήταν ακόμη σε θέση να εκτιμήσει το μέγεθος του ατοπήματος του βενετικού εκστρατευτικού σώματος κατά την κατάληψη της Άνδρου. Η βιαιότητα, με την οποία αντιμετωπίστηκε ο πληθυσμός της, προκάλεσε αλγεινή εντύπωση στα πληρώματα του υπόλοιπου χριστιανικού στόλου. Ο πάπας Πίος Ε', μόλις πληροφορήθηκε τα γεγονότα, υποχρεώθηκε να παρέμβει και να τα στηλιτεύσει.

Τα αποτελέσματα της ανάρμοστης συμπεριφοράς τους, σε βάθος χρόνου, ήταν αρνητικά για τους Βενετούς. Παρότι είχαν κατορθώσει να στρατολογήσουν διακόσιους κωπηλάτες στην Άνδρο, το επόμενο χρονικό διάστημα, η εξεύρεση ανδρών για τις ανάγκες του στόλου τους κατέστη εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση. Παντού είχε διαδοθεί η βιαιότητα με την οποία αντιμετώπισαν τους αιχμαλώτους. Ακόμα και στην Κρήτη η στρατολόγηση αποδείχτηκε επισφαλής. Όταν ο γενικός προνοητής του νησιού Luca Michiel, κατόρθωσε στις αρχές Σεπτεμβρίου με πολύ κόπο να συγκεντρώσει εκατό εβδομήντα Σφακιανούς και να τους οδηγήσει στη Σούδα, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως κωπηλάτες στις γαλέρες, οι εκατό από αυτούς δραπέτευσαν μόλις διαπίστωσαν την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι κωπηλάτες που ήδη υπηρετούσαν. Σχεδόν όλοι ήταν βαριά άρρωστοι και ορισμένοι μάλιστα ετοιμοθάνατοι. Οι αντιδράσεις των κατοίκων των νησιών του Αιγαίου για τη στάση που είχαν επιδείξει οι Βενετοί κατά το σύντομο διάστημα της παραμονής τους στην περιοχή συνεχίστηκαν και όλα τα επόμενα χρόνια.

Η επιβάρυνση της πολεμικής ατμόσφαιρας

Το χρονικό διάστημα που οι βενετικές γαλέρες περιέπλεαν τα νησιά του Αιγαίου, ένας από τους στόχους τους, ήταν η αιχμαλωσία του παλι-

ού κυβερνήτη της Νάξου Francesco Coronello. Εκείνος, για να αποφύγει τη σύλληψή του, μετακινούνταν διαρκώς. Δραπετεύοντας από τη Νάξο, όταν αυτή καταλήφθηκε από τον βενετικό στρατό, κατευθύνθηκε προς την Άνδρο. Από εκεί, μόλις εκδηλώθηκε η βενετική επίθεση εναντίον του νησιού, αναχώρησε για την Κάρυστο. Για ανεξήγητο λόγο, αν και ήταν περισσότερο ασφαλής στην τουρκοκρατούμενη αυτή περιοχή της Εύβοιας, μετακινήθηκε στη Σύρο.

Τους επόμενους μήνες οι δρόμοι διαφυγής για το Francesco Coronello άρχισαν να στενεύουν επικίνδυνα. Για τις κινήσεις του φαίνεται ότι από ένα σημείο και ύστερα ήταν ενήμερες οι βενετικές αρχές, που αναζητούσαν τον κατάλληλο χρόνο για να τον συλλάβουν. Όπως τουλάχιστον προκύπτει από τη μετέπειτα εξέλιξη των γεγονότων σχεδίαζαν να εκμεταλλευτούν τη σύλληψή του σε διπλωματικό επίπεδο. Ο χρόνος, που αναζητούσαν, δεν άργησε να βρεθεί. Στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1570 έπεσε η πολιορκούμενη Λευκωσία, με την κατάληψη της οποίας επισημοποιήθηκε ο τουρκικός έλεγχος στο μεγαλύτερο τμήμα της Κύπρου. Το ίδιο χρονικό διάστημα ξεκίνησε η πολιορκία της Αμμοχώστου, για την οποία οι Βενετοί έτρεφαν την ψευδαίσθηση ότι θα παρατεινόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Στα τέλη Σεπτεμβρίου με αρχές Οκτωβρίου του 1570 προσορμίστηκαν στη Σύρο τρεις βενετικές φούστες, με διοικητή τον Zanin από τα Χανιά. Το διάστημα εκείνο, κάποια νύχτα, οι πρόκριτοι του νησιού συνέλαβαν αιφνιδιαστικά τον Francesco Coronello και τον παρέδωσαν στους Βενετούς. Ο Zanin, αφού προηγουμένως ενημέρωσε για το γεγονός τον ρέκτορα της Τήνου Girolamo Paruta, αναχώρησε στις 11 Οκτωβρίου για τα Χανιά. Εκεί, ο αιχμάλωτος πλέον κυβερνήτης της Νάξου, φυλακίστηκε.

Η εξέλιξη αυτή επιβάρυνε ακόμη περισσότερο την πολεμική ατμόσφαιρα στη θάλασσα του Αιγαίου. Οι Τούρκοι, μόλις πληροφορήθηκαν όσα είχαν συμβεί, αντέδρασαν άμεσα. Έστειλαν καράβια τους στη Σύρο, στα οποία είχε επιβιβαστεί μεγάλη στρατιωτική δύναμη και ένας καδής, για να διερευνήσουν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες συνελήφθη ο προστατευόμενός τους. Τα πληρώματα των καραβιών, σε περίπτωση που διαπιστωνόταν η ενοχή των κατοίκων, είχαν την εντολή να αποβιβαστούν στο νησί και να σφάξουν όλους τους κατοίκους του νησιού. Οι τελευταίοι, για να αποφύγουν τη βέβαιη τιμωρία τους, κινητοποιήθηκαν αμέσως. Με χρήματα που συγκέντρωσαν έπεισαν τον καδή και τους συνοδούς του ότι δεν είχαν εμπλακεί στην υπόθεση. Όπως ισχυρίστηκαν, οι βενετικές φούστες κατέπλευσαν στη Σύρο τη νύχτα και εκτέλεσαν αιφνιδιαστικά την αποστολή τους.

Οι προσπάθειες για την αποφυλάκιση του Francesco Coronello συνεχίστηκαν το επόμενο χρονικό διάστημα. Πολλά φιλικά του πρόσωπα ζήτησαν επίμονα από τις βενετικές αρχές να προχωρήσουν αυτές σε μια τέτοια κίνηση που θα αποφορτίζε το τεταμένο κλίμα. Απέναντι όμως σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο διατυπώνονταν έντονες αντιδράσεις.

Μεταξύ εκείνων που αντιτίθενταν σθεναρά ήταν ο λατίνος κληρικός Αντώνιος Διασκούφης (Antonio de li Ascuffi) από την Τήνο, *procurator* της βενετικής διοίκησης του νησιού. Με δύο επιστολές του προς τους Επι κεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα (Capi del Consiglio dei Dieci), υπενθύμιζε τη φιλότουρκη στάση του Francesco Coronello, η οποία είχε αποκαλυφθεί λίγους μήνες πριν, όταν είχε συνεργαστεί με τον Πιαλή πασά για την κατάκτηση της Τήνου. Αν απελευθερωνόταν ο κυβερνήτης της Νάξου, και επέστρεφε στην έδρα του, θα δημιουργούνταν τεράστια προβλήματα. Το μένος του θα στρεφόταν όχι μόνο εναντίον των κατοίκων της Σύρου, που είχαν πρωταγωνιστήσει στη σύλληψή του, αλλά όλων συνολικά των κατοίκων των νησιών του Αιγαίου. Κι αυτό γιατί γνώριζε πως τα τελευταία χρόνια συνεργάζονταν με τις βενετικές διοικήσεις της Τήνου και της Κρήτης, είτε συλλέγοντας πληροφορίες για τις τουρκικές κινήσεις είτε παρέχοντας ενισχύσεις σε τρόφιμα και άλλα εφόδια.

Μια τέτοια αρνητική εξέλιξη, όμως, ήθελε με κάθε τρόπο να αποτρέψει το Βενετικό Κράτος. Τελικά, το Συμβούλιο των Δέκα, αποδεχόμενο ουσιαστικά τον προβληματισμό που είχε αναπτύξει ο Αντώνιος Διασκούφης, αποφάσισε τη μη απελευθέρωση του Francesco Coronello. Στις 10 Οκτωβρίου 1571 ειδοποίησε τον προνοητή και τη Διοίκηση της Κρήτης να διερευνήσουν τη βασιμότητα των καταγγελιών, οι οποίες είχαν υποβληθεί σε βάρος του συλληφθέντα. Αν κατά τις ανακρίσεις που θα διεξάγονταν αποδεικνυόταν η ενοχή του, έπρεπε να φονευτεί και να εμφανιστεί πως ο θάνατός του προήλθε από ασθένεια. Σε περίπτωση όμως που δεν υπήρχαν σαφή στοιχεία σε βάρος του έπρεπε να συνεχιστεί η φυλάκισή του. Για την καλύτερη μάλιστα φύλαξή του συνιστούσαν τη μεταφορά του από τα Χανιά στη φυλακή του Χάνδακα.

Διαφορετική στάση τηρήθηκε στην περίπτωση του καπετάνιου της Μυκόνου Ιωάννη Καλδώρα, στενού συνεργάτη του Francesco Coronello, ο οποίος είχε συλληφθεί από τον βενετικό στόλο. Από τις ανακρίσεις που διεξήχθησαν, δεν προέκυψε ότι συμμετείχε σε αντιβενετικές κινήσεις με στόχο την κατάληψη της Τήνου, και έτσι αθωώθηκε. Στις 18 Αυγούστου 1571, με εντολή του Συμβουλίου των Δέκα, απελευθερώθηκε. Του δόθηκαν μάλιστα και είκοσι πέντε δουκάτα για το ταξίδι του ως τη Μύκονο.

Οι εξελίξεις στη Νάξο

Η βενετική παρουσία στη Νάξο, που άρχισε με απρόσμενο τρόπο στις 7 Αυγούστου 1570, αποδείχτηκε εφήμερη. Κράτησε μόλις εννέα μήνες. Εξαιτίας των έκτακτων συνθηκών που επικρατούσαν, όπως είναι αναμενόμενο, δεν άφησε ίχνη. Τα έγγραφα της εποχής, πέρα από τις συνθήκες κάτω από τις οποίες περιήλθε το νησί στους Βενετούς και τις συμφωνίες των τελευταίων με τους κατοίκους, δεν δίνουν αναλυτικότερες πληροφορίες για το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα. Επικεφαλής της διοίκησης, όλο αυτό το διάστημα, φαίνεται πως ήταν ο ανώνυμος αδελφός του Ιακώβου Δ' Κρίσπου. Εικάζεται πως πρόκειται για τον Angelo Giudizzi, που αναφέρεται στη βιβλιογραφία.

Την άνοιξη του 1571 ο χριστιανικός στόλος δεν είχε ακόμη προλάβει να οργανωθεί. Οι έριδες, μεταξύ των ιθυνόντων του, για τις επόμενες κινήσεις ήταν έντονες. Το Αιγαίο παρέμενε απροστάτευτο. Οι Τούρκοι μπορούσαν να κινηθούν με άνεση. Έτσι, στα μέσα Μαΐου του 1571, ήλθε ο Εβραίος Σαμουήλ Κοέν (Samuel Cohen) στο νησί και ανέλαβε τη διακυβέρνηση του δουκάτου ως τοποτηρητής του Ιωσήφ Νάξη. Ως συνεργάτες του είχε τέσσερις ομόθησκούς του και ένα γενίτσαρο. Τη θέση του διατήρησε, τουλάχιστο, ως τα τέλη του 1571. Στις 8 Νοεμβρίου 1571 εμφανίζεται να υπογράφει σε έγγραφο, που είχε συνταχθεί στη Νάξο από τον ομόθησκο γραμματέα του Μωυσή Κοέν (Mosse Cohen), πιθανότατα συγγενή του.

Οι εξελίξεις αυτές δεν έμειναν αναπάντητες από τον έκπτωτο δούκα των Κυκλάδων Ιάκωβο Δ'. Αν και επικηρυγμένος από παλιά από τον σουλτάνο Σελίμ Β', συνέχισε να τριγυρίζει στις παλιές κτήσεις του στο Αιγαίο και να ξεσηκώνει τους κατοίκους τους σε επαναστατικές κινήσεις, με απώτερο στόχο του την ανάκτηση της παλιάς θέσης του. Στις αρχές φθινοπώρου του 1571, λίγο πριν από την αναχώρηση του χριστιανικού στόλου για το νότιο Ιόνιο, επισκέφθηκε τον αρχηγό του Don Juan de Austria και του έδωσε χρήσιμες πληροφορίες για τις ελληνικές περιοχές. Επιπλέον, τον προέτρεψε για την ανάληψη στρατιωτικών επιχειρήσεων στο Αιγαίο. Ο ηγέτης του χριστιανικού στόλου, προκειμένου να μη δημιουργήσει σ' εκείνη τη φάση προβλήματα στις ήδη τεταμένες σχέσεις του με τους Βενετούς, παρέπεμψε τον συνομιλητή του στον δόγη της Βενετίας.

Με την ελπίδα ότι θα ευοδωνόταν το σχέδιό του ο Ιάκωβος Δ' συμμετείχε, ύστερα από λίγες μέρες, στη ναυμαχία της Ναυπάκτου. Ήταν

επικεφαλής πεντακοσίων ανδρών, τους οποίους είχε εξοπλίσει και συντηρούσε με δικά του έξοδα.

Οι πιέσεις του, μετά τη νικηφόρα ναυμαχία, φαίνεται πως συνεχίστηκαν. Όμως, ανάμεσα στους ηγέτες του χριστιανικού στόλου, υπήρχαν δισταύουσες απόψεις σχετικά με τις επόμενες κινήσεις τους. Η ναυτική επιχείρηση στο Αιγαίο, όπου πολύ εύκολα θα κυριαρχούσε ο στόλος, κρίθηκε σκόπιμο να μετατεθεί για την επόμενη χρονιά.

Στις αρχές του 1572 ο Ιάκωβος Δ' με αίτηση που υπέβαλε προς τον δόγη της Βενετίας ζήτησε τη βοήθειά του για την ανακατάληψη των νησιών του δουκάτου του. Σε περίπτωση που ευδωνόταν η επιχείρηση, υποσχόταν πως θα παραχωρούσε ως δώρο τα νησιά στη Γαληνοτάτη. Ακόμη, ζητούσε να του δοθεί μια γαλέρα, την οποία ο ίδιος θα εξόπλιζε και θα συντηρούσε και θα την είχε πάντα στη διάθεσή της. Το Βενετικό Κράτος έδειξε ενδιαφέρον για την πρόταση του Ιακώβου Δ' και ενθάρρυνε τις κινήσεις του.

Κατά τους επόμενους μήνες, ωστόσο, δεν υπήρξε κάποια εξέλιξη ως προς το ζήτημα. Η συνεχιζόμενη αντιπαλότητα ανάμεσα στους Βενετούς και τους Ισπανούς αποδυνάμωσε την ισχύ του χριστιανικού στόλου και οδήγησε σε αποτυχία τη στρατιωτική επιχείρηση που επιχειρήθηκε το καλοκαίρι του 1572 στη νοτιοδυτική Ελλάδα. Λίγο προτού εγκαταλείψει απογοητευμένος τις ελληνικές θάλασσες ο Don Juan de Austria έγινε αποδέκτης μιας ακόμη πρότασης για επιχειρήσεις στο Αιγαίο. Ο ευγενής Λουδοβίκος Λουζινιάν πρότεινε απόβαση στη Μήλο, στην οποία θα συμμετείχαν οι Ισπανοί και δυνάμεις του δούκα της Σαβοΐας Emmanuele Filiberto. Ο πλούσιος Κύπριος δεσμευόταν να αναλάβει την οικονομική επιχορήγηση της εκστρατείας, για την επιτυχή διεξαγωγή της οποίας είχε εξασφαλίσει τη συνεργασία επτακοσίων κατοίκων του νησιού, όπως διατεινόταν. Όμως όλα πλέον είχαν χαθεί. Ο αναδιοργανωμένος τουρκικός στόλος κυριαρχούσε πλέον στο Αιγαίο και οποιαδήποτε προσπάθεια για την ανάληψη δράσης στην περιοχή ήταν αποτυχημένη.

Στο μεταξύ η τουρκική παρουσία στη Νάξο παγιωνόταν με γοργό ρυθμό. Την άνοιξη του 1572, όπως προκύπτει από τις πηγές, ο Εβραίος κυβερνήτης του δουκάτου Σαμουήλ Κοέν είχε αντικατασταθεί από κάποιο Νικόλαο του Μαρίνου (Nicolò di Marin). Κι αυτή όμως η αλλαγή υπήρξε μεταβατική. Τον Φεβρουάριο του 1573, χρέη προσωρινού διοικητή εκτελούσε ο Δημήτριος από τη Νάξο (Demetrio de Naxia), τοποτηρητής του γοβερναδούρου της Νάξου και κατά τον Νοέμβριο του 1568.

Η τάξη στο νησί αποκαταστάθηκε πολύ γρήγορα. Μετά τη Βενετο-

τουρκική Συνθήκη Ειρήνης της 7ης Μαρτίου 1573 και τις ρυθμίσεις που ελήφθησαν από τα δύο αντίπαλα μέρη για τις ανταλλαγές αιχμαλώτων, ο ισπανός κυβερνήτης της Νάξου Francesco Coronello απελευθερώθηκε από τα Χανιά και επανήλθε στη θέση του στη Νάξο ως τοποτηρητής του Ιωσήφ Νάζη.

Η περίοδος εκείνη υπήρξε οδυνηρή για τους κατοίκους των νησιών του Αιγαίου. Η βοήθεια που πρόσφεραν στον βενετικό στόλο προκάλεσε την τουρκική αντίδραση. Οι άνδρες του Ουλούτζ Αλή, που διαδέχτηκε τον Πιαλή πασά, πυρπόλησαν δεκάδες χωριά και έσφαξαν ή ανασκόληψαν πολλούς κληρικούς και προκρίτους. Μεταξύ εκείνων που βρήκαν τραγικό θάνατο, όπως έγραφε σε υπόμνημα που υπέβαλε το 1579 προς τη Βενετία ο Ναυπλιώτης λόγιος Γρηγόριος Μαλαξός, ήταν οι μητροπολίτες Μυτιλήνης, Παροναξίας και Ρόδου.

Στη Νάξο, ειδικότερα, οι σφαγές είχαν ξεκινήσει αμέσως μετά την ανακατάληψή της από τους Τούρκους. Ιδιαίτερα αποκαλυπτική για το θέμα είναι η επιστολή που έγραψε από την Ηγουμενίτσα στις 29 Ιουλίου 1572 ο Marcantonio Colonna προς τον Don Juan de Austria. Αναφερόμενος στις βιαιότητες των τουρκικών δυνάμεων, ο επικεφαλής του παπικού στόλου έγραφε πως *hanno bruciato tutte le isole di Nixcia e di Paro* (έκαψαν ολόκληρα τα νησιά της Νάξου και της Πάρου).

Το επόμενο χρονικό διάστημα η ζωή στη Νάξο, όπως άλλωστε σε όλα τα νησιά του Αιγαίου, επιδεινώθηκε. Στις πηγές της εποχής μνημονεύονται διάφορα πρόσωπα, όπως ο Alvise Marangone από τη Νάξο, που εκτελούσαν κατασκοπευτικές αποστολές.

Από το 1579, οπότε πέθανε ο Ιωσήφ Νάζης, οι Κυκλάδες πέρασαν και τυπικά κάτω από τον τουρκικό έλεγχο. Μπροστά στην αυξανόμενη τουρκική καταπίεση οι κάτοικοι άρχισαν να αντιδρούν και να αναζητούν διόδους ελευθερίας. Το κλίμα δυσαρέσκειας που δημιουργήθηκε εκμεταλλεύτηκε έντεχνα η δυτική προπαγάνδα.

Στις πρωτοβουλίες που αναλαμβάνονται πρωτοστατεί ο Ναξιώτης Ιωάννης Μόδενας, που ανήκε στο στενό περιβάλλον του Don Juan de Austria. Κύριο έργο του είχε τη συγκέντρωση εμπιστευτικών πληροφοριών από την περιοχή του Αιγαίου. Κατά την παραμονή του στην Κρήτη, τον Αύγουστο του 1595, τον επισκέφτηκε συμπατριώτης του. Του μετέφερε γράμμα, που είχε συνταχθεί στη Νάξο στις 9 Αυγούστου, από τους αντιπροσώπους των κατοίκων δεκαπέντε νησιών. Με αυτό προτεινόταν η οργάνωση αντιτουρκικής συνωμοσίας. Το μόνο που ζητούσαν

οι επαναστάτες ήταν να καλυφθεί η δράση τους από τους Ισπανούς. Ο Ιωάννης Μόδενας, δείχνοντας κατανόηση στο αίτημά τους, ανέλαβε την υποχρέωση να το μεταφέρει στους προϊσταμένους του.

Και αυτή όμως η κίνηση δεν επρόκειτο να πραγματοποιηθεί. Ο λόγος, πρέπει να αποδοθεί στα τεράστια διπλωματικά και στρατιωτικά προβλήματα που αντιμετώπιζε εκείνη την εποχή η Ισπανία στη δυτική Ευρώπη. Το άνοιγμα ενός ακόμη μετώπου θα επιβάρυνε ακόμη περισσότερο τη θέση της.

NASSO, EPICENTRO DI RIVOLTA
DURANTE LA QUARTA GUERRA TURCO-VENETA
(1570-1573)

NEL 1566, DURANTE LA SPEDIZIONE dell'ammiraglio turco Piali pascià nell'Egeo, si concluse la conquista di ciò che ancora restava della dominazione latina nelle Cicladi. L'unica isola a rimanere sotto il controllo veneziano fu Tino.

Negli anni immediatamente successivi, tuttavia, il controllo turco nelle Cicladi non sarà ancora diretto. Il grosso commerciante ebreo di quell'epoca Jossèf Nasi, sfruttando la sua amicizia con il sultano Selim II, lo convinse ad assegnargli l'usufrutto delle quindici maggiori isole dell'Egeo centrale. Per la concessione del titolo di duca fu obbligato a versare più di 14.000 ducati.

Jossèf Nasi non si stabilì nelle Cicladi. È ancora dubbio se le abbia mai visitate. Gestiva gli affari economici del suo ducato da Costantinopoli, dove viveva, impegnato in attività di vario tipo. Per esercitare una sorveglianza del territorio, nominò suo luogotenente il giurista spagnolo Francesco Coronello, la cui gestione non creò problemi seri. Un'impressione particolarmente favorevole ne ebbero gli abitanti cattolici delle isole.

Alla corte spagnola, tuttavia, nello stesso periodo regnava un clima diverso. Piani cospirativi preparati per intervenire nelle vicende della penisola greca prevedevano, tra le altre cose, di entrare in contatto con Jossèf Nasi (João Miquez). Il suo ruolo, per la sua prima patria, era cominciato a diventare particolarmente inquietante. Sulla questione, il piano del corfiota Ioannis Varelis era preciso. Si doveva sondare se il consigliere ebreo del sultano turco fosse disposto a riabbracciare la fede cristiana, come taluni sostenevano che volesse fare. In caso di risposta negativa egli doveva essere neutralizzato, in qualunque modo. Per realizzare il suo piano, Ioannis Varelis era disposto a cercare Jossèf Nasi perfino a Nasso dove, secondo le voci correnti, aveva intenzione di trasferire la sua residenza in quanto duca dell'Arcipelago.

Interessato da questo progetto, il governo spagnolo lo approvò nel suo insieme. Per realizzarlo, il 14 gennaio 1570 Ioannis Varelis si mosse dalla

Sicilia alla volta di Creta. Era accompagnato dal sacerdote rodio Ioannis Akkidas, che nello stesso periodo aveva messo a punto per conto degli Spagnoli un piano simile al suo.

Il nuovo *status* non si era ancora consolidato nelle Cicladi, quando lo scoppio della quarta guerra turco-veneta creò nuove condizioni in quella nevralgica area dell'Egeo. Questa volta, il principale obiettivo dell'aggressività turca era Cipro. Fervente sostenitore di un attacco contro l'isola era Jossèf Nasi che, dopo essersi imposto nell'Egeo, voleva conquistare nuove fonti di arricchimento. Per questo motivo spingeva il sultano Selim II a procedere a un'azione militare.

Il 17 aprile 1570 salpò da Costantinopoli alla volta di Cipro una piccola parte della flotta ottomana al comando di Piali pascià. Con una deviazione dalla rotta seguita cercò, ma senza successo, di impadronirsi di Tino. Ispiratore e principale collaboratore di Piali pascià nella spedizione era il governatore spagnolo di Nasso Francesco Coronello. Dopo questi sviluppi, la flotta turca si ritirò a Calcide per riorganizzarsi. Pochi giorni dopo, salparono da Costantinopoli altre navi ottomane. Le due squadre navali si riunirono a Rodi e continuarono la loro rotta verso est. Alla fine di giugno la flotta ottomana, rinforzata da nuove truppe di terra della Caramania tentò i primi sbarchi sulle coste sud-orientali di Cipro. I Turchi si imposero presto nella regione e giunsero fino a Nicosia, che cominciarono ad assediare il 26 luglio.

In questa nuova situazione cercarono di attivarsi Ioannis Varelis e Ioannis Akkidas, il cui piano cospirativo era stato ormai superato dai nuovi sviluppi. Il loro viaggio a Costantinopoli, dove avrebbero incontrato i loro collaboratori, non poteva più essere effettuato a causa della guerra. Così, cambiando tattica, si diressero verso Nasso. Lì speravano di incontrare Jossèf Nasi e di neutralizzarlo. Quest'ultimo, secondo alcune notizie diffuse, era in procinto di recarsi nell'isola per assumere l'amministrazione del suo ducato. Ben presto, però, le voci si rivelarono false. Dopo di ciò, i due cospiratori ripartirono per Creta.

Le spedizioni navali dei Veneziani nell'Egeo

La tattica metodica adottata dai Turchi in quel periodo colse di sorpresa Venezia. In un clima pieno di tensioni le autorità della Serenissima diventavano destinatarie delle proposte più fantasiose. Ma il tempo a loro disposizione per valutarne la fondatezza era estremamente ridotto. Dovevano rea-

gire in un breve spazio di tempo per non essere superate dagli avvenimenti. Qualunque ritardo nel decidere avrebbe potuto rivelarsi fatale.

All'inizio del luglio 1570, attraverso la rete spionistica che si era estesa in quasi tutte le isole dell'Egeo, giunse a Costantinopoli l'informazione che il capitano di Micono Zanin Caldora teneva contatti segreti con Jossèf Nasi. Si diceva pure che lo spingesse ad attaccare Tino servendosi delle galere di Piali pascià. Il bailo Marcantonio Barbaro informò l'8 luglio le autorità veneziane di Creta. Queste, a loro volta, scrissero a Venezia. Il Consiglio dei Dieci, che si occupava di casi analoghi, affrontò la questione il 19 agosto: le notizie che circolavano erano allarmanti. Le intenzioni turche, d'altra parte, erano apparse chiare già pochi mesi prima. Questa volta, però, il pericolo che Tino cadesse in mano turca era gravissimo, e per un motivo. Nessun altro conosceva le debolezze della difesa dell'isola più di Zanin Caldora, che fino a poco tempo prima vi aveva prestato servizio come cannoniere.

Sebastiano Venier, comandante della flotta veneziana che era ormeggiata a Creta, non aspettò gli ordini dei suoi superiori. Nel consiglio di guerra che era stato convocato, furono esaminate le possibili reazioni di fronte al pericolo che ormai si prospettava. Furono formulate due opinioni. Alcuni sostenevano che la flotta veneziana doveva spingersi a nord di Tino e arrivare fino ai Dardanelli. Con i suoi attacchi sulle coste turche e nelle isole dell'Egeo nord-orientale avrebbe inferto un colpo decisivo al suo avversario, assicurandosi nel contempo uomini per i bisogni della flotta. Altri invece si mostravano contrari a questo piano. La posizione di questi ultimi alla fine prevalse. Secondo la maggior parte dei funzionari veneziani, la difesa di Tino, a qualunque prezzo, doveva avere la precedenza su quell'inutile girovagare della flotta veneziana nell'Egeo, che avrebbe portato solo stanchezza agli equipaggi già duramente provati.

Con questa prospettiva, il 5 agosto 1570, Sebastiano Venier, Marco Querini e Antonio Canale salparono da Creta con tre galere. Durante la rotta, però, incontrarono mare grosso e per evitare i forti venti furono costretti a ormeggiare vicino a Nasso. Durante la notte, alcuni isolani greci si recarono dai comandanti della squadra navale veneziana e proposero loro di sbarcare gli uomini degli equipaggi e di impossessarsi dell'isola. Dal momento che ci si era assicurati l'appoggio della popolazione locale, la decisione fu immediata.

Il 7 agosto, all'alba, la piccola flotta veneziana si diresse verso la punta occidentale di Nasso e attraccò nel golfo di Stelida, oggi di San Giorgio:

sbarcarono tra i 150 e i 200 uomini e agli abitanti del Capoluogo (Chora) fu detto di aiutarli a impadronirsi del castello. I Greci risposero subito, consegnarono loro le chiavi della fortezza, ne aprirono le porte e issarono il vessillo di San Marco. Il governatore dell'isola Francesco Coronello riuscì a fuggire.

Nelle ore immediatamente successive in tutta l'isola regnò un'atmosfera di trionfo. I Veneziani, avendo apprezzato l'aiuto ricevuto dagli abitanti, promisero di rispettarne gli averi. Si limitarono a catturare 28 ebrei (17 uomini e 11 donne) e tutti i Turchi che riuscirono a individuare. La cattura degli ebrei deve essere messa in relazione al generale clima antiggiudaico che regnava a quel tempo nella maggior parte delle regioni greche che si trovavano sotto la dominazione veneta a causa del comportamento che si diceva tenesse Jossèf Nasi.

Nello stesso giorno Sebastiano Venier dette ordine che i cittadini di Nasso si riunissero in chiesa. Nell'assemblea che vi si svolse, chiese loro ufficialmente di accettare il dominio veneziano. Come suo rappresentante provvisorio e giudice (*jurisdicente*) nominò il fratello dell'ultimo duca Giacomo IV Crispo, fino a quando sarebbe stata decisa la definitiva forma di governo dell'isola. La popolazione greca acconsentì a questi cambiamenti. Si limitò a chiedere garanzie di autonomia locale, rinforzi militari per fronteggiare gli attacchi turchi e assicurazioni che i cittadini locali non avrebbero avuto l'obbligo di arruolarsi e non avrebbero subito altre pressioni da parte dei Veneziani. Sebastiano Venier accettò le richieste. Non si mostrò tuttavia disposto a lasciare nell'isola forze militari che potessero respingere una eventuale aggressione turca. Sulle galere che lo accompagnavano si imbarcarono gli uomini assolutamente indispensabili alle operazioni navali, il cui numero non poteva essere diminuito. Per dissipare i timori degli isolani riguardo al comportamento degli equipaggi della flotta veneziana, firmò e consegnò ai loro rappresentanti documenti (*patente*) in cui li riconosceva come legittimi sudditi e protetti della Serenissima.

Salpate da Nasso, le galere veneziane si diressero, l'8 o il 9 agosto, verso Paro. Non avendo incontrato una seria resistenza, si impossessarono facilmente dell'isola. Ne affidarono il governo a un *governator et bailo* che sarebbe stato il rappresentante del potere veneziano. Il 10 agosto, dopo aver radunato cento uomini per i bisogni della flotta, partirono alla volta di Tino. Sebastiano Venier era ormai nei pressi dell'isola, quando venne informato che i suoi abitanti erano in urto con quelli di Andro. Cambiò allora idea e decise di occupare quest'ultima isola. Appena intuirono le sue

intenzioni, gli abitanti di Tino si offrirono di aiutarlo. Così, alle tre galere si aggiunsero nuovi rinforzi e circa 1.200 fanti, al comando di Flaminio Zambecari, famoso militare dell'epoca, originario di Bologna. La sera del 10 agosto le forze veneziane riunite sbarcarono tre miglia circa al largo del capoluogo di Andro. Il cattivo coordinamento fra i capi del contingente militare ebbe come risultato un ritardo nell'attacco. Superato il problema, le truppe veneziane si lanciarono verso la città e ben presto se ne impadronirono. Non si limitarono però a insediarsi il loro potere, come avevano fatto a Nasso e a Paro, ma si abbandonarono a saccheggi, profanazioni di chiese, stupri e rapine. I più controllati, nel tentativo di giustificarsi, attribuirono tali comportamenti alla mancanza di disciplina. Questa spiegazione non era tuttavia convincente, dal momento che alle violenze compiute avevano preso parte anche i capi del corpo militare. Lo stesso Sebastiano Venier fu accusato dagli isolani di aver maltrattato i prigionieri.

La flotta veneziana, dopo alcune ore di sosta, si allontanò da Andro. La sera dell'11 agosto giunse a Micono. E qui rapì con la forza 150 uomini. Salpando, prese con sé il capitano dell'isola Zanin Caldora, la cui presunta attività cospirativa aveva causato l'intervento veneziano nell'Egeo. Il 12 agosto la flotta veneziana si diresse verso Milo. Lo stesso pomeriggio salpò dall'isola e fece ritorno a Creta.

Durante la sua permanenza nell'isola Sebastiano Venier ebbe la possibilità di valutare da un punto di vista diverso la situazione creatasi dopo gli avvenimenti dell'ultimo mese. In un breve lasso di tempo, e in maniera quasi indolore, il potere veneziano si era consolidato nell'Egeo. Ciò, in un certo senso, controbilanciava efficacemente l'attacco turco contro Cipro e la sua parziale conquista.

Sebastiano Venier, con una lettera in codice inviata da Candia il 28 agosto informò dettagliatamente sugli ultimi avvenimenti il doge di Venezia Alvise Mocenigo. Pochi giorni dopo, il 3 settembre, in una nuova lettera inviata da Suda si mostrava contrariato per non essere ancora guarito da una ferita alla gamba riportata durante l'impresa a Nasso. Aggiungeva inoltre che con il riscatto pagato dagli Ebrei dell'isola e con i beni razziati erano stati raccolti circa 1.500 ducati. I denari, nonostante i suoi sforzi, alla fine non erano stati distribuiti ai membri degli equipaggi che avevano preso parte all'impresa navale. Chiedeva pertanto che venisse mandato da Venezia altro denaro da dare alle truppe, in modo che queste avessero uno stimolo a partecipare con maggiore zelo alle future operazioni di guerra. Nello stesso periodo giunse a Venezia un dettagliato rapporto anonimo

redatto a Suda il 4 settembre, in cui si fornivano ulteriori particolari sull'operazione navale effettuata ad agosto nell'Egeo.

La conquista di Nasso venne accolta con cauta soddisfazione dalle autorità veneziane. Il clima generale viene descritto dal nunzio apostolico nella città Giovanni Antonio Facchinetti in una sua lettera del 27 settembre indirizzata al cardinale Girolamo Rusticucci, a Roma. Sulle azioni di Sebastiano Venier annotava che

si diede a danneggiare di quell'isole dell'arcipelago et capitò a Nixia, dove quei paesani gli portorno le chiavi; ma importa poco, ché 'l è aperto et bisogna ch'obedisca a chi è superiore in mare.

In quel periodo Sebastiano Venier, che continuava a rimanere a Creta, non era ancora in grado di valutare la portata degli assurdi errori commessi dal corpo di spedizione veneziano durante la presa di Andro. La ferocia con cui erano stati trattati i suoi abitanti aveva determinato un'impressione penosa negli equipaggi delle altre flotte cristiane. Il papa Pio V, appena informato dei fatti, era stato costretto a intervenire per stigmatizzarli.

Le conseguenze di quei disdicevoli comportamenti si rivelarono a lungo termine negative per i Veneziani. Sebbene ad Andro fossero riusciti ad arruolare duecento rematori, nel periodo successivo il trovare uomini per i bisogni della flotta si rivelò un affare estremamente difficile. La notizia della violenza con cui erano stati trattati i prigionieri si era diffusa ovunque. Perfino a Creta il reclutamento si dimostrò precario. Quando il provveditore generale dell'isola Luca Michiel, agli inizi di settembre, riuscì con molta difficoltà a radunare centosettanta abitanti di Sfakià e a condurli a Suda per arruolarli come rematori nelle galere, cento di loro fuggirono appena videro le condizioni in cui versavano i rematori che prestavano già servizio. Quasi tutti erano gravemente ammalati e alcuni moribondi. Le reazioni degli abitanti dell'Egeo al comportamento tenuto dai Veneziani durante la loro breve permanenza nella regione continuarono anche negli anni successivi.

L'inasprimento del clima di guerra

Nel periodo in cui le galere veneziane solcavano l'Egeo, uno dei loro obiettivi era la cattura dell'ex governatore di Nasso Francesco Coronello, il quale, per evitarla, si spostava continuamente. Fuggito da Nasso quando l'isola venne occupata dalle truppe veneziane, si diresse verso Andro. Da qui, appena iniziò l'attacco veneziano, partì per Karisto. Inespugnabilmente,

sebbene in quella zona dell'Eubea che era sotto il dominio turco egli fosse più al sicuro, si spostò a Siro.

Nei mesi successivi le vie di fuga per Francesco Coronello divennero sempre più ardue. A quanto pare, da un certo momento in poi le autorità veneziane furono al corrente dei suoi movimenti e aspettarono l'occasione favorevole per catturarlo. Come risulta almeno dai successivi sviluppi della vicenda, i Veneziani progettavano di sfruttare la sua cattura a livello diplomatico. La circostanza propizia non tardò a presentarsi. Agli inizi del settembre 1570, Nicosia cadde e la conquista della città consolidò ufficialmente il controllo turco su gran parte di Cipro. Contemporaneamente iniziò l'assedio di Famagosta, che i Veneziani si illudevano potesse protrarsi a lungo.

Tra la fine di settembre e l'inizio di ottobre 1570 attraccarono a Siro tre fuste veneziane partite dalla Canea al comando di Zanin. In quel lasso di tempo, una notte, i maggiorenti dell'isola catturarono improvvisamente Francesco Coronello e lo consegnarono ai Veneziani. Zanin, dopo aver informato del fatto il rettore di Tino Girolamo Paruta, partì l'11 ottobre alla volta di Canea. Lì, il governatore di Nasso, ormai prigioniero, fu chiuso in carcere.

Questa vicenda rese ancora più pesante il clima di guerra che regnava nel Mar Egeo. I Turchi, appena vennero a conoscenza dell'accaduto, reagirono immediatamente. Mandarono a Siro alcune loro navi su cui si erano imbarcati numerose truppe e un cadì per indagare sulle circostanze in cui il loro protetto era stato catturato. Gli equipaggi delle navi avevano ricevuto l'ordine che, nel caso fosse stata accertata la responsabilità degli abitanti, avrebbero dovuto sbarcare nell'isola e ucciderli tutti. Gli isolani, per evitare la sicura punizione, si mossero immediatamente. Raccolsero una somma di denaro e convinsero il cadì e i suoi uomini della loro estraneità alla vicenda. Sostennero che le fuste veneziane erano approdate a Siro durante la notte e avevano repentinamente compiuto la loro missione.

I tentativi di liberare Francesco Coronello continuarono. Molti suoi amici chiesero con insistenza alle autorità veneziane di prendere un'iniziativa in tal senso, che avrebbe alleggerito il clima già molto teso. Ma di fronte a una simile eventualità si registravano reazioni violente.

Tra coloro che si opponevano decisamente vi era il sacerdote cattolico Antonio deli Ascuffi da Tino, *procuratòr* della Serenissima nell'isola. Con due sue lettere al Consiglio dei Dieci ricordava le posizioni filoturche di Francesco Coronello che si erano rivelate alcuni mesi prima, quando aveva collaborato con Piali pascià per la conquista di Tino. Se il governatore di

Nasso fosse stato liberato e fosse ritornato nella sua sede, sarebbero nati enormi problemi. La sua furia vendicativa si sarebbe accanita non soltanto contro gli abitanti di Siro, che avevano avuto un ruolo determinante nella sua cattura, ma contro tutti i cittadini delle isole egee. E questo perché egli sapeva che negli ultimi anni gli isolani avevano collaborato con gli amministratori veneziani di Tino e Creta o raccogliendo informazioni sulle mosse dei Turchi o fornendo rinforzi in provviste e altri equipaggiamenti.

La Repubblica, però, voleva a qualunque costo scongiurare sviluppi così negativi. Alla fine, il Consiglio dei Dieci recepì nella sostanza la problematica esposta da Antonio deli Ascuffi e decise di non liberare Francesco Coronello. Il 10 ottobre 1571 avvertì il Provveditore e l'Amministrazione di Creta di indagare sulla fondatezza delle denunce sporte a carico del prigioniero. Se dalle indagini fosse emersa la sua responsabilità egli avrebbe dovuto essere ucciso e si sarebbe dovuto sostenere che la morte era stata causata da una malattia. Se però non fossero emerse prove certe a suo carico si sarebbe dovuto continuare a tenerlo in carcere. Per una più stretta sorveglianza consigliavano poi di trasferirlo da Canea alle prigioni di Candia.

Diversa fu invece la posizione della Serenissima nei riguardi del capitano di Micono Zanin Caldora, stretto collaboratore di Francesco Coronello, che era stato catturato dalla flotta veneziana. Dalle indagini svolte non risultò che egli avesse preso parte ad azioni antiveneziane miranti alla conquista di Tino, e pertanto venne assolto. Il 18 agosto 1571, per ordine del Consiglio dei Dieci, fu liberato. Gli furono perfino dati venticinque ducati per il viaggio fino a Micono.

Gli sviluppi a Nasso

La presenza veneziana a Nasso, iniziata in modo imprevisto il 7 agosto 1570, si rivelò effimera. Durò appena nove mesi. A causa delle circostanze del tutto particolari, come era prevedibile, non lasciò tracce. I documenti dell'epoca, oltre alle circostanze in cui l'isola era passata nelle mani dei Veneziani e agli accordi di questi ultimi con gli abitanti, non forniscono notizie più dettagliate sul periodo di tempo immediatamente successivo. Sembra che ai vertici dell'amministrazione ci fosse l'ignoto fratello di Giacomo IV Crispo. Possiamo ipotizzare che si trattasse di Angelo Giudizzi, citato nella bibliografia.

Nella primavera del 1571 la flotta cristiana non aveva fatto ancora in tempo a organizzarsi. I contrasti fra i suoi capi sulle successive mosse da

compiere erano accesi. L'Egeo rimaneva indifeso. I Turchi potevano muoversi agevolmente. Alla metà del maggio 1571, dunque, giunse a Nasso l'ebreo Samuele Cohen e assunse il governo del ducato come luogotenente di Jossèf Nasi. Aveva con sé come collaboratori quattro suoi correligionari e un giannizzero. Mantenne la carica almeno fino alla fine del 1571. L'8 novembre dello stesso anno lo vediamo firmare un documento redatto a Nasso dal suo segretario e correligionario Mosè, probabilmente anche suo parente.

Di fronte a questi avvenimenti, il deposedo duca delle Cicladi Giacomo IV Crispo non rimase inattivo. Sebbene da tempo messo al bando dal sultano Selim II, continuò a peregrinare nei suoi ex-possedimenti dell'Egeo e a incitarne gli abitanti alla rivolta, con lo scopo ultimo di riappropriarsi del suo trono. All'inizio di settembre del 1571, poco prima della partenza della flotta cristiana per lo Ionio meridionale, il deposedo duca si recò dal suo comandante in capo don Giovanni d'Austria e gli fornì informazioni utili sulle regioni greche. Lo esortò inoltre a intraprendere spedizioni militari nell'Egeo. Il comandante della flotta cristiana, per non creare problemi in quella fase nei rapporti già molto tesi con i Veneziani, mandò il suo interlocutore dal doge di Venezia.

Nella speranza che il suo piano giungesse a buon fine, Giacomo IV Crispo partecipò pochi giorni dopo alla battaglia di Lepanto. Era a capo di cinquecento uomini che aveva armato ed equipaggiato a sue spese.

Pare che le sue pressioni, dopo il felice esito della battaglia navale, continuarono. Tra i comandanti della flotta cristiana, però, i pareri sulle sue successive mosse erano divergenti. Si ritenne opportuno rimandare all'anno successivo la spedizione navale nell'Egeo, in cui essa avrebbe certamente avuto la meglio.

Agli inizi del 1572 Giacomo IV Crispo presentò al doge una richiesta di aiuto per potere rioccupare le isole del suo ducato. Promise che in caso di successo dell'impresa avrebbe ceduto in dono le isole alla Serenissima. Chiese inoltre che gli venisse data una galera, che lui stesso avrebbe armato e mantenuto a sua disposizione. La Repubblica di Venezia si mostrò interessata alla proposta di Giacomo IV Crispo e incoraggiò le sue mosse.

Nei mesi seguenti, tuttavia, non ci furono ulteriori sviluppi. La continua rivalità fra i Veneziani e gli Spagnoli indebolì la flotta cristiana e portò al fallimento della spedizione militare intrapresa nell'estate 1572 nella Grecia sud-occidentale. Poco prima di lasciare, deluso, il mare greco don Giovanni d'Austria ricevette una nuova proposta per un'azione nell'Egeo. Il nobile

Ludovico Lusignan suggerì uno sbarco a Milo, cui avrebbero partecipato gli Spagnoli e le forze del duca Emanuele Filiberto di Savoia. Il ricco Cipriota si impegnava ad assumersi il finanziamento della spedizione per il cui successo asseriva di essersi assicurato l'appoggio di settecento abitanti dell'isola. Ma ormai tutto era perduto. La flotta turca, riorganizzatasi, era ormai padrona dell'Egeo e qualunque tentativo di riprendere in mano la situazione era destinato al fallimento.

Nel frattempo la presenza turca a Nasso si consolidava rapidamente. Nella primavera del 1572, come risulta dalle fonti, il governatore ebreo del ducato Samuele Cohen era stato sostituito da un certo Nicolò di Marin. Ma anche questo cambiamento fu transitorio. Nel febbraio 1573 le funzioni di governatore provvisorio erano esercitate da Demetrio de Naxia, luogotenente del *governaduros* di Nasso anche nel novembre 1568.

L'ordine nell'isola fu velocemente ripristinato. Dopo il Trattato di Pace turco-veneto del 7 marzo 1573 e i regolamenti concordati fra i belligeranti per lo scambio dei prigionieri di guerra, il governatore spagnolo di Nasso Francesco Coronello venne liberato a Canea e ritornò a Nasso a occupare nuovamente la carica di luogotenente di Jossèf Nasi.

Per gli abitanti delle isole egee fu un periodo drammatico. L'aiuto offerto alla flotta veneziana provocò la reazione turca. Gli uomini di Giovan Dionigi Galeni detto Occhiali, succeduto a Piali pascià, misero a fuoco decine di paesi e trucidarono o impalarono molti prelati e maggiorenti. Fra coloro che trovarono una tragica morte, come scrisse in un suo rapporto inviato a Venezia il doto naupliota Gregorio Malaxòs, vi furono i metropoliti di Paro e Nasso, Mitilene e Rodi.

A Nasso, in particolare, le stragi erano cominciate subito dopo la sua riconquista da parte dei Turchi. Particolarmente rivelatrice sull'argomento è la lettera scritta da Igumenitsa il 29 luglio 1572 da Marcantonio Colonna a don Giovanni d'Austria. A proposito delle atrocità commesse dalle truppe turche, il comandante della flotta pontificia scriveva che *hanno bruciato tutte le isole di Nixcia e di Paro*.

Nel periodo successivo le condizioni di vita a Nasso, come d'altronde in tutte le isole dell'Egeo, peggiorarono. Nelle fonti dell'epoca vengono menzionate varie persone, come il nassiota Alvise Marangone, che compivano missioni di spionaggio.

Nel 1579, anno della morte di Jossèf Nasi, le Cicladi passarono anche formalmente sotto il controllo turco. Di fronte alla pressione crescente i cit-

tadini cominciarono a reagire e a cercare vie di uscita da quella situazione. Il clima di malcontento creatosi fu abilmente sfruttato dalla propaganda occidentale.

Tra le iniziative intraprese ha un ruolo di protagonista il nassiota Ioannis Mòdenas, che faceva parte della ristretta cerchia di don Giovanni d'Austria. Il suo principale compito era quello di raccogliere informazioni attendibili riguardanti l'area dell'Egeo. Durante la sua permanenza a Creta, nell'agosto del 1595, ricevette la visita di un suo compatriota. Questi gli consegnò una lettera, scritta a Nasso il 9 agosto dai rappresentanti degli abitanti di quindici isole, in cui si proponeva l'organizzazione di un complotto antiturco. I rivoltosi chiedevano soltanto che la loro azione venisse appoggiata dagli Spagnoli. Ioannis Mòdenas, mostrando comprensione per la loro richiesta, si era impegnato a inoltrarla ai suoi superiori.

Ma anche questo piano non si sarebbe realizzato. La ragione di ciò è da ricercare negli enormi problemi diplomatici e militari che in quegli anni la Spagna si trovava ad affrontare nell'Europa occidentale. L'apertura di un nuovo fronte avrebbe ulteriormente aggravato la sua posizione.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

ΠΗΓΕΣ / FONTI

Ανέκδοτες / Inedite

Κρατικό Αρχείο Βενετίας / Archivio di Stato di Venezia:

Archivio Proprio di Giacomo Contarini, filza 14.

Commemoriali, b. 23.

Consiglio dei Dieci-Parti Segrete, reg. 9 (Μάρτιος / marzo 1569 - Φεβρουάριος / febbraio 1572).

Consiglio dei Dieci-Parti Segrete, filza 15 (Μάρτιος / marzo 1571 - Φεβρουάριος / febbraio 1572)

Consiglio dei Dieci-Parti Segrete, reg. 11 (Μάρτιος / marzo 1574 - Φεβρουάριος / febbraio 1579).

Senato Deliberazioni (Secreta), reg. 78 (Σεπτέμβριος / settembre 1571 - Φεβρουάριος / febbraio 1573).

Senato-Proveditori da Terra e da Mar, filza 729 (1570).

Senato-Proveditori da Terra e da Mar, filza 730 (1571).

Δημοσιευμένες / Pubblicate

Ch. Hopf, *Chroniques Gréco-romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin 1873 (φωτομηχανική ανατύπωση / ristampa anastatica Αθήνα 1961).

V. Lamansky, *Sécrets d'Etat de Venise. Documents, extraits, notices et etudes servant a éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane a la fin du XVe et au XVIe siècle*, I-II, Saint-Petersbourg 1884 (φωτομηχανική ανατύπωση / ristampa anastatica New York 1968).

F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, VI, Vindobonna 1890 (φωτομηχανική ανατύπωση χχ / ristampa anastatica s.a.).

R. Predelli, (επιμέλεια / a cura di), *I libri Commemoriali della Republica di Venezia. Regesti*, VI, Venezia 1904, VII, Venezia 1907.

A. Stella, (επιμέλεια / a cura di), *Nunziature di Venezia*, IX (26 marzo 1569-21 maggio 1571), Roma 1972, X (26 maggio 1571-4 luglio 1573), Roma 1977.

ΜΕΛΕΤΕΣ / STUDI

Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Γ', *Τουρκοκρατία 1453-1669. Οι αγώνες για την πίστη και την ελευθερία*, Θεσσαλονίκη 1968.

Ι. Γ. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη κατά τον Τέταρτο Βενετοτουρκικό Πόλεμο (1570-1571)*, Αθήνα 1978.

- Π. Γ. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων δουκών του Αιγαίου Πελάγους 1438-1565. Ιωσήφ Νάκης Ιουδαίος δουξ του Αιγαίου Πελάγους 1566-1579. Το σαντζάκ των νήσων Νάξου, Άνδρου, Πάρου, Σαντορήνης, Μήλου, Σύρας 1579-1621*, Ερμούπολη 1924 (φωτομηχανική ανατύπωση / ristampa anastatica Αθήνα 1985).
- Κ. Καιροφύλας, *Ιστορικά σελίδες Τήνου. Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία-Τουρκοκρατία 1207-1821*, Αθήνα 1930.
- Α. Δ. Κωτσάκης, *Η Νάξος κατά την Ενετοκρατία 1207-1566*, 2η έκδ. / 2a ed., Αθήνα 2007.
- Α. Παπαδιά-Λάλα, «Η Τήνος κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (1390-1715)», *Τήνος. Ιστορία και Πολιτισμός*, Ι, *Ιστορία, επιμέλεια / a cura di π. Μ. Φώσκολος*, Τήνος 2005, 171-198.
- Α. Πάρδος, «Η ένταξη των Κυκλάδων στο οθωμανικό σύστημα του Αιγαίου και η σημασία της Άνδρου (1537-1715)», στον τόμο / in *Λένος Μαυρομμάτης, Βενετία και Αιγαίο. Συνέργειες Λαών και Πολιτισμών. Η περίπτωση της Άνδρου*, επιμέλεια / a cura di Μ. Δρίτσα, Αθήνα 2005, 111-171.
- Δ. Π. Πασχάλης, «Κατάκτησις των Κυκλάδων υπό των Τούρκων», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 1 (1961), 215-233.
- Κ. Γ. Πιτσάκης, «“Η γαρ αδικία και συκοφαντία, καθ’ ου αν πραχθείη και τελεσθείη, αδικία εστί” (1568)», στον τόμο / in *Η εβραϊκή παρουσία στον ελληνικό χώρο (4ος-19ος αι.)*, επιμέλεια / a cura di Α. Λαμπροπούλου – Κ. Τσικνάκης, Αθήνα 1968, 171-199.
- Ι. Κ. Χασιώτης, *Μακάριος, Θεόδωρος και Νικηφόρος οι Μελισσηνοί (Μελισσουργοί) (16ος-17ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1966.
- Ι. Κ. Χασιώτης, «Άγνωστη συνωμοτική κίνηση στις Κυκλάδες στα τέλη του 16ου αιώνα», *Ελληνικά* 22 (1969), 377-388.
- Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Εκκλήσεις, επαναστατικές κινήσεις και εξεγέρσεις στην ελληνική χερσόνησο από τις παραμονές ως το τέλος του Κυπριακού Πολέμου (1568-1571)*, Θεσσαλονίκη 1970.
- Β. Arbel, «Venezia, gli ebrei e l'attività di Salomone Ashkenasi nella guerra di Cipro», στον τόμο / in *Gli Ebrei e Venezia secoli XIV-XVIII*, επιμέλεια / a cura di G. Cozzi, Milano 1987, 163-190.
- Β. Arbel, *Trading nations. Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*, Leiden - New York - Köln 1995.
- Ι. Μ. Floristán, «Felipe II y la empresa de Grecia tras Lepanto (1571-1578)», *Erytheia* 15 (1994), 155-190.
- Ρ. Grunebaum-Ballin, *Joseph Naci, duc de Nasso*, Paris - La Haye 1968.

- A. Guglielmotti, *Marcantonio Colonna alla battaglia di Lepanto*, Firenze 1862.
- G. K. Hassiotis, «Venezia e i domini veneziani tramite di informazioni sui Turchi per gli Spagnoli nel sec. XVI», στον τόμο / in *Venezia. Centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi, επιμέλεια* / a cura di H.-G. Beck - M. Manoussacas - A. Pertusi, I, Firenze 1977, 117-136.
- K. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, I-II, New York χχ. / s.a.
- M. I. Manoussacas, «Lepanto e i Greci», στον τόμο / in *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto, επιμέλεια* / a cura di G. Benzoni, Firenze 1974, 215-241.
- C. Manfroni, «La lega cristiana nel 1572. Con lettere di M. Antonio Colonna», *Archivio della R. Società di Storia Patria* 16 (1893), 347-445 και / e 17 (1894), 23-67.
- C. Manfroni, «Don Giovanni d'Austria e Giacomo Foscarini 1572 (da documenti inediti degli Archivi di Padova e di Venezia)», *Rivista Marittima*, έτος / anno 36, τεύχ./ fasc. 11 (Νοέμβριος / novembre 1903), 233-253.
- P. Molmenti, *Sebastiano Veniero e la battaglia di Lepanto*, Firenze 1899.
- P. Molmenti, «Sebastiano Veniero dopo la battaglia di Lepanto (Documenti inediti)», *Nuovo Archivio Veneto* n.s. 30 (1915), 5-146.
- P. Paruta, *Della historia vineniana, nella quale in libri tre si contiene la guerra fatta dalla Lega de' Principi Christiani contra Selino Ottomano, per occasione del Regno di Cipro*, Venezia 1703.
- P. Preto, «La guerra segreta: spionaggio, sabotaggi, attentati», στον τόμο / in *Venezia e la difesa del Levante. Da Lepanto a Candia 1570-1670*, Venezia 1986, 79-85.
- P. Preto, *I servizi segreti di Venezia. Spionaggio e controspionaggio ai tempi della Serenissima*, Milano 2004.
- P. Sauger [P. R. Saulger], *Ιστορία των αρχαίων δουκών και των λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου Πελάγους, μετάφραση* / traduzione greca A. M. Καράλης, Ερμούπολη 1878.
- A. Segre, «Alcuni documenti sulle relazioni tra Savoia e Venezia nel secolo XVI», *Nuovo Archivio Veneto* n.s. 3 (1902), 50-76.
- B. J. Slot, *Archipelagus turbatus: Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, I-II, Leiden 1982.
- U. Tucci «Il processo a Girolamo Zane mancato difensore di Cipro», στον τόμο / in *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto, επιμέλεια* / a cura di G. Benzoni, Firenze, 1974, 409-433.

ΟΙ ΛΑΤΙΝΙΚΕΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΟΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΕΣ (confraternite, laiche di devozione, scuole, confratie, compagnie, congregazioni) ιδρύονταν από λαϊκούς με θρησκευτικούς, λατρευτικούς και φιλανθρωπικούς σκοπούς, όπως η λατρεία μιας εικόνας και η διεξαγωγή της λιτανείας της, η φροντίδα του ναού ή του αλταρίου όπου έδρευαν, η συμμετοχή στις θρησκευτικές τελετές και η αλληλοβοήθεια μεταξύ των μελών τους. Κίνητρο για την ένταξη των κατοίκων των πόλεων και των αγροτικών οικισμών σε αυτού του είδους τις συσσωματώσεις αποτελούσαν η ανάγκη για ανάπτυξη συλλογικής δράσης και κοινωνικής αλληλεγγύης. Συχνά, το φιλανθρωπικό έργο των αδελφοτήτων εκτεινόταν σε ευρύτερες πληθυσμιακές ομάδες και όχι μόνο στα μέλη τους. Η περίθαλψη αρρώστων, η συνοδεία μελλοθανάτων, η αρωγή απόρων και η απελευθέρωση εξορίστων αποτελούσαν μερικά από τα πεδία της κοινωνικής μέριμνας, στα οποία δρατηριοποιούνταν αυτού του είδους οι συσσωματώσεις. Δεν είναι τυχαίο ότι οι οικονομικά ισχυρές αδελφότητες διαχειρίζονταν ευαγή ιδρύματα και νοσοκομεία.

Ο θεσμός των θρησκευτικών αδελφοτήτων αν και είχε καταβολές σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους τόσο του βυζαντινού όσο και του δυτικού κόσμου, γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη στις περιοχές που κατακτήθηκαν από τους δυτικούς μετά το 1204. Η ίδρυση των θρησκευτικών αδελφοτήτων εξάλλου, ήταν αποτέλεσμα γενικότερα του νέου πνεύματος που γεννήθηκε από τα θρησκευτικά και εμπορικά κινήματα των σταυροφοριών και των ταξιδιών αντίστοιχα και ειδικότερα των προσκυνημάτων στους Αγίους Τόπους. Ήδη από τους πρώτους αιώνες της περιόδου, οι καθολικοί που εγκαταστάθηκαν στον ελληνικό χώρο ίδρυσαν αδελφότητες, οι οποίες εντάσσονταν στο ευρύτερο δυτικό πνευματικό κίνημα που είχε αναπτυχθεί κατά τον Μεσαίωνα. Η ιστορία του θεσμού, πιο συγκεκριμένα, άρχισε από το 1226 στις Κυκλάδες, επί ημερών του δούκα Αγγέλου Α' Sanudo, όταν ιδρύθηκε η Αδελφότητα του Αγιωτάτου Σώματος του Χριστού (*Confraternita del Santissimo Corpo di Cristo*) στη

Νάξο. Τους δύο επόμενους αιώνες μαρτυρείται η ύπαρξη αδελφοτήτων σε πόλεις-λιμάνια που είχαν καταληφθεί από δυτικούς και είχαν συνεχή επικοινωνία με τη Δύση, όπως η Μεθώνη και ο Χάνδακας τον 14^ο αι., η Ρόδος και η Κέρκυρα τον 15^ο αι. Μέλη των αδελφοτήτων αυτών ήταν οι έμποροι και οι καθολικοί πληθυσμοί που εγκαταστάθηκαν στις παραπάνω περιοχές. Θα πρέπει να επισημανθεί όμως, ότι, παράλληλα με την οργάνωση αδελφοτήτων από καθολικούς, σημειώνεται και η σύσταση αδελφοτήτων από ορθοδόξους. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα να διαχωρίζουμε τις αδελφότητες σε καθολικές και ορθόδοξες. Η συγκεκριμένη διάκριση δεν γνώρισε την ίδια έκταση στον δυτικό κόσμο, αλλά ήταν φυσικό επακόλουθο στον υπό δυτική κυριαρχία ελληνικό χώρο, όπου το καθολικό και το ορθόδοξο στοιχείο ήταν υποχρεωμένα να συμβιώσουν.

Η οργάνωση των θρησκευτικών αδελφοτήτων, με ελάχιστες μεταξύ τους διαφορές, είχε την ίδια διάρθρωση. Είχαν την επωνυμία ενός αγίου-προστάτη, του οποίου η μορφή εικονιζόταν στο λάβαρό τους, και έδρευαν είτε σε ολόκληρο ναό είτε σε κάποιο αλτάριο. Η ίδρυσή τους καταρχήν εγκρινόταν από τις εκκλησιαστικές και πολιτικές αρχές, ενώ τα μέλη τους τηρούσαν επίσημο βιβλίο (*mariegola*), στο οποίο καταχωρίζονταν το χρονικό ίδρυσης της αδελφότητας, οι σκοποί της, τα ονόματα και οι συνδρομές των μελών, τα πρακτικά των συνελεύσεων, οι εγγραφές νέων μελών, καθώς και οι αποδοχές δωρεών και κληροδοτημάτων. Είναι φανερό, ότι τα βιβλία των αδελφοτήτων, όταν σώζονται, αποτελούν εξαιρετικά ενδιαφέροντα πηγή έρευνας, η οποία αποκαλύπτει στον ιστορικό όψεις της πνευματικής ζωής, καθώς και μορφές της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης των κατοίκων του τόπου, όπου εκείνες είχαν ιδρυθεί. Κυρίαρχο όργανο σε κάθε αδελφότητα ήταν η γενική συνέλευση, από την οποία εκλέγονταν με ψηφοφορία και με πλειοψηφία τα διοικητικά μέλη. Στις τακτικές και έκτακτες επίσης γενικές συνελεύσεις συζητούνταν όλα τα θέματα που αφορούσαν τις δραστηριότητες της αδελφότητας και λαμβάνονταν με πλειοψηφία οι σχετικές αποφάσεις. Τα διοικητικά όργανα εκλέγονταν με ορισμένη θητεία, συνήθως ένα ή δύο έτη, και είχαν συγκεκριμένες αρμοδιότητες, ενώ τα μέλη, που ονομάζονταν αδελφοί και αδελφές, ήταν υποχρεωμένα να καταβάλλουν ετησίως καθορισμένο χρηματικό ποσό, ως συνδρομή, τη λουμινάρια (*luminaria*).

Πολύτιμη πηγή για την ιστορία των λατινικών θρησκευτικών αδελφοτήτων, εκτός από τα βιβλία τους, είναι οι εκθέσεις των επισκόπων

των νησιών και των αποστολικών επισκεπτών (*visitatori apostolici*) της Καθολικής Εκκλησίας, οι οποίες σώζονται, κατά κύριο λόγο, στα αρχεία της Propaganda Fide και του Βατικανού (*Archivio Segreto Vaticano*) και έχουν εκδοθεί, ως προς τις Κυκλάδες, στο μεγαλύτερο μέρος τους, αρχικά από τον Giorgio Hofmann και στη συνέχεια από άλλους μελετητές. Στις εκθέσεις αυτές καταγράφεται ο αριθμός των καθολικών σε σύγκριση με τους ορθοδόξους, ενώ περιγράφονται λεπτομερώς οι εκκλησίες και τα μοναστήρια τους, όπως επίσης οι γιορτές και οι λιτανείες που τελούσαν. Οι επίσκοποι, απαριθμούσαν τις λατινικές αδελφότητες, που είχαν ιδρυθεί σε κάθε νησί και σχολίαζαν την κατάσταση, στην οποία βρίσκονταν την περίοδο που τις είχαν επισκεφθεί. Ανέφεραν, επιπλέον, την ύπαρξη φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, σχολείων ή νοσοκομείων. Αξίζει να σημειωθεί, ότι στις εκθέσεις εντοπίζονται σημαντικές ειδήσεις, σχετικές με την έκταση των νησιών, τον πληθυσμό, τον αριθμό των χωριών και τα παραγόμενα αγαθά. Ωστόσο, επειδή σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν λάθη και αντικρουόμενες απόψεις, απαιτείται προσεκτικός έλεγχος ως προς την εγκυρότητα των συγκεκριμένων πληροφοριών. Έπειτα, η κάθε έκθεση είχε σκοπό να παρουσιάσει το καθολικό στοιχείο των νησιών, επομένως δε διασώζει εκτενείς μαρτυρίες για τις δραστηριότητες των ορθοδόξων και για τις θρησκευτικές αδελφότητές τους ειδικότερα.

Από τη μελέτη τους πάντως (βλ. επίμετρο) συνάγεται ότι, όπως ήδη αναφέρθηκε, πρώτη είχε συσταθεί η Αδελφότητα του Αγιωτάτου Σώματος του Χριστού στη Νάξο, με έδρα τον ναό της Αμιάντου Συλλήψεως, γνωστό ως «Καπέλλα Καζάτζα». Πολύ αργότερα, το 1582, έλαβε επικυρωτικό γράμμα (*breve dell'approvazione*) από τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ' ως Αδελφότητα του Αγιωτάτου Εσταυρωμένου ή του Παναγιού Πάθους ή του Τιμίου Σταυρού (*Santissimo Crocifisso* ή *S. Passione* ή *S. Croce*). Οι περισσότερες, πάντως, αδελφότητες εμφανίζονται στα τέλη του 16^{ου} αι. και στις αρχές του 17^{ου}, γεγονός που θα πρέπει να συνδεθεί με την εφαρμογή των αιτημάτων της Συνόδου του Τρέντο για την τόνωση του θρησκευτικού βίου. Αρκετές, επίσης, αδελφότητες ιδρύθηκαν κατά το δεύτερο μισό του 17^{ου} αι.

Όπως στον δυτικό κόσμο, όπου ο μεγαλύτερος αριθμός καθολικών αδελφοτήτων ήταν άμεσα συνδεδεμένος με τα καθολικά μοναχικά τάγματα, το ίδιο ίσχυε στις λατινικές κτήσεις του ελληνικού χώρου. Τη μεγαλύτερη εξάπλωση στα νησιά των Κυκλάδων γνώρισαν οι αφιερωμένες στη λατρεία της Παναγίας αδελφότητες (*confraternite mariane*), όπως οι

αδελφότητες της Παναγίας του Ροζαρίου, που ιδρύθηκαν στα νησιά Τήνο, Μύκονο, Σαντορίνη, Νάξο, Άνδρο και Σύρο, και της Παναγίας του Καρμήλου (*Madonna del Carmine*), που απαντώνται στα νησιά Τήνο και Σαντορίνη μετά το 1666/7. Στη Βενετία, η Αδελφότητα της Παναγίας του Ροζαρίου (*Santa Maria del Rosario*) ανήκε στις Μεγάλες Αδερφότητες (*Scuole Grandi*). Απόκτησε μεγάλη δύναμη, όταν το 1571 ο πάπας Πίος Ε΄ (1566-1572), σε ανάμνηση της νίκης της ναυμαχίας της Ναυπάκτου (7 Οκτωβρίου), όρισε να γιορτάζεται η μέρα αυτή στο όνομα της Παναγίας του Ροζαρίου. Αδελφότητες προς τιμήν της Παναγίας του Ροζαρίου είχαν ιδρυθεί στις περισσότερες βενετικές κτήσεις: στον Χάνδακα, στα Χανιά, στο Ρέθυμνο και στην Κέρκυρα μετά το 1571. Η λατρεία της Παναγίας του Καρμήλου άρχισε στη Βενετία το 1286, ενώ το 1300 ιδρύθηκε στην ίδια πόλη λαϊκή αδελφότητα γυναικών. Αδελφότητες της Παναγίας του Καρμήλου συστάθηκαν στην Κέρκυρα, στη Ζάκυνθο, στον Χάνδακα, στα Χανιά, στο Ρέθυμνο και στην εκκλησία της Παναγίας του Πέραν στην Κωνσταντινούπολη.

Ευρύτατα διαδεδομένες ήταν και οι αδελφότητες του *Santissimo Sacramento / Santissimo Corpo di Cristo*, δηλαδή της Θείας Ευχαριστίας, οι οποίες έδρευαν συνήθως σε καθεδρικούς ναούς. Στον χώρο των Κυκλάδων μαρτυρούνται στα νησιά Νάξο, Σύρο, Τήνο και Μήλο. Αδελφότητες του *Santissimo Sacramento* είχαν ιδρυθεί σε ολόκληρο τον δυτικό χριστιανικό κόσμο από τον 13^ο αι. και μετά. Στις γερμανικές πόλεις ιδρύθηκαν κατά τους 14^ο-15^ο αιώνες από ιερείς. Στις ιταλικές πόλεις ιδρύθηκαν από λαϊκούς, κυρίως μετά τη Σύνοδο του Trento, σχεδόν σε όλες τις ενοριακές εκκλησίες. Πολλές αδελφότητες του *Santissimo Sacramento* είχαν ιδρυθεί και στη Βενετία, στην οποία το ένα τρίτο των ενοριακών εκκλησιών ήταν αφιερωμένο στη Θεία Ευχαριστία. Αντίστοιχες αδελφότητες συστάθηκαν σε όλες τις βενετικές κτήσεις, όπως στα νησιά του Ιονίου (Κέρκυρα, Κεφαλονιά, Ζάκυνθο, Κύθηρα), στην Κρήτη (Χάνδακα, Χανιά, Ρέθυμνο, Σητεία και Σούδα), καθώς και στην Πελοπόννησο (Ναύπλιο).

Οι αδελφότητες, επίσης, του Αγιωτάτου Ονόματος του Θεού ή του Ιησού (*Santissimo Nome di Dio / di Gesù*) που είχαν ιδρυθεί στη Σαντορίνη και στην Τήνο, μαρτυρούνται, εκτός από τη Βενετία, στις κρητικές πόλεις Χανιά και Ρέθυμνο.

Στην Τήνο μνημονεύεται το 1632 η αδελφότητα του *San Carlo*, που έδρευε σε αλτάριο του καθεδρικού ναού. Ο Carlo Borromeo (1538-1584) ήταν ανιψιός του πάπα Πίου Δ΄ (1559-1565) και αρχιεπίσκοπος του Μιλάνου και ανήκε στους μεταρρυθμιστές της καθολικής εκκλησίας και φρόντισε για την αναδιοργάνωση των θρησκευτικών αδελφοτήτων. Το

1570 δημοσίευσε το έργο *Constitutioni et regole della Compagnia et Scuole della dottrina cristiana per le città e diocesi di Milano*. Κατά την πανώλη του 1576, αφηρώντας τη ζωή του, κατέβηκε στους δρόμους του Μιλάνου, για να περιποιηθεί τους άρρωστους πολίτες. Στη Βενετία, ένας από τους τρεις αγίους προστάτες της Αδελφότητας των Μιλανέζων (*Scuola dei Milanesi*) ήταν ο San Carlo Borromeo. Αδελφότητες προς τιμήν του είχαν συσταθεί επίσης στην Κέρκυρα και στον Χάνδακα.

Στην Τήνο, επίσης, είχαν συσταθεί αδελφότητες αυτομαστιγωμένων (*Battuti, Battenti*). Πρόκειται για το κίνημα των *Flagellanti* που πρωτοεμφανίστηκε στην Ιταλία τον 13^ο αι. και στη συνέχεια διαδόθηκε σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο. Ονομάστηκαν έτσι, γιατί τα μέλη τους αυτομαστιγώνονταν κατά τη λιτανεία του Επιταφίου της Μεγάλης Παρασκευής για να «καθαρθούν» από τα αμαρτήματα. Αντίστοιχες αδελφότητες είχαν συσταθεί την πρώιμη βενετική περίοδο στην Κρήτη. Ως προς τις αδελφότητες της Τήνου, είναι πολύ πιθανό, τα μέλη τους να ήταν οι άνδρες που αποτελούσαν την πολιτοφυλακή του νησιού.

Παράλληλα μαρτυρείται η συγκρότηση αδελφοτήτων χωρίς ευρύτερες δραστηριότητες αλλά με αποκλειστική φροντίδα την ετήσια τέλεση της γιορτής του αγίου, στον οποίο είχε αφιερωθεί η εκκλησία, όπου έδρευαν. Πιθανότατα αποφασιστικό ρόλο στην οργάνωση των συγκεκριμένων αδελφοτήτων να έπαιξε και η σύνδεση των κατοίκων με τις εκκλησίες της ενορίας τους. Αντίστοιχες αδελφότητες είχαν ιδρυθεί και στον δυτικό κόσμο, ενώ η παρουσία τους βεβαιώνεται σε όλες τις βενετικές κτήσεις. Φαίνεται ότι οι περισσότερες αδελφότητες αυτής της κατηγορίας οργανώθηκαν στα νησιά Τήνο και Σύρο. Ο επίσκοπος Domenico Marengo, μάλιστα, αναφέρει ότι σε αντίθεση με τις δύο κύριες αδελφότητες της Σύρου, της Θείας Ευχαριστίας και του Ροζαρίου, που είχαν *solamente qualche poco di forma*, οι υπόλοιπες είχαν συσταθεί σε κάθε μικρή εκκλησία, τόσο της πόλης όσο και του υπόλοιπου νησιού, ενώ υπήρχαν και εκκλησίες ορφανές, δηλαδή χωρίς να τις διαχειρίζεται κάποια αδελφότητα (*eccettuando quelle che sono orfani*).

Οι περισσότερες λατινικές αδελφότητες στεγάζονταν σε αλτάρια των καθεδρικών ναών των νησιών και σε ομώνυμες εκκλησίες. Η ίδρυση μιας αδελφότητας στον χώρο του ναού, καθώς και η οικονομική και θρησκευτική εξάρτησή της από αυτόν, θα πρέπει να εξεταστεί κάτω από το πρίσμα του ευρύτερου ελέγχου που ασκούσε η λατινική εκκλησία απέναντι στις καθολικές κοινότητες του ελληνικού χώρου, μέσω των καθολικών ταγμάτων.

Από τις επισκοπικές εκθέσεις εξάγονται στοιχεία για τον αριθμό των μελών των αδελφοτήτων. Ο μέσος όρος κυμαίνεται από 70 έως 90 μέλη ανά αδελφότητα. Είναι αξιοσημείωτο ότι εγγράφονταν ως μέλη και γυναίκες και απαριθμούνται μαζί με τους άνδρες. Υποψίες, ωστόσο, προκαλεί το γεγονός ότι το 1652 τρεις αδελφότητες, του Ροζαρίου και του Ονόματος του Χριστού στη Σαντορίνη και του Ροζαρίου στη Σύρο, διέθεταν τον ίδιο αριθμό μελών (600 μέλη, από τα οποία 200 ήταν ζωντανοί). Η μαρτυρία, όπως είναι αναμενόμενο, ανήκει στον ίδιο επίσκοπο. Στην έκθεσή του, εξάλλου, σχολιάζει ο ίδιος ότι δεν είναι δυνατόν να αναφερθεί ο ακριβής αριθμός των μελών, επειδή οι γυναίκες, στο μεγαλύτερο μέρος τους, γράφονταν δύο ή τρεις φορές. Η αμφισβήτηση των παραπάνω αριθμητικών δεδομένων αποκτά πιο στέρεες βάσεις, αν σκεφτούμε, πως επικρατούσε γενικότερα η συνήθεια της συμμετοχής σε περισσότερες από μία αδελφότητες. Σημειώνονται επιπλέον ολιγομελείς αδελφότητες, με 10 ή 15 μέλη, όπως εκείνη του Αγίου Αντωνίου στη Σύρο. Σύμφωνα με τον επίσκοπο Domenico Marengo το 1631, στις περισσότερες εκκλησίες του νησιού υπήρχαν αδελφότητες με 5 ως 15 μέλη, από τα οποία δύο ή τρεις ήταν οι επίτροποι, που μεριμνούσαν για την τέλεση της γιορτής του αγίου-προστάτη κάθε εκκλησίας.

Ως προς τη διοικητική διάρθρωση των αδελφοτήτων, που ιδρύθηκαν στις Κυκλάδες δεν σώζονται πληροφορίες, παρά μόνο για την αδελφότητα του Τιμίου Σταυρού στη Νάξο. Τη συγκεκριμένη αδελφότητα διοικούσε τετραμελές συμβούλιο, το οποίο αποτελούσαν ο προϊστάμενος (*priore*), αξίωμα που απαντάται στις περισσότερες λατινικές αδελφότητες, ο υποπροϊστάμενος (*sottopriore*) και δύο επίτροποι (*procuratori*). Στα τέλη του 17^{ου} αι. οι δύο επίτροποι αντικαταστάθηκαν από τέσσερις συμβούλους (*consiglieri*), ενώ προστέθηκε και ένας σκευοφύλακας (*massaro / sacrestano*). Στην αδελφότητα της Madonna del Carmine, που ιδρύθηκε στη Σαντορίνη το 1666/7, ορίστηκε επικεφαλής ο εκάστοτε *decano*. Αξίζει να σημειωθεί και η πληροφορία ανάληψης αξιώματος από γυναίκες, εκείνου της προϊσταμένης (*prioressa*), στην αδελφότητα του Ροζαρίου στη Νάξο. Με βάση μάλιστα τα ως τώρα στοιχεία αποτελεί την πρώτη μαρτυρία για την παρουσία γυναικών σε διοικητικό αξίωμα αδελφότητας στον ελληνικό χώρο.

Η ακίνητη περιουσία των περισσότερων λατινικών αδελφοτήτων, προερχόταν από δωρεές και κληροδοτήματα μελών. Πρόκειται για κατοικίες, χωράφια, περιβόλια κ.ά., των οποίων η εκμετάλλευση απέδιδε σημαντικά κέρδη στις αδελφότητες, επιτρέποντάς τους την άσκη-

ση φιλανθρωπικού έργου, για το οποίο δεν υπήρχε κρατική μέριμνα. Στις αρχές του 17^{ου} αι. η περιουσία που διαχειριζόταν η αδελφότητα του Τιμίου Σταυρού είχε διογκωθεί, ώστε το διοικητικό συμβούλιο προχώρησε στην ίδρυση σχολείου, τη λειτουργία του οποίου ανέθεσε στο τάγμα των Ιησουϊτών. Αν εξαιρέσουμε όμως την αδελφότητα του Τιμίου Σταυρού, οι υπόλοιπες αδελφότητες είτε δε διέθεταν μεγάλη ακίνητη περιουσία είτε δεν την εκμεταλλεύονταν προσοδοφόρα. Απόρροια του γεγονότος αυτού ήταν ο περιορισμός της φιλανθρωπικής τους δραστηριότητας στις επισκέψεις αρρώστων, στη θεία μετάληψη των μελλοθανάτων και στη συνοδεία των νεκρών κατά την ταφή τους. Για παράδειγμα, το 1631, επειδή τα μέλη της Αδελφότητας της Θείας Ευχαριστίας (*Santissimo Sacramento*) στη Σύρο αντιμετώπιζαν οικονομικά προβλήματα, απόρροια της γενικότερης φτώχειας που υπήρχε στο νησί, οι λιτανείες διεξάγονταν χωρίς κεριά, σε αντίθεση με τα προηγούμενα χρόνια.

Όλα τα μέλη των αδελφοτήτων ήταν υποχρεωμένα να συμμετέχουν τόσο στις τελετές της αδελφότητας όπου ανήκαν όσο και σ' αυτές που διεξάγονταν γενικότερα σε κάθε νησί. Η γιορτή, στην οποία λάμβαναν μέρος όλες οι αδελφότητες με μεγάλη επισημότητα ήταν εκείνη της Αγίας Δωρεάς (*Corpus Domini*). Κατά τις γιορτές και τις λιτανείες, αλλά και στο τελευταίο τους ταξίδι, τα μέλη φορούσαν το επίσημο ένδυμα της αδελφότητας, στην οποία ανήκαν. Επρόκειτο για έναν ποδήρη χιτώνα (κάπα), με τριγωνικό κάλυμμα στο κεφάλι, ο οποίος έδενε στη μέση με σχοινί. Σε πίνακα, μάλιστα, του Gentile Bellini, απεικονίζονται τα μέλη των βενετικών αδελφοτήτων ντυμένα με τους μανδύες τους και με τα λάβαρα τους κατά τη λιτανεία του Σταυρού στην πλατεία του Αγίου Μάρκου της Βενετίας. Ως προς τις αδελφότητες των Κυκλάδων, ανάλογοι πίνακες ζωγραφικής μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί, σώζονται όμως γραπτές μαρτυρίες. Τα μέλη των αδελφοτήτων της Θείας Ευχαριστίας στη Σύρο και του Σταυρού στη Νάξο φορούσαν κατά τις θρησκευτικές τελετές κίτρινους μανδύες. Το χρώμα τους, σύμφωνα με μελέτη, οφειλόταν στο εκχύλισμα του κρόκου, που αφθονούσε στα βουνά της Νάξου. Κατά πληροφορίες κατοίκων του νησιού σώζεται ως τις μέρες μας κίτρινος μανδύας της αδελφότητας του Σταυρού στη Νάξο. Εκτός από την επίσημη ενδυμασία, τα μέλη της συγκεκριμένης αδελφότητας, σε ξεχωριστές περιπτώσεις, όπως οι μεταλήψεις μελλοθανάτων, φορούσαν λευκούς χιτώνες με κουκούλα που κάλυπτε και το πρόσωπο. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο χιτώνας συνιστούσε δείγμα

πλούτου της αδελφότητας, επειδή τα μέλη ελαχίστων μπορούσαν να τον αποκτήσουν. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι στις επισκοπικές εκθέσεις καταγράφεται ως σημαντικό στοιχείο της οικονομικής επιφάνειας μίας αδελφότητας.

Αν και, όπως προαναφέρθηκε, από τις εκθέσεις των καθολικών επισκόπων σχηματίζεται η εικόνα του συνόλου των λατινικών αδελφοτήτων, που είχαν ιδρυθεί στα νησιά, νέα αρχαιακά τεκμήρια μας προσανατολίζουν στην αναδίφηση και άλλων αρχείων, κυρίως της Βενετίας. Στη σειρά *Senato, Mar* του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας διασώζεται μία απόφαση της βενετικής συγκλήτου με χρονολογία 9 Αυγούστου 1611, σύμφωνα με την οποία κάποιος Νικολός da Termia, κάτοικος Τήνου, είχε αφήσει ένα μεγάλο χρηματικό κληροδότημα, που θα προερχόταν από την πώληση μεταξιού, στις ορφανές της Αδελφότητας της Ευσπλαχνίας (*Misericordia*) της Βενετίας. Η σημαντική πληροφορία όμως είναι ότι ο κληροδότης ήταν μέλος της αδελφότητας της Θείας Ευχαριστίας της Τήνου, στην οποία είχε εγγραφεί, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο έγγραφο, σχεδόν ολόκληρη η πόλη (*nella quale è descritta quasi tutta la città*).

Οι λατινικές αδελφότητες που ιδρύθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν στον νησιωτικό χώρο των Κυκλάδων αποτέλεσαν φορείς θρησκευτικής και κοινωνικής οργάνωσης. Η ιστορική τους εξέλιξη είχε άμεση εξάρτηση από την πυκνότητα του καθολικού πληθυσμού. Παρατηρείται ότι αν και στο μεγαλύτερο μέρος τους ιδρύθηκαν τον 17^ο αι., μαρτυρίες γι' αυτές διασώζονται ως τα τέλη του επόμενου αιώνα. Από μία πρώτη καταγραφή συνάγεται ότι οι περισσότερες είχαν συσταθεί στην Τήνο. Χρειάζεται να επισημανθεί ότι στις κάθε είδους τελετουργικές τους δραστηριότητες συμμετείχε και ο ορθόδοξος πληθυσμός, όπως άλλωστε συνηθιζόταν και στις άλλες ελληνικές περιοχές, όπου συμβίωναν καθολικοί και ορθόδοξοι. Ξεχωριστή περίπτωση αποτέλεσε η αδελφότητα του Τιμίου Σταυρού της Νάξου, της οποίας η μακροχρόνια συνεισφορά στον καθολικό πληθυσμό ανταμείφθηκε, όταν το 1667 συνενώθηκε με την *Arciconfraternita* του Αγίου Μαρκέλλου (*San Marcelllo*) της Ρώμης και της παραχωρήθηκαν πολλά προνόμια. Μία τελευταία σκέψη αφορά τις αδελφότητες της Παναγίας του Ροζαριού, που είχαν ιδρυθεί από τους καθολικούς, ως έκφραση λατρείας προς την Παναγία. Αντίστοιχο φαινόμενο παρατηρείται σήμερα στους ορθόδοξους κατοίκους των νησιών, με την ύπαρξη εκκλησιών, αφιερωμένων στην Παναγία, σε όλες τις Κυκλάδες.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ*

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΕΣ ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΝΑΞΟΣ

1. Αγιωτάτου Σώματος του Χριστού (Santissimo Corpo di Cristo) αρχικά και Αγιωτάτου Εσταυρωμένου ή Παναγίου Πάθους ή Τιμίου Σταυρού (Santissimo Crocifisso ή S. Passione ή S. Croce) αργότερα. Ιδρύθηκε *anticamente*, πιθανόν τον 13ο αι. (1226), με έδρα τη δουκική Καπέλλα Καζάτζα (ναός της Αμιάντου Συλλήψεως, που αποτέλεσε στη συνέχεια εκκλησία των Ιησουϊτών). Έλαβε *breve dell'approvazione* από τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ' στις 3 Μαρτίου 1582. Το 1666-1667 μέλη της ήταν 41 άνδρες και 46 γυναίκες, που όφειλαν να επισκέπτονται τους ασθενείς και να συνοδεύουν τις νεκρώσιμες ακολουθίες. Στις λιτανείες φορούσαν κίτρινους χιτώνες, ενώ κατά τις μεταλήψεις μελλοθανάτων λευκούς σάκκους. Η διοίκηση της αδελφότητας ήταν 4μελής και η συνδρομή ανερχόταν σε 8 σκούδα. Είχε μεγάλη ακίνητη περιουσία από δωρεές και κληροδοτήματα.
2. Παναγίας του Ροζαρίου (Madonna del Santissimo Rosario). Ιδρύθηκε από τους δομηνικανούς στις 13 Μαρτίου 1616, με έδρα ομώνυμο παρεκκλήσι στον καθεδρικό ναό και μέλη άνδρες και γυναίκες. Το 1652 μαρτυρείται ότι δεν διέθετε βιβλίο.
3. Congregazione Mariana: Purificazione della Beatissima Vergine (Υπαπαντή). Αναφέρεται πριν από το 1643 με έδρα την εκκλησία των Ιησουϊτών.

ΣΥΡΟΣ

1. Θείας Ευχαριστίας (Santissimo Sacramento). Ιδρύθηκε ενδεχομένως στις αρχές του 17^{ου} αι. (το 1624 ήδη υπήρχε), στον καθεδρικό ναό του Αγίου Γεωργίου, πιθανόν από τον δομηνικανό Αυγουστίνο da Scio. Το 1631, επειδή τα μέλη της δεν προσέφεραν ελεημοσύνες, οι λιτανείες δεν διεξάγονταν εξαιτίας της έλλειψης κεριών. Το 1632 διεξάγονταν λιτανείες τρεις φορές τον χρόνο και όχι κάθε μήνα, όπως στις άλλες περιοχές, εξαιτίας της μεγάλης φτώχειας. Το 1652 διέθετε 71 μέλη, άνδρες και γυναίκες, που στις λιτανείες φορούσαν κίτρινους χιτώνες. Το 1667 είχε μόνον 7 μέλη, ενώ το 1678 βρισκόταν σε παρακμή.
2. Παναγίας του Ροζαρίου (Madonna del Santissimo Rosario). Ιδρύθηκε πιθανόν στις αρχές του 17^{ου} αι. (το 1624 ήδη υπήρχε) από τον προανα-

- φερθέντα Αυγουστίνo da Scio. Έδρα της αναφέρεται αρχικά ομώνυμη εκκλησία, ενώ το 1635 η εκκλησία της Ευαγγελίστριας - *Santissima Nontiatia* (Madonna dell'Annunciata). Το 1652 η έδρα της μεταφέρθηκε από την παραπάνω εκκλησία σε ομώνυμο παρεκκλήσι του καθεδρικού ναού. Διέθετε περίπου 200 μέλη, γυναίκες και άνδρες (600 μέλη μαζί με τους πεθαμένους). Το 1678 βρισκόταν σε παρακμή.
3. Τρίτου Τάγματος του Αγ. Φραγκίσκου (Terz'ordine di San Francesco). Ιδρύθηκε το 1647 από καπουκίνους μοναχούς, με έδρα τον Άγιο Ιωάννη Βαπτιστή. Το 1652 μέλη της ήταν 38 άνδρες και 52 γυναίκες, ενώ το 1667 40 άνδρες και 50 γυναίκες. Φορούσαν κοντό μανδύα φορεμάτιο και το σχοινί του Αγίου Φραγκίσκου.
 4. Παναγία του Καρόλου (Madonna di Carlo). Αναφέρεται το 1631 με έδρα ομώνυμη εκκλησία.

ΤΗΝΟΣ

1. Θείας Ευχαριστίας (Santissimo Sacramento). Μαρτυρείται το 1597. Το 1611 ιδρύθηκε και σε χωριά του νησιού.
2. Αγιωτάτου Ονόματος του Θεού (Santissimo Nome di Dio). Ιδρύθηκε πιθανότατα το 1601.
3. Παναγίας του Ροζαρίου (Madonna del Santissimo Rosario). Μαρτυρείται το 1632, με έδρα ομώνυμο αλτάριο στον καθεδρικό ναό.
4. Αγίου Καρόλου (San Carlo). Μαρτυρείται το 1632, με έδρα ομώνυμο αλτάριο στον καθεδρικό ναό.
5. Congregazione della Buona Morte, με έδρα αλτάριο στο παρεκκλήσι του Εσταυρωμένου του καθεδρικού ναού.
6. Παναγίας του Καρμήλου (Madonna del Carmelo ή del Carmine). Ιδρύθηκε το 1666/7 στον καθεδρικό ναό.
7. Αγίας Τριάδας (Santissima Trinità). Το 1756 μαρτυρείται ότι είχε ιδρυθεί με έδρα αλτάριο στον καθεδρικό ναό και έσοδα 15 πιάστρες από τα χωράφια της. Το 1783 αναφέρεται ότι τα χωράφια ήταν δύο και βρισκόνταν στα χωριά Φαλατάδος και Κτικιάδος.
8. Εσταυρωμένου (Crocifisso). Το 1756 αναφέρεται ότι είχε ιδρυθεί σε όλα τα χωριά για να συνοδεύει τους νεκρούς με κεριά αγορασμένα από τους αδελφούς.
9. Ιεράς Καρδιάς του Ιησού (Sacro Cuore di Gesù). Ιδρύθηκε στις 19 Ιουλίου 1776 στον Άγιο Νικόλαο και είχε μέλη άνδρες και γυναίκες.
10. Αυτομαστιγωμένων (Battuti). Αναφέρονται το 1700 σε τρεις ενορίες.

ΣΑΝΤΟΡΙΝΗ

1. Αγιωτάτου Ονόματος του Ιησού (Santissimo Nome di Gesù). Ιδρύθηκε από τον επίσκοπο Antonio De Marchis (1588-1611), «χωρίς επίσημη επικύρωση», με έδρα τον καθεδρικό ναό του Αγ. Ιωάννη Βαπτιστή. Το 1652 καταγράφονται 600 μέλη μαζί με τους πεθαμένους. Τα μέλη της δεν διέθεταν μανδύες.
2. Παναγίας του Ροζαρίου (Madonna del Santissimo Rosario). Ιδρύθηκε από τον επίσκοπο Antonio De Marchis (1588-1611), χωρίς επίσημη επικύρωση, με έδρα την ομώνυμη εκκλησία, που ανήκε στο τάγμα των δομηνικανών. Το 1652 σημειώνεται ότι είχαν εγγραφεί ως μέλη γυναίκες και άνδρες (από αυτούς 400 ζώντες και 200 αποθανόντες), που δεν διέθεταν μανδύες (*cappe* ή *sacchi*), μολονότι ο επίσκοπος Pietro De Marchis το 1624 ανέφερε ότι είχαν. Στο Αρχείο της Καθολικής Επισκοπής σώζεται κατάλογος των μελών της αδελφότητας (22 άνδρες και 24 γυναίκες· βλ. και εικόνα).
3. Παναγίας του Καρμήλου (Madonna del Carmine ή Carmelo). Ιδρύθηκε το 1666/7 με έδρα τον καθεδρικό ναό.
4. Ευαγγελίστριας (Annunziata). Μαρτυρείται το 1757.

ΜΥΚΟΝΟΣ

1. Παναγίας του Ροζαρίου (Madonna del Santissimo Rosario). Το 1673 έλαβε άδεια ίδρυσης, με έδρα την ομώνυμη εκκλησία και ανήκε στο τάγμα των δομηνικανών. Ο Hofmann σημείωνε το 1936 ότι στο Αρχείο της Καθολικής Επισκοπής Τήνου σωζόταν το *Libro della confraternita del Rosario (1686 ecc.)* της Μυκόνου.

ΜΗΛΟΣ

1. Θείας Ευχαριστίας (Santissimo Sacramento). Ιδρύθηκε το 1688, με έδρα τον καθεδρικό ναό των Αγίων Αναργύρων.

ΑΝΔΡΟΣ

1. Παναγίας του Ροζαρίου (Madonna del Santissimo Rosario). Είχε ιδρυθεί πριν από το 1624, με έδρα πιθανότατα σε ομώνυμο αλτάριο στον καθεδρικό ναό του Αγίου Ανδρέα. Μέλη της ήταν άνδρες και γυναίκες.

* Ευχαριστώ τον π. Μάρκο Φώσκολο για τις υποδείξεις και τις πολύτιμες πληροφορίες, καθώς και τον κ. Δ. Κασαπίδη για την εξυπηρέτησή του.

LE CONFRATERNITE RELIGIOSE LATINE DELLE CICLADI

LE ASSOCIAZIONI RELIGIOSE (confraternite, laiche di devozione, scuole, confratie, compagnie, congregazioni) venivano fondate da fedeli laici con scopi religiosi, culturali e filantropici, come la venerazione di un'immagine sacra e lo svolgimento della processione in suo onore, la cura della chiesa o dell'altare in cui si trovava, la partecipazione alle cerimonie religiose e il reciproco sostegno fra i loro membri. Il movente che spingeva gli abitanti delle città e dei centri agricoli a inserirsi in aggregazioni di questo tipo era la necessità di attuare attività collettive e di solidarietà sociale. L'opera filantropica delle confraternite si estendeva spesso a fasce di popolazione più ampie e non solo ai loro membri. La cura degli ammalati, l'accompagnamento dei condannati a morte, il soccorso degli indigenti e il riscatto degli esiliati costituivano alcuni dei campi dell'azione sociale in cui erano attive questo tipo di associazioni. Non è casuale che congregazioni economicamente forti gestissero opere pie e ospedali.

Le confraternite religiose, benché avessero le loro origini in epoche storiche precedenti sia del mondo bizantino che di quello occidentale, furono istituzioni che conobbero un grande sviluppo nelle aree conquistate dai Latini dopo il 1204. La loro fondazione, d'altronde, fu in generale il risultato del nuovo spirito nato dai movimenti religiosi e commerciali dovuti rispettivamente alle crociate e ai viaggi, e in particolare ai pellegrinaggi in Terra Santa. Già nei primi secoli i cattolici che si stabilirono nell'area greca costituirono confraternite che si inquadravano nel più vasto movimento spirituale occidentale sviluppatosi nel medioevo. La storia di questa istituzione, in particolare, ebbe inizio nel 1226 nelle Isole Cicladi, durante il regno del duca Angelo I Sanudo, quando si costituì la *Confraternita del Santissimo Corpo di Cristo* a Nasso. Nei due secoli successivi è testimoniata l'esistenza di confraternite in città-porti che erano state conquistate dai Latini ed erano in continua comunicazione con l'Occidente, come Metone e Candia nel 14° secolo, Rodi e Corfù nel 15°. I membri di queste confraternite erano i mercanti e le popolazioni cattoliche che si erano stabiliti in tali regioni. È da

notare però che, parallelamente all'organizzazione di confraternite da parte dei cattolici, se ne registra la costituzione anche da parte degli ortodossi. Ne deriva la distinzione fra le confraternite appartenenti rispettivamente alle due confessioni. Tale distinzione non conobbe la stessa estensione nel mondo occidentale, ma fu una conseguenza naturale nei territori greci che si trovavano sotto la dominazione latina, dove l'elemento cattolico e quello ortodosso erano costretti a coesistere.

Le confraternite religiose, con pochissime differenze tra loro, avevano la stessa struttura organizzativa. Portavano il nome di un santo protettore, la cui immagine era raffigurata sul loro stendardo e avevano sede o in un'intera chiesa o presso qualche suo altare. La loro fondazione veniva approvata inizialmente dalle autorità religiose e civili e i loro membri tenevano un libro ufficiale (*mariegola*) in cui venivano registrati la cronaca della costituzione della confraternita, i suoi scopi, i nomi e i contributi versati dai membri, i verbali delle riunioni, l'iscrizione di nuovi adepti ed anche le entrate derivanti da donazioni ed eredità. È evidente che i registri delle confraternite, quando si sono salvati, rappresentano una fonte di ricerca straordinariamente interessante, che rivela allo storico aspetti della vita spirituale e forme di organizzazione economica e sociale degli abitanti del luogo in cui queste erano nate. L'organo principale di ogni confraternita era l'assemblea generale, da cui venivano eletti con votazione a maggioranza i membri direttivi. Nelle assemblee generali ordinarie e straordinarie venivano discusse tutte le questioni riguardanti le attività della confraternita e venivano prese a maggioranza le relative decisioni. Gli organi direttivi rimanevano in carica a tempo determinato, di solito con scadenza annuale o biennale, e avevano competenze specifiche, mentre i membri, che si chiamavano fratelli e sorelle, avevano l'obbligo di versare una certa somma annuale, come quota, la cosiddetta *luminaria*.

Fonte preziosa per la storia delle confraternite religiose, oltre ai loro registri, sono i rapporti dei vescovi delle isole e dei visitatori apostolici della Chiesa Cattolica, che si sono salvati principalmente negli archivi della Propaganda Fide e nell'Archivio Segreto Vaticano e sono stati pubblicati, per quanto riguarda le Cicladi, in massima parte inizialmente da Giorgio Hofmann e poi anche da altri studiosi. In questi rapporti viene riportato il numero dei cattolici in confronto agli ortodossi, e vengono descritti dettagliatamente i conventi e le chiese, come pure le feste e le processioni organizzate. I vescovi enumeravano le confraternite latine che erano state fondate in ciascuna isola e commentavano le condizioni in cui si trovavano

nel periodo in cui le avevano visitate. Riferivano, inoltre, l'esistenza di enti filantropici, scuole o ospedali. È da notare che da questi rapporti attingiamo interessanti notizie riguardo all'estensione delle isole, alla popolazione, al numero dei paesi e ai beni prodotti. Poiché, tuttavia, in alcuni casi si riscontrano errori e opinioni contrastanti, è necessario un controllo attento dell'attendibilità di tali informazioni. Ogni rapporto, inoltre, aveva lo scopo di descrivere l'elemento cattolico delle isole, e conseguentemente non ci fornisce testimonianze estese sulle attività degli ortodossi e in particolare sulle loro confraternite religiose.

Da un loro esame (si veda l'Appendice) si evince comunque che, come si è già detto, la prima confraternita costituitasi a Nasso fu quella del Santissimo Corpo di Cristo, che aveva sede nella chiesa dell'Immacolata Concezione, nota come «Cappella Casazza». Molto più tardi, nel 1582, ricevette un *breve dell'approvazione* da papa Gregorio XIII come confraternita della *Santa Croce* (del *Santissimo Crocifisso*, o della *S. Passione*). La maggior parte di queste confraternite nascono comunque alla fine del 16° secolo e agli inizi del 17°, circostanza collegabile all'applicazione delle richieste del Concilio di Trento per il rinvigorismento della vita religiosa. Numerose confraternite, inoltre, furono costituite nella seconda metà del 17° secolo.

Come in occidente, dove la maggior parte delle congregazioni cattoliche erano direttamente collegate agli ordini religiosi monastici, altrettanto avveniva nei possedimenti latini dell'area greca. Le confraternite più diffuse nelle Isole Cicladi sono quelle consacrate al culto della Madonna (confraternite mariane), come quelle della Madonna del Rosario, istituite nelle isole di Tino, Micono, Santorino, Nasso, Andro e Siro e della Madonna del Carmine, che si trovano a Tino e Santorino dopo il 1666-1667. A Venezia, la confraternita di *Santa Maria del Rosario* apparteneva alle Scuole Grandi. Divenne molto potente quando, nel 1571, il papa Pio V (1566-1572), in ricordo della vittoria nella battaglia di Lepanto (7 ottobre) stabilì che quel giorno venisse celebrato con il nome di Madonna del Rosario. Confraternite della Madonna del Rosario si erano costituite nella maggior parte dei possedimenti veneziani: a Candia, alla Canea, a Rèthimno e a Corfù dopo il 1571. Il culto della Madonna del Carmelo era iniziato a Venezia nel 1286, e nel 1300 nella stessa città si era costituita una confraternita laica femminile. Confraternite della Madonna del Carmine si formarono a Corfù, a Zante, a Candia, alla Canea, a Rèthimno e nella chiesa della Madonna di Pera a Costantinopoli.

Assai diffuse erano anche quelle del *Santissimo Sacramento* o *Santissimo*

Corpo di Cristo, cioè della Santa Eucaristia, che di solito avevano sede in cattedrali. Nelle Cicladi ne è testimoniata l'esistenza a Nasso, Siro, Tino e Milo. Confraternite del Santissimo Sacramento si erano costituite in tutto il mondo cristiano occidentale dal 13° secolo in poi. Nelle città tedesche furono fondate da sacerdoti nel corso del 14° e 15° secolo. Nelle città italiane furono create da laici, soprattutto dopo il Concilio di Trento, in quasi tutte le chiese parrocchiali. Numerose Confraternite del Santissimo Sacramento si erano costituite anche a Venezia, dove un terzo delle chiese parrocchiali erano dedicate alla Santa Eucaristia. Analoghe confraternite furono istituite in tutti i possedimenti veneziani, come le isole dello Ionio (Corfù, Cefalonia, Zante, Cerigo), Creta (Candia, La Canea, Rèthimno, Sitia e Suda), come pure in Peloponneso (Nauplia).

Le confraternite del *Santissimo Nome di Dio* o di Gesù costituite a Santorino e a Tino vengono menzionate, oltre che a Venezia, nelle città cretesi della Canea e di Rèthimno.

Nel 1632 viene citata a Tino la confraternita di San Carlo, che aveva sede presso un altare della cattedrale. Carlo Borromeo (1538-1584), nipote di papa Pio IV (1559-1565) e arcivescovo di Milano, apparteneva ai riformatori della Chiesa cattolica e si occupò della riorganizzazione delle confraternite religiose. Nel 1570 pubblicò l'opera *Constitutioni et regole della Compagnia et Scuole della dottrina cristiana per le città e diocesi di Milano*. Durante la peste del 1576, incurante del rischio, scese nelle strade di Milano per prendersi cura dei cittadini malati. A Venezia, uno dei tre santi protettori della Scuola dei Milanesi era San Carlo Borromeo. Confraternite in suo onore si erano formate anche a Corfù e a Candia.

A Tino erano nate anche confraternite dette dei *Battuti* o *Battenti*. Si tratta del movimento dei Flagellanti, apparso per la prima volta in Italia nel 13° sec. e poi diffusosi in tutta Europa. Fu chiamato così perché i suoi membri si autoflagellavano durante la processione del Venerdì Santo, per purificarsi dei peccati. Analoghe confraternite erano nate a Creta agli inizi della dominazione veneziana. Quanto alle confraternite di Tino, è molto probabile che ne facessero parte gli uomini della guardia civile dell'isola.

È parallelamente testimoniata la formazione di confraternite che non hanno attività più ampie ma si limitano a curare la cerimonia annuale in onore del santo cui è dedicata la chiesa in cui hanno sede. È assai probabile che nell'organizzazione di tali confraternite avesse avuto un ruolo determinante il legame degli abitanti con le chiese della loro parrocchia. Analoghe congregazioni erano state fondate anche nel mondo occidentale,

e la loro presenza è accertata in tutti i possedimenti veneziani. Pare che le più numerose di questa categoria fossero quelle di Tino e Siro. Il vescovo Domenico Marengo riferisce poi che, al contrario delle due principali confraternite di Siro, quella della Santa Eucaristia e quella del Rosario, che avevano *solamente qualche poco di forma*, le altre si erano costituite in ogni piccola chiesa, tanto del capoluogo che del resto dell'isola, e esistevano anche chiese dette orfane, cioè non gestite da alcuna confraternita (*eccettuando quelle che sono orfani*).

La maggior parte delle associazioni religiose latine avevano sede presso altari di cattedrali delle isole e in chiese omonime. La fondazione di una confraternita all'interno di una chiesa, così come la loro dipendenza economica e religiosa da quest'ultima, dovrà essere studiata dal punto di vista del più ampio controllo esercitato dalla chiesa latina sulle comunità cattoliche della regione greca attraverso gli ordini religiosi cattolici.

Dai rapporti vescovili si deducono elementi riguardanti il numero dei membri delle confraternite. La media oscilla fra i 70 e i 90 componenti ciascuna. Interessante il fatto che vi si iscrivessero anche le donne e che venissero contate insieme agli uomini. Genera sospetti però il fatto che nel 1652 tre confraternite, del Rosario e del Nome di Cristo a Santorino e del Rosario a Siro contassero lo stesso numero di membri (600, di cui 200 in vita). La testimonianza, come è ovvio, appartiene allo stesso vescovo. Nel suo rapporto, d'altronde, egli stesso commenta che non è possibile riferire l'esatto numero dei membri, perché la maggior parte delle donne si iscrivevano due o tre volte. La confutazione dei suddetti dati numerici trova più solide basi se si pensa che in generale prevaleva l'abitudine di far parte di più di una confraternita. Si registrano tuttavia confraternite composte da pochi membri, 10 o 15, come quella di Sant'Antonio a Siro. Secondo il vescovo Domenico Marengo nel 1631, nella maggior parte delle chiese dell'isola vi erano confraternite con 5-15 membri, di cui due o tre erano commissari, incaricati della celebrazione della festa del santo protettore di ogni chiesa.

Non disponiamo di informazioni sul funzionamento amministrativo delle congregazioni costituite nelle Cicladi, ad eccezione di quella della Santa Croce operante a Nasso. Questa veniva gestita da un consiglio di quattro membri, composto dal *priore*, carica che si riscontra nella maggior parte delle confraternite cattoliche, dal *sottopriore* e da due *procuratori*. Alla fine del 17° secolo i due procuratori furono sostituiti da quattro *consiglieri* cui fu aggiunto un sacrestano, detto anche *massaro*. La confraternita della

Madonna del Carmine, istituita a Santorino nel 1666-1667, ebbe a capo i vari *decani* succedutisi. È da notare che abbiamo informazioni sul fatto che la carica fu assunta anche da donne, come nel caso della prioressa a capo della confraternita del Rosario a Nasso. Sulla base degli elementi fino ad oggi conosciuti, si tratta della prima testimonianza attestante la presenza di donne ai vertici amministrativi di una congregazione nella regione greca.

I beni immobili della maggior parte delle confraternite cattoliche provenivano da donazioni e lasciti disposti da loro membri. Si tratta di abitazioni, campi, orti ecc., il cui sfruttamento rendeva notevoli guadagni che permettevano l'esercizio di opere filantropiche, di cui lo stato non si curava. All'inizio del 17° secolo il patrimonio gestito dalla congregazione della Santa Croce era talmente aumentato che il consiglio amministrativo istituì una scuola, di cui affidò il funzionamento all'ordine dei Gesuiti. Se escludiamo, però, la confraternita in questione, le altre non disponevano di grandi patrimoni immobiliari o non li sfruttavano in modo redditizio. Ne conseguiva che la loro attività filantropica si limitava alla visita degli infermi, alla comunione dei moribondi e all'accompagnamento dei morti al cimitero. Nel 1631, per esempio, poiché i membri della congregazione del *Santissimo Sacramento* di Siro si trovavano in ristrettezze economiche, conseguenza della generale miseria che affliggeva l'isola, le processioni si svolgevano senza i ceri, al contrario di quanto accadeva negli anni precedenti.

Tutti i componenti delle confraternite avevano l'obbligo di partecipare sia alle cerimonie da loro organizzate, sia, più in generale, a quelle che si svolgevano in ciascuna isola. La festa cui prendevano parte tutte le congregazioni in forma solenne era quella del *Corpus Domini*. Durante le feste e le processioni, ma anche nel loro ultimo viaggio, i membri di una confraternita indossavano l'abito da cerimonia della congregazione cui appartenevano. Si trattava di una cappa con copricapo triangolare legato al centro da una cordicella. In un quadro di Gentile Bellini sono raffigurati i membri delle confraternite veneziane vestiti dei loro mantelli che reggono i loro stendardi durante la processione della Santa Croce in piazza San Marco a Venezia. Non conosciamo analoghi quadri raffiguranti le confraternite delle Cicladi, ma ci sono pervenute testimonianze scritte. I membri della confraternita della Santa Eucaristia a Siro e della Santa Croce a Nasso durante le cerimonie religiose indossavano cappe gialle. Questo colore, secondo quanto risulta da uno studio, era dovuto all'estratto di zafferano, che abbondava sui monti

di Nasso. Secondo alcune informazioni fornite dagli abitanti dell'isola, si è conservato fino ad oggi un mantello giallo della confraternita nassota della Santa Croce. Oltre all'abito ufficiale, i membri di questa confraternita, in casi particolari come la comunione dei moribondi, indossavano tuniche bianche con cappucci che coprivano anche il volto. È da notare che la tunica rappresentava un segno di ricchezza della congregazione, perché solo i membri di pochissime confraternite potevano possederla. Non è pertanto casuale che, nei rapporti dei vescovi, questo particolare viene registrato come elemento significativo del prestigio economico di una confraternita.

Anche se, come si è detto, i rapporti dei vescovi tracciano un quadro generale delle confraternite cattoliche costitutesi nelle isole, nuovi documenti d'archivio contribuiscono allo studio anche di altri archivi, soprattutto di quello veneziano. Nella serie *Senato, Mar* dell'Archivio di Stato di Venezia è conservata una delibera del Senato veneziano datata 9 agosto 1611, in base alla quale un tale Nicolò da Termia, abitante di Tino, aveva lasciato una cospicua eredità, probabilmente proveniente dal commercio della seta, alle orfane della confraternita della *Misericordia* di Venezia. L'informazione interessante, però, è che il testatore era membro della congregazione della Santa Eucaristia di Tino, cui era iscritta, secondo quanto attesta il documento, quasi l'intera città (...*nella quale è descritta quasi tutta la città*...).

Le confraternite cattoliche che si costituirono e operarono nell'arcipelago delle Cicladi costituirono fattori di organizzazione religiosa e sociale. Il loro sviluppo storico è direttamente dipendente dalla densità della popolazione cattolica. Osserviamo che, sebbene in maggioranza si fossero formate nel corso del 17° secolo, rimasero attive fino alla fine del secolo successivo. Da un primo censimento si deduce che le più numerose erano quelle di Tino. Si deve sottolineare che a tutte le loro cerimonie partecipava anche la popolazione ortodossa, come era d'altronde in uso anche in altre regioni greche, in cui convivevano fedeli di entrambe le confessioni. Un caso particolare rappresenta la confraternita della Santa Croce di Nasso, i cui lunghi servizi resi alla comunità cattolica furono ricompensati nel 1667, quando fu aggregata all'Arciconfraternita romana di *San Marcello* e le furono concessi numerosi privilegi. Un'ultima riflessione riguarda le confraternite della Madonna del Rosario, che erano state costituite dai cattolici in segno di devozione alla Vergine. Un analogo fenomeno si osserva oggi tra gli abitanti ortodossi dell'isola, con la presenza in tutte le Cicladi di chiese consacrate alla Madonna.

APPENDICE*

CONFRATEPnite RELIGIOSE NELLE ISOLE CICLADI

NASSO

1. Confraternita inizialmente del Santissimo Corpo di Cristo, in seguito del Santissimo Crocifisso o della S. Passione o della S. Croce. Fu costituita *anticamente*, probabilmente nel 13° secolo (1226), con sede la cappella ducale detta Casazza (chiesa dell'Immacolata Concezione, in seguito chiesa dei Gesuiti). Ricevette un *breve dell'approvazione* da papa Gregorio XIII il 3 marzo 1582. Nel 1666-1667 contava 41 membri uomini e 46 donne, che avevano l'obbligo di visitare i malati e seguire i cortei funebri. Nelle processioni indossavano una tunica gialla e nelle comunioni dei moribondi sacchi bianchi. Il consiglio di gestione della confraternita contava quattro membri e la quota di associazione ammontava a 8 scudi. Possedeva un ingente patrimonio immobiliare proveniente da donazioni e lasciti testamentari.
2. Madonna del Santissimo Rosario. Fondata dai domenicani il 13 marzo 1616, aveva sede nell'omonima cappella della cattedrale e annoverava tra i suoi membri sia uomini che donne. Nel 1652 viene attestato il fatto che non teneva un registro.
3. Congregazione Mariana: Purificazione della Beatissima Vergine. Viene menzionata prima del 1643 con sede nella chiesa dei Gesuiti.

SIRO

1. Santissimo Sacramento. Fondata probabilmente agli inizi del 17° secolo (esisteva già nel 1624), nella cattedrale di San Giorgio, probabilmente dal domenicano Agostino da Scio. Nel 1631, poiché i suoi membri non offrivano elemosine, non si potevano svolgere le processioni a causa della mancanza di ceri. Nel 1632 le processioni avevano luogo tre volte all'anno e non ogni mese come in altre zone, per la grande povertà. Nel 1652 contava 71 membri, uomini e donne, che nelle processioni indossavano tuniche gialle. Nel 1667 aveva solo sette membri e nel 1678 era in uno stato di decadenza.
2. Madonna del Santissimo Rosario. Fondata probabilmente agli inizi del 17° secolo (era già operante nel 1624) dal già ricordato Agostino da Scio. Viene menzionata come sua sede iniziale una chiesa anonima, ma nel

1635 è la chiesa della *Santissima Nontiata*. Nel 1652 la sua sede fu trasferita da quest'ultima chiesa a una omonima cappella della Cattedrale. Contava circa 200 membri, uomini e donne (600 insieme ai membri deceduti). Nel 1678 era in decadenza.

3. Terz'ordine di San Francesco. Fu fondata nel 1647 da frati cappuccini, e aveva sede a San Giovanni Battista. Nel 1652 era composta da 38 uomini e 52 donne, mentre nel 1667 da 40 uomini e 50 donne, che indossavano *un picciolo habitino in forma di giuppone* e il cordone di San Francesco.
4. Madonna di Carlo. Viene menzionata nel 1631 con sede nell'omonima chiesa.

TINO

1. Santissimo Sacramento. Viene menzionata nel 1597. Nel 1611 fu costituita anche in paesi dell'isola.
2. Santissimo Nome di Dio. Creata probabilmente nel 1601.
3. Madonna del Santissimo Rosario. Ne viene attestata l'esistenza nel 1632, con sede presso l'omonimo altare nella cattedrale.
4. San Carlo. Viene menzionata nel 1632, con sede presso l'omonimo altare della cattedrale.
5. Congregazione della Buona Morte, avente sede nella cappella del Crocifisso della cattedrale.
6. Madonna del Carmelo o del Carmine. Costituita nel 1666-1667 nella cattedrale.
7. Santissima Trinità. Un documento del 1756 attesta che era stata costituita con sede presso un altare della cattedrale e aveva introiti di 15 piastre dalle terre di sua proprietà. Nel 1783 viene riferito che i suoi terreni sono due e si trovano nei paesi di Falatados e Ktikados.
8. Del Crocifisso. Nel 1756 viene riferito che era stata costituita in tutti i paesi per accompagnare i morti con ceri acquistati dai confratelli.
9. Sacro Cuore di Gesù. Fondata il 19 luglio 1776 a San Nicola avendo membri uomini e donne.
10. Dei battuti. Sono menzionati nel 1700 in tre parrocchie.

SANTORINO

1. Santissimo Nome di Gesù. Fondata dal vescovo Antonio De Marchis (1588-1611), senza approvazione ufficiale, aveva sede nella cattedrale di San Giovanni Battista. Nel 1652 vengono registrati 600 membri, compre-

si quelli deceduti. I suoi componenti non avevano cappe.

2. Santissimo Rosario. Costituita dal vescovo Antonio De Marchis (1588-1611), senza approvazione ufficiale, con sede nella chiesa omonima di proprietà dell'ordine domenicano. Nel 1652 viene registrato che si erano iscritti come membri sia donne che uomini (400 in vita più 200 morti), e che non disponevano di *cappe* o *sacchi*. Nel 1624, però, il vescovo Pietro De Marchis afferma che li avevano. Nell'Archivio del Vescovado Cattolico si conserva il *Catalogo de'Confratelli* (22 uomini e 24 donne; v. tavola).
3. Madonna del Carmine o del Carmelo. Fondata nel 1666-1667, aveva sede nella cattedrale.
4. Annunziata. Viene menzionata nel 1757.

MICONO

1. Madonna del Santissimo Rosario. Nel 1673 ricevette l'autorizzazione a costituirsi, con sede nell'omonima chiesa appartenente ai domenicani. Hofmann nota nel 1936 che nell'Archivio del Vescovato Cattolico di Tino si conserva il *Libro della confraternita del Rosario (1686 ecc.)* di Micono.

MILO

1. Santissimo Sacramento. Fondata nel 1688, con sede nella cattedrale dei Santi Cosma e Damiano.

ANDRO

1. Madonna del Santissimo Rosario. Era stata costituita prima del 1624, probabilmente con sede presso l'omonimo altare della cattedrale di Santo Andrea. I suoi membri erano sia uomini che donne.

* Rivolgo i miei ringraziamenti a padre Marco Foscolos per i suggerimenti e le preziose informazioni e al signor D. Kasapidis per la sua disponibilità.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

ΠΗΓΕΣ / FONTI

- G. Hofmann, S. J., *Vescovadi cattolici della Grecia. II. Tinos*, Orientalia Christiana Analecta 107, Roma 1936.
- G. Hofmann, S. J., *Vescovadi cattolici della Grecia. III. Syros*, Orientalia Christiana Analecta 112, Roma 1937.
- G. Hofmann, S. J., *Vescovadi cattolici della Grecia. IV. Nasso*, Orientalia Christiana Analecta 115, Roma 1938.
- G. Hofmann, S. J., *Vescovadi cattolici della Grecia. V. Thira (Santorino)*, Orientalia Christiana Analecta 130, Ρώμη 1941.
- Le visite pastorali. Analisi di una fonte, επιμέλεια / a cura di U. Mazzone - A. Turchini*, Bologna 1985.

ΜΕΛΕΤΕΣ / STUDI

- I. N. Δέλλα-Ρόκκας, «Η Καπέλλα Καζάτζα, η αδελφούνη και η Εμπορική Σχολή Νάξου», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 4 (1964), 439-468.
- Δ. Δημητρώπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15^{ος} - αρχές 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 2004.
- Σ. Καρύδης, «Λατινικές αδελφότητες λαϊκών στην Κέρκυρα στα χρόνια της Ενετοκρατίας (1386-1797)», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 68 (1990-1991), 219-284.
- N. Γ. Μοσχονάς, «Θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών στα Ιόνια νησιά», *Σύμμεικτα* 7 (1987), 193-204. Η μελέτη με ορισμένες αλλαγές δημοσιεύτηκε και στα / Lo studio con alcune modifiche è stato ripubblicato in *Πρακτικά του Β' Συνεδρίου «Επτανησιακού Πολιτισμού»: «Πολιτισμικές επαφές στα Επτάνησα και αναμεταδόσεις στον υπόλοιπο Ελλαδικό χώρο, 16ος-20ός αι.»*, Αθήνα 1991, 132-140.
- A. Πανοπούλου, «Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στην Κρήτη της βενετικής περιόδου», *Ρέθυμνο* 2001 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή / tesi di dottorato non pubblicata).
- Δ. Ι. Πολέμης, «Πέτρου ντε Μάρκισ λατίνου επισκόπου Σαντορίνης έκθεσις περί της εν Άνδρω δυτικής εκκλησίας (1624)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 7 (1968), 703-751.
- N. A. Πρωτονοτάριος, «Το εν Νάξω καθολικόν σωματείον “Του Τιμίου

- Σταυρού” πρώην “Αδελφότης του Τιμίου Σταυρού” ή “Της Αμιάντου Συλλήψεως”», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 1 (1974-1978), 613-686.
- B. Πούχγερ, «Ιησουϊτικό θέατρο στο Αιγαίο του 17ου αιώνα. Ιησουϊτική παράσταση σε εκκλησία της Νάξου το 1628», *Αριάδνη* 3 (1985), 191-206.
- M. N. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Ιησουίτες στον ελληνικό χώρο (1560-1915)*, Αθήνα 1991.
- B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων. Ιστορία των δυτικών ναυτικών κοινοτήτων των ΝΔ Κυκλάδων και των εκκλησιών των (1660-1893)», *Κιμωλιακά* 5 (1975), 51-304.
- A. Τσελίκας (επιμ. / a cura di), *Μαρτυρίες από τη Σαντορίνη (1573-1819). Έκθεση ιστορικών εγγράφων*, Αθήνα 1985.
- M. Φώσκολος, «Αι μικραί καθολικαί κοινότητες των Κυκλάδων κατά τας αρχάς του ιη' αι. Η Επίσκεψις του Επισκόπου Ιωάννη Βικεντίου Καστέλλη», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 10 (1974-1978), 265-311.
- M. Φώσκολος, «Το κτηματολόγιο των εκκλησιών της Τήνου και η καταγραφή των λεγμάτων τους. ΑΚΤ, Κώδικας 4 (Νοέμβριος 1700)», *Τηνικά Ανάλεκτα* 3 (1998), 233-591.
- M. Φώσκολος, «Η επισκοπή Τήνου-Μυκόνου στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, ο φάκελος επίσκοπος Γεώργιος Περπινιάνης», *Anno Domini* 1 (2003), 177-248.
- G. Barbiero, *Le confraternite del Santissimo Sacramento prima del 1539. Saggio storico*, Vedelago (Treviso) 1941.
- C. F. Black, *Le confraternite italiane del Cinquecento. Filantropia carità volontariato nell'età della Riforma e Controriforma*, Milano 1992 (ιταλική μετάφραση του / traduzione italiana dell'opera *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*, Cambridge 1989).
- C. F. Black, «Early Modern Italian Confraternities: Inclusion and Exclusion», *Historien* 2 (2000), 65-86.
- M. Campagnolo, «La Confrérie de la Sainte-Croix et le monastère des Jésuites à Nasso au début du XVIIIe siècle. Propriétés revenu et importante économique», *Θησαυρίσματα / Thesaurismata* 23 (1993), 290-377.
- P. Fortini Brown, «Le “Scuole”», *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima, V: Il Rinascimento. Società ed economia, επιμέλεια / a cura di A. Tenenti - U. Tucci*, Roma 1996, 307-354.
- F. Ortalli, *Per salute delle anime e delli corpi. Scuole piccole a Venezia nel tardo*

Medioevo, Padova 2001.

- B. Pullan, *La politica sociale della Repubblica di Venezia 1500-1620*, I: *Le scuole grandi, l'assistenza e le leggi sui poveri*, II: *Gli Ebrei veneziani e i Monti di Pietà*, Roma 1982 (ιταλική μετάφραση του έργου / traduzione italiana dell'opera *Rich and Poor in Renaissance Venice. The Social Institutions of a Catholic State, to 1620*, Oxford 1971).
- B. Pullan, *Natura e carattere delle scuole*, *Le scuole di Venezia*, επιμέλεια / a cura di T. Pignatti, Milano 1981, 9-26.
- M. Rosa, «Pietà mariana e devozione del Rosario nell'Italia del Cinque e Seicento», *Religione e Società nel Mezzogiorno tra Cinque e Seicento*, Bari 1976, 217-243.
- R. Rusconi, «Confraternite, compagnie e devozioni», *Storia d'Italia, Annali 9. La Chiesa e il potere politico dal Medioevo all'età contemporanea*, Torino 1986, 469-506.
- L. Sbriziolo, «Le confraternite veneziane di devozione», *Rivista di storia della chiesa in Italia* 21 (1967), 167-197 και / e 502- 542.
- L. Sbriziolo, «Per la storia delle confraternite veneziane: Dalle deliberazioni Miste (1310-1476) del consiglio dei dieci. Scolae comunes, artigiane e nazionali», *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ad Arti* 126 (1967-1968), 405-442.
- L. Sbriziolo, «Per la storia delle confraternite veneziane: Dalle deliberazioni Miste (1310-1476) del consiglio dei dieci. Le scuole dei battuti», *Miscellanea Gilles Gerard Meersseman*, II, Padova 1970, 715-763.
- G. Scarabello, «Le confraternite laicali», στον τόμο / in *La chiesa di Venezia nel seicento*, επιμέλεια / a cura di B. Bertoli, Venezia 1992, 211-234.
- B. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, I-II, Leiden 1982.

ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΩΝ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΔΟΥΚΑΤΟΥ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ
(13^{ος} - 16^{ος} ΑΙΩΝΑΣ)

Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΒΕΝΕΤΟΥΣ το 1207 (ή σύμφωνα με νεότερες έρευνες το 1210) υπήρξε ένα ιστορικό γεγονός ιδιαίτερης σημασίας, οι συνέπειες του οποίου φθάνουν μέχρι τις ημέρες μας. Η εγκαθίδρυση του Δουκάτου του Αιγαίου και των λοιπών τοπικών λατινικών ηγεμονιών δεν σηματοδότησε απλώς την αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος της περιοχής με το πέρασμα από τη βυζαντινή στη λατινική κυριαρχία, αλλά επέφερε ευρύτερες ανακατατάξεις σε πολιτικό, κοινωνικό-οικονομικό, δημογραφικό και εκκλησιαστικό επίπεδο. Η έλευση «Δυτικών» εποίκων και η εκ των πραγμάτων συνύπαρξή τους με τους κατακτημένους γηγενείς Έλληνες οδήγησε στη συγκρότηση δύο διακριτών κοινοτήτων: των ορθοδόξων και των καθολικών.

Η ίδρυση της τοπικής ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας θεωρείται έργο του ιδρυτή του Δουκάτου του Αιγαίου Πελάγους, Μάρκου Α' Sanudo. Σύμφωνα με την παράδοση, ο Μάρκος Sanudo ζήτησε το 1208 από τον πάπα Ιννοκέντιο Γ' την ίδρυση επισκοπής στη Νάξο, αίτημα που έγινε δεκτό. Τότε συγκροτήθηκε η ρωμαιοκαθολική επισκοπή Πάρου-Νάξου (βασισμένη στην προϋπάρχουσα ορθόδοξη εκκλησιαστική διοικητική διάρθρωση), η οποία ένα χρόνο αργότερα υπήχθη μαζί με άλλες δέκα στην καθολική αρχιεπισκοπή Αθηνών. Ωστόσο δεν φαίνεται να είχαν εγκατασταθεί στις Κυκλάδες ρωμαιοκαθολικοί επίσκοποι πριν από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα. Η ρωμαιοκαθολική Εκκλησία «μετεμφυτεύτηκε» κατ' αυτόν τον τρόπο στις Κυκλάδες, καθιστάμενη «επίσημη» θρησκεία των λατινικών ηγεμονιών της περιοχής. Έκτοτε, η παρουσία του λατινικού στοιχείου στις Κυκλάδες θα είναι έντονη.

Με το πέρασμα των αιώνων νέοι έποικοι προερχόμενοι από τη Δύση – κυρίως από την Ιταλία – εγκαταστάθηκαν στις Κυκλάδες, ενώ υπήρξαν και περιπτώσεις ντόπιων Κυκλαδιτών που ασπάστηκαν το δυτικό δόγμα, κυρίως στη Σύρο και την Τήνο. Πάντως η μετανάστευση ατόμων από τη Δύση στις Κυκλάδες δεν φαίνεται να ήταν τόσο ισχυρή, ώστε να επιφέρει ουσιώδεις αλλαγές σε δημογραφικό επίπεδο και να αλλοιώσει

στην πραγματικότητα τη δημογραφική σύσταση των νησιών, αν εξαιρέσει κανείς ορισμένες περιοχές όπου υπήρξαν μαζικές εγκαταστάσεις «Δυτικών» εποίκων και κυριαρχούσε ολοκληρωτικά το λατινικό στοιχείο (π.χ. το Κάστρο της Χώρας Νάξου). Γενικά οι ανήκοντες στη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία αποτελούσαν μειοψηφία. Σύμφωνα με εκτιμήσεις ο συνολικός τους αριθμός δεν ξεπερνούσε το 10% του πληθυσμού των μεγάλων νησιών (το 1500 το 20% του συνολικού πληθυσμού των Κυκλάδων).

Αναφορικά με τον τρόπο αντιμετώπισης των ορθοδόξων από τη λατινική εξουσία πολλά έχουν ακουστεί για την ανεκτική εκκλησιαστική πολιτική του πρώτου δούκα του Αιγαίου, Μάρκου Α΄ Sanudo έναντι των ορθοδόξων, βασιζόμενα κυρίως στις διηγήσεις του Γάλλου Ιησουΐτη μοναχού και ιστοριογράφου Ροβέρτου Saulger (1637-1709). Έχει υποστηριχθεί ότι ο Μάρκος Sanudo υπήρξε προσηνής και μετριοπαθής ως προς τους ορθοδόξους υπηκόους του, επιτρέποντάς τους την παραμονή ορθοδόξου επισκόπου στη Νάξο, έδρα της ηγεμονίας του, μη δημεύοντας τις περιουσίες των περισσότερων ορθόδοξων μοναστηριών, παρέχοντάς τους και φοροαπαλλαγές. Ως σύζυγος μάλιστα της ορθόδοξης αδελφής (ή ξαδέλφης) του αυτοκράτορα της Νικαίας Θεοδώρου Λασκάρεως, Αναστασίας (;) διατήρησε – κατά την τοπική αφήγηση – τον ήδη υπάρχοντα βυζαντινό ναό της Παναγίας της Θεοσκέπαστης, τον μοναδικό ορθόδοξο ναό που βρίσκεται εντός των τειχών του Κάστρου της Χώρας Νάξου, χτίζοντας μάλιστα ένα επιπρόσθετο κλίτος αφιερωμένο στην Αγία Αναστασία. Η ύπαρξη του δίκλιτου αυτού ορθόδοξου ναού, ακριβώς δίπλα και κάτω από το κτήριο της σημερινής καθολικής αρχιεπισκοπής (εικάζεται ότι στον Μεσαίωνα αποτελούσε δουκικό ανάκτορο ή δουκική καγκελλαρία) και πλησίον του καθεδρικού ναού των καθολικών, αποτελεί κατά πολλούς απόδειξη της ανεκτικότητας του Μάρκου Sanudo και των επιγόνων του έναντι των ορθοδόξων.

Ωστόσο πολλές από τις παραπάνω πληροφορίες έχουν αμφισβητηθεί από σύγχρονους, αλλά και παλαιότερους, μελετητές, κρινόμενες ως αναξιόπιστες και αβάσιμες. Κατ' αυτούς υπήρξε περιορισμός της ελεύθερης και απρόσκοπτης λειτουργίας της ορθόδοξης Εκκλησίας καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της Λατινοκρατίας, από την εποχή του Μάρκου Α΄ Sanudo μέχρι την επιδρομή του Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσσα (1537), οπότε το Δουκάτο του Αιγαίου κατέστη φόρου υποτελές στους Τούρκους. Σύμφωνα λοιπόν με την άποψη αυτή, ο πρώτος δούκας της Νάξου Μάρκος Α΄ Sanudo (1207;-1228;), δεν φαίνεται να ήταν τόσο μετριοπαθής και ανεκτικός έναντι των ορθοδόξων της επικράτειάς του, όσο παρου-

σιάζεται σε άλλες πηγές. Παραδείγματος χάριν, επί των ημερών του κατασκέπηκε ο βυζαντινός ναός του Αγ. Μάμαντος στην Ποταμιά Νάξου με σκοπό να γίνει ο μητροπολιτικός ναός των καθολικών, ενώ παραχωρήθηκε και η μονή Φωτοδότη στον Δανακό Νάξου στους Βενεδικτίνους της Βενετίας. Η μετατροπή εξ άλλου ορθόδοξων ναών σε καθολικούς ήταν ένα φαινόμενο που είχε παρατηρηθεί και σε άλλα νησιά του Αιγαίου υπό λατινική κυριαρχία (π.χ. Ρόδος, Σαντορίνη). Αξίζει εδώ ωστόσο να σημειωθεί ότι σε αντιδιαστολή με άλλες λατινοκρατούμενες περιοχές, στο Δουκάτο του Αιγαίου οι δούκες κράτησαν υπό τη δικαιοδοσία τους τα ορθόδοξα μοναστήρια και δεν τα παραχώρησαν στη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Θεωρείται ότι παραχώρησαν δικαιώματα επί της περιουσίας των μοναστηριών σε τοπικούς υποτελείς τους (βασσάλους), χωρίς όμως αυτό να έχει κληρονομικό χαρακτήρα. Υπάρχει επίσης η άποψη ότι ο Μάρκος Α΄ Sanudo ακολούθησε πολιτική υποσκαφής των εναπομεινάντων ορθοδόξων μοναστηριών της επικράτειάς του, δεδομένου ότι αυτά αποτελούσαν ισχυρά πνευματικά, αλλά και οικονομικά κέντρα (ως παραγωγοί σιτηρών), που ασκούσαν ισχυρή επιρροή στον ντόπιο πληθυσμό. Στην εν γένει εξάλλου εκκλησιαστική του πολιτική αποδίδεται – σύμφωνα με μία εκδοχή – η ματαίωση της έλευσης στις Κυκλάδες του ορθόδοξου επισκόπου Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη, ο οποίος φοβούμενος τη διαφαινόμενη εκδίωξή του, αποφάσισε να μην εγκατασταθεί στη Νάξο.

Πέραν όμως των παραπάνω ο Μάρκος Α΄ Sanudo θεωρείται ότι έκανε και βήματα προσέγγισης με το εγγύριο ελληνορθόδοξο στοιχείο. Ως ευφυής και πραγματιστής πολιτικός επεδίωξε να δημιουργήσει μία ηγεμονία ανεξάρτητη από τη μητρόπολη Βενετία (με την οποία άλλωστε είχε έρθει σε ρήξη και σύγκρουση για τον έλεγχο της Κρήτης), με σκοπό να γίνει ο ίδιος πραγματικός κυρίαρχος των Κυκλάδων. Έτσι ακολούθησε μία πολιτική «συμφιλίωσης» αναφορικά με τους κατακτημένους Έλληνες, προσπαθώντας να αποκτήσει ερείσματα στις τάξεις του ντόπιου πληθυσμού (π.χ. με την παραχώρηση δικαιωμάτων και προνομίων σε ελληνορθόδοξους τοπικούς άρχοντες που ήταν πρόθυμοι να προσφέρουν υπηρεσίες στη δουκική εξουσία, συμπεριλαμβανομένων ορισμένων αρχοντορωμαίων προερχομένων από την Κρήτη). Η εύκολη κατάκτηση των Κυκλάδων από τους Βενετούς (σε ορισμένα νησιά υπήρξε αντίσταση από τους Έλληνες, ενώ σε κάποια άλλα όχι) και η βενετική στρατιωτική υπεροπλία κατέστησαν ευκολότερη την ιδέα του συμβιβασμού του ντόπιου στοιχείου με τη νέα πραγματικότητα. Έτσι, ορισμένοι Έλλη-

νες εντάχθηκαν στον κρατικό μηχανισμό των λατινικών ηγεμονιών των Κυκλάδων και στη λατινική φεουδαλική ιεραρχία, γεγονός που τους εξασφάλιζε το κοινωνικό-οικονομικό τους status, ενώ κάποιιοι άλλοι πιθανολογείται ότι το απώλεσαν λόγω της αντίστασης που προέβαλαν στους κατακτητές. Το φαινόμενο αυτό, δηλαδή της ενσωμάτωσης Ελλήνων ορθοδόξων στο νέο καθεστώς συνεχίστηκε και αργότερα και έτσι κατά τους επόμενους αιώνες πληροφορούμαστε την ύπαρξη Ελλήνων στενών συνεργατών του δούκα, στους οποίους παραχωρούνταν τίτλοι ευγενείας, αλλά και εκτάσεις γης ως φέουδα.

Ανεξαρτήτως της ρεαλιστικής αυτής πολιτικής που ακολούθησε η λατινική εξουσία κατά την εποχή του Δουκάτου του Αιγαίου αναφορικά με τους ορθόδοξους υπηκόους της, γεγονός παραμένει ότι σε καθαρά εκκλησιαστικό και θρησκευτικό επίπεδο η πολιτική που ασκήθηκε έχει θεωρηθεί από πολλούς σκληρή και ανελεύθερη, αφού επιβλήθηκαν σε γενικές γραμμές περιορισμοί στη λειτουργία της ορθόδοξης Εκκλησίας. Όπως έχει προαναφερθεί, κάποιοι ορθόδοξοι ναοί και μοναστήρια πέρασαν στα χέρια των Λατίνων, ενώ δεν επιτρεπόταν ούτε η παραμονή ορθόδοξων επισκόπων στις Κυκλάδες. Αυτό οφείλεται στην εκκλησιολογική αντίληψη σύμφωνα με την οποία η Εκκλησία είναι μία, ενιαία και αδιαίρετη και συνεπώς αδιανόητη η συνύπαρξη δύο διαφορετικών επισκόπων στην ίδια περιοχή (δεδομένου και ότι οι ορθόδοξοι θεωρούνταν σχισματικοί). Έτσι οι ορθόδοξοι επισκοπικοί θρόνοι χήρευαν και δίδονταν «τίτλω» ή «κατ' επίδοσιν» σε ιεράρχες της Μικράς Ασίας (π.χ. Μυρέων, Εφέσου κ.ά.), γεγονός που καθιστούσε αδύνατη την τέλεση χειροτονιών ορθοδόξων ιερών στην εδαφική επικράτεια του Δουκάτου του Αιγαίου. Οι ενδιαφερόμενοι ήταν λοιπόν αναγκασμένοι να πηγαίνουν σε περιοχές όπου ήταν ανεκτή η παρουσία Έλληνα ιεράρχη (συνήθως σε τουρκοκρατούμενες περιοχές), ώστε να χειροτονηθούν, ενώ στις λατινοκρατούμενες Κυκλάδες αντί του ορθόδοξου επισκόπου διοριζόταν ο πρωτοπαπάς, ορθόδοξος και κατά κανόνα φιλενωτικός ιερέας, ο οποίος τον υποκαθιστούσε (ως αρχιερατικός επίτροπος) στα διοικητικά του καθήκοντα. Το καθεστώς αυτό ίσχυσε μέχρι τα μέσα του 16^{ου} αιώνα (στη βενετοκρατούμενη Τήνο μέχρι το 1715). Μετά όμως την επιδρομή του εξωμότη ναυάρχου του τουρκικού στόλου, Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσσα (1537-1538) η λατινική εξουσία αποδυναμώθηκε αισθητά και ο δούκας του Αιγαίου κατέστη φόρου υποτελής στον σουλτάνο. Έτσι, δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες για την επανίδρυση της τοπικής ορθόδοξης επισκοπής. Ο πρώτος γνωστός σ' εμάς ορθόδοξος μητροπο-

λίτης Παροναξίας της εποχής εκείνης ήταν ο Θεωνάς ο Λέσβιος, ο οποίος όμως απομακρύνθηκε το 1559 ως υποκινητής εξεγέρσεων.

Κατά την περίοδο λοιπόν της Λατινοκρατίας η στάση των δουκών του Αιγαίου και της λατινικής εξουσίας γενικότερα υπήρξε αμφιλεγόμενη. Μολονότι γίνονταν προσπάθειες για την ένταξη και ενσωμάτωσή – ορισμένων τουλάχιστον από τους ντόπιους – στις δομές και τους μηχανισμούς της λατινικής εξουσίας, εντούτοις υπήρξαν και κρούσματα καταπίεσης της λαϊκής θρησκευτικής έκφρασης. Επί παραδείγματι, τον 13^ο αιώνα – σύμφωνα με τον Ροβέρτο Saulger – ο εγγονός του ιδρυτή του Δουκάτου του Αιγαίου, Μάρκος Β΄ Sanudo (ή σύμφωνα με νεότερες έρευνες ο πατέρας και προκάτοχός του, Άγγελος Sanudo) αντέδρασε έντονα στην τέλεση ενός παγανιστικής προέλευσης εθίμου στον Άγ. Πάχου (Άγ. Παχώμιο) της περιοχής Δρυμαλίας Νάξου. Εκεί οι κάτοικοι περνούσαν τα παιδιά τους μέσα από έναν τρυπημένο λίθο, πιστεύοντας ότι έτσι θα παχύνουν. Πληροφορούμενος ο δούκας της Νάξου την ύπαρξη του εθίμου αυτού, διέταξε την καταστροφή του «ιερού» αυτού λίθου με αποτέλεσμα οι κάτοικοι του νησιού να αγανακτήσουν τόσο, που ο ίδιος αναγκάστηκε να κτίσει το Απάνω Κάστρο, ώστε να τους συγκρατήσει (η εγκυρότητα της παραπάνω πληροφορίας έχει αμφισβητηθεί από ορισμένους). Ενέργειες τέτοιου είδους ήταν φυσικό να προκαλέσουν προστριβές μεταξύ των ορθόδοξων νησιωτών και των Λατίνων δυναστών. Δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει επίσης το γεγονός ότι κατά την εποχή εκείνη υπέβασκε ένα γενικότερο κλίμα δυσπιστίας και καχυποψίας μεταξύ των χριστιανών των δύο δογμάτων ήδη πριν από το 1204, το οποίο μετά την έκβαση της Δ΄ Σταυροφορίας επιδεινώθηκε. Είναι ενδεικτικό ότι οι Λατίνοι θεωρούσαν τους ορθόδοξους σχισματικούς, ενώ οι ορθόδοξοι από την πλευρά τους θεωρούσαν τους «Δυτικούς» ακάθαρτους και δεν αναγνώριζαν την εγκυρότητα των μυστηρίων της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας.

Οστόσο υπήρχαν και σημεία σύγκλισης και αρμονικής συμβίωσης Ελλήνων ορθόδοξων και Λατίνων. Π.χ. η έλευση και εγκατάσταση στις Κυκλάδες Λατίνων εποίκων, προερχόμενων από διάφορες περιοχές της δυτικής Ευρώπης και κυρίως από την Ιταλία, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι γυναίκες από τη Δύση ήταν δυσεύρετες στο Αιγαίο, είχε ως αποτέλεσμα ν' αναγκαστούν πολλοί «Δυτικοί» κάτοικοι των νησιών να συνάπτουν γάμο με ντόπιες νησιώτισσες. Έτσι παρατηρήθηκε το φαινόμενο της γέννησης παιδιών που είχαν πατέρα Λατίνο και μητέρα Ελληνίδα, τα οποία ονομάζονταν γασμούλοι, βασμούλοι ή μπαστάρδοι. Αυτοί

δεν θεωρούνταν ούτε ελεύθεροι, ούτε σκλάβοι, αλλά ήταν μία ενδιάμεση κατάσταση ανάμεσα στους Ελληνορθόδοξους και τους Λατίνους. Δεν υπήρχε κάποιος κανόνας αναφορικά με το ποιο δόγμα θα έπρεπε ν' ακολουθήσουν, αλλά απ' ό,τι φαίνεται ήταν μάλλον ελεύθεροι να επιλέξουν το δόγμα της αρεσκείας τους (κατά τη συνήθη πάντως πρακτική στη Νάξο, στην πρωτεύουσα του Δουκάτου του Αιγαίου, τα αγόρια που προέρχονταν από μεικτό γάμο, ασπάζονταν το δόγμα του πατέρα, ενώ τα κορίτσια αυτό της μητέρας). Οι μεικτοί γάμοι φαίνεται ότι είχαν μεγάλη αφομοιωτική ισχύ, αφού απορρόφησαν συν τω χρόνω σημαντικό τμήμα των λατινικών πληθυσμών των νησιών. Οι λατινικές κοινότητες των Κυκλάδων μετά την κατάλυση του Δουκάτου του Αιγαίου και των άλλων λατινικών ηγεμονιών από τους Τούρκους θα στερηθούν της κρατικής υποστήριξης των παρελθόντων αιώνων και θα αποδυναμωθούν. Έκτοτε, μην αντέχοντας τους εις βάρος τους δυσμενείς δημογραφικούς συσχετισμούς, θ' αγωνιστούν πλέον για την επιβίωσή τους και παρά την έλευση και την αντίρροπη δράση των Ιησουιτών, των Καπουκίνων και των άλλων Λατίνων μισσιοναρίων μεταγενέστερα (από τον 17^ο αιώνα και ύστερα), δεν θα καταστεί δυνατή η ανάσχεση της αθρόας διαρροής μελών τους προς την ορθόδοξη Εκκλησία, με συνέπεια τη συρρίκνωση τους (με εξαίρεση τη Σύρο και δευτερευόντως την Τήνο).

Όμως οι σχέσεις των δύο πλευρών δεν περιοριζόνταν σε καθαρά θρησκευτικό επίπεδο. Όπως έχει προαναφερθεί, οι νέοι κυρίαρχοι, ερχόμενοι στις Κυκλάδες υπέταξαν τους ντόπιους πληθυσμούς και στη συνέχεια εισήγαγαν θεσμούς και τρόπους διακυβέρνησης που εφαρμόζονταν στη Δύση. Στα πλαίσια αυτά μετεμφύτευσαν στην περιοχή ένα δυτικής προέλευσης πλέγμα πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων: τη φεουδαρχία. Επρόκειτο ωστόσο όχι για μία αυτούσια μεταφορά δυτικών πρακτικών, που ρύθμιζαν την οργάνωση της κοινωνίας σύμφωνα με το φεουδαλικό πρότυπο (με την κλασική έννοια του όρου), αλλά για μία εφαρμογή της φραγκικής φεουδαρχίας, εμπλουτισμένης με το προϋπάρχον τοπικό εθιμικό δίκαιο. Αυτός ο συγκερασμός των δυτικών και των βυζαντινών πρακτικών διακυβέρνησης, θα οδηγήσει στη δημιουργία και την εφαρμογή μίας ιδιότυπης φεουδαρχίας, προσαρμοσμένης στις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν στο Αιγαίο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Αναφορικά με τη θέση του ντόπιου πληθυσμού στα πλαίσια της φεουδαλικής κοινωνίας των λατινοκρατούμενων Κυκλάδων θεωρείται ότι οι Λατίνοι κατακτητές εξανδραπόδισαν ουσιαστικά τους Έλληνες ορθόδοξους και ιδίως τους αγρότες, υποχρεώνοντάς τους να καταβά-

λουν τέλη και επαχθείς φόρους και να εκτελούν αγγαρείες. Ωστόσο, οι νέοι κατακτητές δεν εισήγαγαν ουσιαστικά κάτι το καινούργιο αναφορικά με τις υποχρεώσεις των αγροτών έναντι της κρατικής εξουσίας, δεδομένου ότι δεν υπήρξαν σημαντικές μεταβολές σε σχέση με τις προϋπάρχουσες κοινωνικές και οικονομικές δομές. Είναι ενδεικτικό ότι πολλοί παλαιοί βυζαντινοί φόροι (π.χ. καπνικόν, αερικόν, ακρόστιχον) διατηρήθηκαν επί Λατινοκρατίας. Ορισμένοι μάλιστα μελετητές εκτιμούν ότι η βυζαντινή διοίκηση των Κυκλάδων υπήρξε σε κάποιες περιπτώσεις ίσως πιο σκληρή έναντι των γηγενών πληθυσμών συγκριτικά με αυτή των Λατίνων (π.χ. φορολογία, αγγαρείες). Γενικά άλλοι θεωρούν ότι όντως εισήχθη η φεουδαρχία στις Κυκλάδες και άλλοι ότι στην πραγματικότητα είχαμε απλώς την επιβίωση βυζαντινών πρακτικών εκμετάλλευσης της έγγειας ιδιοκτησίας. Στόχος μας ωστόσο εδώ δεν είναι η επίλυση του ζητήματος του νομικού και κοινωνικού καθεστώτος των ντόπιων ορθοδόξων Κυκλαδιτών στο πλαίσιο της Λατινοκρατίας και της φεουδαρχίας, αλλά απλώς μία αναφορά στις σχέσεις τους με τους νέους κυριάρχους, τους Λατίνους, σε κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο.

Αξίζει επίσης να τονιστεί ότι η κοινωνική διαίρεση στις μικρές κοινωνίες των λατινοκρατούμενων Κυκλάδων δεν ήταν πάντοτε ταυτόσημη με τη θρησκευτική. Είναι απολύτως σαφές ότι δεν ήταν όλοι οι ορθόδοξοι δουλοπάροικοι, ούτε όλοι οι ρωμαιοκαθολικοί φεουδάρχες. Θεωρείται ωστόσο ότι οι ανήκοντες στα ανώτερα στρώματα ήταν λατινικής, ως επί το πλείστον, προέλευσης. Έτσι, παρά την ένταξη ορισμένων Ελλήνων ορθοδόξων στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα των γαιοκτημόνων και τη συμμετοχή τους στη νομή της εξουσίας (έστω και στα χαμηλότερα σκαλιά της λατινικής ιεραρχίας), ο έλεγχος της εξουσίας παρέμενε ουσιαστικά σε δυτικά χέρια, γι' αυτόν άλλωστε τον λόγο χρησιμοποιούμε τον όρο «Λατινοκρατία».

Όμως η βενετική κατάκτηση και η συνεπακόλουθη συμβίωση Ελλήνων ορθοδόξων και Λατίνων είχε επιπτώσεις και σε πολιτισμικό επίπεδο. Οι νέοι κυρίαρχοι, δεν ήλθαν μόνοι τους, Έφεραν μαζί τους στοιχεία του πολιτισμού των χωρών από τις οποίες προήλθαν. Άφησαν λοιπόν το στίγμα τους στα κυκλαδονήσια, δεχόμενοι παράλληλα οι ίδιοι και οι απόγονοί τους επιδράσεις από τον εγχώριο πολιτισμό. Δεν ήταν βεβαίως η πρώτη φορά που κάτοικοι του Αιγαίου έρχονταν σε επαφή με «Δυτικούς» και ιδίως με Βενετούς, δεδομένου ότι και προ του 1204 η βενετική παρουσία στη Ρωμανία ήταν έντονη, λόγω της δραστηριοποίησής Βενετών και άλλων Ιταλών εμπόρων, πολιτών των ιταλικών ναυτικών

δημοκρατιών, οι οποίοι και είχαν αναλάβει τον έλεγχο του εμπορίου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και της ευρύτερης περιοχής της ανατολικής Μεσογείου. Πιθανολογείται μάλιστα ότι ίσως είχαν εγκατασταθεί «Δυτικοί» έμποροι και στις Κυκλάδες ήδη από τον 12^ο αιώνα. Αυτή τη φορά όμως οι «Δυτικοί» ήταν πλέον κατακτητές και κυρίαρχοι των περιοχών όπου διαβίωσαν οι Κυκλαδίτες, μόνιμοι πλέον κάτοικοι των νησιών.

Οι πληροφορίες και οι απόψεις που έχουμε αναφορικά με τη στάση του ντόπιου πληθυσμού έναντι της παρουσίας τους δίστανται. Οι περισσότεροι πιστεύουν ότι οι Βενετοί βρήκαν αντίσταση κατά την κατάληψη των Κυκλάδων (στη Νάξο). Η εκτίμηση αυτή εδράζεται όχι μόνο στις διηγήσεις του Γάλλου ιστοριογράφου Ροβέρτου Saulger (η ακρίβεια των οποίων ελέγχεται πολλές φορές από τη σύγχρονη ιστορική έρευνα), αλλά και σε ενδείξεις προερχόμενες από αρχαιολογικά ευρήματα (έλλειψη πλουσίων κτητόρων των βυζαντινών ναών μετά τη βενετική κατάκτηση, έλευση και εγκατάσταση στις Κυκλάδες 20 αρχοντορωμαίων από την Κρήτη), κάτι που ενισχύει την υπόθεση ότι τον 13^ο αιώνα πιθανόν να είχε καταστραφεί η προϋπάρχουσα εγχώρια αριστοκρατία, λόγω της αντίστασης που είχε προβάλλει στους Βενετούς. Σύμφωνα με ορισμένους, ένδειξη για το αντιλατινικό πνεύμα της εποχής στους κόλπους του απλού λαού θεωρείται και το γεγονός της αγιογράφησης ναών σύμφωνα με τα βυζαντινά τεχνοτροπικά πρότυπα. Η προσήλωση αυτή στην πατρώα βυζαντινή παράδοση συνιστούσε – σύμφωνα με αυτή την άποψη – την «εθνική αντίσταση» ενάντια στους ξένους κατακτητές και συσχετίζεται με τα λεγόμενα του Βενετού αξιωματούχου Marin Sanudo Torsello (1270-1343): «... η καρδιά τους χτυπά μπρος σε κάθε τι ελληνικό και αν είχαν την ευκαιρία να φανερώσουν τα πραγματικά τους αισθήματα, θα το έκαναν...». Άλλοι όμως απορρίπτουν αυτή την ερμηνεία, θεωρώντας ότι η εικονογράφηση ναών σύμφωνα με τα βυζαντινά τεχνοτροπικά πρότυπα απηχεί το κλίμα ελευθερίας και ανοχής των Βενετών δουκών της Νάξου, οι οποίοι δεν είχαν λόγο να διαταράξουν τις λεπτές ισορροπίες και τις σχέσεις τους με τα εγχώρια ερείσματά τους, που τόσο είχαν ανάγκη για την εδραίωση της εξουσίας τους, υπονομεύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη θέση τους.

Κάποιοι επίσης υποστηρίζουν ότι οι κάτοικοι των Κυκλάδων, όχι μόνο δεν προέβαλαν αντίσταση στους Βενετούς, αλλά και τους υποδέχτηκαν ευμενώς, με την ελπίδα ότι θα τους προστάτευαν από τις συχνότες πειρατικές επιδρομές Τούρκων και Γενουατών και θα τους απάλλασσαν από τη βυζαντινή κακοδιοίκηση (π.χ. ληστρική φοροεισπρακτική πολι-

τική, παραμέληση της άμυνας έναντι των πειρατών), αντιμετωπίζοντάς τους έτσι ως απελευθερωτές. Εξ άλλου, στη συνέχεια πολλοί Έλληνες εντάχθηκαν στο βενετικό σύστημα διοίκησης.

Ανεξαρτήτως των παραπάνω, μετά τη βενετική κατάκτηση Έλληνες ορθόδοξοι και Λατίνοι βρέθηκαν να συμβιώνουν στον ίδιο χώρο, υπό την ίδια κρατική υπόσταση. Το γεγονός πάντως ότι το Δουκάτο του Αιγαίου δεν ήταν ένα αποικιακό έδαφος εξαρτώμενο άμεσα από μία υπερπόντια μητρόπολη (από τη Βενετία), αλλά υπήρξε ένα ανεξάρτητο κράτος που επιδίωκε τη διατήρηση της αυτοτέλειας και της ιδιαιτερότητάς του, κατέστησε περισσότερο ίσως επιτακτική την ανάγκη «συμφιλίωσης» και «ενσωμάτωσης» των Ελλήνων ορθοδόξων στο νέο καθεστώς. Δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει επίσης ότι οι κρατούντες Λατίνοι δεν ήταν μόνο Βενετοί, αλλά και άλλοι «Δυτικοί», κυρίως Ιταλοί, προερχόμενοι από διάφορες πόλεις όπως το Milano, τη Bologna, τη Verona, την Ancona, τη Gaeta και το Brindisi, αλλά και από την Ισπανία. Αν αναλογιστεί κανείς και το γεγονός ότι ο Μάρκος Sanudo διατήρησε πολλά στοιχεία από το προηγούμενο διοικητικό καθεστώς (τις παλαιές συνήθειες), με την προοπτική ίσως η νέα ηγεμονία του ν' αποτελέσει μία οιονεί διάδοχο κατάσταση του βυζαντινού θέματος του «Αιγαίου Πελάγους», μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η λατινική κυριαρχία στις Κυκλάδες είχε έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα. Μπορεί να υπήρξαν επιρροές από τη μητρόπολη των πρώτων δουκών, Βενετία, ωστόσο το Δουκάτο του Αιγαίου διατήρησε την ιδιαίτερή του ταυτότητα ως μία ανεξάρτητη λατινική νησιωτική ηγεμονία. Γι' αυτόν άλλωστε τον λόγο θεωρείται περισσότερο δόκιμος ο όρος «Λατινοκρατία», αντί του «Βενετοκρατία» ή «Βενετοκρατία».

Κατ' αυτόν τον τρόπο δύο διαφορετικοί κόσμοι βρέθηκαν δίπλα-δίπλα. Έλληνες και Λατίνοι, μολοντί είχαν ενίοτε αμοιβαίες προκαταλήψεις και αντιπαραθέσεις, εντούτοις συνυπήρξαν στο ίδιο περιβάλλον, υποκείμενοι σε μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις. Οι νέοι επήλυδες και οι απόγονοί τους θα οικειοποιηθούν και θα αφομοιώσουν πολιτισμικά στοιχεία από το περιβάλλον στο οποίο επέλεξαν να εγκατασταθούν. Θα υιοθετήσουν έως ένα βαθμό προϋπάρχουσες τοπικές πρακτικές εκμετάλλευσης της έγγειας ιδιοκτησίας, θα διατηρήσουν προϋπάρχοντες θεσμούς και αξιώματα, ενώ θα κάνουν και χρήση της ελληνικής γλώσσας ως μέσου επικοινωνίας, ακόμη και σε επίσημα δουκικά έγγραφα. Παρά τη διάθεσή τους να συνεχίσουν τον δυτικό τρόπο ζωής μένοντας προσηλωμένοι στις δικές τους καλλιτεχνικές παραδόσεις, εντούτοις θα

δεχτούν κάποιες τοπικές επιδράσεις στον τομέα της αρχιτεκτονικής και της ναοδομίας. Θα χτίσουν τους ναούς τους με ντόπια συνεργεία και με ελληνικό τρόπο δόμησης, με κλασικότερο ίσως παράδειγμα τον καθεδρικό ναό των καθολικών στο Κάστρο της Χώρας Νάξου.

Από την άλλη, οι Έλληνες ορθόδοξοι δέχτηκαν και αυτοί επιδράσεις στον τομέα αυτό από τη λατινική παρουσία, ωστόσο σε πολύ περιορισμένο βαθμό, τηρουμένων πάντοτε των αναλογιών. Εικάζεται ότι ίσως για λόγους που σχετίζονται με την επιβίωση της ιδιαίτερής τους ταυτότητας (με την αποτροπή μίας ενδεχόμενης πολιτισμικής αφομοίωσής τους από τους κατακτητές), αρνήθηκαν να υιοθετήσουν δυτικά τεχνοτροπικά πρότυπα ως μία μορφή αντίστασης στην ξένη κυριαρχία. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της παραπάνω άποψης, παρεισέφρυσαν και ελάχιστα δυτικά αρχιτεκτονικά και διακοσμητικά μορφολογικά στοιχεία στην εγχώρια κυκλαδική μνημειακή τέχνη της εποχής του Δουκάτου του Αιγαίου (π.χ. κάποια οξυκόρυφα τόξα), θέση που δεν είναι αποδεκτή από άλλους ερευνητές.

Εκεί που όμως η λατινική παρουσία άφησε περισσότερα κατάλοιπα φαίνεται ότι ήταν η γλώσσα. Οι Βενετοί και οι λοιποί Λατίνοι έποικοι επηρέασαν την τοπική καθομιλουμένη γλώσσα, εισάγοντας στο τοπικό λεξιλόγιο ιταλικές λέξεις, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται κύρια ονόματα – βαπτιστικά και οικογενειακά – τόσο καθολικών, όσο και ορθοδόξων, όπως π.χ. *Βενιέρης, Γκύζης, Βιδάλης, Δελλατόλλας, Δελλαρόκας, Σωμμαρίπας, Μπαρότσης, Γρίσπος, Γοζαδίνος, Κουϊρίνης, Γριμάνης, Σαγρέδος, Κονταρίνης, Ρουγγέρης, Κορνάρος, Μοροζίνης, Μαλατέστας, Δακορώνιας, Δελένδας, Πρίντεζης, Στάης, Αρμάος, Φώσκολος, Φόνσος, Συρίγος, Σιγάλας, Αλβέρτης, Λινάρδος, Φρατζέσκος, Τζαννίνης, κ. ά.* Μας έχουν σωθεί επίσης τοπωνύμια λατινικής προέλευσης ή επίδρασης, τα οποία οφείλουν την ύπαρξή τους, αμέσως ή εμμέσως, στη μακραινώνη λατινική παρουσία στις Κυκλάδες, όπως π.χ. *Σαντορίνη, Μπούργος, Ξώμπουργο, Γρόττα, Λαγκούνα, Ντελλαγχεράτσια, Ρίβα, Πούντα, Λογγοβάρδα, Σάντα Μαρία, Σάντα Μαργαρίτα, Μεσσαριά* κ.ά. Γενικότερα πάντως η παρουσία του λατινικού στοιχείου κατά την εποχή του Δουκάτου του Αιγαίου, αλλά και μεταγενέστερα, έχει εμπλουτίσει δημιουργικά τον τοπικό πολιτισμό με στοιχεία από τη Δύση, διευρύνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τους πνευματικούς ορίζοντες των κατοίκων των Κυκλάδων.

Το σημαντικότερο όμως κατάλοιπο της συμβίωσης με τους Λατίνους κατακτητές είναι ίσως η ύπαρξη ρωμαιοκαθολικών κοινοτήτων στα κυ-

κλαδονήσια. Σήμερα υπάρχουν πολυάριθμες κοινότητες καθολικών στη Σύρο και την Τήνο και σχετικά ολιγάριθμες σε άλλα νησιά, π.χ. στη Νάξο, την Πάρο και τη Σαντορίνη. Οι καθολικοί των Κυκλάδων είναι ως επί το πλείστον ελληνικής καταγωγής. Υπάρχει μόνο ένα μικρό ποσοστό εξ αυτών που έχει δυτικές ρίζες (π.χ. στη Νάξο), το οποίο όμως έχει αφομοιωθεί και εξελληνιστεί εδώ και αιώνες. Οι Έλληνες καθολικοί των Κυκλάδων έχουν να επιδείξουν σημαντική κοινωνική συνεισφορά, ιδίως σε θέματα εκπαίδευσης και πολιτισμού, ζώντας αρμονικά με τους ορθόδοξους συντοπίτες τους. Η συνύπαρξη λοιπόν σήμερα ορθόδοξων και καθολικών στα κυκλαδονήσια είναι χαρακτηριστική της περιοχής και αποτελεί υπόδειγμα συμβίωσης μεταξύ πιστών διαφορετικών χριστιανικών δογμάτων.

RAPPORTI FRA GRECI ORTODOSSI E LATINI NELLE CICLADI
AL TEMPO DEL DUCATO DELL'EGEO
(13°-16° SECOLO)

LA CONQUISTA VENEZIANA DELLE CICLADI nel 1207 (o, secondo studi più recenti, nel 1210) fu un avvenimento storico di particolare importanza, le cui conseguenze giungono fino ai nostri giorni. Il costituirsi del Ducato dell'Arcipelago e degli altri domini latini locali non segnò soltanto il cambiamento del regime politico di quell'area, che passò dalla sovranità bizantina a quella latina, ma comportò anche più vasti riassetamenti in campo politico, socio-economico, demografico ed ecclesiastico. L'arrivo dei coloni «occidentali» e la convivenza *de facto* con i Greci del luogo assoggettati condusse alla formazione di due distinte comunità: quella degli ortodossi e quella dei cattolici.

La costituzione della locale Chiesa cattolica è considerata opera del fondatore del Ducato dell'Arcipelago Marco I Sanudo. Secondo la tradizione, Marco Sanudo chiese al papa Innocenzo III di poter fondare un vescovato a Nasso e la richiesta venne accolta. Si costituì allora il vescovato cattolico di Paro e Nasso (basato sulla preesistente struttura amministrativa della chiesa ortodossa), che un anno più tardi, insieme ad altri dieci, fu posto sotto la giurisdizione dell'arcivescovato cattolico di Atene. Non sembra, tuttavia, che vescovi cattolici si fossero insediati nelle Cicladi prima della metà del 13° secolo. Il Cattolicesimo si «trapiantò» in tal modo nelle Cicladi, divenendo la religione «ufficiale» dei sovrani latini della regione. Da quel momento la presenza dell'elemento latino nelle Cicladi sarà forte.

Con il passare dei secoli nuovi coloni provenienti dall'Occidente – soprattutto dall'Italia – si stabilirono nelle Cicladi, e vi furono casi di abitanti originari del luogo che abbracciarono la confessione cattolica, specialmente a Siro e a Tino. La migrazione di persone dall'Occidente nelle Cicladi non sembra comunque essere stata tanto sviluppata da portare cambiamenti sostanziali e un'effettiva alterazione nella composizione demografica dell'isola, se si eccettuano alcune zone dove si verificarono massicci insediamenti di coloni «occidentali» e l'elemento latino era in netta prevalenza (ad esempio

il Castello del Capoluogo di Nasso). In generale i cattolici costituivano una minoranza. Secondo alcune stime il loro numero non superava il 10% della popolazione delle isole maggiori (nel 1500 il 20 % della popolazione totale delle Cicladi).

Riguardo all'atteggiamento tenuto dagli esponenti del potere latino nei riguardi degli ortodossi, si è molto parlato della tollerante politica religiosa del primo duca dell'Egeo, Marco I Sanudo, basandosi soprattutto sui racconti dello storico francese Robert Saulger, sacerdote gesuita (1637-1709). Si è affermato che Marco Sanudo fu benevolo e moderato nei confronti dei suoi sudditi ortodossi, consentendo la permanenza di un vescovo ortodosso a Nasso, sede del suo ducato, non confiscando i beni della maggior parte dei monasteri ortodossi, e concedendo loro esenzioni fiscali. In quanto marito, poi, di Anastasia (?), sorella (o cugina?) ortodossa dell'Imperatore di Nicea Teodoro Lascaris, mantenne – secondo il racconto locale – la preesistente chiesa della Madonna Theoskepasti, l'unica chiesa ortodossa che si trovi all'interno del Castello del capoluogo di Nasso, aggiungendovi anzi una navata dedicata a S. Anastasia. L'esistenza di questa chiesa ortodossa a due navate proprio accanto e sotto l'edificio dell'attuale arcivescovato cattolico (si suppone che nel Medioevo fosse il palazzo o la cancelleria ducale) e accanto alla cattedrale cattolica costituisce secondo molti un segno della tolleranza di Marco Sanudo e dei suoi discendenti verso gli ortodossi.

Molte delle testimonianze riportate, tuttavia, sono state messe in dubbio da ricercatori contemporanei, ma anche del passato, perché ritenute inattendibili e infondate. Secondo questi studiosi, per quasi tutta la durata della dominazione latina, dall'epoca di Marco I Sanudo fino all'invasione di Khair ad-Dīn Barbarossa (1537), quando il Ducato dell'Arcipelago divenne tributario del sultano, il libero funzionamento della Chiesa ortodossa subì limitazioni e impedimenti. Secondo questa teoria, il primo duca di Nasso, Marco I Sanudo (1207?-1228?), non sembra essere stato così moderato e tollerante verso gli ortodossi del suo ducato come viene presentato in altre fonti. Negli anni del suo regno, ad esempio, venne confiscata la chiesa bizantina di San Mamas a Potamià (Nasso) con l'intenzione di farne la cattedrale cattolica, mentre il monastero del *Fotodotis* (Cristo Illuminatore) a Danakò (Nasso) fu assegnato ai Benedettini di Venezia. La trasformazione di chiese ortodosse in cattoliche fu un fenomeno verificatosi anche in altre isole dell'Egeo sotto dominazione latina (ad esempio Rodi, Santorino). È da notare tuttavia che, in contrapposizione con altre regioni del dominio franco, nel Ducato dell'Arcipelago i duchi tennero sotto la propria giurisdizione

i monasteri ortodossi e non li cedettero alla Chiesa cattolica. Si ritiene che riconoscessero diritti sui beni dei monasteri ad alcuni loro vassalli locali, ma senza che tale concessione avesse carattere ereditario. Vi è inoltre la teoria secondo cui Marco I Sanudo avrebbe adottato una politica tendente a minare l'importanza dei monasteri ortodossi del suo territorio, dal momento che essi costituivano potenti centri spirituali, ma anche economici (in quanto produttori di cereali), che esercitavano una forte influenza sulla popolazione. In generale alla sua politica ecclesiastica, d'altronde, viene attribuito – secondo una versione – il fatto che il vescovo ortodosso di Atene Michele Coniata, temendo l'eventualità di una sua espulsione che si andava profilando, decise di rinunciare a recarsi nelle Cicladi e a stabilirsi a Nasso.

A parte quanto si è detto, si pensa comunque che Marco I Sanudo avesse compiuto anche passi di avvicinamento alla popolazione ortodossa locale. Da politico abile e realista, egli cercò di creare una signoria autonoma da Venezia (con cui d'altronde era entrato in urto per il controllo di Creta) per diventare egli stesso il vero sovrano delle Cicladi. Seguì così una politica di «riconciliazione» con i Greci assoggettati, sforzandosi di ottenere appoggi in seno alla popolazione locale (ad esempio concedendo diritti e privilegi a signori locali greco-ortodossi che erano disposti a offrire i loro servizi al potere ducale, compresi alcuni magnati greci provenienti da Creta). La facile conquista delle Cicladi da parte dei Veneziani (in alcune isole i Greci opposero resistenza, in altre no) e la loro superiorità militare resero più facile per le popolazioni locali l'idea di accettare un compromesso con la nuova realtà. Così alcuni Greci si inserirono nel meccanismo statale delle signorie latine nelle Cicladi e nella relativa gerarchia feudale, fatto che assicurò loro uno *status* socio-economico, mentre è probabile che alcuni altri lo avessero perduto a causa della resistenza opposta ai conquistatori. Questo fenomeno, cioè, di integrazione dei Greci ortodossi nel nuovo regime continuò anche in seguito e per i secoli successivi abbiamo notizie di Greci stretti collaboratori del duca, ai quali venivano concessi titoli nobiliari ma anche proprietà terriere in feudo.

Indipendentemente da questa politica realistica seguita dal potere latino nei riguardi dei suoi sudditi ortodossi all'epoca del Ducato dell'Arcipelago, il dato di fatto certo è che la politica esercitata a livello puramente ecclesiastico e religioso è stata considerata da molti dura e illiberale, dal momento che in linea generale il funzionamento della Chiesa ortodossa subì limitazioni. Come si è già detto, alcune chiese e alcuni monasteri ortodossi

passarono nelle mani dei Latini, e inoltre non era consentita nemmeno la più breve permanenza di vescovi ortodossi nelle Cicladi. Ciò è dovuto alla concezione ecclesiologica secondo cui la Chiesa è una, unitaria e indivisibile e conseguentemente è inconcepibile la contemporanea presenza di due diversi vescovi nella stessa zona (dato poi che gli ortodossi venivano considerati scismatici). Cosicché i troni vescovili ortodossi rimanevano vacanti e venivano assegnati solo nominalmente a prelati dell'Asia Minore (ad esempio di Mira, di Efeso ecc.), circostanza che rendeva impossibile l'ordinazione di sacerdoti ortodossi nel territorio del Ducato dell'Arcipelago. Gli interessati, quindi, per poter essere ordinati erano obbligati a recarsi in zone in cui la presenza di un prelato ortodosso era tollerata (di solito regioni sotto la dominazione turca), mentre nelle Cicladi assoggettate dai Latini, invece di un vescovo ortodosso, veniva nominato un *protopapàs*, cioè un prelato ortodosso di solito filouniate, che sostituiva il vescovo (come commissario prelatizio) nei suoi incarichi amministrativi. Questo regime rimase in vigore fino alla metà del 16° secolo (nella Tino veneziana fino al 1715). Ma dopo l'incursione di Khair ad-Dīn Barbarossa (1537-1538), il rinnegato ammiraglio della flotta turca, il dominio latino si indebolì sensibilmente e il duca dell'Egeo divenne tributario del sultano. Si crearono così le condizioni per il ripristino del vescovato ortodosso. Il primo metropolita di Paro e Nasso a noi noto di quegli anni fu Theonàs di Lesbo, il quale fu però allontanato nel 1559 come fomentatore di insurrezioni.

All'epoca della dominazione occidentale, dunque, l'atteggiamento dei duchi dell'Arcipelago e in generale del potere latino fu ambiguo. Nonostante si cercasse di inserire e integrare almeno alcuni esponenti locali nei meccanismi dell'amministrazione latina, vi furono tuttavia casi di repressione dell'espressione religiosa popolare. Nel 13° secolo, ad esempio, secondo quanto tramandatoci da Robert Saulger, il nipote del fondatore del Ducato dell'Arcipelago, Marco II Sanudo (o, secondo studi più recenti, suo padre e predecessore Angelo Sanudo), reagì violentemente alla celebrazione di un'usanza di origine pagana che si svolgeva a Nasso, in località Aghios Pachis (Aghios Pachomios) di Drimalia. Gli abitanti della zona facevano passare i loro figli attraverso un masso bucato perché credevano che in tal modo sarebbero ingrassati. Informato dell'esistenza di questa usanza il duca ordinò la distruzione del masso suscitando negli abitanti dell'isola una così adirata reazione di sdegno che egli fu costretto a costruire il Castello Alto per contenerli (l'attendibilità di questa informazione è stata messa in dubbio da alcuni). Era naturale che azioni di questo tipo causassero attriti

fra gli ortodossi locali e i regnanti latini. Non dobbiamo inoltre dimenticare che a quell'epoca, già prima del 1204, serpeggiava tra i cristiani delle due confessioni un generale clima di diffidenza che peggiorò dopo gli esiti della IV Crociata. È indicativo il fatto che i Latini consideravano gli ortodossi scismatici, mentre gli ortodossi dal canto loro ritenevano gli «Occidentali» impuri e non riconoscevano la validità dei sacramenti cattolici.

Vi furono tuttavia punti di convergenza e di armonica convivenza fra Greci ortodossi e Latini. Ad esempio, l'arrivo e l'insediamento nelle Cicladi di coloni provenienti da vari paesi dell'Europa occidentale e specialmente dall'Italia, insieme al fatto che le donne occidentali erano rare nell'Egeo, costrinsero molti abitanti latini delle isole a sposarsi con donne del luogo. Si verificarono così nascite di bambini che avevano il padre latino e la madre greca, e che venivano chiamati *gasmuli*, *vasmuli* o *bastardi*. Costoro non venivano considerati né liberi, né schiavi, ma in uno stadio intermedio fra Greci ortodossi e Latini. Non esisteva una norma sulla confessione che dovevano professare, ma a quanto pare erano abbastanza liberi di scegliere quella che preferivano (a Nasso, comunque, la capitale del Ducato, la consuetudine prevalente era che i figli maschi nati da matrimoni misti seguissero la confessione del padre e le femmine quella della madre). Sembra che i matrimoni misti avessero una grande forza di assimilazione, dato che con il passare del tempo assorbirono una notevole fetta delle popolazioni latine delle isole. Le comunità occidentali delle Cicladi, dopo la conquista turca del Ducato dell'Arcipelago e delle altre signorie latine, rimarranno prive del sostegno statale goduto nei secoli precedenti e s'indeboliranno. Da allora, non potendo reggere i rapporti demografici a loro sfavorevoli, lotteranno per sopravvivere, e nonostante l'arrivo e l'azione compensatrice di Gesuiti, Cappuccini e più tardi (dal 17° secolo in poi) di altri missionari cattolici, non sarà più possibile contenere la notevole fuga dei loro membri verso la Chiesa ortodossa e il loro conseguente decremento (ad eccezione di Siro e in misura minore di Tino).

I rapporti fra le due parti non si limitavano però al solo campo religioso. Come si è detto, i nuovi signori, arrivando nelle Cicladi, assoggettarono le popolazioni locali e in seguito introdussero istituzioni e forme di governo vigenti in Occidente. In questo quadro generale, trapiantarono nella zona una rete di rapporti politici, sociali ed economici di origine occidentale: il feudalesimo. Non si trattava tuttavia di un trasferimento integrale di pratiche occidentali, che regolavano l'organizzazione della società secondo il modello feudale (nel senso classico del termine), ma di un'applicazione

del feudalesimo franco arricchito del preesistente diritto consuetudinario locale. Questa mescolanza di pratiche di governo occidentali e bizantine porterà alla creazione e all'adozione di un feudalesimo particolare, adattato alle specifiche condizioni che prevalevano nell'Egeo del tardo Medioevo. Per quanto riguarda la posizione delle popolazioni locali nel quadro della società feudale delle Cicladi latinizzate, si pensa che i conquistatori latini avessero sostanzialmente asservito i Greci ortodossi e specialmente i contadini, obbligandoli a versare tasse e tributi onerosi e a prestare angarie. I nuovi conquistatori non introdussero in effetti qualcosa di nuovo riguardo agli obblighi dei contadini verso il potere statale, dal momento che non vi furono cambiamenti radicali rispetto alle strutture sociali ed economiche preesistenti. È indicativo che molte vecchie imposte bizantine (fumatico, ammende, imposta fondiaria) furono mantenute anche durante la dominazione latina. Vi è fra gli studiosi chi ritiene anzi che l'amministrazione bizantina delle Cicladi, in alcuni casi, fu forse più dura verso le popolazioni native di quella latina (ad esempio fisco, angarie). Alcuni storici credono in generale che vi fu veramente un'importazione del feudalesimo nelle Cicladi, altri che in realtà si ebbe semplicemente la sopravvivenza di pratiche bizantine di sfruttamento fondiario. Il mio scopo non è qui quello di risolvere la questione del regime giuridico e sociale degli abitanti ortodossi nativi delle Cicladi nel quadro della dominazione latina e del feudalesimo, ma semplicemente di trattare dei loro rapporti con i nuovi dominatori occidentali a livello socio-economico.

È da notare poi che la separazione sociale nelle piccole società delle Cicladi latinizzate non coincide sempre con quella religiosa. È del tutto evidente che non tutti gli ortodossi erano servi della gleba e non tutti i cattolici erano feudatari. Si ritiene tuttavia che gli appartenenti ai ceti sociali più elevati fossero in maggioranza di provenienza occidentale. Nonostante, dunque, l'integrazione di alcuni Greci ortodossi nelle classi sociali elevate dei proprietari terrieri e la loro partecipazione alla gestione del potere (sia pure agli ultimi gradini della gerarchia latina), il controllo politico rimase essenzialmente in mani occidentali, e per questo d'altronde usiamo il termine «Latinocrazia» (dominazione latina).

Ma la conquista veneziana e la conseguente convivenza di Greci ortodossi e latini ebbe ripercussioni anche in campo culturale. I nuovi signori non vennero da soli. Portarono con sé elementi della cultura dei paesi di provenienza. Lasciarono dunque nelle Cicladi la loro impronta, ricevendo parallelamente, loro e i loro discendenti, influenze dalla cultura locale. Non

era certo la prima volta che gli abitanti dell'Egeo venivano in contatto con «Occidentali» e specialmente con Veneziani, dal momento che anche prima del 1204 la presenza veneziana nella Romania era forte, a causa delle attività di mercanti veneziani e italiani, cittadini delle repubbliche marinare, che gestivano il controllo del commercio dell'Impero Bizantino e di tutta l'area del Mediterraneo orientale. Si presume che mercanti «occidentali» si fossero stabiliti nelle Cicladi già nel 12° secolo. Questa volta, però, gli «Occidentali» erano ormai conquistatori e signori delle Cicladi, anche loro stabilmente residenti nelle isole, come i locali.

Le notizie e le opinioni riguardanti l'atteggiamento delle popolazioni native verso la presenza straniera sono divergenti. Si ritiene per lo più che i Veneziani avessero incontrato resistenza durante la conquista delle Cicladi (a Nasso). Questa valutazione è incentrata non soltanto sui racconti dello storico francese Robert Saulger (la cui esattezza viene spesso passata al vaglio dalla moderna ricerca storica), ma anche su indizi provenienti da reperti archeologici (assenza di ricchi fondatori di chiese bizantine dopo la conquista veneziana, arrivo e insediamento nelle Cicladi di 20 nobili greci provenienti da Creta), il che rafforza l'ipotesi che nel 13° secolo la preesistente aristocrazia locale fosse andata probabilmente in rovina, a causa della resistenza opposta ai Veneziani. Secondo alcuni, un altro segno dello spirito antilatino serpeggiante a quell'epoca in seno alla gente del popolo è costituito dal fatto che la pittura sacra nelle chiese segue i modelli stilistici bizantini. Tale attaccamento alla patria tradizione bizantina costituiva – secondo questa opinione – la «resistenza nazionale» ai conquistatori stranieri e si collega a quanto detto dal dignitario veneto Marin Sanudo Torsello (1270-1343): ... *il Cuor loro è volto alle cose Greche, e quando potessero mostrarlo liberamente, lo farianno...* . Altri però respingono questa interpretazione, e ritengono che la decorazione pittorica delle chiese basata su modelli stilistici bizantini rifletta il clima di libertà e tolleranza dei duchi veneziani di Nasso, i quali non avevano motivo di turbare i delicati equilibri nei rapporti con i loro referenti locali, di cui avevano così tanto bisogno per il consolidamento del loro potere, perché ciò avrebbe certamente indebolito la loro posizione.

Alcuni altri, poi, sostengono che gli abitanti delle Cicladi non soltanto non opposero resistenza ai Veneziani, ma li accolsero con benevolenza, nella speranza che li difendessero dalle incursioni piratesche dei Turchi e dei Genovesi e li liberassero dalla cattiva amministrazione bizantina (ad esempio una politica di esazione fiscale brigantesca, mancata protezione

dai pirati), considerandoli così come liberatori. Molti Greci, d'altra parte, si integrarono in seguito nel sistema amministrativo veneziano.

Indipendentemente da quanto si è detto, dopo la conquista veneziana Greci ortodossi e Latini si trovarono a convivere negli stessi luoghi, nella medesima compagine statale. Il fatto, comunque, che il Ducato dell'Arcipelago non fosse un territorio coloniale direttamente dipendente dalla città madre d'oltremare, ma uno stato autonomo che ambiva a mantenere la sua autosufficienza e la sua peculiarità, rese forse più impellente la necessità di «conciliazione» e «integrazione» dei Greci ortodossi nel nuovo regime. Dobbiamo tener presente, poi, che i dominatori latini non erano soltanto Veneziani, ma anche altri «Occidentali», principalmente Italiani, provenienti da varie città come Milano, Bologna, Verona, Ancona, Gaeta e Brindisi, ma anche dalla Spagna. Se si considera che Marco Sanudo conservò molti elementi della precedente struttura amministrativa (le antiche consuetudini), forse con la prospettiva che il suo ducato costituisse in qualche modo la nuova forma del tema bizantino del «Mar Egeo», si perviene alla conclusione che la signoria latina nelle Cicladi aveva un carattere particolare. Possono esserci state influenze dalla città madre dei primi duchi, Venezia, ma il Ducato dell'Egeo mantenne la sua particolare identità di signoria insulare latina e autonoma. Per questo, d'altronde, viene considerata più consona l'espressione «dominazione latina» invece che «dominazione veneziana» o «dominazione veneta».

Due mondi differenti, dunque, si trovarono in tal modo uno accanto all'altro. Nonostante alcuni reciproci pregiudizi e contrapposizioni, Greci e Latini vissero tuttavia nello stesso ambiente, soggetti a influenze interagenti. Gli stranieri e i loro discendenti faranno propri e assimileranno elementi culturali provenienti dall'ambiente in cui avevano scelto di vivere. Adotteranno in una certa misura preesistenti pratiche locali di sfruttamento della proprietà fondiaria, manterranno istituzioni e cariche già vigenti, e faranno uso della lingua greca come strumento di comunicazione, anche in documenti ducali ufficiali. Nonostante l'intenzione di continuare a vivere alla maniera occidentale, legati alle loro tradizioni artistiche, accoglieranno tuttavia alcuni influssi locali nel campo dell'architettura, soprattutto sacra. Edificheranno chiese con maestranze locali e strutturandole alla maniera greca; l'esempio più classico ne è forse la cattedrale cattolica nel Castello del Capoluogo di Nasso.

I Greci ortodossi ricevettero a loro volta influenze occidentali in questo campo, ma sempre in misura limitata, facendo le debite proporzioni. Si

pensa che per motivi collegati alla sopravvivenza della loro particolare identità (scongiurando una loro eventuale assimilazione da parte dei conquistatori), si rifiutarono di adottare modelli stilistici occidentali come una forma di resistenza alla dominazione straniera. Secondo i sostenitori di tale teoria, peraltro non accettata da altri studiosi, furono pochissimi gli elementi stilistici dell'architettura e delle decorazioni occidentali che passarono nell'arte monumentale cicladica all'epoca del Ducato dell'Arcipelago (ad esempio alcuni archi a sesto acuto).

Il campo in cui però la presenza latina lasciò maggiori tracce sembra essere stata la lingua. I Veneziani e gli altri coloni occidentali influenzarono la lingua parlata locale, introducendovi parole italiane, tra cui nomi propri di persona e cognomi, tanto di cattolici che di ortodossi (per esempio, *Venieris, Ghisis, Vidalis, Dellatollas, Dellaroccas, Sommaripas, Barozzis, Grispos, Gozadinos, Quirinis, Grimanis, Sagredos, Contarinis, Ruggheris, Cornaros, Morosinis, Malatestas, Dacorognas, Delendas, Prindesis, Stais, Armaos, Foscolos, Fonsos, Sirigos, Sigalas, Alvertis, Linardos, Fratzescos, Zaminis* ecc.). Si sono conservati inoltre toponimi di provenienza o influenza latina, dovuti – direttamente o indirettamente – alla lunga permanenza degli occidentali nelle Cicladi (ad esempio *Santorino, Burgos, Xòburgo, Grotta, Laguna, Dellagrazia, Riva, Punta, Longovarda, Santa Maria, Santa Margarita, Messarià* ecc.). In generale, comunque, la presenza dell'elemento latino all'epoca del Ducato dell'Egeo, ma anche in seguito, arricchì in maniera feconda la cultura locale di elementi occidentali, ampliando in tal modo l'orizzonte spirituale degli abitanti delle Cicladi.

Ma la traccia più significativa della convivenza con i conquistatori latini è forse l'esistenza di comunità cattoliche nelle Cicladi. Oggi ne esistono di numerose a Siro e a Tino, e meno numerose in altre isole come Nasso, Paro e Santorino. I cattolici delle Cicladi sono in maggioranza di origine greca. Solo una piccola percentuale di loro hanno radici occidentali (per esempio a Nasso), ma sono ormai assimilati ed ellenizzati da secoli. I Greci cattolici delle Cicladi offrono un importante contributo sociale, soprattutto nel settore dell'istruzione e della cultura, in piena armonia con i loro conterranei ortodossi. Si tratta di una realtà caratteristica di quelle isole e costituisce un modello esemplare di convivenza tra fedeli seguaci di due differenti confessioni cristiane.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

ΠΗΓΕΣ / FONTI

- Ιάκ. Βισβίτζης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 4 (1951), 1-167.
- Π. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων δουκών του Αιγαίου Πελάγους (1438-1565)*, Ερμούπολη 1924, (φωτομηχανική ανατύπωση / ristampa anastatica Αθήνα 1985).
- Ch. Hopf, *Chroniques greco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin, 1873.
- P. Sauger [P. R. Saulger], *Ιστορία των αρχαίων Δουκών και λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου Πελάγους*, μετάφραση / traduzione greca di Αλεξάνδρου Καράλη, Ερμούπολη Σύρου 1878.

ΜΕΛΕΤΕΣ / STUDI

- A. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Γ', Θεσσαλονίκη 1968.
- Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα, 1997.
- Ι. Δέλλα-Ρόκκας, «Άγνωστα έθιμα της ενετοκρατίας στη Νάξο», *Ναξιακά* 8/9 (Μάιος-Αύγουστος 1986), 3-4.
- Γ. Δημητροκάλλης, «Οι κατά τον ΙΣΤ' αιώνα μητροπολίτες Παροναξίας», *Παρνασσός* 16 (1974), 400-417.
- Α. Δρακάκης, *Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας*, Ερμούπολη 1948.
- Γ. Δώριζας, *Η μεσαιωνική Τήνος*, Αθήνα 1976.
- Π. Ζερλέντης, *Ιστορικά έρευνα περι τας Εκκλησίας των νήσων της Ανατολικής Μεσογείου Θαλάσσης*, Α', Ερμούπολη 1913 (φωτομηχανική ανατύπωση / ristampa anastatica Αθήνα 1998).
- Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία εν τη νήσω Νάξω*, Ερμούπολη 1925 (ανατύπωση από τα / ristampa da «Ναξιακά» 3 (Ιούλιος-Αύγουστος 1985), 2-34.
- Κ. Καιροφύλλας, *Ιστορικά σελίδες Τήνου. Φραγκοκρατία, Βενετοκρατία, Τουρκοκρατία, 1207-1821*, Αθήνα 1997.
- Λ. Καλλιβρετάκης, «Σύντομη επισκόπηση της Λατινοκρατίας στις Κυκλάδες (1205-1579)», στον τόμο / in *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*, Αθήνα, ΥΠΕΧΩΔΕ - ΥΠΕΠΘ, 1998, 306-319.

- I. Καμπανέλλης, *Η Ιερά Μητρόπολις Παροναξιάς διά μέσου των αιώνων*, Αθήνα 1991.
- K. Κατσουρός, «Η “ταραχή των σχισματικών” της Νάξου και η “εξέγερση” των Μηλίων», *Φλέα* 5 (2005), 3-11.
- K. Κατσουρός, «Αναζητώντας το Μάρκο Α΄ Σανούδο», *Φλέα* 9 (Ιανουάριος - Μάρτιος 2006), 9-43.
- K. Κατσουρός, «3000 μουζούρια σιτάρι και 2000 μουζούρια κριθάρι εισαγωγή από την Κρήτη στη Νάξο αρχές του 13ου αιώνα», *Φλέα* 9 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2006), 47-48.
- K. Κατσουρός, «Ο Άγιος Παχώμιος και οι Βενεδικτινοί στη Νάξο του 13ου αιώνα», *Φλέα* 10 (Απρίλιος-Ιούνιος 2006), 34-36.
- N. Κεφαλληνιάδης, *Το Κάστρο των Σανούδων*, Δήμος Νάξου, 2000.
- A. Κωσταρέλλη, «Η κατάκτηση της Νάξου από τους Δυτικούς. Σχέσεις Βενετών και ντόπιων κατοίκων μετά την κατάκτηση. Επιδράσεις στη μνημειακή τέχνη του 13ου και του 14ου αιώνα στη Νάξο», *Φλέα* 15 (Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2007), 5-34.
- K. Κατσουρός, «Κυκλαδικά επώνυμα λατινικής προέλευσης – κατάλοιπα δυτικών εποικισμών (13ος-16ος αι.). Ιστορική προσέγγιση», *Πρακτικά του Δ΄ Ονοματολογικού Συνεδρίου με θέμα: «Ονοματολογικά Κυκλάδων»*, (Τήνος 20-22 Οκτωβρίου 2005), *Ονόματα* 19, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2007, 229-246.
- K. Κατσουρός, *Η Νάξος κατά την Ενετοκρατία*, Αθήνα, 2007.
- A. Κωτσάκης, «Δυτικοί έποικοι στη Νάξο, 13^{ος}-17^{ος} αιώνας», *Φλέα* 17 (Ιανουάριος - Μάρτιος 2008), 30-48.
- X. Μαλτέζου, «Κοινωνία και τέχνες στην Ελλάδα κατά το 13ο αιώνα», *Δελτίον της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περίοδος Δ΄ / periodo IV, 21 (2000), 9-16.
- Γ. Μαστορόπουλος, «Άγνωστες χρονολογημένες ναξιακές επιγραφές του 13ου και του 14ου αιώνα», *Ναξιακά* 6 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1986), 3-7.
- Γ. Μαστορόπουλος, *Νάξος. Το άλλο κάλλος. Περιηγήσεις σε βυζαντινά μνημεία*, Αθήνα 2006.
- Δ. Πασχάλης, «Η Δυτική Εκκλησία εις τας Κυκλάδας», *Ανδριακά Χρονικά* 2-3 (1948), 5-136.
- π. Ρ. Ρεμούνδος, «Κατάλογος Λατίνων αρχιεπισκόπων και μητροπολιτών Νάξου (1252-1974)», *Δελτίον της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 3 (1982), 125-157.
- A. Σιγάλας, *Τα εξωκλήσια της Σύρου μαρτυρούν την ελληνική καταγωγή*

- γή των καθολικών κατοίκων της, Αθήνα 1968.
- M. Φώσκολος, «Εισαγωγή στην ιστορία των καθολικών εκκλησιών της Τήνου», *Τηνιακά* 1 (1996), 43-127.
- M. Φώσκολος, «Protopapas Tinarum», *Τηνιακά* 2 (2004), 19-86.
- M. Φώσκολος, «Η Τήνος κατά τη Γκιζοκρατία», στον τόμο / in *Τήνος. Ιστορία και Πολιτισμός*, Τήνος 2005, 141-170.
- M. Φώσκολος, «Εκκλησιαστική ιστορία της Τήνου», στον τόμο / in *Τήνος. Ιστορία και Πολιτισμός*, Τήνος 2005, 355-416.
- S. Borsari, *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo*, Napoli 1966.
- G. Fedalto, «La chiesa latina in Oriente», *Studi Veneziani* 17-18 (1975-76), 87-93.
- A. E. Kasdagli, «Paesant and Lord in fifteenth century Nasso», *Byzantinische Forschungen* 11 (1987), 347-355.
- A. Kasdagli, *Land and marriage. Settlements in the Aegean. A case of study of seventeenth-century Nasso*, Venice 1999.
- P. Lock, *The Franks in the Aegean, 1204-1500*, London - New York 1995.
Ελληνική μετάφραση / traduzione greca di Γ. Κουσουνέλος, *Οι Φράγχοι στο Αιγαίο. 1204-1500*, Αθήνα 1998.
- G. Makris, «Die Gasmulen», *Θησαυρίσματα /Thesaurismata* 22 (1992), 44-96.
- W. Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα (1204-1566)*, μετάφραση / traduzione greca di Άγγελου Φουριώτη, Αθήνα 1997.
- B. J. Slot, «Ο ιεραπόστολος Robert Saulger (1637-1709), ιστοριογράφος των Κυκλάδων», *Μνημοσύνη* 6 (1976-1977), 117-143.
- B. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, I-II, Leiden 1982.
- B. J. Slot, «Ένα Δίπλωμα του Μάρκου Α΄ Σανούδου. Η παραχώρηση του μοναστηριού του Σωτήρα Χριστού, του Φωτοδότη στο τάγμα των Βενεδικτίνων», *Φλέα* 7 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2005), 5-8.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ, ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΙΑ ΚΑΙ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΑ ΣΤΙΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΕΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ, 13^{ος}-15^{ος} ΑΙΩΝΑΣ*

ΟΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΕΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ προσφέρουν μια πολύ χαρακτηριστική συγκέντρωση νομισματικών πληροφοριών, ίσως περισσότερο χαρακτηριστική σε σχέση με άλλες περιοχές της Λατινικής ηπειρωτικής Ελλάδας. Τα νομισματικά δεδομένα φαίνεται ότι κατά περίπτωση επιδέχονται μάλλον ακριβείς ιστορικές ερμηνείες. Το σύνολο του υλικού παραμένει ισχνό ωστόσο και είναι ευκαταίω κάποια από τα κενά στη νομισματική τεκμηρίωση να καλυφθούν στο μέλλον. Αυτό ισχύει κυρίως για κάποια νησιά των δυτικών Κυκλάδων, για τα οποία υπάρχει παντελής απουσία πρωτογενούς υλικού.

Επτά νομισματικοί «θησαυροί» χρονολογούνται στην πρώτη δεκαετία του 13^{ου} αι. (για έναν πλήρη κατάλογο των μεσαιωνικών «ευρημάτων» από τις Κυκλάδες, με λεπτομερή αναφορά του σημείου ανεύρεσης, του περιεχομένου και της βιβλιογραφίας βλ. στο τέλος της παρούσας μελέτης):

Νάξος 1967
Πάρος 1999
Νάξος 1947
Αντικέρεια περ. 1922
Νάουσα Πάρου 1927
Αμοργός 1909
Θήρα 1910

* Είμαι ιδιαιτέρως ευγνώμων στον Νίκο Μοσχονά και στην Αγγελική Πανοπούλου για την ευγενική πρόσκληση να λάβω μέρος στη Συνάντηση της Αθήνας (Νοέμβριος 2007). Οι Ν. Κοντογιάννης και Χ. Πέννας με πληροφόρησαν για αδημοσίευτα «θησαυρικά» σύνολα από τις Κυκλάδες, τα οποία συνέβαλαν σημαντικά στον εμπλουτισμό του συνημμένου καταλόγου μου. Ο G. Saint-Guillain με κατατόπισε όσον αφορά στο ιστορικό πλαίσιο της αρχικής κατάκτησης των νήσων.

Όλοι οι παραπάνω «θησαυροί» περιέχουν βυζαντινά νομίσματα και/ή βυζαντινές απομιμήσεις. Μία συγκεκριμένη νομισματική αξία παρουσιάζεται κατεξοχήν στο υλικό αυτό, τα χαλκάργυρα τραχέα από κράμα χαμηλής περιεκτικότητας σε άργυρο. Οι χρονολογίες απόκρυψης των δύο πρωιμότερων «θησαυρών» (Νάξος/1967 και Πάρος/1999) φαίνεται να συγκλίνουν. Παρομοίως, οι υστερότεροι Νάουσα/1967, Αμοργός/1909 και Θήρα/1910 εμφανίζουν κοινά στοιχεία ως προς τη σύνθεσή τους. Οι άλλοι δύο ενδιάμεσοι «θησαυροί» (Νάξος/1947 και Αντικέρεια/περ.1922) είναι πολύ μικροί ή έχουν ανεπαρκή τεκμηρίωση και πιθανότατα τοποθετούνται χρονολογικώς κάπου ανάμεσα στις δύο ομαδοποιήσεις που εμφανίζονται πάνω και κάτω στον πίνακα. Θα γίνει πρώτα αναφορά στους δύο πρωιμότερους «θησαυρούς» από τη Νάξο και την Πάρο:

	Νάξος 1967	Πάρος 1999
Ιωάννης Β΄	1	–
Μανουήλ Α΄	3	Ναι
Ισαάκιος Β΄	15	Ναι
Αλέξιος Γ΄	–	Ναι
ΣΥΝΟΛΟ	20	6

Οι εν λόγω «θησαυροί» περιέχουν σχεδόν αποκλειστικά χαλκάργυρα τραχέα Βυζαντινών αυτοκρατόρων του ύστερου 12^{ου} αι. Είναι αξιοσημείωτο ότι το «εύρημα» της Πάρου κλείνει με την τελευταία σημαντική κοπή πριν από το 1204, αυτή στο όνομα του Αλεξίου Γ΄. Το «εύρημα» της Νάξου κλείνει με τις κοπές του Ισαακίου Β΄, αλλά παρουσιάζει πολλά νομίσματα αυτού του αυτοκράτορος, του οποίου η βασιλεία διήρκεσε έως το 1195. Ο «θησαυρός» της Νάξου περιέχει και μία άλλη νομισματική αξία, ένα δείγμα τραχέος από ήλεκτρο του Μανουήλ Α΄.

Η εμφάνιση και η διασπορά αυτών των ηλέκτρινων τραχέων του 12^{ου} αι. είναι πολύ χαρακτηριστική, όπως έχει καταδειχθεί από τον γράφοντα σε πρόσφατο συνέδριο στην Κω. Παρουσιάζοντας μια σειρά ευρημάτων από τη Μικρά Ασία και τις νήσους του ανατολικού Αιγαίου, επισημάνθηκε ότι τα συγκεκριμένα νομίσματα κινούνταν εκτός του συνήθους δημοσιονομικού κύκλου, πιθανώς χρησιμοποιούμενα κατά προτίμηση για εμπορικές δραστηριότητες, και επιβίωσαν για μεγάλο διάστημα στον 13^ο αι. Με βάση τα δεδομένα, επί του παρόντος, οι δύο «θησαυροί» από την Νάξο και την Πάρο μπορούν να χρονολογηθούν είτε λίγο πριν είτε λίγο μετά από το 1204.

Περνώντας στους τρεις τελευταίους «θησαυρούς» από τη Νάουσα Πάρου, την Αμοργό και τη Θήρα, παρατηρείται ότι περιέχουν την ίδια νομισματική αξία (χαλκάργυρο τραχύ από κράμα χαμηλής περιεκτικότητας σε άργυρο ή από ατόφιο χαλκό), αλλά πλέον σε υστερότερη χρονική περίοδο σε σχέση με τους δύο προαναφερθέντες «θησαυρούς». Περιέχουν μικρότερες ποσότητες εκδόσεων του 12^{ου} αι., τις λεγόμενες «βουλγαρικές» ή «Πιστές» Απομιμήσεις, τις συνακόλουθες Λατινικές Απομιμήσεις και, τέλος, δύο κοπές της Νικαίας, του Θεοδώρου Α΄ Λασκάρεως:

	Νάουσα 1927	Αμοργός 1909	Θήρα 1910
Μανουήλ Α΄ - Αλέξιος Γ΄	21	36	173
Πιστές/«βουλγαρικές» Απομιμήσεις Α-B-C	22-2-1	33-2-6	137-14-9
Λατινικές Απομιμήσεις, Κωνσταντινούπολη Α-B	1-0	2-0	14-2
Λατινικές Απομιμήσεις, «Θεσσαλονίκη» Α-B	1-0	8-0	45-23
Λατινικές Απομιμήσεις μικρού μεγέθους	1	1	7
Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις, Νίκαια Α-B	1-0	0-1	22-4

Οι νομισματικές ιδιαιτερότητες των εν λόγω «θησαυρών», για τις οποίες θα γίνει λόγος στη συνέχεια, έχουν ήδη σκιαγραφηθεί από τον D. M. Metcalf σε ένα άρθρο που ασχολείται επί τούτου με τους «θησαυρούς» της Αμοργού και της Θήρας. Πιο συγκεκριμένα, ο Metcalf πραγματεύτηκε την ταυτότητα και τη συμπεριφορά ορισμένων από τις αναφερόμενες νομισματοκοπίες. Ο γράφων διαφωνεί με ορισμένα συμπεράσματα του τελευταίου· γίνεται δε προσπάθεια η ανάλυση των δεδομένων αυτών των «θησαυρών» να περάσει από το καθαρά νομισματικό στο ιστορικό επίπεδο. Τα διαγραφόμενα προβλήματα έχουν ως εξής: Εντός της σειράς των Πιστών Απομιμήσεων υπάρχει ιδιαίτερη έμφαση στον τύπο Α. Κανονικά, σε άλλους «θησαυρούς» και άλλες περιοχές, μετά από την πάροδο ενός χρονικού διαστήματος, οι τύποι Β και C εμφανίζονται παράλληλα με τον τύπο Α, ξεπερνώντας τον ποσοτικά. Το δεύτερο πρόβλημα συνίσταται στην ισχυρή παρουσία του τύπου Α των Λατινικών Απομιμήσεων, που υποτίθεται ότι ανήκει στη

Θεσσαλονίκη συγκριτικά με τον τύπο Α των Λατινικών Απομιμήσεων, που κόβονται στην Κωνσταντινούπολη. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που σχεδόν δεν παρατηρείται αλλού. Εδώ χρειάζεται να δοθεί μια σύντομη εξήγηση για αυτές τις δύο νομισματοκοπίες. Η αρχική ιδέα του Μ. Hendy (δημοσιευμένη το 1969) ότι οι εν λόγω πιστές απομιμήσεις βυζαντινών νομισμάτων ανήκουν στο Δεύτερο Βουλγαρικό Βασίλειο θεωρείται πλέον ως αμφίβολη από πολλούς μελετητές, οι περισσότεροι από τους οποίους θεωρούν ότι στην πραγματικότητα πρόκειται για μια μητροπολιτική κοπή της Κωνσταντινουπόλεως, λίγο πριν ή λίγο μετά από το 1204. Η ακριβής ταύτισή τους είναι μικρού ενδιαφέροντος σε σχέση με τους υπό συζήτηση «θησαυρούς». Όσον αφορά στις Λατινικές Απομιμήσεις, για τα πρώτα χρόνια μετά από το 1204 ο Hendy εισηγήθηκε μια παράλληλη οργάνωση των Λατινικών κοπών της Κωνσταντινουπόλεως και της Θεσσαλονίκης (τύποι Α-С). Η ταύτιση αυτή δέχθηκε κριτική από τον Metcalf και άλλους μελετητές. Κατά τη γνώμη του γράφοντος, αυτή η αμφισβήτηση ενισχύεται από ιστορικές παρατηρήσεις. Ο В. Ferjančić απέδειξε, με βάση διπλωματικές πηγές, ότι ο Βονιφάτιος Μομφερρατικός δεν πήρε ποτέ τον τίτλο του Βασιλέως της Θεσσαλονίκης. Ούτε μια αρμονική νομισματική οργάνωση δυαδικού τύπου είναι ιδιαιτέρως λογική σε συνδυασμό με τις μάλλον εχθρικές σχέσεις Κωνσταντινουπόλεως - Θεσσαλονίκης κατά την πρώιμη Λατινική περίοδο. Ο Metcalf και άλλοι ερευνητές προσπάθησαν να προσγράψουν στους Βενετούς της Κωνσταντινουπόλεως την έκδοση των νομισμάτων που παλαιότερα αποδίδονταν στη Λατινική Θεσσαλονίκη. Ο γράφων αμφιβάλει για την ορθότητα της άποψης αυτής, για μια σειρά λόγων που μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: Πρώτον, η περιορισμένη βενετική παρουσία και ισχύς στην Κωνσταντινούπολη κατά τα πρώιμα έτη μετά από το 1204. Δεύτερον, η έλλειψη πιθανής πολιτικής αιτιολόγησης για μια τέτοια νομισματική έκδοση (η αναφερόμενη επιχειρηματολογία συντάχθηκε πρόσφατα από τον γράφοντα σε σύνδεση με ανασκαφικό υλικό από το Άργος). Προκειμένου να λυθεί το πρόβλημα με τις υποτιθέμενες κοπές της «Θεσσαλονίκης» πρέπει να εξεταστεί το γεγονός, όπως έχει γίνει από την С. Morrisson, ότι ακόμη και στην εποχή της Μακεδονικής και της Κομνηνίας δυναστείας είναι πιθανό να υπήρχε ένα δεύτερο δημόσιο νομισματοκοπείο στην αυτοκρατορική πρωτεύουσα, εκτός του παλατιού. Μπορεί ακόμη να υποστηριχθεί ότι η ιδέα ενός νομισματοκοπείου που ήταν προσβάσιμο σε ιδιώτες, οι οποίοι αναζητούσαν εκεί νέα νομίσματα όποτε υπήρχε

ανάγκη, είναι μια τρέχουσα ιδέα στη Λατινική Δύση την περίοδο αυτή. Όπως ξανατόνισε πρόσφατα η L. Travaini, τα νομισματοκοπεία στον δυτικό κόσμο κατά τον 12^ο - 13^ο αι. εύκολα στήνονται και συχνά είναι προσωρινά. Ως αποτέλεσμα αυτών των παρατηρήσεων, κατατίθεται από τον γράφοντα η πρόταση ότι οι υποτιθέμενες κοπές της Θεσσαλονίκης, που έχουν βρεθεί κατά περίπτωση στις Κυκλάδες, μπορεί να προέρχονται από ένα δημόσιο νομισματοκοπείο στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο λειτουργούσε παράλληλα με το μεγαλύτερο και πιο παραγωγικό νομισματοκοπείο του παλατίου. Αυτό θα μπορούσε να εξηγήσει με τον καλύτερο τρόπο τα περισσότερα από τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης νομισματοκοπίας. Βάσει της γενικότερης μαρτυρίας των «θησαυρών», αυτές οι κοπές τύπου Α του δημόσιου νομισματοκοπείου (πρώην «Θεσσαλονίκης») χρονολογούνται ωριότερα από τις πρωιμότερες εκδόσεις του Θεοδώρου Α' Λασκάρεως, δηλ. έχουν ως *terminus ante quem* το 1208. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν είναι πρόθεση του γράφοντος να εμπλακεί άμεσα στο ζήτημα της κατάκτησης και της δημιουργίας του Δουκάτου του Αιγαίου, είτε αυτό συνέβη το 1205, το 1207/8 ή πολύ αργότερα – στο θέμα αυτό συνέβαλε πρόσφατα με πολύ καλή επιχειρηματολογία ο Saint-Guillain. Η παρούσα εργασία εστιάζει στην ανάλυση των νομισματικών δεδομένων για το θέμα αυτό, η οποία θεωρείται καθοριστική.

Έχοντας το παραπάνω πλαίσιο κατά νου, η ερμηνεία των παρουσιάζόμενων νομισματικών δεδομένων έχει ως ακολούθως. Υπάρχουν τρία διαφορετικά φαινόμενα κατά την πρώτη δεκαετία του 13^{ου} αι., καθένα από τα οποία τεκμηριώνεται από περισσότερα του ενός αποδεικτικά στοιχεία, όπως απαιτείται από τη θεμελιώδη νομισματική μεθοδολογία:

1. Οι δύο πρώτοι «θησαυροί» (Νάξος/1967 και Πάρος/1999) έχουν πιθανές χρονολογίες απόκρυψης πριν ή μετά από το 1204, ωστόσο εάν στην πραγματικότητα έχουν καταχωθεί μετά το 1204 η πιθανότητα αυτό να συνέβη ταυτόχρονα και αμέσως μετά το 1204 είναι μεγάλη, καθώς οι Πιστές Απομιμήσεις δεν θα έφθασαν στα νησιά πολύ αργότερα.
2. Οι τρεις υστερότεροι «θησαυροί» καταδεικνύουν ότι τα νησιά του Αιγαίου δέχθηκαν μια επιλεκτική αποστολή Πιστών Απομιμήσεων τύπου Α, αμέσως μετά το 1204.
3. Δύο από τους «θησαυρούς» αυτούς φανερώνουν ότι λίγο αργότερα – πιθανότατα το 1207/1208, αλλά με βεβαιότητα όχι αργότερα –

έγιναν δεκτές επιλεκτικές αποστολές των λεγόμενων Απομιμήσεων «Θεσσαλονίκης» τύπου Α, κοπές που στην παρούσα μελέτη θεωρούνται ότι παρήχθησαν σε ένα δημόσιο νομισματοκοπείο εντός της Κωνσταντινουπόλεως.

Το πρώτο φαινόμενο υποδηλώνει τουλάχιστον ένα γεγονός που αφορούσε τα δύο μεγαλύτερα και πιο κεντρικά νησιά των Κυκλάδων σε μια πολύ πρώιμη χρονολογία, όσον αφορά στην πιθανή διαδοχή των γεγονότων της κατάκτησης. Οι επιπτώσεις των χρηματικών αποστολών που έλαβαν χώρα στη συνέχεια (βλ. παραπάνω 2 και 3) είναι οι ακόλουθες: Δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό ότι μια τέτοια εικόνα είναι αποτέλεσμα τακτικών εμπορικών ή εναλλακτικά προσωπικών επαφών. Για τον λόγο αυτό πρέπει να αναζητηθεί ένα πολιτικό ή πολεμικό πλαίσιο. Συγκεκριμένα, τα δεδομένα συνδέουν την περιοχή αυτή σε δύο περιπτώσεις (περ. 1205 και περ. 1207/8) απευθείας με την Κωνσταντινούπολη, καθώς οι Πιστές Απομιμήσεις και οι κοπές «Θεσσαλονίκης» πρέπει όλες να θεωρηθούν κωνσταντινουπολίτικες εκδόσεις. Είναι αδιανόητο ότι αυτό θα μπορούσε να έχει συμβεί αργότερα, καθώς πρέπει να προσανατολιστούμε στις χρονολογίες των δύο αντίστοιχων κοπών. Δεν είναι δυνατό να υποθεθεί μια χρονική καθυστέρηση για τη μεταφορά από την Κωνσταντινούπολη στα νησιά, καθώς οι συγκεκριμένες κοπές δεν θα παρέμεναν διαθέσιμες για αποκλειστική διανομή, αλλά θα αναμειγνύονταν με τις μεταγενέστερες Πιστές και Λατινικές Απομιμήσεις. Τέλος, εάν γίνει αποδεκτή η άποψη του γράφοντος ότι οι κοπές «Θεσσαλονίκης» παράγονταν σε ένα δεύτερο, δημόσιο κωνσταντινουπολίτικο νομισματοκοπείο, αυτό υπονοεί μια ιδιωτική αποστολή, δηλ. μια επιχείρηση που δεν διεξήχθη απευθείας από την αυτοκρατορία και τους ισχυρούς της φεουδάρχες, όπως σε πολλές περιπτώσεις όσον αφορά στις κατακτήσεις της Μικράς Ασίας, της Βαλκανικής και της ελληνικής χερσονήσου.

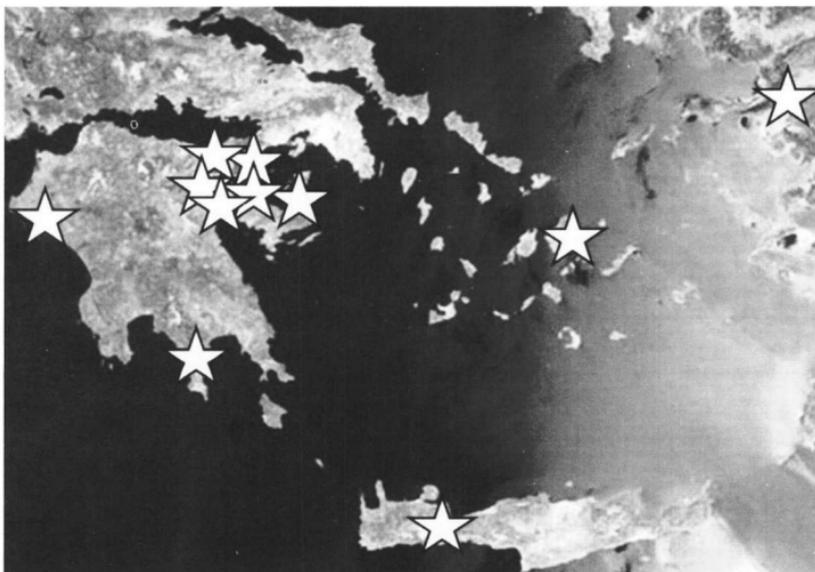
Ως τελική σκέψη για την πρώτη δεκαετία του 13^{ου} αι. πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ο συνολικός αριθμός των επτά «θησαυρών» δίνει μια ικανοποιητική εικόνα, ότι υπάρχει μια ανασκαφή σε εκκλησιαστικό συγκρότημα στη Νάξο, δημοσιευμένη από τον Γ. Μαστορόπουλο, από όπου προκύπτουν παρόμοια στοιχεία, και ότι υπάρχει ένα σελτζουκικό νόμισμα από τη Νάξο, δημοσιευμένο από τον Σ. Ε. Ψαρρά, που η εμφάνισή του πρέπει να χρονολογηθεί επίσης στην πρώτη δεκαετία παρά αργότερα. Επομένως, η όλη υπόθεση γίνεται ακόμη πιο ενδιαφέρουσα προς την κατεύθυνση της ερμηνείας που επιχειρήθηκε.

Στη συνέχεια προχωρούμε στον χρόνο και σε άλλες νομισματοκοπίες. Τα φραγκικά δηνάρια τορνέσια (deniers tournois) χαμηλής περιεκτικότητας σε άργυρο ήταν μία από τις κύριες νομισματοκοπίες της πρώιμης Λατινικής Ελλάδας, όπως επίσης και οι αγγλικές πέννες που ακολουθούν τον σταθμητικό κανόνα της αργυρής στερλίνας (sterling). Σε προηγμένες περιοχές της Ελλάδας, όπως το Πριγκιπάτο της Αχαΐας, όλα αυτά τα νομίσματα θα αποτελούσαν μέρος ενός κοινού λογιστικού συστήματος, μαζί με τα χρυσά υπέρπυρα του τύπου του Ιωάννου Γ' Βατάτζη (κομμένα στη Μαγνησία και στη Λατινική Κωνσταντινούπολη) και τα βενετικά grossi. Οι ανασκαφές στο Κάτω Κάστρο της Άνδρου απέδωσαν ένα ενδιαφέρον σύνολο νομισμάτων που δημοσιεύτηκε από τον Ν. Κοντογιάννη: πέντε δηνάρια τορνέσια που χρονολογούνται από τα μέσα του 13^{ου} έως τις αρχές του 14^{ου} αι., δηλ. διαδοχικές φραγκικές και εγχώριες ελληνικές κοπές. Το ενδιαφέρον έγκειται πρώτα στο γεγονός ότι καθώς φαίνεται δεν υπάρχει παρουσία τορνεσίων αυτήν την περίοδο σε πιο κεντρικά σημεία των Κυκλάδων που παρουσιάστηκαν μέχρι το σημείο αυτό. Επίσης, στην Κρήτη και στα Δωδεκάνησα τα τορνέσια δεν κάνουν αισθητή την παρουσία τους. Δεύτερον, αντιστοίχως τα πρώιμα χαλκάργυρα τραχέα δεν εμφανίζονται στην Άνδρο, δημιουργώντας ένα δεύτερο ρήγμα με την περιοχή της Παροναξίας. Αυτό γίνεται καταφανές καθώς οι βυζαντινές χαλκές κοπές και οι απομιμήσεις τους ανευρίσκονται στα περισσότερα μέρη της λατινοκρατούμενης νότιας Ελλάδας. Δείχνει ακόμη την έλλειψη ζήτησης στην Άνδρο για μικρές υποδιαίρεσεις που διευκόλυναν τις καθημερινές συναλλαγές. Κατά έναν τρόπο η εικόνα θυμίζει στον γράφοντα μοναστηριακές θέσεις, όπως αυτή στο Ζάρακα, στην Πελοπόννησο, της οποίας η δημοσίευση επίκειται: στη θέση αυτή γινόταν μικρή χρήση ευτελών κεραμάτων, όπως τραχέα, ενώ ήταν προτιμητέα τα τορνέσια. Είναι πιθανόν ότι μια φρουρά όπως αυτή της Άνδρου και οι Κιστερικιανοί μοναχοί στον Ζάρακα είχαν παρόμοιο τρόπο ζωής, με γνώμονα την αυ-

τοσυντήρηση και επιδίδονταν μόνο σε μεγαλύτερες συναλλαγές, αν και βέβαια για τελείως διαφορετικούς λόγους.

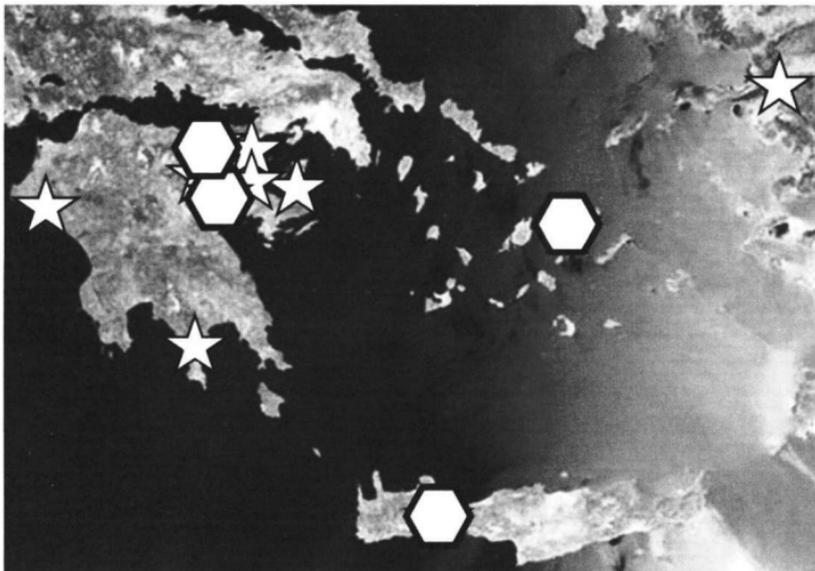
Στην ίδια περίοδο με το σύνολο της Άνδρου ανήκει και η απόκρυφη ενός μεγάλου «θησαυρού» αγγλικών στερλίνων στη Νάξο. Ο «θησαυρός» Νάξος/περ. 1969 περιλάμβανε μόνον πολύ λίγα grossi και ένα τορνέσιο, αλλά και περισσότερα από χίλια νομίσματα με βραχύ σταυρό από την Αγγλία, τη Σκωτία, την Ιρλανδία και την ηπειρωτική Ευρώπη.

Ο ανωτέρω χάρτης δηλώνει με άστρα τα σημεία ανεύρεσης αγγλικών (sterling) πενών με βραχύ σταυρό, που χρονολογούνται από την περίοδο 1180-1247. Ο «θησαυρός» της Νάξου δημιουργεί μια διασύνδεση του 13^{ου} αι. με την Πελοπόννησο και, προς άλλες κατευθύνσεις, με τη Μικρά Ασία και την Κρήτη χαμηλότερα, όπου η στερλίνα αποτελούσε τεκμηριωμένα μέρος του λογιστικού συστήματος. Στο παρελθόν υπήρξαν ερευνητές που θεώρησαν ότι ο περίφημος «θησαυρός» του Πατσού από τον νομό Ρεθύμνου, δημοσιευμένος από την Ειρήνη Βαρούχα, προερχόταν από το ίδιο σύνολο με εκείνο του «θησαυρού» της Νάξου, αλλά κατά την προσωπική άποψη του γράφοντος είναι ξεκάθαρο ότι πρόκειται για δύο ξεχωριστά

«ευρήματα». Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι και πάλι δεν υπάρχει διασύνδεση βορειο-ανατολικά προς την Τήνο, την Άνδρο, την Εύβοια και τη Στερεά Ελλάδα. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι η χρήση αγγλικών νομισμάτων στην περιοχή αυτή είναι συνειδητή και όχι τυχαία επιλογή, όπως σε άλλα τμήματα των Κυκλάδων, όπως είδαμε, τα τονρέσια ήταν τα προτιμώμενα νομίσματα. Σε λογιστικό επίπεδο θα μπορούσε να γίνει η υπόθεση ότι υπέρπυρα διαφορετικού είδους αναπτύχθηκαν αυτήν την περίοδο στις Κυκλάδες: τα υπέρπυρα της Κρήτης κυριάρχησαν στην Νάξο και στην Πάρο, βασιζόμενα στις στερλίνες και αργότερα στα grossi, ενώ τα υπέρπυρα της Θήβας και της Χαλκίδας (Negroponte) επικράτησαν βορειότερα. Ωστόσο αυτό παραμένει κατά ένα μεγάλο μέρος μια εικασία.

Το 1247 η Αγγλία προχώρησε σε μια νομισματική μεταρρύθμιση και εισήγαγε τον μακρύ σταυρό ως οπισθότυπο στα νομίσματά της. Η νομισματοκοπία αυτή συνέχισε να εκδίδεται ως το 1279.

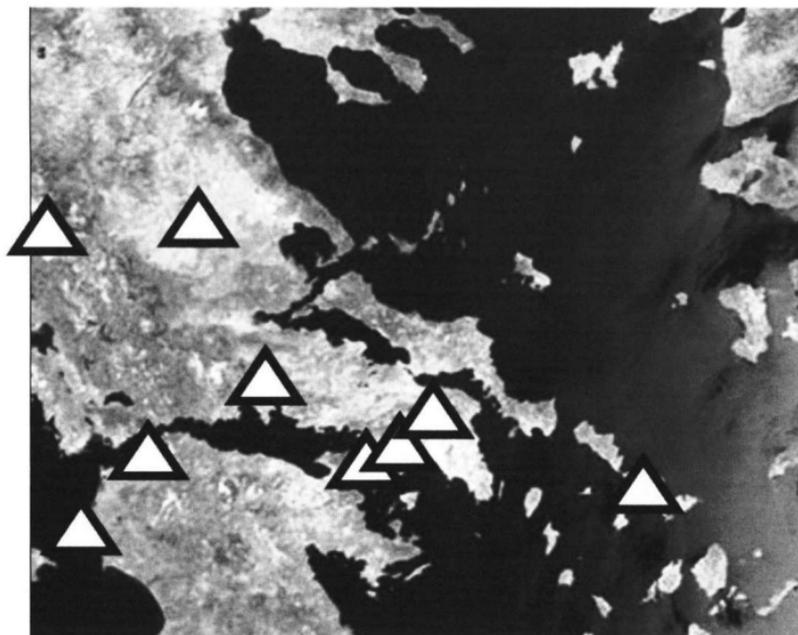
Τα οκτάγωνα που αντιπροσωπεύουν «ευρήματα» αγγλικών νομισμάτων με μακρύ σταυρό έχουν τοποθετηθεί σε ένα ανώτερο επίπεδο στον προηγούμενο χάρτη. Τα μόνα γνωστά «ευρήματα» από τον ελλαδικό χώρο με αυτή τη νέα νομισματοκοπία εντοπίζονται στη Νάξο, στην Κρή-

τη, στην Κόρινθο και στο Άργος. Υπογραμμίζουν την επιθυμία να παρατείνουν τη χρήση αυτής της νομισματοκοπίας σε αυτόν τον κεντρικό άξονα κατά το δεύτερο μισό του 13^{ου} αι. Οι σχετικές ποσότητες αυτών των νομισμάτων στον «θησαυρό» της Νάξου είναι πάντως χαμηλές και η παρουσία τους παύει λίγο μετά το 1258. Με βάση τον «θησαυρό» της Νάξου μπορεί να γίνει η εκτίμηση ότι πρώτα στα νησιά παρουσιάστηκε ένα πρόβλημα προμήθειας σε στεργλίνες γύρω στα χρόνια αυτά και μόνον τότε τα grossi επικράτησαν ως κυρίαρχη νομισματοκοπία.

Μετά το τέλος του αιώνα, η ιστορία των τορνεσιών βορειότερα παίρνει μια ενδιαφέρουσα τροπή με τη δημιουργία της εγχώριας παραγωγής της Τήνου. Τα νομίσματα αυτά εκδόθηκαν στο όνομα του Γεωργίου Ghisi και ο Metcalf απέδειξε ότι χρονολογικά η έκδοση αυτή πρέπει να αποδοθεί στον Γεώργιο Α' Ghisi. Είναι γνωστές οι στενές σχέσεις της οικογένειας με την Εύβοια και οι υπηρεσίες που προσέφερε ο ίδιος ο Γεώργιος στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας, καθώς και ο θάνατός του στη μάχη του Αλμυρού το 1311.

Καθώς το δικαίωμα να κόψει νομίσματα ο Γεώργιος πρέπει να του δόθηκε από τον πρίγκιπα της Αχαΐας, μπορεί να υποθεθεί ότι αυτό συνέβη επί Φιλίππου του Τάραντος, πρίγκιπος και δεσπότη της Ρωμανίας, περιορίζοντας τη μέγιστη διάρκεια της νομισματοκοπίας αυτής μεταξύ του 1304 και του 1311. Αυτή ήταν μια από τις μικρότερες κοπές τορνεσιών στην Ελλάδα, πολύ περιορισμένη σε σχέση με την παραγωγή της Θήβας, της Γλαρέντζας ή της Ναυπάκτου. Ωστόσο εξαπλώθηκε και τα σχετικά ευρήματα απεικονίζονται ως τρίγωνα στον επόμενο χάρτη. Η διακίνηση ήταν από την Τήνο προς τη Στερεά Ελλάδα, στη Θεσσαλία και την Ήπειρο, και από εκεί στη δυτική Πελοπόννησο· αναδημιουργεί τις παλιές διασυνδέσεις που έχουν ήδη συζητηθεί. Δεν υπάρχει παρουσία των νομισμάτων αυτών στις κεντρικές Κυκλάδες ή στην ανατολική Πελοπόννησο.

Η τελευταία περίοδος της μεσαιωνικής νομισματικής ιστορίας των Κυκλάδων εγκαινιάζεται το 1353, όταν η Βενετία άρχισε να κόβει τα *torneselli* για να υποκαταστήσει τα δηνάρια τορνέσια που δεν εκδίδονταν πλέον από το νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας. Όλα τα υπέρπυρα λογιστικού χαρακτήρα βασίζονταν πλέον στη νομισματοκοπία αυτή, ενιαία χρήση της οποίας παρατηρείται τώρα και στις Κυκλάδες. Η Βενετία εξέδωσε μεγάλες ποσότητες αυτών των νομισμάτων και αποκόμισε τεράστια κέρδη εξαιτίας του γεγονότος ότι ήταν υπερτιμημένα. Κατά την προσωπική άποψη του γράφοντος το ενδιαφέρον στη νομισματοκοπία αυτή έγκειται στα ακόλουθα δεδομένα: Είναι πανταχού παρούσα στις διάφορες θέσεις και επιτρέπει τη χρονολόγηση της διάρκειας ζωής των οικισμών. Αυτό μπορεί να γίνει για πελοποννησιακούς οικισμούς όπως η Κόρινθος, το Άργος, η Σπάρτη, η Γλαρέντζα. Παρομοίως, στην Πελοπόννησο μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την αντίδραση ενάντια σε αυτή την αντιδημοφιλή νομισματοκοπία από την πλευρά του πληθυσμού και παράλληλα την προσπάθεια των τοπικών αρχών να επωφεληθούν μέσω αυτής. Για παράδειγμα, πρόσφατα ο γράφων αποκάλυψε μια απόπειρα του Μανου-

ήλ Β΄ Παλαιολόγου να πραγματοποιήσει μια κοπή torneselli στη Λακωνία, που κατέληξε σε αποτυχία. Στις Κυκλάδες ανευρίσκονται «ευρήματα» βενετικών torneselli παντού, από την Κέα, την Άνδρο, την Τήνο, τη Δήλο, έως βεβαίως τη Νάξο και τη Θήρα, αλλά οι συνολικές ποσότητες δεν είναι αρκετά υψηλές ώστε να διεξαχθούν οι στατιστικές αναλύσεις του τύπου που είναι εφικτές στην Πελοπόννησο. Ωστόσο, ένα ενδιαφέρον ερώτημα δημιουργείται από την ύπαρξη μιας νομισματοκοπίας στα μέσα του 14^{ου} αι. στη Νάξο. Η θεμελιώδης συμβολή για τη νομισματοκοπία αυτή έγινε από τον N. Papadopoli πριν από έναν αιώνα και πλέον και η συλλογή του στο Μουσείο Correr (Βενετία) είναι ο κύριος χώρος όπου απόκεινται τα σπάνια αυτά νομίσματα. Πρόσφατα μόνο βρέθηκαν δύο νομίσματα αυτού του είδους στη Νάξο (στην Πλάκα Τριπόδων, στον ναό του Αγ. Ματθαίου). Η απόδοση των δύο γνωστών εκδόσεων από τον Papadopoli στους δούκες Νικόλαο Α΄ Sanudo (1323-1341) και Ιωάννη Sanudo (1341-1362) έχει γίνει γενικά αποδεκτή. Πρέπει να επισημανθεί ότι ο Νικόλαος, όπως και ο προαναφερθείς Γεώργιος Α΄ Ghisi, έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης στη Λατινική Ρωμανία: ήταν παρών στη μάχη του Αλμυρού και συμμετείχε στις εκστρατείες του πρίγκιπος Ιωάννου της Γκραβίνας στην Ήπειρο κατά τη δεκαετία του 1320. Όλα αυτά δημιούργησαν ένα πλαίσιο για το δικαίωμα να κόψει νόμισμα, το οποίο ήταν απαραίτητο για την έναρξη οποιασδήποτε νομισματοκοπίας. Το πρόβλημα με αυτή την ερμηνεία των νομισματικών δεδομένων παραμένει ως προς τη μορφή και ειδικότερα ως προς τη νομισματική αξία της νομισματοκοπίας. Φαίνεται ότι καμιά άλλη νομισματική έκδοση δεν παράγεται την περίοδο αυτή. Οι βασικοί τύποι με την κεφαλή της εμπρόσθιας πλευράς και τον σταυρό της οπίσθιας βρίσκουν εγγύτερο προηγούμενο σε μια κατά πολύ προγενέστερη κοπή του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, που εκδόθηκε στη δεκαετία του 1260 από τον Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο. Αυτή είχε μικρή επιτυχία, ήταν προφανώς από ατόφιο χαλκό και διοχετεύτηκε από το νομισματοκοπείο της Κορίνθου κατεχοχόν στην Αττική, ίσως στο πλαίσιο της στρατιωτικής σύγκρουσης της εποχής εκείνης. Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ήταν μια στρατιωτική νομισματοκοπία. Ως πρότυπο για τη νομισματοκοπία της Νάξου η αχαϊκή αυτή κοπή μπορεί να συνιστά τον σύνδεσμο ανάμεσα στο Πριγκιπάτο και την οικογένεια των Σανούδων που μόλις αναφέρθηκε, είναι όμως μια αναχρονιστική διασύνδεση και αφήνει κατά το μάλλον ή ήττον τα ναξιακά νομίσματα χωρίς λόγο ύπαρξης.

Επανεξετάζοντας τα κύρια δεδομένα που προσφέρει η μελέτη του Papadopoli, ορισμένες προσωπικές παρατηρήσεις μπορούν ίσως να δι-

ευκολύνουν την περαιτέρω διερεύνηση: ο Papadopoli σημειώνει ότι όλα τα νομίσματα της Νάξου στη συλλογή του έχουν προέλθει από διαφορετικές μήτρες, επομένως πρόκειται για μια αρκετά μεγάλη νομισματοκοπία. Επίσης πρόσεξε ότι ήταν κατασκευασμένα από κράμα (mistura), δηλ. περιείχαν άργυρο, και ήταν αρκετά ελαφρά, περίπου μισό γραμμάριο έκαστο. Είναι πάντοτε ατυχές να μένει μια νομισματοκοπία χωρίς προφανή ρόλο, πέραν ίσως του στρατιωτικού ή του προπαγανδιστικού. Προκειμένου δε να καθοριστεί η χρήση της πρέπει να αναζητηθεί ένα νομισματικό σύστημα αξιών μέσα στο οποίο πρέπει να λειτουργούσε. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι σε όλα τα μετρολογικά δεδομένα η νομισματοκοπία της Νάξου προσεγγίζει το βενετικό tornesello. Το πρόβλημα με μια τέτοια λύση συνίσταται στη χρονολόγηση. Εφόσον η Βενετία εισήγαγε το tornesello το 1353, δεν μπορεί να αποτέλεσε το πρότυπο για οποιαδήποτε νομίσματα του Νικολάου Α' Sanudo (1323-1341). Ωστόσο, επισημαίνεται ότι στις κοπές του Ιωάννου (Giovanni) εντοπίζεται το όνομα Sanudo, όχι όμως για τον Νικόλαο, στα νομίσματα του οποίου αναγράφεται μόνο NICOLAVS DUX. Τίθεται το ερώτημα, υπό το πρίσμα αυτών των παρατηρήσεων, εάν θα ήταν δυνατό να αντιστραφεί η σειρά των εκδόσεων, αρχίζοντας τη νομισματοκοπία της Νάξου με τον Ιωάννη, λίγο μετά από το 1353, και συνεχίζοντας με τον Νικόλαο Β' Sanudo ή ακόμη και με τον Νικόλαο Γ' Dalle Carceri, οι οποίοι ήταν αντιστοίχως ο δεύτερος σύζυγος και ο γιος της Fiorenza, κόρης του Ιωάννη.

Κατ' αυτόν τον τρόπο η νομισματοκοπία μπορεί να εκτείνεται ως τις δεκαετίες του 1360 και του 1370. Σύμφωνα με αυτή τη λύση η νομισματοκοπία της Νάξου αποκαλύπτεται ως άλλη μια σύντομη και πιθανώς αποτυχημένη απόπειρα δημιουργίας ενός *tornese*. Αυτό δεν θα υπονόμεισε τη θέση των δουκών σε σχέση με την Κοινότητα, η οποία ήδη βρισκόταν σε ένα άσχημο σημείο την εποχή αυτή. Είναι ξεκάθαρο ότι κατά τον Μεσαίωνα οι νομισματικές αξίες διακινούνταν ελεύθερα και η μόνη μέριμνα ήταν για τον νομισματικό τύπο, όχι για τη νομισματική αξία καθαυτή. Σε ένα άλλο πλαίσιο η Βενετία προειδοποιεί τον Δεσπότη του Μορέως να μη δημιουργήσει μια νομισματοκοπία βενετικού τύπου, *promete de non far ni far... alguna moneda della stampa de la moneda de la Singnoria de Venexia*.

Συνοφίζοντας, από τη μια περίοδο στην επόμενη, η νομισματική μπορεί να έχει ποικιλότητα συμβολή στη μεσαιωνική ιστορία των Κυκλάδων. Όσον αφορά στην πρώτη δεκαετία του 13^{ου} αι., ο γράφων αισθάνεται στην πράξη την ανάγκη, λόγω των διαθέσιμων δεδομένων, να επιστρέψει σε ένα σχήμα παρόμοιο με αυτό που παρουσιάστηκε πρώτα από τον J. K. Fotheringham και ακολουθήθηκε από πολλούς μελετητές έκτοτε: Πρώτα έλαβε χώρα μια λατινική εκστρατεία στις κεντρικές Κυκλάδες πολύ σύντομα μετά από την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως. Κατόπιν τούτου ένας αριθμός νησιών καταλήφθηκε από τον Μάρκο Sanudo μέσα σε δύο χρόνια. Ακόμη, η επιχείρηση αυτή ήταν ιδιωτική και δεν εμπεριείχε άμεση ανάμειξη της Λατινικής Αυτοκρατορίας. Η προσέγγιση θεωρείται «παρόμοια με αυτή του Fotheringham», επειδή δεν είναι εφικτό να τεκμηριωθούν όλες αυτές οι λεπτομέρειες με βάση το νομισματικό υλικό μόνον. Παρά ταύτα, ως κατακλείδα μπορεί να ειπωθεί ότι οι Κυκλάδες υπήρξαν στρατιωτικός στόχος για την Κωνσταντινούπολη σε δύο διακριτές περιστάσεις μεταξύ του 1204 και του 1208, κάνοντας πιθανό η κατάκτηση να συνέβη τότε. Είναι παραδοχή του γράφοντος ότι οι πρόσφατες απόψεις του Saint-Guillain για μια πολύ υστερότερη κατάκτηση είναι ιδιαίτερος πειστικές, ωστόσο δεν φαίνονται να είναι συμβατές με την εικόνα αυτή. Άλλοι ερευνητές αναμφίβολα θα προσπαθήσουν να επαληθεύσουν και να συμφιλιώσουν τα νομισματικά και τα ιστορικά δεδομένα και ίσως να δώσουν μια λύση στον γρίφο αυτό. Κατά τα άλλα, χώροι όπως το φρούριο της Άνδρου εντάσσονται σε ένα πλαίσιο και αποκτούν σημασία από τα νομίσματα που εντοπίστηκαν εκεί, γενικότερα οικονομικά συστήματα αποκαλύπτονται ή καταδεικνύεται

η πολιτική βούληση να υιοθετηθεί μια νομισματική αξία ή μια λογιστική οργάνωση και όχι κάποιες άλλες. Οι δύο τοπικές νομισματοκοπίες είναι κατεξοχήν χαρακτηριστικές. Σε γενικές γραμμές διαγράφεται ένα χάσμα ανάμεσα στις κεντρικές Κυκλάδες που στρέφουν το βλέμμα νότια, αλλά και προς την Πελοπόννησο και τη Μικρά Ασία, και στην Άνδρο, την Τήνο και τη Μύκονο που εστιάζουν προς την Εύβοια και τη Στερεά Ελλάδα. Επί του παρόντος έχει συγκροτηθεί ένα πλέγμα με τις τελευταίες εξελίξεις. Αυτό πρέπει να γεμίσει με νέα δεδομένα νομισματικών ευρημάτων. Πιο συγκεκριμένα, «θησαυροί» με πληθωρική και ισχυρή παρουσία *tonneselli* που παρουσιάζουν διαδοχικές κοπές δόγηδων θα μπορούσαν να ριξουν στο μέλλον περισσότερο φως στους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να χαρτογραφηθούν οι επιτυχίες και οι κακοτυχίες ορισμένων νήσων ή οικισμών, υπό το πρίσμα των εμπορικών δυνατοτήτων, αλλά και να σκιαγραφηθεί η διαρκώς ασταθής πολιτική κατάσταση των νησιών του Αιγαίου.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

«ΘΗΣΑΥΡΟΙ»

(κατά χρονολογία απόκρυψης)

ΝΑΞΟΣ 1967

Θέση

Αβέβαιη, κατά μαρτυρία από τη νήσο.

Σύσταση

1 ηλέκτρινο τραχύ Μανουήλ Α', χαλκάργυρα τραχέα Ιωάννου Β' (1), Μανουήλ Α' (3), Ισαακίου Β' (15), αβέβαιο (1).

Προτεινόμενη χρονολογία απόκρυψης

Λίγο πριν ή λίγο μετά από το 1204.

Βιβλιογραφία

Αρχαιολογικό Δελτίο 23 (1968), Β' 1, 13.

I. Τουράτσουγλου, Η. Τσουρτη-Κούλη, Μ. Γαλάνη-Κρίκου, «Ο “θησαυρός” Κομοτηνής 1979(;)»: Συμβολή στην κυκλοφορία των τεταρτηρών του ΙΒ' αι. μ.Χ.», *Byzantinische Forschungen* 14 (1989) [=First International Symposium for Thracia Studies. Byzantine Thrace. Image and Character (επιμ. Χ. Μπακιρτζής), Άμστερνταμ], 365-392 ιδιαίτερα 382.

Σύνταγμα Βυζαντινών «Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου, Αθήνα 2002, 98, αρ. 85.

ΠΑΡΟΣ 1999

Θέση

Βαπτιστήριο Παναγίας Καταπολιανής, Παροιικιά Πάρου.

Σύσταση

6 χαλκάργυρα τραχέα Μανουήλ Α', Ισαακίου Β', Αλεξίου Γ'.

Προτεινόμενη χρονολογία απόκρυψης

Λίγο πριν ή λίγο μετά από το 1204.

Βιβλιογραφία

Αρχαιολογικό Δελτίο 54 (1999), Β' 2, 839.

ΝΑΞΟΣ 1947

Θέση

Τρίποδες.

Σύσταση

2 χαλκάργυρα τραχέα, Πιστές Απομιμήσεις (τύπου Α και Β), 1 χαλκάργυρο τραχύ, Λατινική Απομίμηση (μεγάλου μεγέθους, τύπου Α).

Προτεινόμενη χρονολογία απόκρυψης

Λίγο μετά από το 1204.

Βιβλιογραφία

I. Τουράτσογλου, «Θησαυρός άσπρων τραχέων 1983 από την Άρτα», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 36 (1981), Α', 209-226, ειδικότερα 222.

Σύνταγμα Βυζαντινών «Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου, Αθήνα 2002, 107, αρ. 96.

ΑΝΤΙΚΕΡΕΙΑ περ.1922

Θέση

Αντικέρια Αμοργού.

Σύσταση

Αβέβαιος αριθμός χαλκάργυρων τραχέων, υπήρχε μόνο μία Πιστή Απομίμηση τύπου Α.

Προτεινόμενη χρονολογία απόκρυψης

Λίγο μετά από το 1204.

Βιβλιογραφία

Σύνταγμα Βυζαντινών «Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου, Αθήνα 2002, 126, αρ. 121.

ΝΑΟΥΣΑ ΠΑΡΟΥ 1927

Θέση

Νάουσα Πάρου, θέση Αγία Ειρήνη.

Σύσταση

Χαλκάργυρα τραχέα Μανουήλ Α' (1), Ισαακίου Β' (7), Αλεξίου Γ' (13), Πιστές Απομιμήσεις τύπου Α (22), Β (2), C (1), Λατινικές Απομιμήσεις Κωνσταντινουπόλεως, μεγάλου μεγέθους, τύπου Α (1), «Θεσσαλονίκης», μεγάλου μεγέθους, τύπου Α (1), μικρού μεγέθους, τύπου Α (1), Θεοδώρου Α' Λασκάρως, τύπου Α («πρώτη σειρά») (1).

Προτεινόμενη χρονολογία απόκρυψης

Μετά από το 1207.

Βιβλιογραφία

Ειρ. Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου, «Εύρημα βυζαντινών νομισμάτων Πάρου», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 14 (1931-1932), 78-83.

S. McA. Mosser, *A Bibliography of Byzantine Coin Hoards*, American Numismatic Society Numismatic Notes and Monographs 67, Νέα Υόρκη 1935, 57.

D. M. Metcalf, «Byzantine Scyphate Bronze Coinage in Greece», *Annual of the British School at Athens* 56 (1961), 42-63, ειδικότερα 56-57.

M. F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Dumbarton Oaks Studies 12, Washington DC 1969, 370.

I. Touratsoglou, «Unpublished Byzantine hoards of billon trachea from Greek Macedonia and Thrace», *Balkan Studies* 14 (1973), 131-166, ειδικότερα 132, σημ. 2.

D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, Λονδίνο 1979, 242.

I. Τουράτσογλου, «“Θησαυρός” άσπρων τραχέων 1983 από την Άρτα», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 36 (1981), Α', 209-226, ειδικότερα 222.

D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, Λονδίνο 1983, 94, αρ. 82.

Σύνταγμα Βυζαντινών «Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου, Αθήνα 2002, 111-2, αρ. 101.

ΑΜΟΡΓΟΣ 1909

Θέση

Κατά τη διάρκεια ιδιωτικής ανασκαφής κοντά στον ναό της Αγίας Βαρβάρας.

Σύσταση

Χαλκάργυρα τραχέα Μανουήλ Α' (3), Ισαακίου Β' (19), Αλεξίου Γ' (14),

Πιστές Απομιμήσεις τύπου Α (33), Β (2), C (6), Λατινικές Απομιμήσεις Κωνσταντινουπόλεως, μεγάλου μεγέθους, τύπου Α (2), «Θεσσαλονίκης», μεγάλου μεγέθους, τύπου Α (8), μικρού μεγέθους, τύπου G (1), Θεοδώρου Α΄ Λασκάρεως, τύπου Β («δεύτερη σειρά») (1), αβέβαια (2).

Προτεινόμενη χρονολογία απόκρυψης

Μετά από το 1207.

Βιβλιογραφία

Journal International d'Archéologie Numismatique 13 (1911), 71.

S. McA. Mosser, *A Bibliography of Byzantine Coin Hoards*, American Numismatic Society Numismatic Notes and Monographs 67, Νέα Υόρκη 1935, 5.

I. Touratsoglou, «Unpublished Byzantine hoards of billon trachea from Greek Macedonia and Thrace», *Balkan Studies* 14 (1973), 131-166, ειδικότερα 132.

D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, Λονδίνο 1979, 242.

I. Τουράτσογλου, «“Θησαυρός” άσπρων τραχέων 1983 από την Άρτα», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 36 (1981), Α΄, 209-226, ειδικότερα 222.

D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, Λονδίνο 1983, 95, αρ. 100.

D. M. Metcalf, «The Value of the Amorgò and Thira Hoards as a Test Case for the Interpretation of sub-Byzantine Trachea in the Years around 1204», *Νομισματικά Χρονικά* 8 (1989), 49-59.

D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, Λονδίνο 21995, 337, αρ. 139.

Σύνταγμα Βυζαντινών «Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου, Αθήνα 2002, 105-6, αρ. 93.

ΘΗΡΑ 1910

Θέση

Χωριό Γωνιά.

Σύσταση

Χαλκάργυρα τραχέα Μανουήλ Α΄ (7), Ισαακίου Β΄ (65), Αλεξίου Γ΄ (101), Πιστές Απομιμήσεις τύπου Α (137), Β (14), C (9), Λατινικές Απομιμήσεις Κωνσταντινουπόλεως, μεγάλου μεγέθους, τύπου Α (14), τύπου Β (2) «Θεσσαλονίκης», μεγάλου μεγέθους, τύπου Α (45), τύπου Β (23), μικρού μεγέθους, τύπου Α (4), τύπου Β (1), τύπου G (2), Θεοδώρου Α΄ Λασκάρεως, τύπου («πρώτη σειρά») (22), τύπου Β («δεύτερη σειρά») (4).

Προτεινόμενη χρονολογία απόκρυψης

Μετά από το 1207.

Βιβλιογραφία

Journal International d'Archéologie Numismatique 15 (1913), 71.

I. Touratsoglou, «Unpublished Byzantine hoards of billon trachea from Greek Macedonia and Thrace», *Balkan Studies* 14 (1973), 131-166, ειδικότερα 132.

D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, Λονδίνο 1979, 242.

D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, Λονδίνο 1983, 95, αρ. 101.

D. M. Metcalf, «The Value of the Amorgò and Thira Hoards as a Test Case for the Interpretation of sub-Byzantine Trachea in the Years around 1204», *Νομισματικά Χρονικά* 8 (1989), 49-59.

D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, Λονδίνο 1995, 337, αρ. 140.

Σύνταγμα Βυζαντινών «Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου, Αθήνα 2002, 116-118, αρ. 107.

ΝΑΞΟΣ περ. 1969

Θέση

Θέση Πάνορμος, χωριό Απείρανθος (σημερινή Απέραθος), στο ανατολικό τμήμα της νήσου.

Σύσταση

1408 πέννες με βραχύ ή μακρύ σταυρό Αγγλίας, Σκωτίας, Ιρλανδίας και Γερμανίας, 1 δηνάριο τορνέσιο Λουδοβίκου Η' και/ή Θ' Γαλλίας, 2 βενετικά grossi των P. Ziani (1205-1228) και J. Tiepolo (1229-1249).

Προτεινόμενη χρονολογία απόκρυψης

1258-1286, και πιθανότατα στην αρχή αυτής της περιόδου.

Βιβλιογραφία

I. H. Stewart, «A parcel of English short-cross coins from the Aegean», *Coins and Antiquities* 3 (1970), 1-2.

Ειρ. Βαρούχα, «Αγγλικά νομίσματα από Πατσόν Αμαρίου Ρεθύμνου», στον τόμο *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1974, 9-15.

Coin Hoards, 5 (1979), 141 κ.ε.

D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, Λονδίνο 1979, 264, αρ. 5.

Lord Stewartby, «The “Naxos” hoard of thirteenth century sterlings», *Numismatic Chronicle* 154 (1994), 147-166.

D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, Λονδίνο 21995, 340, αρ. 160.

I. Touratsoglou, J. Baker, «Byzantium of the Venetians, Greece of the Grossi», στον τόμο *Βυζάντιο, Βενετία και ο ελληνοφραγκικός κόσμος (13^{ος}-15^{ος} αι.) / Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco*, επιμ. Χ. Μαλτέζου, P. Schreiner, Βενετία 2002, 203-33 και 566-72, ειδικότερα 229.

ΝΑΞΟΣ 2005

Θέση

Δανακός, Μονή Φωτοδότη.

Σύσταση

Πέντε αβέβαια torneselli 14^{ου} αι., ένα αβέβαιο δηνάριο τορνέσιο 14^{ου} αι.

Βιβλιογραφία

X. Πέννας, αδημοσίευτη συμβολή στην Επιστημονική Συνάντηση *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006 (υπό έκδοση).

ΤΑΦΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ – «ΘΗΣΑΥΡΟΙ» ΚΑΙ ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑ

(κατά αλφαβητική σειρά)

ΝΑΞΟΣ 1978

Θέση

Χώρα, περιοχή Γρόττα, σε τάφο, στο στόμα του νεκρού.

Περιγραφή

Ένα tornesello του M. Corner (1365-1368), ένα tornesello του A. Venier (1382-1400) και ένα αβέβαιο tornesello 14^{ου} αι.

Βιβλιογραφία

X. Πέννας, αδημοσίευτη συμβολή στην Επιστημονική Συνάντηση *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006.

ΘΗΡΑ 1999

Θέση

Μέσα Γωνιά, Ναός Παναγιάς Επισκοπής, στους τάφους αρ. 5, 7, 8, 10.

Περιγραφή

Ένα δηνάριο τορνέσιο, πιθανώς 14^{ου} αι., και έξι άλλα τελείως αδιάγνωστα νομίσματα της ίδιας(;) περιόδου.

Βιβλιογραφία

Αρχαιολογικό Δελτίο 54 (1999), Β' 2, 842.

MEMONΩΜΕΝΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

(κατά αλφαβητική σειρά)

ΑΝΔΡΟΣ

Θέση

Κάτω Κάστρο, Χώρα Άνδρου.

Περιγραφή

Ένα δηνάριο τορνέσιο Προβηγκίας, ένα δηνάριο τορνέσιο Φιλίππου της Σαβοΐας (1301-1304), ένα δηνάριο τορνέσιο Γεωργίου Α' Ghisi (1303-1311), δύο αβέβαια δηνάρια τορνέσια, ένα δηνάριο τορνέσιο ή χάλκινη υποδιαίρεση.

Βιβλιογραφία

N. Κοντογιάννης, «Τα νομίσματα», στον τόμο E. Dori κ.ά. (επιμ.), *Κάτω Κάστρο. Η πρώτη φάση των ανασκαφών στο βενετικό φρούριο της Χώρας Άνδρου*, Άνδρος 2003, 173-174.

ΑΝΔΡΟΣ

Θέση

Περιοχή Κοχύλου, Επάνω Κάστρο.

Περιγραφή

Ένα δηνάριο τορνέσιο Φλωρεντίου d'Hainaut (1289-1297), δύο αβέβαια δηνάρια τορνέσια 13^{ου}-14^{ου} αι., ένα tornesello του M. Corner (1365-1368).

Βιβλιογραφία

X. Πέννας, αδημοσίευτη συμβολή στην Επιστημονική Συνάντηση *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006.
Σχόλια

Τα νομίσματα αυτά βρέθηκαν σε ανασκαφή του Πανεπιστημίου Αθηνών το 2004.

ΔΗΛΟΣ

Περιγραφή

Ένα tornesello του A. Contarini (1368-1382).

Βιβλιογραφία

A. M. Stahl, *The Venetian Tornesello. A Medieval Colonial Coinage*, American Numismatic Society Numismatic Notes and Monographs 163, Νέα Υόρκη 1985, 82.

ΘΗΡΑ 1910

Θέση

Χωριό Γωνιά, Ναός Παναγίας Επισκοπής.

Περιγραφή

Επτά αβέβαια torneselli 14^{ου}-15^{ου} αι.

Βιβλιογραφία

X. Πέννας, αδημοσίευτη συμβολή στην Επιστημονική Συνάντηση *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006.

ΚΑΡΘΑΙΑ

Θέση

Ναός Δήμητρος, αρχαία πόλη Καρθαίας, Κέα.

Περιγραφή

Τρία torneselli του A. Venier (1382-1400), ένα tornesello του M. Steno (1400-1413).

Βιβλιογραφία

P. Graindor, «Fouilles de Karthaia (Ile de Kéos)», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 29 (1905), 328-361, ειδικότερα 352-353.

ΝΑΞΟΣ

Θέση

Χώρα, περιοχή Εβριακή, οικ. Α. Απειρανθήτη.

Περιγραφή

Ένα tornesello του A. Dandolo (1343-1354), ένα tornesello του A. Venier (1382-1400), ένα tornesello του M. Steno (1400-1413), έξι αβέβαια torneselli 14^{ου} και 15^{ου} αι.

Βιβλιογραφία

X. Πέννας, αδημοσίευτη συμβολή στην Επιστημονική Συνάντηση *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006 (υπό έκδοση).

ΝΑΞΟΣ

Θέση

Χώρα, περιοχή Μούδα, οικ. Δ. Γκιζάνη.

Περιγραφή

Αβέβαιο tornesello 14^{ου}-15^{ου} αι.

Βιβλιογραφία

X. Πέννας, αδημοσίευτη συμβολή στην Επιστημονική Συνάντηση *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006.

ΝΑΞΟΣ

Θέση

Χώρα, περιοχή Γρόττα.

Περιγραφή

Τρία αβέβαια torneselli 14^{ου}-15^{ου} αι.

Βιβλιογραφία

X. Πέννας, αδημοσίευτη συμβολή στην Επιστημονική Συνάντηση *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006.

ΝΑΞΟΣ

Θέση

Αγγίδια, ναός Αγ. Στεφάνου.

Περιγραφή

Ένα αβέβαιο tornesello, 14^{ου}-15^{ου} αι.

Βιβλιογραφία

X. Πέννας, αδημοσίευτη συμβολή στην Επιστημονική Συνάντηση *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006.

ΝΑΞΟΣ

Θέση

Απείρανθος, ναός Παναγίας Θεοτόκου.

Περιγραφή

Ένα tornesello του Α. Barbarigo (1486-1501).

Βιβλιογραφία

- Χ. Πέννας, αδημοσίευτη συμβολή στην Επιστημονική Συνάντηση *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006.

ΝΑΞΟΣ

Θέση

Απείρανθος, ναός Αγ. Κηρύκου.

Περιγραφή

Ένα αβέβαιο δηνάριο τορνέσιο ύστερου 13^{ου} ή πρώιμου 14^{ου} αι.

Βιβλιογραφία

- Χ. Πέννας, αδημοσίευτη συμβολή στην Επιστημονική Συνάντηση *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006.

ΝΑΞΟΣ

Θέση

Δανακός, Μονή Φωτοδότη.

Περιγραφή

Torneselli των Α. Venier (1382-1400) (1), Μ. Steno (1400-1413) (1), αβέβαιου δόγη (4).

Βιβλιογραφία

- Χ. Πέννας, αδημοσίευτη συμβολή στην Επιστημονική Συνάντηση *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006.

ΝΑΞΟΣ

Θέση

Χαλκί, ναός Παναγίας Δροσιανής.

Περιγραφή

Πέντε αβέβαια βενετικά torneselli 14^{ου}-15^{ου} αι.

Βιβλιογραφία

- Χ. Πέννας, αδημοσίευτη συμβολή στην Επιστημονική Συνάντηση *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006.

ΝΑΞΟΣ

Θέση

Πλάκα Τριπόδων, ναός Αγ. Μαθαίου.

Περιγραφή

Δύο torneselli (;) του Νικολάου Β' Sanudo ή του Νικολάου Γ' Dalle Carceri (;), νομισματοκοπείο Νάξου.

Βιβλιογραφία

Χ. Πέννας, αδημοσίευτη συμβολή στην Επιστημονική Συνάντηση *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006.

Σχόλια

Για την ταύτιση των νομισμάτων βλ. το κυρίως κείμενο.

ΝΑΞΟΣ

Θέση

Απάνω Κάστρο.

Περιγραφή

Tornesello του Α. Contarini (1368-1382).

Βιβλιογραφία

Χ. Πέννας, αδημοσίευτη συμβολή στην Επιστημονική Συνάντηση *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006.

ΝΑΞΟΣ

Θέση

Υρια.

Περιγραφή

Tornesello του Α. Venier (1382-1400).

Βιβλιογραφία

Χ. Πέννας, αδημοσίευτη συμβολή στην Επιστημονική Συνάντηση *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006.

ΝΑΞΟΣ

Θέση

Χώρα, περιοχή Γρόττα.

Περιγραφή

Ένα χάλκινο νόμισμα Καϊχοσρόη Α', Σελτζούκου σουλτάνου του Ικονίου (1192-1196 και 1205-1211).

Βιβλιογραφία

Σ. Ε. Ψαρράς, *Σελτζουκικά νομίσματα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1986.

ΝΑΞΟΣ

Θέση

Παναγία των Αρίων.

Περιγραφή

3 χαλκάργυρα τραχέα: Πιστή Απομίμηση τύπου Α, Απομίμηση «Θεσσαλονίκης» μεγάλου μεγέθους, τύπου Α, Απομίμηση μικρού μεγέθους, τύπου Α.

Βιβλιογραφία

Γ. Μαστορόπουλος, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 46 (1991), Β' 2, 386-387.

J. Baker, N. Hardwick, «Numismatic Appendix to "Archaeology in Greece"», *Archaeological Reports* 44 (1997-1998), 129-136, ειδικότερα 135.

ΤΗΝΟΣ

Θέση

Ιερό Ποσειδώνος και Αμφιτρίτης.

Περιγραφή

1 δηνάριο τορνέσιο Φιλίππου του Τάραντος, Πριγκηπάτο Αχαΐας (1304-1313).

Βιβλιογραφία

R. Etienne, *Ténos I. Le Sanctuaire de Poseidon et d'Amphitrite*, Αθήνα 1986, 266.

MONETE, MONETAZIONE E ZECCHE NELLE CICLADI MEDIEVALI, 13°-15° SECOLO*

LE CICLADI MEDIEVALI offrono un insieme di testimonianze numismatiche che, per la loro peculiarità, risultano ancor più caratteristiche di quelle delle diverse aree della Grecia continentale latina e che sembrano richiedere precise spiegazioni storiche. Attualmente, il numero complessivo dei materiali noti risulta esiguo, ma si spera che il prosieguo delle ricerche possa un giorno colmare le lacune nella documentazione numismatica. È questo, in particolare, il caso di alcune delle Cicladi occidentali, per le quali non si dispone di nessuna evidenza materiale di sorta.

Sette sono i tesoretti monetali che risalgono al primo decennio del 13° secolo (per una lista completa di tutti i rinvenimenti monetali delle Cicladi, per i dettagli sui luoghi di rinvenimento, il contenuto e la bibliografia, si rimanda alla fine di questo contributo):

Nasso 1967
Paro 1999
Nasso 1947
Antikereia c. 1922
Naousa 1927
Amorgo 1909
Thira 1910

Tutti questi tesoretti contengono monete bizantine e/o imitazioni di stile bizantino, tra le quali la denominazione maggiormente rappresentata è il trachy di biglione, la cui percentuale di argento è particolarmente bassa.

* Sono particolarmente grato a Nikos Moschonàs e ad Angheliki Panopoulou per il cortese invito a partecipare all'Incontro di Atene (novembre 2007); N. Kontogiannis e Ch. Pennas mi hanno informato dei vari tesoretti rinvenuti nelle Cicladi, che hanno di molto arricchito il mio catalogo aggiunto in appendice; G. Saint-Guillain mi ha dato informazioni sulla fase iniziale della conquista delle Isole.

La data di occultamento dei tesoretti più antichi (Nasso 1967 e Paro 1999) sembra essere la stessa. Allo stesso modo, la composizione di quelli più tardi (Naousa 1967, Amorgò 1909 e Thira 1910) mostra caratteristiche simili. Troppo piccoli o non sufficientemente descritti sono i due restanti tesoretti (Nasso 1947 e Antikereia c. 1922), che si collocano tuttavia con ogni verosimiglianza in posizione intermedia tra i due gruppi precedenti. Comincerò col descrivere i tesoretti più antichi, Nasso e Paro:

	Nasso 1967	Paro 1999
Giovanni II	1	/
Manuele I	3	Si
Isacco II	15	Si
Alessio III	/	Si
TOTALE	20	6

Questi contengono quasi esclusivamente pezzi di trachea degli imperatori bizantini della fine del 12° secolo. Si deve sottolineare come l'ultima emissione significativa del tesoretto di Paro risalga ad Alessio III, dunque a un momento immediatamente precedente il 1204. Nasso si chiude con una emissione di Isacco II, sebbene questa risalga all'ultima fase di regno di questo imperatore, durato fino al 1195. Nasso contiene anche una denominazione differente, un esemplare di Manuele I in trachea di elettro.

Come ho avuto modo di osservare in occasione di un recente convegno organizzato a Cos, la comparsa e la distribuzione di queste emissioni di trachea di elettro del 12° secolo è un fenomeno piuttosto caratteristico. Per quel che concerne il numero dei rinvenimenti effettuati in Asia Minore e nelle isole orientali, ho posto in luce come questa monetazione rimanesse estranea al ciclo fiscale e fosse utilizzata preferenzialmente nel contesto delle attività commerciali, sopravvivendo fino al pieno 13° secolo. Alla stato attuale delle conoscenze, i due tesoretti di Nasso e di Paro possono essere datati a un momento appena prima o subito dopo il 1204.

Spostando ora la nostra attenzione sugli ultimi tre tesoretti di Naousa, di Amorgò e di Thira (Santorino), più tardi rispetto ai primi due casi esaminati, si deve sottolineare come essi contengano tutti la medesima denominazione di trachy in biglione o di semplice rame. La quantità di moneta del 12° secolo è qui inferiore; all'interno degli stessi tesoretti si registra, infatti, anche la presenza delle cosiddette emissioni «bulgare» di imitazione, note anche come copie fedeli (le *Faithful Copies* della letteratura

inglese e le *Pistès Apomimiseis* di quella greca), di emissioni latine successive e, infine, di due emissioni di Teodoro I Laskaris della zecca di Nicea:

	Naousa 1927	Amorgos 1909	Thira 1910
Manuele I –Alessio III	21	36	173
Copie fedeli / Imitazioni «bulgare» A-B-C	22-2-1	33-2-6	137-14-9
Imitazioni latine Costantinopoli A-B	1-0	2-0	14-2
Imitazioni latine «Salonicco» A-B	1-0	8-0	45-23
Imitazioni latine di piccolo modulo	1	1	7
Teodoro I Laskaris Nicea A-B	1-0	0-1	22-4

Le idiosincrasie numismatiche su cui mi soffermerò sono state già oggetto di attenzione da parte di D.M. Metcalf, che le ha esaminate in un articolo dedicato ai tesoretti di Amorgò e Thira. In particolare, lo studioso ha discusso l'identità e il comportamento di alcune delle monetazioni menzionate. Oltre a non condividere *in toto* le conclusioni di Metcalf, è mia intenzione superare gli aspetti puramente numismatici, per collocare questi rinvenimenti nel loro contesto storico. I problemi coi quali si ha a che fare sono i seguenti: innanzitutto, l'enfasi eccessiva accordata al tipo A all'interno delle serie delle cosiddette copie fedeli. Normalmente, in altri tesoretti e in altre aree, dopo un certo periodo di tempo, i tipi B e C raggiungono e sorpassano quantitativamente il tipo A; in secondo luogo, si deve osservare come il prevalere sul tipo latino A di Costantinopoli del tipo latino A, che si suppone attribuibile a Salonicco, sia una dinamica non attestata altrove. L'attribuzione al Secondo Impero Bulgaro di queste fedeli imitazioni di prototipi bizantini, proposta per la prima volta da M. F. Hendy nel 1969, è oggi considerata con cautela da numerosi studiosi, molti dei quali ritengono queste monete un'emissione metropolitana di Costantinopoli, di poco precedente o posteriore al 1204. Tuttavia, se si accetta che si tratta di un'emissione costantinopolitana, l'identificazione dell'autorità emittente riveste un

significato marginale per la nostra analisi. Riguardo alle monetazioni latine, M. Hendy ha riconosciuto una struttura parallela nelle emissioni dei tipi A-C delle zecche latine di Costantinopoli e Salonicco negli anni immediatamente successivi al 1204. Questa identificazione è stata sottoposta a critica da Metcalf e da altri autori, i cui dubbi – a mio parere – sono rafforzati da considerazioni di carattere storico. Sulla scorta delle fonti diplomatiche, B. Ferjančić ha dimostrato che Bonifacio di Monferrato non fu mai designato re di Salonicco. Inoltre, una simile armoniosa struttura monetaria binaria non avrebbe alcun senso nel contesto delle relazioni, piuttosto tese, tra Costantinopoli e Salonicco nei primi anni del dominio latino. Metcalf e altri studiosi hanno attribuito a una zecca veneziana attiva a Costantinopoli le monete in precedenza riferite alla Salonicco latina. Diverse ragioni mi spingono a dubitare di questa ricostruzione: innanzitutto, non risulta nell'immediato del 1204 che i Veneziani siano stati presenti a Costantinopoli o che abbiano goduto di uno status giuridico riconosciuto; in secondo luogo, la mancanza di una potenziale motivazione politica dietro a questa coniazione (mi riferisco alle argomentazioni da me recentemente esposte riguardo ad alcuni materiali di scavo di Argo). Al fine di risolvere il problema delle supposte emissioni di «Salonicco», si deve anche considerare l'ipotesi di C. Morrisson, secondo cui è possibile che – nel periodo macedone e comneno – a Costantinopoli fosse attiva una seconda zecca pubblica, distinta da quella del palazzo. Inoltre, come attestato in Occidente nello stesso periodo, una zecca poteva essere accessibile ai privati, che vi si rivolgevano per ottenere il denaro di cui avevano bisogno. Come ribadito di recente da L. Travaini, le zecche del mondo latino del 12°-13° secolo erano attivate con relativa facilità e, spesso, in maniera improvvisata. Queste osservazioni mi inducono a supporre che le presunte emissioni di Salonicco, che trovano attestazione preferenziale nelle Cicladi, possano avere avuto origine in una zecca pubblica di Costantinopoli, che svolgeva la propria attività parallelamente alla più grande e prolifica zecca palatina. Questo permetterebbe inoltre di dare una spiegazione più convincente a molte delle caratteristiche di questa monetazione. La testimonianza dei tesoretti spinge a datare le emissioni del tipo A dalla zecca pubblica (già attribuite a «Salonicco») a un momento anteriore rispetto alle prime emissioni di Teodoro I Laskaris, con un *terminus ante quem* al 1208. Non è mia intenzione trattare direttamente i problemi relativi alle conquiste e alla formazione del Ducato. Questi avvenimenti, variamente collocati nel 1205, 1207/8 o in un momento ampiamente successivo, sono stati infatti oggetto di alcune analisi approfondite di G. Saint-Guillain. Pro-

verò qui a esporre semplicemente la mia interpretazione degli importanti dati numismatici relativi a questi aspetti.

Tenendo tutto questo a mente, la mia interpretazione dei dati numismatici qui presentati è la seguente. Tre fenomeni separati segnano il primo decennio del 13° secolo, trovando plurime conferme, come richiesto dalla metodologia numismatica di base:

1. I tesoretti più antichi, Nasso 1967 e Paro 1999, furono verosimilmente nascosti poco prima o poco dopo il 1204. Nel caso in cui fossero stati occultati dopo tale data, è altamente probabile che ciò sia accaduto proprio nel 1204 o in un momento immediatamente successivo: di lì a poco, infatti, le copie fedeli si sarebbero diffuse in rapida successione nelle isole.
2. I tre tesoretti più tardi dimostrano che, all'indomani del 1204, le isole furono uno dei luoghi di consegna preferenziale delle copie fedeli.
3. Due di questi tesoretti suggeriscono che in un momento di poco successivo – molto probabilmente nel 1207/1208, e non oltre questa data – le Cicladi ricevettero una grande quantità di trachea del tipo A «della Salonico latina», che riteniamo coniate da una zecca pubblica di Costantinopoli.

Il primo fenomeno è quantomeno evocativo di un evento che, in una fase iniziale della conquista, coinvolse le due isole più grandi e centrali delle Cicladi. Le implicazioni per le consegne di moneta (cfr. i punti 2 e 3) sono le seguenti: non è concepibile che un quadro talmente marcato come il nostro possa essere il risultato di un commercio regolare o di contatti personali. Esso deve essere dunque collocato all'interno di un preciso contesto politico o militare. Poiché le copie fedeli e le emissioni «di Salonico» sono da considerarsi appartenenti alla produzione monetaria costantinopolitana, i dati riflettono un duplice collegamento diretto tra la nostra area e Costantinopoli, in momenti cronologicamente collocabili nel 1205 circa e nel 1207/08. Dinanzi all'impossibilità che ciò possa essere avvenuto in seguito, è necessario fare riferimento alle date di emissione delle due monetazioni. Le consegne avvennero contestualmente all'emissione stessa delle monete: è infatti poco plausibile che queste monete siano circolate in totale indipendenza da altri tipi, senza mescolarsi alle successive emissioni latine e alle copie fedeli. Infine, se si accetta la mia ipotesi circa le emissioni «di Salonico» quale prodotto di una seconda zecca pubblica di Costantinopoli, ciò implicherebbe una consegna privata, vale a dire un'operazione non condotta direttamente

dall'Impero e dai suoi alti feudatari, come accadde invece in molti territori conquistati dell'Asia Minore, dei Balcani e della Grecia peninsulare.

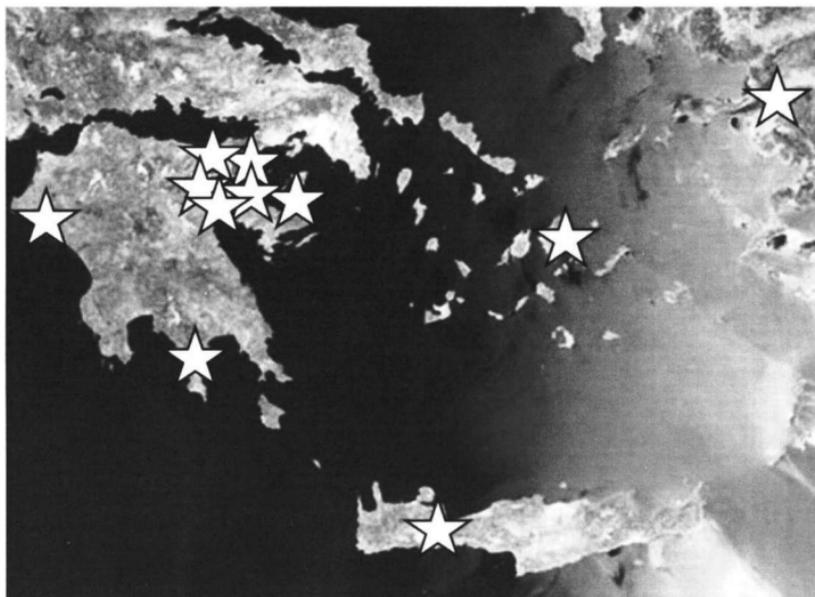
Come osservazione finale inerente il primo decennio, devo sottolineare come il numero complessivo di sette tesoretti restituisca un'immagine piuttosto forte, le cui tendenze trovano conferma nei materiali di scavo di una chiesa di Nasso pubblicati da Mastoropoulos. A questi si deve aggiungere una moneta selgiuchide che, proveniente anch'essa da Nasso e della quale S. E. Psarras ha dato notizia, deve essere datata più al primo decennio del 13° secolo piuttosto che a un momento successivo. Tutto sembra dunque convergere nella direzione da me suggerita.

Facciamo ora un passo avanti nel tempo e verso altre monetazioni. I tornesi francesi, denari di argento di bassa qualità, furono tra le monete più diffuse in Grecia nelle fasi iniziali della dominazione latina, assieme alle sterline inglesi «short cross» d'argento. In alcune parti della Grecia, come nel Principato di Acaia, queste monete furono parte di un unico sistema di conto, assieme ai perperi aurei del tipo di Giovanni III Vatatzes, prodotti a Magnesia e nella Costantinopoli latina, e ai grossi di Venezia. Lo scavo del castello inferiore di Andro ha restituito un interessante gruppo di monete, descritto da N. Kontogiannakis: cinque tornesi databili tra la metà del 13° e gli inizi del 14° secolo, vale a dire una successione di emissioni francesi e greche. L'interesse di tali materiali risiede nel fatto che nessun tornese era apparentemente presente in questo periodo nel cuore delle Cicladi, su cui ci siamo finora soffermati. Anche a Creta e nel Dodecaneso i tornesi sembrano essere stati assenti. In secondo luogo, ad Andro non sembra essere attestata nessuna dei primi *trachea* di biglione, evidenziando così un'altra differenza rispetto all'area di Nasso e di Paro. È questo un aspetto particolarmente rilevante, data la diffusione della monetazione bizantina e delle imitazioni in biglione e rame in gran parte delle regioni meridionali della Grecia latina. Esso

dimostra inoltre la mancata richiesta da parte di Andro di denominazioni più piccole, che rendevano più agevoli gli scambi quotidiani. In questo senso, la situazione del castello inferiore di Andro ricorda quella di siti monastici quali Zaraka nel Peloponneso, di cui si attende a breve la pubblicazione. Qui, l'uso di monete di piccolo conio, come i trachea, era assolutamente limitato, mentre si preferivano i tornesi. Sebbene per ragioni differenti, la guarnigione di Andro e i monaci cistercensi di Zaraka condividevano uno stile di vita analogo, improntato all'autosufficienza e nel contesto del quale gli scambi commerciali riguardavano esclusivamente grandi quantità di merce.

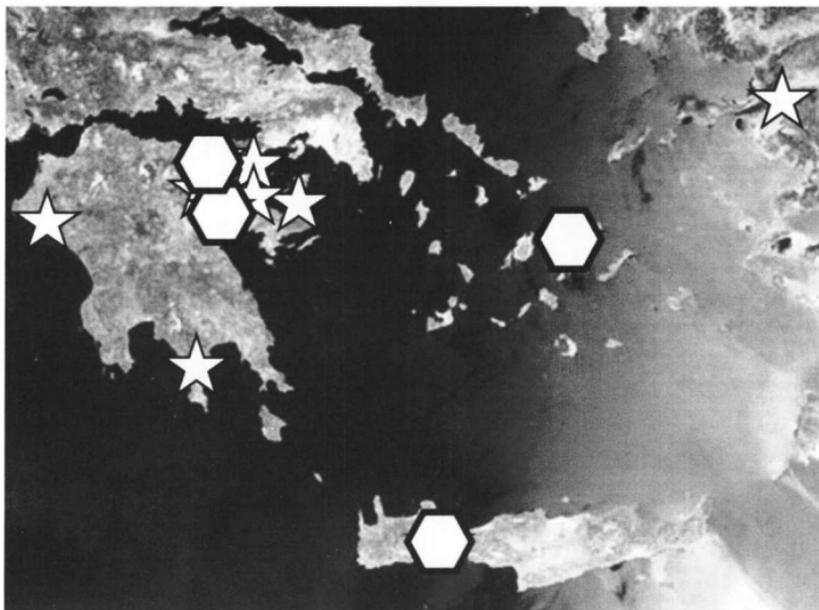
Coevo al gruppo di Andro è l'occultamento di un ricco tesoretto di sterline inglesi di Nasso. Rinvenuto nell'isola attorno al 1969, il tesoretto comprendeva un numero limitato di grossi e un solo tornese, mentre ne facevano parte un migliaio di esemplari di sterline «short cross» inglesi, scozzesi, irlandesi e di origine continentale.

In questa mappa, i luoghi di rinvenimento delle sterline inglesi «short cross» del periodo 1180-1247 sono indicati con una stella. È evidente come il tesoretto di Nasso permetta di istituire per la metà del 13° secolo un collegamento diretto tra l'isola e il Peloponneso, l'Asia Minore e Creta, dove

la sterlina rappresenta un sistema di conto ben documentato. Nel passato, gli studiosi hanno ritenuto che il celebre tesoretto di Patsós, nel nomos di Retymno, pubblicato da E. Varoucha, e quello di Nasso altro non fossero che lo stesso gruzzolo smembrato. Oggi, mi pare di poter affermare che i due tesoretti costituiscono due insiemi differenti. Si noti, tuttavia, come ancora una volta non si riscontri alcun nesso in direzione Nord-Est tra Tino, Andro, l'Eubea e la Grecia continentale. Dobbiamo quindi concludere che in quest'area il ricorso a monete inglesi rappresentò una scelta ben precisa, così come in altre parti delle Cicladi si fece dei tornesi il numerario preferito. Dal punto di vista del sistema di conto, dobbiamo dunque ritenere che nelle Cicladi di questo periodo si siano sviluppati perperi differenti: i perperi di Creta, basati sulle sterline e successivamente sui grossi, sembrano essere stati prevalenti a Nasso e a Paro, mentre i perperi di Tebe e del Negroponte erano maggiormente diffusi a Nord. Tuttavia, si tratta in larga parte di supposizioni.

Nel 1247 l'Inghilterra operò una riforma monetaria, introducendo la «long cross» sul rovescio delle proprie monete, che furono battute con questo tipo fino al 1279.

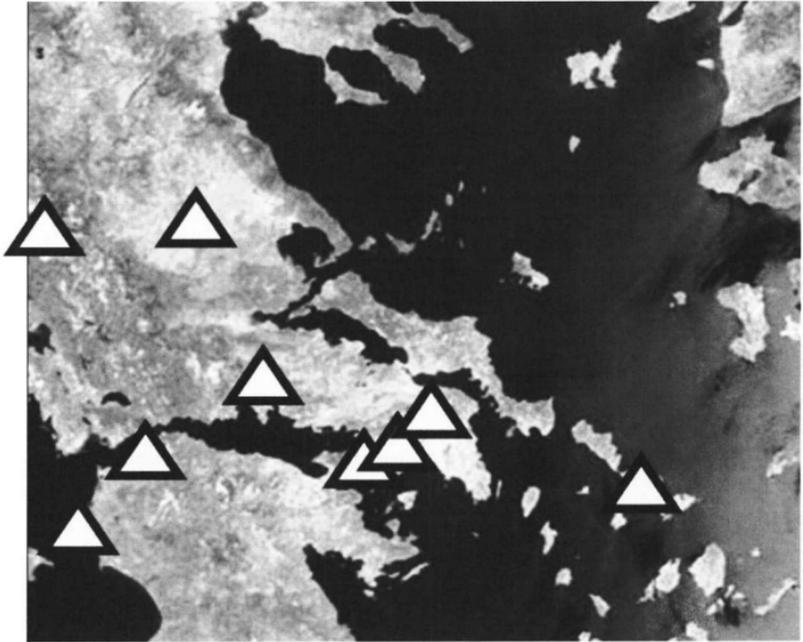

I rinvenimenti di questi tipi monetari sono indicati da forme ottagonali, che si sovrappongono alle stelle (sterline «short cross») della mappa precedente. Nasso, Creta, Corinto e Argo sono le uniche località greche ad aver restituito attestazioni di questa nuova monetazione, a sottolineare il desiderio di prolungarne la circolazione nella seconda metà del 13° secolo. La percentuale relativa di questa monetazione è tuttavia piccola nel tesoretto di Nasso, e si chiude qualche tempo dopo il 1258. Sulla base del tesoretto di Nasso, possiamo postulare che le isole abbiano conosciuto un problema nell'approvvigionamento delle sterline attorno a questi anni e che solo in un momento successivo i grossi si siano imposti come il circolante maggiormente diffuso.

Dopo la metà del secolo, con l'avvio di una produzione locale a Tino, la storia dei tornesi conosce una svolta interessante più a Nord. Elementi di carattere cronologico hanno indotto D. M. Metcalf a riconoscere Giorgio I Ghisi nel personaggio in nome del quale queste monete furono coniate. La vicinanza della famiglia Ghisi all'isola di Negroponte è ben nota, come lo sono i servizi prestati dallo stesso Giorgio nel Principato di Acaia e la sua morte nella battaglia di Almirò nel 1311.

Poiché il diritto a battere moneta deve essere stato riconosciuto a Giorgio I dal Principe di Acaia, si può supporre che questo sia stato accordato al tempo di Filippo di Taranto, Principe e Despota di Romania. Un fatto che permette di attribuire a questa monetazione un periodo di vita compreso tra il 1304 e il 1311. Modesta se paragonata a quella delle zecche di Tebe, Chiarenza, Lepanto (Naupaktos), essa rappresenta una delle emissioni di tornesi più piccole della Grecia, sebbene – come dimostrato dai triangoli della nostra mappa – essa abbia conosciuto un'ampia diffusione. Queste monete presero dunque la via del Nord, da Tino alla Grecia continentale, fino alla Tessaglia e all'Epìro e, di qui, al Peloponneso occidentale. Esse non sono attestate nelle Cicladi centrali o nel Peloponneso orientale.

La fase finale nella storia monetaria medievale delle Cicladi ha inizio nel 1353, quando Venezia comincia a produrre il tornesello per sostituire i tornesi non più prodotti dalla zecca di Chiarenza. Tutti i perperi in conto furono dunque basati su questa monetazione, e le Cicladi furono unificate dal suo utilizzo. Venezia emise grandi quantità di queste monete e ottenne grandi profitti in virtù della loro supervalutazione. A mio parere, l'interesse di questa monetazione risiede nell'alto numero di rinvenimenti avvenuti. È il caso, per esempio, di molte località del Peloponneso (Corinto, Argo, Sparta e Chiarenza), per le quali queste testimonianze monetali permettono di valutare la durata di frequentazione dei siti. Allo stesso modo, la documentazione relativa al Peloponneso rivela la resistenza con cui queste monete furono accolte dalla popolazione e, allo stesso tempo, i tentativi delle autorità politiche di trarre vantaggio da queste stesse. Di recente, ho portato l'attenzione sul tentativo fallito di Manuele II Paleologo di produrre torneselli in Laconia. Nelle Cicladi la diffusione dei torneselli veneziani è ubiquitaria (queste monete sono attestate a Ceo (Kea), Andro, Tino, Delo e, naturalmente, a Nasso e Thira), ma le quantità complessive

non sono sufficienti a rendere possibili le analisi statistiche effettuate per il Peloponneso.

Un'interessante domanda si pone dinanzi all'esistenza di una monetazione della metà del 14° secolo a Nasso. Lo studio a essa dedicato oltre un secolo fa da N. Papadopoli resta ancor oggi fondamentale, e la sua collezione, passata al Museo Correr di Venezia, è del resto la principale raccolta di questo raro tipo di monete. Il rinvenimento di due esemplari a Nasso (presso Plaka Tripodon, nella chiesa di Aghios Matthaios) è un fatto recente. La proposta di Papadopoli di attribuire le due emissioni note ai duchi Nicolò I Sanudo (1323-1341) e Giovanni (1341-1362) ha trovato un generale consenso. Va ricordato che Nicolò, come anche l'appena ricordato Giorgio I Ghisi, fu una figura di primo piano nella Romania latina: egli partecipò infatti alla battaglia di Almirò e alle campagne condotte in Epiro dal principe Giovanni di Gravina negli anni '20 del 14° secolo. È appunto nell'impegno militare di Nicolò che si è riconosciuta l'origine del suo diritto di battere moneta, fondamentale per l'avvio di qualsiasi monetazione. Tuttavia, una simile interpretazione del dato numismatico trova ostacolo nel formato delle emissioni, in particolare nella loro denominazione, che non trova confronto nel contesto greco contemporaneo. Il tipo, che mostra al retto una testa e al verso una croce, trova il confronto più stringente nella monetazione emessa in Acaia da Guglielmo di Villehardouin durante il settimo decennio del 13° secolo. Battute dalla zecca di Corinto, queste monete incontrarono un successo molto limitato e la loro penetrazione in Attica sembra doversi ricollegare alle vicende militari del tempo. Si tratta, per così dire, di una monetazione militare, che – se considerata il modello delle emissioni di Nasso – offrirebbe l'opportunità di istituire un collegamento tra il Principato e la famiglia Sanudo. È questa, tuttavia, una supposizione anacronistica, che finisce inoltre per lasciare la monetazione di Nasso senza uno scopo preciso.

Detto ciò, possiamo comunque utilizzare alcuni dei dati fondamentali offerti dallo studio di Papadopoli per una serie di ulteriori osservazioni, che ci possono essere di aiuto nel nostro ragionamento: secondo lo studioso italiano, le monete di Nasso della sua collezione sarebbero state tutte prodotte con conî differenti, dando quindi l'impressione di una monetazione piuttosto ampia. Egli notava inoltre che esse erano state prodotte in «mistura», ossia con una percentuale di argento, e che il loro peso era abbastanza leggero, pari a circa mezzo grammo ciascuna. È sempre spiacevole lasciare una monetazione senza un chiaro scopo, tralasciando quelli probabili di

carattere militare o propagandistico. Il primo passo per definire l'utilizzo di un particolare gruppo di monete è individuare il sistema di unità di misura al quale appartenevano. Nel nostro caso, va rilevato come le caratteristiche metrologiche della monetazione di Nasso siano prossime a quelle del tornesello veneziano. Una simile soluzione implica però un problema di carattere cronologico. La comparsa del tornesello risale al 1353, ed è quindi evidente che esso non possa essere considerato il prototipo della monetazione di Nicolò I Sanudo (1323-1341). Dobbiamo tuttavia notare che il nome Sanudo compare sulle emissioni di Giovanni, non su quelle di Nicolò, sulle quali si legge esclusivamente NICOLAVS DVX. Alla luce di queste osservazioni, mi domando se non sia possibile invertire l'ordine delle emissioni, e far cominciare la monetazione di Nasso con Giovanni, qualche tempo dopo il 1353, e farla continuare con Nicolò II Sanudo o anche con Nicolò III Dalle Carceri, rispettivamente il marito e il figlio di Fiorenza, figlia di Giovanni.

In questo modo, la monetazione si estenderebbe anche nel settimo e nell'ottavo decennio del 14° secolo. Secondo questa ricostruzione, la monetazione di Nasso si rivelerebbe un tentativo fallito e di breve durata di creare un tornesello. Un tentativo che non avrebbe compromesso la posizione dei duchi nei confronti del Comune, che in questo periodo si trovava già in una situazione difficile. È noto che nel Medioevo le denominazioni potevano essere copiate liberamente, mentre l'imitazione dei tipi monetari

era più problematica. Un concetto questo che trova affermazione esplicita nell'ordine del Comune di Venezia al Despota di Morea di *non far ni far far... alcuna moneda della stampa de la moneta del Signoria de Veniexia*.

In conclusione, il contributo della numismatica alla storia delle Cicladi medievali varia da un periodo all'altro. Per quel che concerne il primo decennio del 13° secolo, la documentazione disponibile mi costringe ad accettare in parte lo schema delineato da Fotheringham, al quale hanno poi aderito anche numerosi studiosi successivi: la spedizione latina nelle Cicladi centrali, portata a termine nell'immediato della conquista della stessa Costantinopoli, fu condotta da Marco Sanudo, che nel giro di un paio d'anni si impossessò di diverse isole, senza tuttavia agire su diretto mandato imperiale. Ho voluto sottolineare la mia parziale adesione alla ricostruzione di Fotheringham, in quanto non posso avallarne per intero i dettagli sulla base della sola documentazione numismatica. Il concetto di fondo è che le Cicladi siano state oggetto dell'attenzione militare di Costantinopoli in due distinte occasioni tra il 1204 e il 1208, e che la conquista delle isole deve essere collocata, con ogni probabilità, in questi anni. Devo ammettere che le recenti osservazioni di G. Saint-Guillain circa la possibilità di una conquista di molto successiva sono particolarmente convincenti, per quanto non siano, a mio parere, compatibili con questo quadro. Non dubito che altri vorranno verificare e conciliare il dato numismatico con quello storico, cercando di trovare una soluzione a questo enigma. Resta il fatto che siti come quello di Andro hanno trovato significato e contesto grazie alle monete che vi sono state riportate in luce, così come è stato possibile illuminare le tendenze economiche generali e la volontà politica di aderire a una denominazione e a un sistema di conto piuttosto che a un altro. Le due monetazioni locali sono particolarmente esplicite a questo proposito. Abbiamo avuto modo di notare la presenza di un profondo solco tra le Cicladi centrali e Andro, Tino e Micono: se le prime guardavano verso Sud e, contemporaneamente, al Peloponneso e all'Asia Minore, le seconde erano invece rivolte all'Eubea e alla Grecia continentale. Quello attuale è solo uno schizzo di questi sviluppi, che necessita di trovare sostanza in nuovi rinvenimenti e dati. In particolare, le numerose e forti sequenze di torneselli dei diversi dogi veneziani potranno in futuro gettare ulteriore luce sugli ultimi anni del Medioevo. In questo modo, sarà possibile tracciare un bilancio dei successi e dei fallimenti di alcune isole di singoli o siti dinanzi alle opportunità commerciali, ma anche alla crescente instabilità della situazione politica.

RINVENIMENTI MONETALI

TESORETTI

(in ordine cronologico)

NASSO 1967

Luogo di rinvenimento

Incerto; il pezzo è detto provenire dall'isola

Contenuto

1 trachy di elettro di Manuele I; trachea di biglione di Giovanni II (1), Manuele I (3), Isacco II (15), incerti (1).

Data proposta di occultamento

Poco prima o dopo il 1204.

Bibliografia*Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 23 (1968), Β' 1, 13.

I. Touratsoglou, I. Tsourti-Kouli, M. Krikou-Galani, «Θησαυρός Κομοτηνής 1979 (:)» Συμβολή στην κυκλοφορία των τεταρτηρών του ΙΒ' αι. μ.Χ., *Byzantinische Forschungen*, 14 (1989) [= Ch. Bakirtzis (a cura di), *First International Symposium for Thracia Studies. Byzantine Thrace. Image and Character*], 365-392, particolarmente 382.

Σύνταγμα Βυζαντινών «Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου, Atene (2002), 98, n° 85.

PARO 1999

Luogo di rinvenimento

Battistero della Panaghia Katapolianì, Paroikià (Παναγία Καταπολιανή, Παροικιά), isola di Paro.

Contenuto

6 trachea di biglione di Manuel I, Isacco II, Alessio III.

Data proposta di occultamento

Poco prima o dopo il 1204.

Bibliografia*Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 54 (1999), Β' 2, 839.

NASSO 1947

Luogo di rinvenimento

Tripodes (Τρίποδες).

Contenuto

2 imitazioni «bulgare» / copie fedeli di trachea di biglione (tipi A e B); un trachy in biglione di imitazione latina, piccolo modulo A.

Data proposta di occultamento

Qualche tempo dopo il 1204.

Bibliografia

I. Touratsoglou, «Θησαυρός άσπρων τραχέων 1983 από την Άρτα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 36 (1981), Α', 209-226, particolarmente 222.
Σύνταγμα Βυζαντινών «Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου, Ατene 2002, 107, n° 96.

ANTIKEREIA c. 1922

Luogo di rinvenimento

Antikereia, sull'isola di Amorgò (Αντικέρεια Αμοργού).

Contenuto

Numero incerto di esemplari di trachea di biglione, dei quali resta una sola imitazione «bulgara» / copia fedele del tipo A.

Data proposta di occultamento

Qualche tempo dopo il 1204.

Bibliografia

Σύνταγμα Βυζαντινών «Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου, Ατene 2002, 126, n° 121.

NAOUSA DI PARO 1927

Luogo di rinvenimento

Naousa di Paro, località di Aghia Irini (Νάουσα Πάρου, Αγία Ειρήνη).

Contenuto

Esemplari di trachea di biglione di Manuele I (1), di Isacco II (7), di Alessio III (13), di imitazioni «bulgare» / copie fedeli di tipo A (22), B (2) e C (1), di imitazioni latine di Costantinopoli di modulo grande del tipo A (1), di emissioni di «Salonico» del modulo grande del tipo A (1), di emissioni di piccolo modulo del tipo A (1), di emissioni del tipo A di Teodoro I Laskaris («First Coinage») (1).

Data proposta di occultamento

Post 1207.

Bibliografia

I. Varoucha-Christodouloupoulou, «Εύρημα βυζαντινών νομισμάτων Πά-

- ρου», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 14 (1931-1932), 78-83.
- S. McA. Mosser, *A Bibliography of Byzantine Coin Hoards*, New York 1935 (= *American Numismatic Society Numismatic Notes and Monographs*, 67), 57.
- D. M. Metcalf, «Byzantine Scyphate Bronze Coinage in Greece», *Annual of the British School at Athens*, 56 (1961), 42-63, particolarmente 56-57.
- M. F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Washington, D.C. 1969 (= *Dumbarton Oaks Studies*, 12), 370.
- I. Touratsoglou, «Unpublished Byzantine hoards of billon trachea from Greek Macedonia and Thrace», *Balkan Studies*, 14 (1973), 131-166, si veda 132, n. 2.
- D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, Londra 1979, 242.
- I. Touratsoglou, «Θησαυρός άσπρων τραχέων 1983 από την Άρτα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 36 (1981), Α', 209-226, particolarmente 222.
- D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, Londra 1983, 94, n° 82.
- Σύνταγμα Βυζαντινών «Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου, Atene 2002, 111-2, n° 101.

AMORGÒ 1909

Luogo di rinvenimento

Il tesoretto è tornato alla luce in occasione di scavi privati effettuati presso la chiesa di Aghia Varvara.

Contenuto

Esemplari di trachea di biglione di Manuele I (3), di Isacco II (19), di Alessio III (14), di imitazioni «bulgare» / copie fedeli di tipo A (33), B (2) e C (6), di imitazioni latine di Costantinopoli di modulo grande del tipo A (2), di emissioni di «Salonicco» di modulo grande del tipo A (8), di emissioni di piccolo modulo del tipo G (1), di emissioni di Teodoro I Laskaris del tipo B («Second Coinage») (1), incerti (2).

Data proposta di occultamento

Post 1207.

Bibliografia

- Journal International d'Archéologie Numismatique*, 13 (1911), 71.
- S. McA. Mosser, *A Bibliography of Byzantine Coin Hoards*, New York 1935 (= *American Numismatic Society Numismatic Notes and Monographs*, 67), 5.
- I. Touratsoglou, «Unpublished Byzantine hoards of billon trachea from

Greek Macedonia and Thrace», *Balkan Studies*, 14 (1973), 131-166, particolarmente 132.

- D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, Londra 1979, 242.
- I. Touratsoglou, «Θησαυρός άσπρων τραχέων 1983 από την Άρτα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 36 (1981), Α, 209-226, particolarmente 222.
- D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, Londra 1983, 95, n° 100.
- D. M. Metcalf, «The Value of the Amorgò and Thira Hoards as a Test Case for the Interpretation of sub-Byzantine Trachea in the Years around 1204», *Νομισματικά Χρονικά*, 8 (1989), 49-59.
- D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, Londra 1995, 337, n° 139.
- Σύνταγμα Βυζαντινών «Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου, Ατене 2002, 105-6, n° 93.

THIRA 1910

Luogo di rinvenimento

Villaggio di Gonià (Γωνιά)

Contenuto

Esemplari di trachea di biglione di Manuele I (7), di Isacco II (65), di Alessio III (101), di imitazioni «bulgare» / copie fedeli di tipo A (137), B (14) e C (9), di imitazioni latine di Costantinopoli di modulo grande del tipo A (14), tipo B (2), di emissioni di «Salonico» di modulo del tipo A (45), del tipo B (23), di emissioni di piccolo modulo del tipo A (4), del tipo B (1), del tipo G (2), di emissioni di Teodoro I Laskaris del tipo A («First Coinage») (22), del tipo B («Second Coinage») (4).

Data proposta di occultamento

Post 1207.

Bibliografia

Journal International d'Archéologie Numismatique, 15 (1913), 71.

- I. Touratsoglou, «Unpublished Byzantine hoards of billon trachea from Greek Macedonia and Thrace», *Balkan Studies*, 14 (1973), 131-166, particolarmente 132.
- D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, Londra 1979, p. 242.
- D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean*

Museum Oxford, Londra 1983, 95, no. 101.

- D. M. Metcalf, «The Value of the Amorgò and Thira Hoards as a Test Case for the Interpretation of sub-Byzantine Trachea in the Years around 1204», *Νομισματικά Χρονικά*, 8 (1989), 49-59.
- D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, Londra ²1995, 337, n° 140.
- Σύνταγμα Βυζαντινών «Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου*, Atene (2002), 116-118, n° 107.

NASSO ca. 1969

Luogo di rinvenimento

In località Panormos (Πάνορμος), presso il villaggio of Apeiranthos (Απειράνθος), oggi Απέραθος, (Απέραθος), nella parte orientale dell'isola.

Contenuto

1408 esemplari di sterline «short» e «long cross» di Inghilterra, Scozia, Irlanda, Germania; 1 denaro tornese di Luigi VIII e/o IX di Francia; 2 grossi veneziani di P. Ziani (1205-1228) e di J. Tiepolo (1229-1249).

Data proposta di occultamento

Tra il 1258 e il 1286, molto probabilmente agli inizi di questo periodo.

Bibliografia

- I. H. Stewart, «A parcel of English short-cross coins from the Aegean», *Coins and Antiquities*, 3 (1970), 1-2.
- E. Varoucha, «Αγγλικά νομίσματα από Πατσόν Αμαρίου Ρεθύμνου», in *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Atene 1974, 9-15.
- Coin Hoards*, 5 (1979), 141f.
- D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, Londra 1979, 264, n° 5.
- Lord Stewartby, «The "Nasso" hoard of thirteenth century sterlings», *Nuismatic Chronicle*, 154 (1994), 147-166.
- D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, Londra ²1995, 340, n° 160.
- I. Touratsoglou, e J. Baker, «Byzantium of the Venetians, Greece of the Grossi», in Ch. Maltezos and P. Schreiner (a cura di), *Βυζάντιο, Βενετία και ο ελληνοφραγκικός κόσμος (13^{ος}-15^{ος} αι.) / Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco*, Venezia 2002, 203-233 e 566-572, particolarmente 229.

NASSO 2005

Luogo di rinvenimento

Danakòs, monastero del Fotodotis (Δανακός, Μονή Φωτοδότη).

Descrizione

Cinque torneselli incerti del 14° secolo; un denaro tornese incerto del 14° secolo.

Bibliografia

Ch. Pennas, contributo inedito presentato al Convegno *Coins on the Aegean Islands*, Mitilene, settembre 2006.

RINVENIMENTI TOMBALI – «TESORETTI» E PEZZI SINGOLI
(in ordine alfabetico)

NASSO 1978

Luogo di rinvenimento

Chora, area di Grotta (Χώρα, Γρόττα), in una tomba, nella bocca del defunto.

Descrizione

Un tornesello di M. Corner (1365-1368); un tornesello di A. Venier (1382-1400); un tornesello incerto del 14° secolo.

Bibliografia

Ch. Pennas, contributo inedito presentato al Convegno *Coins on the Aegean Islands*, Mitilene, settembre 2006.

THIRA 1999

Luogo di rinvenimento

Mesa Gonià (Μέσα Γωνιά), chiesa di Panaghìa Episkopìs (Ναός Παναγιάς Επισκοπής), nelle tombe nn. 5, 7, 8, 10.

Descrizione

Un denaro tornese, probabilmente del 16° secolo, e 6 altre monete totalmente illeggibili dello stesso (?) periodo.

Bibliografia

Αρχαιολογικόν Δελτίον, 54 (1999), Β' 2, 842.

RINVENIMENTI SINGOLI
(in ordine alfabetico)

ANDRO

Luogo di rinvenimento

Kato Kastro, Chora Androu (Κάτω Κάστρο, Χώρα Άνδρου).

Descrizione

Un denaro tornese di Provenza; un denaro tornese di Filippo di Savoia (1301-1304); un denaro tornese di Giorgio Ghisi (1303-1311); due denari tornesi incerti; un denaro tornese o una emissione di piccola denominazione («petty denomination issue»).

Bibliografia

N. Kontogiannis, «Τα νομίσματα» in E. Dori et al. (a cura di), *Κάτω Κάστρο. Η πρώτη φάση των ανασκαφών στο βενετικό φρούριο της χώρας Άνδρου*, Andros 2003, 173-174.

ANDRO

Luogo di rinvenimento

Area di Kochylou, Epano Kastro (Κοχύλου, Επάνω Κάστρο).

Descrizione

Un denaro tornese di Florent d'Hainaut (1289-1297); due denari tornesi incerti del 13°-14° secolo; un tornesello di M. Corner (1365-1368).

Bibliografia

Ch. Pennas, contributo inedito presentato al Convegno *Coins on the Aegean Islands*, Mitilene, settembre 2006.

Commento

Le monete sono state riportate alla luce durante uno scavo eseguito dall'Università di Atene nel 2004.

DELO

Descrizione

Un tornesello di A. Contarini (1368-1382).

Bibliografia

A.M. Stahl, *The Venetian Tornesello. A Medieval Colonial Coinage*, New York 1985 (= *American Numismatic Society Numismatic Notes and Monographs*, 163), 82.

THIRA 1910

Luogo di rinvenimento

Villaggio di Gonià, chiesa di Panaghia Episkopis (χωριό Γωνιά, Ναός Πα-

ναγίας Επισκοπής)

Descrizione

Sette torneselli incerti del 14°-15° secolo.

Bibliografia

Ch. Pennas, contributo inedito presentato al Convegno *Coins on the Aegean Islands*, Mitilene, settembre 2006.

KARTHAIA

Luogo di rinvenimento

Tempio di Demetra, città antica di Karthaia, isola di Ceo (Καρθαία, Κέα).

Descrizione

Tre torneselli di A. Venier (1382-1400); un tornesello di M. Steno (1400-1413).

Bibliografia

P. Graindor, «Fouilles de Karthaia (Ile de Kéos)», *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 29 (1905), 328-361, particolarmente 352-353.

NASSO

Luogo di rinvenimento

Chora, area di Evriakl, proprietà di A. Apeiranthitis (Χώρα, περιοχή Εβρι-ακή).

Descrizione

Un tornesello di A. Dandolo (1343-1354); un tornesello di A. Venier (1382-1400); un tornesello di M. Steno (1400-1413); sei torneselli incerti del XIV-XV secolo.

Bibliografia

Ch. Pennas, contributo inedito presentato al Convegno *Coins on the Aegean Islands*, Mitilene, settembre 2006.

NASSO

Luogo di rinvenimento

Chora, area di Mouda, terreno di D. Gkizanis (Χώρα, περιοχή Μούδα).

Descrizione

Un tornesello inceleto del 14°-15° secolo

Bibliografia

Ch. Pennas, contributo inedito presentato al Convegno *Coins on the Aegean Islands*, Mitilene, settembre 2006.

NASSO

Luogo di rinvenimento

Chora, area di Grotta (Χώρα, περιοχή Γρόττα).

Descrizione

Tre torneselli incerti del 14°-15° secolo.

Bibliografia

Ch. Pennas, contributo inedito presentato al Convegno *Coins on the Aegean Islands*, Mitilene, settembre 2006.

NASSO

Luogo di rinvenimento

Anghidia, chiesa di Aghios Stephanos (Αγγίδια, ναός Αγ. Στεφάνου).

Descrizione

Un tornesello incerto, 14°-15° secolo.

Bibliografia

Ch. Pennas, contributo inedito presentato al Convegno *Coins on the Aegean Islands*, Mitilene, settembre 2006.

NASSO

Luogo di rinvenimento

Apeiranthos, chiesa di Panaghia Theotokos (Απείρανθος, ναός Παναγίας Θεοτόκου).

Descrizione

Un tornesello di A. Barbarigo (1486-1501).

Bibliografia

Ch. Pennas, contributo inedito presentato al Convegno *Coins on the Aegean Islands*, Mitilene, settembre 2006.

NASSO

Luogo di rinvenimento

Apeiranthos, chiesa di Aghios Kirikos (Απείρανθος, ναός Αγ. Κηρύκου).

Descrizione

Un denaro tornese incerto della fine del 13°-inizi del 14° secolo.

Bibliografia

Ch. Pennas, contributo inedito presentato al Convegno *Coins on the Aegean Islands*, Mitilene, settembre 2006.

NASSO

Luogo di rinvenimento

Danakòs, monastero del Fotodotis (Δανακός, Μονή Φωτοδότη).

Description

Torneselli di A. Venier (1382-1400) (1), M. Steno (1400-1413) (1), di dogi indeterminati (4).

Bibliografia

Ch. Pennas, contributo inedito presentato al Convegno *Coins on the Aegean Islands*, Mitilene, settembre 2006.

NASSO

Luogo di deposizione

Chalkì, chiesa di Panaghìa Drosianì (Χαλκί, ναός Παναγίας Δροσιανής).

Descrizione

Cinque torneselli veneziani incerti del 14°-15° secolo.

Bibliografia

Ch. Pennas, contributo inedito presentato al Convegno *Coins on the Aegean Islands*, Mitilene, settembre 2006.

NASSO

Luogo di rinvenimento

Plaka Tripodon, chiesa di Aghios Matthaios (Πλάκα Τριπόδων, ναός Αγ. Ματθαίου).

Descrizione

Due torneselli (?) di Nicolò II Sanudo o di Nicolò III dalle Carceri (?), zecca di Nasso.

Bibliografia

Ch. Pennas, contributo inedito presentato al Convegno *Coins on the Aegean Islands*, Mitilene, settembre 2006.

Commento

Per l'identità di queste monete, si rimanda al testo principale.

NASSO

Luogo di rinvenimento

Apano Kastro (Απάνω Κάστρο).

Descrizione

Tornesello di Andrea Contarini (1368-1382).

Bibliografia

Ch. Pennas, contributo inedito presentato al Convegno *Coins on the Aegean Islands*, Mitilene, settembre 2006.

NASSO

Luogo di rinvenimento

Yria (Υρία).

Descrizione

Tornesello di A. Venier (1382-1400).

Bibliografia

Ch. Pennas, contributo inedito presentato al Convegno *Coins on the Aegean Islands*, Mitilene, settembre 2006.

NASSO

Luogo di rinvenimento

Chora, area di Grotta (Χώρα, περιοχή Γρόττα).

Descrizione

Una moneta di rame di Kaykhusraw I (Καΐχοςρόη Α'), sultano selgiuchide di Konya (Ικόνιον) (1192-1196 e 1205-1211).

Bibliografia

S. E. Psarras, *Σελτζουκικά νομίσματα στην Ελλάδα*, Atene 1986.

NASSO

Luogo di rinvenimento

Chiesa di Panaghia ton Arìon (Παναγία των Αριών).

Contenuto

3 trachea di biglione: imitazione «bulgara» / copia fedele del tipo A, trachy di «Salonicco» tipo A, piccolo modulo tipo A.

Bibliografia

C. Mastoropoulos in *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 46 (1991), B' 2, 386-387.

J. Baker e N. Hardwick, «Numismatic Appendix to "Archaeology in Greece"», *Archaeological Reports*, 44 (1997-1998), 129-136, particolarmente 135.

TINO

Luogo di rinvenimento

Santuario di Poseidone e Anfitrite.

Contenuto

1 denaro tornese di Filippo di Taranto per l'Acaia (1304-1313).

Bibliografia

R. Etienne, *Ténos I. Le Sanctuaire de Poseidon et d'Amphitrite*, Atene (1986), 266.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

- Σύνταγμα Βυζαντινών «Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου, Αθήνα 2002.
- Ειρ. Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου, «Εύρημα βυζαντινών νομισμάτων Πάρου», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 14 (1931-1932), 78-83.
- Ειρ. Βαρούχα, «Αγγλικά νομίσματα από Πατσόν Αμαρίου Ρεθύμνου», στον τόμο / in *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1974, 9-15.
- Ν. Κοντογιάννης, «Τα νομίσματα», στον τόμο / in *Κάτω Κάστρο. Η πρώτη φάση των ανασκαφών στο βενετικό φρούριο της Χώρας Άνδρου*, επιμέλεια / a cura di E. Dori κ. ά. / e al., Άνδρος 2003, 173-174.
- Χ. Πέννας, αδημοσίευτη συμβολή στην Επιστημονική Συνάντηση *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006 (υπό έκδοση) / contributo inedito presentato al Convegno *La moneta nelle isole dell'Egeo*, Mitilene, 16-19 settembre 2006 (in corso di stampa).
- Ι. Τουράτσογλου, «“Θησαυρός” άσπρων τραχέων 1983 από την Άρτα», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 36 (1981), Α', 209-226.
- Ι. Τουράτσογλου, Η. Τσούρτη-Κούλη, Μ. Γαλάνη-Κρίκου, «Ο “θησαυρός” Κομοτηνής 1979(;) : Συμβολή στην κυκλοφορία των τεταρτηρών του IB' αι. μ.Χ.», *Byzantinische Forschungen* 14 (1989) [=First International Symposium for Thracia Studies. Byzantine Thrace. Image and Character (επιμέλεια / a cura di Ch. Bakirtzis, Amsterdam)], 365-392.
- Σ. Ε. Ψαρράς, *Σελτζουκικά νομίσματα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1986.
- J. Baker, «Some notes on the monetary life of the Dodecanese and its *microasiatic peraea*, ca. 1100-1400», στον τόμο / in *Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα*, *Οβολός* 8 (2006), 351-377.
- J. Baker, «Coinage for late Byzantine Morea under Manuel II Palaiologos 1391-1425», *Revue Numismatique* 162 (2006), 395-416.
- J. Baker, «Two thirteenth-century hoards and some site finds from Argos», *Numismatic Chronicle* 167 (2007) (υπό έκδοση / in corso di stampa).
- J. Baker, «Zaraka: The Coins», στον τόμο / in *The Cistercian Monastery of Zaraka*, επιμέλεια a cura di S. Campbell, Toronto (υπό έκδοση / in corso di stampa).
- J. Baker, N. Hardwick, «Numismatic Appendix to “Archaeology in Greece”», *Archaeological Reports* 44 (1997-1998), 129-136.

- R. Etienne, *Ténos I. Le Sanctuaire de Poseidon et d'Amphitrite*, Athènes 1986.
- B. Ferjančić, «Les débuts du royaume de Salonique 1204-1209» (στη σερβοκροατική με γαλλική περίληψη / in serbo-croato con riassunto francese), *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 8,2 (1964), 101-106.
- J. K. Fotheringham, *Marco Sanudo, conqueror of the Archipelago*, Oxford 1915.
- P. Graindor, «Fouilles de Karthaia (Ile de Kéos)», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 29 (1905), 328-361.
- M. F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, *Dumbarton Oaks Studies* 12, Washington DC 1969.
- P. Lambros, «Monnaies inédites des ducs de Naxos», *Revue Numismatique* 3,5 (1887), 277-280.
- D. M. Metcalf, «Byzantine Scyphate Bronze Coinage in Greece», *Annual of the British School at Athens* 56 (1961), 42-63.
- D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, London 1979.
- D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, London 1983.
- D. M. Metcalf, «The Value of the Amorgos and Thira Hoards as a Test Case for the Interpretation of sub-Byzantine Trachea in the Years around 1204», *Νομισματικά Χρονικά* 8 (1989), 49-59.
- D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, 2η εκδ. / 2a ed. London²1995.
- C. Morrisson, «Moneta, Kharagè, Zeccales ateliers byzantins et le palais impérial», στον τόμο / in *I luoghi della moneta, επιμέλεια / a cura di L. Travaini*, Milano 2001, 49-58.
- S. McA. Mosser, *A Bibliography of Byzantine Coin Hoards*, *American Numismatic Society Numismatic Notes and Monographs* 67, New York 1935.
- N. Papadopoli, «La zecca di Nasso», *Rivista Italiana di Numismatica* 8 (1895), 457-464.
- G. Saint-Guillain, «Les conquérants de l'archipel: l'Empire latin de Constantinople, Venise et les premiers seigneurs des Cyclades», στο έργο / in *Quarta Crociata. Venezia - Bisanzio - Impero Latino*, επιμέλεια / a cura di Gh. Ortalli, G. Ravegnani, P. Schreiner, I, Venezia 2006, 125-237.
- A. M. Stahl, *The Venetian Tornesello. A Medieval Colonial Coinage*, *American Numismatic Society Numismatic Notes and Monographs* 163, New York 1985.
- A. M. Stahl, «The sterling abroad», *Haskins Society Journal* 18 (2006), 132-139.
- I. H. Stewart, «A parcel of English short-cross coins from the Aegean», *Coins and Antiquities* 3 (1970), 1-2.

- Lord Stewartby, «The “Naxos” hoard of thirteenth century sterlings», *Numismatic Chronicle* 154 (1994), 147-166.
- I. Touratsoglou, «Unpublished Byzantine hoards of billon trachea from Greek Macedonia and Thrace», *Balkan Studies* 14 (1973), 131-166.
- I. Touratsoglou, J. Baker, «Byzantium of the Venetians, Greece of the Grossi», στον τόμο / in *Βυζάντιο, Βενετία και ο ελληνοφραγκικός κόσμος (13^{ος}-15^{ος} αι.)* / *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco*, επιμέλεια / a cura di Ch. Maltezou, P. Schreiner, *Βενετία / Venezia* 2002, 203-233 και / e 566-572.
- L. Travaini, «La quarta crociata e la monetazione nell'area mediterranea», στον τόμο / in *Quarta Crociata. Venezia - Bisanzio - Impero Latino*, επιμέλεια / a cura di Gh. Ortalli, G. Ravegnani, P. Schreiner, I, *Venezia* 2006, 525-553.

ΟΙΚΟΣΗΜΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΩΝ ΔΟΥΚΩΝ ΣΤΗ ΝΑΞΟ

ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟΝ WILLIAM MILLER, ιστορικό της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα, το Δουκάτο του Αιγαίου μας κληροδότησε το μεγαλύτερο αριθμό εραλδικών αναμνήσεων από κάθε άλλη φραγκική κτήση, χάρη στη μακροχρόνια θητεία του και τον εξαιρετικά αριστοκρατικό χαρακτήρα του πολιτεύματός του. Ο ίδιος παρατηρεί ότι, ενώ τα εμβλήματα σπάνια συναντώνται στα κάστρα της φεουδαλικής Αχαΐας εκτός από μία αξιοσημείωτη εξαίρεση στο Γεράκι, δεν υπάρχει νησί στις Κυκλάδες που να μην συντηρεί μερικά εμβλήματα των πρώην του αυθεντών. Ακόμη δε ότι κι αν δεν διέσωσαν τίποτα άλλο, οι απόγονοι των νησιωτών βαρώνων διέσωσαν αυτά τα δείγματα ευγενείας.

Τα οικόσημα που παρουσιάζονται εδώ είναι της εποχής των δουκών της Νάξου και κυρίως της ύστερης περιόδου του δουκάτου, τότε που ηγεμόνευε η δυναστεία των Κρίσπων (Crispo, Crispi / Κρίσπος, Κρίσπης). Οι μορφές των θυρών-ασπίδων είναι απλές και δεν έχουν τα στολίδια (στέμματα, περικεφαλαίες, καταυχένια ή αναδιπλούμενες περγαμηνές), με τα οποία θα τα διακοσμούν τους επόμενους αιώνες οι Ναξιώτες και οι λοιποί άρχοντες. Μερικά προέρχονται από τάφους, αλλά τα περισσότερα αποτελούσαν κυρίως υπέρθυρα που σηματοδοτούσαν τον οικοδεσπότη, τον κύριο του ακινήτου, στο οποίο ήταν εντοιχισμένα. Τον προσδιόριζαν, δεν τον διαφήμιζαν.

Υποθέτουμε εξάλλου, ότι η πρακτική τους χρησιμότητα (υπέρθυρα εισόδων συνήθως μικρών διαστάσεων) αλλά και πιθανότατα ο έλεγχος των σχετικών δουκικών υπηρεσιών, θα καθόριζε και την εμφάνισή τους. Κάποια είναι μεγαλύτερων διαστάσεων και μεγαλοπρεπή διότι προφανώς ήταν εντοιχισμένα σε περίοπτες θέσεις του κάστρου της Χώρας Νάξου ή σε δουκικές κατοικίες.

Τα περισσότερα από τα οικόσημα που παρατίθενται ανήκουν σε μέλη και συγγενείς της δουκικής οικογενείας Crispo και προφανώς υποδηλούν τις ιδιοκτησίες αυτών ή των απογόνων τους, τα δημόσια ίσως κτίρια της περιόδου που ηγεμόνευαν οι δούκες Crispo στο Αιγαίο και ακόμη ότι κάποια άλλα κτίρια, όπως ναοί ορθόδοξοι και καθολικοί, ανεγείροντο με την άδεια ή την επιχορήγηση και τις δωρεές τους.

Χρησιμοποιώντας την Εραλδική επιστήμη και αναγνωρίζοντας από τη μορφή και τα στοιχεία των αναφερομένων οικοσήμεων την περίοδο που περίπου κατασκευάστηκαν ή χαράχθηκαν, μπορούμε να συμπεράνουμε την ηλικία των κτιρίων ή των αντικειμένων που διακοσμούν, έστω κι αν δεν έχουμε κάποιο άλλο στοιχείο. Αν δεν υπάρχει δηλαδή κάποια χρονολογία ή σχετική επιγραφή, που να μας αποκαλύπτει τους ιδιοκτήτες ή κατόχους ή χρήστες.

Με αυτόν τον τρόπο όμως τους «συλλαμβάνουμε» ή αντιλαμβανόμαστε τις σχετικές αναφορές των συμβολαίων, των νοταριακών πράξεων ή των επιγραφών και ακόμη πληροφορούμεθα την παρουσία και δράση των προσδιοριζομένων ατόμων ή οικογενειών στις πρώτες θέσεις του Δουκάτου του Αιγαίου ή της ναξιακής κοινωνίας της εποχής.

Για τους άρχοντες του δουκάτου, φεουδάρχες, χωροδеспότες, τοποτηρητές, κτηματίες και λοιπούς προνομιούχους γίνεται λόγος και σε άλλες εισηγήσεις. Η δουκική αυλή της Νάξου είχε επίσης αρκετούς αξιωματούχους, τόσο λατινικής όσο και ελληνικής καταγωγής και φαίνεται ότι διακρίνονταν, όπως και στην Κρήτη, σε Βενετούς ή Λατίνους και Έλληνες ευγενείς. *Καπετάνιος ή μπάλλιος (μπαλής), γκοβερνατόρος, καστελλάνος, πραξικός, κυνηγάρις και απανωκυνηγάρις, δουκικός νοτάριος και καγκελλάριος* και άλλα παρόμοια σχετικά είναι μερικά από τα αξιώματα στα οποία σταδιοδρομούσαν τα αρχοντόπουλα των Κυκλάδων, του δυτικού ή του ανατολικού δόγματος. Προφανώς το ολιγάριθμο του νησιωτικού πληθυσμού και των διαθέσιμων προσώπων, αλλά επίσης και η πολιτική ισοπολιτείας των δουκών (απέναντι στους άρχοντες βέβαια) επέβαλλε ώστε οι κάτοχοι των αξιωματών που αναφέρθηκαν να είναι όχι μόνο Λατίνοι (Βενετοί ή άλλης ιταλικής προελεύσεως) αλλά και Έλληνες.

Οι δούκες του Αρχιπελάγους (Νάξου) παραχωρούσαν στους ανθρώπους τους φέουδα (ενίοτε ως προίκες ή για την ψυχή τους...) ή αναγνώριζαν τις μεταβιβάσεις τιμαρίων, στους υποτελείς, τους βασάλους τους. Γνωρίζουμε την περίπτωση του φέουδου στην Νάξο που ανήκε στον άρχοντα Χρύσανθο Baffo (Μπάφο) και που το 1553 ο δούκας Ιωάννης Δ' Crispo το παραχώρησε στον βενετό ιππότη Νικολό Girardi, που είχε αφιχθεί και εγκατασταθεί στη Νάξο το 1550. Το γεγονός αυτό αναφέρεται σε επισημείωση στο παμπάλαιο γενεαλογικό δέντρο των Γιράρδη.

Το τυπικό της αναγνώρισεως ή απονομής φέουδου μας γίνεται γνωστό από την αναφορά στην επικύρωση της μεταβιβάσεως του φέουδου d'Argenta (Δ' Αργέντα, Δ' Αρζέντα) στη Σαντορίνη από ένα μέλος της

θηραϊκής αυτής οικογένειας σε κάποιο άλλο, με πράξη της 7^{ης} Φεβρουαρίου 1578 του Φραγκίσκου Coronello, του εκπροσώπου δηλαδή του Εβραίου δούκα Ιωσήφ Νάζη.

Στην περίοδο της παρακμής του δουκάτου υπάρχουν και περιπτώσεις «αποχαρκτηρισμού» φεουδαλικών κτημάτων, ώστε να μπορεί ο κύριός τους να τα διαθέτει ελεύθερα (απόφαση, της 2^{ας} Απριλίου 1565, του δούκα Ιακώβου Δ' Crispo υπέρ της ευγενούς Μαρκέττας Diascuffi).

Οι δούκες ακόμη, ιδιαίτερα την τελευταία περίοδο της κυριαρχίας τους, φαίνεται ότι απένειμαν τον τίτλο του «ευγενούς του δουκάτου» και ανεγνώριζαν στους ανακηρυσσόμενους άρχοντες. Δεν αποκλείεται βέβαια αυτό να συνέβαινε και σε παλαιότερη εποχή. Αυτό συμπεραίνουμε από τη σχετική αναγνώριση και απονομή που έκανε ο ανωτέρω δούκας Ιωάννης Δ' στον άρχοντα Ιάκωβο Μοδινό από τη Μήλο τα έτη 1523 και 1542. Ακόμη από αναφορές σε έγγραφα που αφορούν σε μέλη των αρχοντικών οικογενειών Μαυρομαμάτη και Αναπλιώτη (οι τελευταίοι, γινωστοί από τον 13^ο αιώνα, θεωρούνται απόγονοι των Σανούδων αν και φέρουν διαφορετικό οικόσημο που περιγράφεται: «σε κυανό πεδίο, πύργος χρυσός, λιθοδομημένος, τριών επάλξεων») και τους προσδιορίζουν ως «Έλληνες ευγενείς». Σημειώνεται ότι μέλη και των δύο αυτών οικογενειών, που ήταν και συγγενικές, κατείχαν τιμάρια στο νησί και αναφέρονται ιδιοκτησίες τους στο γνωστό φεουδαλικό κατάλογο της Νάξου του 1670.

Επίσης, οι δούκες απελευθέρωναν βιλλάνους (δουλοπάροικους χωρικούς) και αποδέσμευαν ιδιοκτησίες των βασιμύλων – απογόνων μεικτών γάμων κυρίως μεταξύ ελεύθερου και δουλοπάροικης – παραχωρώντας ελεύθερη κάρπωση και δυνατότητα μεταβιβάσεως των ιδιοκτησιών τους.

Από εραλδικής πλευράς πάλι διαπιστώνουμε ότι τόσο το οικόσημο Μαυρομαμάτη όσο και το οικόσημο Κονδύλη (Condilli) που παρουσιάζονται εδώ είναι «ομιλούντα» (*parlanti*), δηλαδή το έμβλημα του οικοσήμου παραπέμπει στο όνομα της οικογενείας και μάλιστα στα ελληνικά. Αυτό μας κάνει να υποπτευόμαστε ότι ίσως αποτελούν περιπτώσεις αναγνώρισεως, ως ευγενών του δουκάτου, αρχόντων Βυζαντινής προελεύσεως και ότι πρόκειται για απονομές οικοσήμων της ύστερης περιόδου των δουκών, αν και οι Condilli εθεωρούντο πάντοτε Βενετοί και ήταν καθολικοί, υπήρξαν κύριοι φεούδων στην Πάρο και Νάξο και διετέλεσαν πρόξενοι της Βενετίας (καθώς επίσης της Γαλλίας και της Ολλανδίας) από τον 17^ο έως τον 19^ο αιώνα. Ο τελευταίος μάλιστα πρόξενος της

Βενετίας στην Πάρο και Νάξο, το 1797, ήταν ο Κωνσταντίνος Γ. Κονδύλης, γιος του γιατρού Γεωργίου Κωνσταντίνου Κονδύλη (†1733) και της Αγνής Ιακώβου Κορονέλλου (Coronello). Τα παρουσιαζόμενα εδώ οικοδόσημα Μαυρομμάτη και Κονδύλη, από την τεχνοτροπία τους θεωρούμε ότι είναι κατασκευής του πρώτου μισού του 16^{ου} αιώνα ενδεχομένως δε το οικοδόσημο Κονδύλη να είναι κατασκευασμένο τον 15^ο αιώνα.

Είναι ενδιαφέρον ότι την ιδιότητα αυτή του «ευγενούς» επικαλείται, στην ταφόπλακά του, στην αγιορείτικη μονή της Μεγίστης Λαύρας, ο ορθόδοξος Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης, Νεόφυτος Μαυρομμάτης (1662-1746), όπου υπάρχει ανάγλυφο και το προαναφερόμενο «ομιλούν» οικοδόσημο.

Όλοι οι προαναφερόμενοι άρχοντες και αξιωματούχοι ή οι περισσότεροι από αυτούς χρησιμοποιούσαν το οικογενειακό ή ατομικό τους έμβλημα για να σηματοδοτούν τις ιδιοκτησίες και τα υπάρχοντά τους και έτσι μας έχουν αφήσει τα εραλδικά τους κατάλοιπα. Αποτελούν και αυτά ένα μέσο για να τους εντοπίζουμε. Και ακόμη ετιτλοφορούντο και προσαγορεύονταν «ευγενείς αφέντες», «σιορ» ή «μισέρ», «nobil senior» και «nobil miser» κατά τα βενετσιάνικα πρότυπα, «ευγενέστατοι και τιμιώτατοι άρχοντες», «μεγαλειότατοι», «εκλαμπρότατοι», «καθαρώτατοι» άρχοντες και αρχόντισσες.

Γεμάτα είναι τα νοταριακά και άλλα έγγραφα από τους πομπώδεις αυτούς τίτλους μέχρι σχεδόν τα πρώτα χρόνια του 19^{ου} αιώνα, που χόρταιναν τη ματαιοδοξία των αρχόντων αλλά πιθανότατα γέμιζαν και τα πουγκιά των νοταρίων που συνέτασσαν τα σχετικά συμβολαιογραφικά έγγραφα – γιατί από τα έγγραφα αυτά αντλούμε τις περισσότερες πληροφορίες – και ευχαριστούσαν και κολάκευαν με τον τρόπο αυτό τους πελάτες τους.

ΕΙΚΟΝΕΣ 1,2: Επιτύμβια πλάκα του Μιχαήλ Σανούδου (Michel Sanudo) με χρονολογία 1630, έτος του θανάτου του. Γνωστός και από την επιγραφή με το όνομά του και χρονολογία 1615, στο υπέρθυρο του πυργόσπιτου στις Κάμπονες Νάξου, ιδιοκτησίας Καραβία (πρώην Βελάστη), που μάλλον του είχε περιέλθει από τη σύζυγό του Μαργαρίτα Κάλβου (Calbo). Τμήμα υπερθύρου με το οικοδόσημο των Κάλβων (αβακιωτό δώδεκα τετραγώνων, αργυρό και μαύρο) υπάρχει στο δάπεδο της βεράντας του πυργόσπιτου. Η ταφόπλακα βρίσκεται στο αίθριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Νάξου (τμήμα του ανακτόρου των δουκών της Νάξου και πρώην Εμπορική Σχολή διαδοχικά των Ιησουϊτών, Λαζαριστών και Σαλε-

σιανών μοναχών). Προφανώς κάποτε κάλυπτε τον τάφο της οικογένειας Sanudo στην Καθολική Μητρόπολη που θα υπήρχε από την εποχή των δουκών.

ΕΙΚΟΝΑ 3: Κεντρική είσοδος Μητροπολιτικού Ναού Καθολικών Νάξου «Η Υπαπαντή του Κυρίου». Στο υπέρθυρο και εξ αριστερών προς τα δεξιά α) το οικόσημο Δέλλα Γραμμάτικα (περιγράφεται : «επί πεδίου... τελαμών... συνοδευόμενος υπό λέοντος εφορμώντος ... κατά αιχμήν, επί του όλου αγρείφνα πέντε οδόντων... κατά κορυφήν»), β) Το έμβλημα των Ιωαννιτών Ιπποτών, γ) Λέων του Αγίου Μάρκου και δ) οικόσημο Σανουδών. Προφανώς το υπέρθυρο τοποθετήθηκε από τον Καθολικό Αρχιεπίσκοπο Παροναξίας (1579-1583) Δομήνικο Δέλλα Γραμμάτικα σε επισκευή του ναού επί των ημερών του. Το επώνυμο «Δέλλα Γραμμάτικας» αναφέρεται από τον 16^ο αιώνα και ως «Δέλλα Γραμμάτικης» (Άνδρος, Πάρος).

ΕΙΚΟΝΑ 4: Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νάξου οικόσημα α) αριστερά των Τζένο ή Τζεν (Zeno, Zen) με «κορυφή δουκάτου Νάξου» δηλαδή επιστέφεται από τον θυρεό των Κρίτσι και β) δεξιά το οικόσημο των Ντάλλε Κάρτσερι (Dalle Carceri). Όμοιο του α εκτίθεται και στο Μουσείο Βορρέ στην Παιανία Αττικής. Οι Dalle Carceri, οικογένεια ευγενών από τη Βερόνα, εγκαταστάθηκαν από την αρχή της Φραγκοκρατίας στην Εύβοια ως τριτημόριοι (terziarii) του νησιού. Ο Ιωάννης Dalle Carceri, κύριος των 2/3 της Ευβοίας, νυμφεύθηκε τη Φλωρεντία, κόρη του δούκα της Νάξου (1341-1361) Ιωάννη Α' Sanudo και τελευταία δούκισσα της Νάξου (1361-1371) από τον οίκο των Σανουδών.

Το οικόσημο αυτό των Zeno κάποτε θα στόλιζε το αρχοντικό στο Κάστρο της Νάξου του Κυρίου της Άνδρου (1384-1427) Πιέτρο Zeno, σπουδαίου βενετού διπλωμάτη της εποχής και συζύγου της Πετρινόλλας Crispo (παντρεύτηκαν το 1384), κόρης του Φραγκίσκου Α' Crispo, του πρώτου δούκα της Νάξου (1383-1397) από τη δυναστεία αυτή. Ο Πιέτρο Zeno αποκαλούσε τον εαυτό του «δούκα της Άνδρου». Ίσως με την «κορυφή» του δουκικού εμβλήματος στο οικόσημό του να ήθελε να υποδηλώσει ότι είχε δικαιώματα διαδοχής και στον θρόνο της Νάξου, λόγω της συζύγου του.

Υπάρχει ακόμη ένα όμοιο οικόσημο με χρονολογία 1499 και τα αρχικά PPZ. Πιθανόν να ανήκε σε κάποιον Ιωαννίτη ιππότη, απόγονο της οικογένειας Zeno.

ΕΙΚΟΝΑ 5: Ταφόπλακα, που βρίσκεται προ της κεντρικής εισόδου του Μητροπολιτικού Ναού Ορθοδόξων της Νάξου. Εκάλυπτε τον τάφο του δο-

λοφονημένου δούκα (1371-1383) Νικολάου *Dalle Carceri*, γιου της δούκισσας Φλωρεντίας Sanudo. Προέρχεται από το κατεστραμμένο πλέον δουκικό ταφικό παρεκκλήσι της Αγίας Αικατερίνης, που βρισκόταν στην περιοχή Φουντάνα της πόλεως Νάξου και μεταφέρθηκε στη σημερινή του θέση κατά την ανοικοδόμηση του Μητροπολιτικού Ναού το 1785 περίπου.

ΕΙΚΟΝΑ 6: Μεγαλοπρεπές οικόσημο των δουκών *Crispo* στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νάξου. Τον θυρεό στηρίζουν δύο σπαθοφόροι λέοντες και τους περιβάλλουν δύο νέοι, ο ένας των οποίων παίζει άσκαυλο (ναξιώτικη τσαμπούνα, γκάιντα) και ο άλλος χορεύει! Πιθανόν να ήταν άλλοτε εντειχισμένο πάνω από την «Τρανή Πόρτα», δηλαδή την βορεινή πύλη του Κάστρου.

ΕΙΚΟΝΑ 7: Υπέρθυρο της εσωτερικής εισόδου, που οδηγεί στη μεγάλη αίθουσα του Βυζαντινού Μουσείου Νάξου, με εντυπωσιακό οικόσημο των *Crispo* σε τύπο θυρεού του 15^{ου} αιώνα. Η μορφολογία του χώρου μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ίσως αυτή ήταν σε παλαιότερους χρόνους η κεντρική εξωτερική είσοδος του μεγάρου, το οποίο περιλαμβάνει και τον εμβληματικό στρογγυλό πύργο του Κάστρου.

ΕΙΚΟΝΑ 8: Οικόσημο δουκών *Crispo* με θυρεό, όπως ο προηγούμενος, που τον στηρίζουν λέοντες βαδίζοντες. Στον ορθόδοξο Ναό της Παναγίας της Θεοσκέπαστης (Γενέσιον της Θεοτόκου) στο Κάστρο, πάνω από την Ωραία Πύλη του κλίτους της Αγίας Αναστασίας. Ο ναός αυτός είναι σχεδόν ενσωματωμένος στη σημερινή Καθολική Αρχιεπισκοπή, που άλλοτε αποτελούσε το κεντρικό τμήμα του δουκικού ανακτόρου και γι' αυτό το συγκεκριμένο κτίριο ανέκαθεν ονομαζόταν «Παλάτι» (έτσι στο έγγραφο της 5^{ης} Δεκεμβρίου 1600, με το οποίο αγοράστηκε από τον Ιάκωβο Μπαρότση) ακόμη κι όταν ήταν ερείπιο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.

ΕΙΚΟΝΑ 9: Το οικόσημο των *Crispo* πάνω από την Ωραία Πύλη του κεντρικού κλίτους της ορθόδοξης εκκλησίας (παλαιό μοναστήρι) «Παναγία η Ελεούσα» (Κοίμησις της Θεοτόκου). Στον ίδιο ναό υπάρχουν και επιτύμβιες πλάκες με χαραγμένα μεγαλοπρεπή οικόσημα, που λόγω φθοράς δεν μπορούν να ταυτισθούν.

ΕΙΚΟΝΑ 10: Ευρίσκεται στον εκθεσιακό χώρο της Καθολικής Αρχιεπισκοπής και άλλοτε ήταν τοποθετημένο στο δάπεδο προ της δεξιάς εισόδου του Μητροπολιτικού Ναού των Καθολικών, γι' αυτό και παρουσιάζει σημαντική φθορά. Φέρει χαραγμένους δύο θυρεούς παραλλήλως τοποθετημένους, σε ιταλικό τύπο του 15^{ου} αιώνα. Ο δεξιός είναι το οικόσημο *Crispo* και ο αριστερός το έμβλημα των Ιωαννιτών Ιπποτών. Θυμίζει το αντίστοιχο του υπερθύρου της Καθολικής Μητροπόλεως.

ΕΙΚΟΝΑ 11: Ταφόπλακα με το οικόσημο *Crispo* στην Καθολική Μητρόπολη Νάξου (κλίτος της Σταυρώσεως). Ο θυρεός στέφεται μάλλον με δουκικό στέμμα, που δεν φαίνεται καλά λόγω της φθοράς του μαρμάρου. Διακρίνονται τα αρχικά IMC και η χρονολογία 1619. Πιθανώς να ανήκει στον Ιωάννη Ματθία (Γζαν Ματία) *Crispo*, νόθο γιο του δούκα Φραγκίσκου Δ' *Crispo*, γιου του δούκα Ιωάννη Δ' (1518-1564) και συγκυβερνήτη του δουκάτου, που πέθανε περί τα 1550. Ο Ιωάννης Ματθίας *Crispo* το 1574 θεωρήθηκε στη Νάξο νόμιμος κληρονόμος του δουκάτου και είναι ο γενάρχης του κλάδου της δουκικής οικογένειας, που έληξε στο πρόσωπο της Φραγκίσκης Κρίσπη (πέθανε στις 27 Ιανουαρίου 1853) συζύγου του Ξαβερίου Κορονέλλου (1780 – 1845).

ΕΙΚΟΝΑ 12: Οικόσημο *Crispo* με τα αρχικά I C. Στο Κάστρο, στο εσωτερικό του σπιτιού ιδιοκτησίας του Υπουργείου Πολιτισμού, πρώην Μπάγερ, δίπλα στο Βυζαντινό Μουσείο της Νάξου. Υπήρξε η κατοικία του Ναξιώτη ιστοριοδίφη Μιχαήλ Ιάκωβου Μαρκόπολι (1859-1909), συζύγου της Ρόζας-Αντωνίας Μπάγερ.

ΕΙΚΟΝΕΣ 13, 14, 15: Οικόσημα *Crispo* σε εσωτερικά υπέρθυρα της οικίας Ορσαλίας Αντωνίου Πρίντεζη (πρώην Ανδρονίκου Φραγκίσκου Μπαζαίου) στο κάστρο της Νάξου, στην πλατεία του Μητροπολιτικού Ναού. Φέρουν τα αρχικά I C και οι τύποι των θυρών είναι του 16^{ου}-17^{ου} αιώνα.

Ιδιαίτερα εντυπωσιακή η αίθουσα στην οποία βρίσκονται μαρτυρεί, λόγω και της θέσεως του αρχοντικού, ότι θα ανήκε σε επιφανές μέλος της δουκικής οικογένειας και ίσως ακόμη να στέγαζε κάποτε κάποια δουκική υπηρεσία.

ΕΙΚΟΝΑ 16: Στην όμορη οικία, ιδιοκτησίας Αγνής Αντωνίου Πρίντεζη (πρώην Νικολάου Ιω. Φραγκόπουλου και παλαιότερα Sommaripa) το μαρμάρινο αυτό υπέρθυρο φέρει τα οικόσημα αριστερά των *Crispo*, που περιβάλλεται από τα αρχικά M C και δεξιά τον ένα εκ των δύο γνωστών τύπων του οικόσημου των *Γκατελούζων* (*Gattiluso*) και τη χρονολογία 1545 στη μέση. Οι δύο οικογένειες συγγένεψαν από τον 15^ο αιώνα. Η παράλληλη τοποθέτηση των δύο θυρών προσδιορίζει το αριστοκρατικό ζευγάρι που κάποτε κατοίκησε στο αρχοντικό αυτό. Το 1545 μαρτυρείται ένας Μάρκος *Crispo*, γιος του Δομίνικου *Crispo*, κυβερνήτη της Σαντορίνης (1528-1546).

ΕΙΚΟΝΑ 16: Στην ίδια οικία εντειχισμένο το υπέρθυρο με τον στρογγυλό αυτό θυρεό, που φέρει λεοντάρι που κρατά με τα πρόσθια πόδια του ράβδο και περιβάλλεται από τα αρχικά M C. Πιθανώς οικόσημο Καζανόβα (*Casanova*).

ΕΙΚΟΝΑ 18: Εντυπωσιακό μαρμάρινο υπέρθυρο στη δεξιά είσοδο του Ορθόδοξου ναού του Προφήτη Ηλία της αγοράς. Φέρει παραλλήλως τοποθετημένα και ενωμένα τα εμβλήματα των *Παλαιολόγων* (δεξιά) και των *Crispo* (αριστερά). Πρόκειται για τα οικόσημα του δούκα της Νάξου (1437-1447) Ιακώβου Β' Crispo και της συζύγου του (παντρεύτηκαν το 1444) Τζινέβρας Γκατελούζου (Ginevra Gattilusio) απογόνου των Γενουατών ηγεμόνων της Λέσβου και της Μαρίας Παλαιολόγου, αδελφής του αυτοκράτορα Ιωάννου Ε'. Η δούκισσα αποδεικνύεται ότι χρησιμοποιούσε, όπως και η πατρική της οικογένεια, εκτός από τους δύο παραδοσιακούς θυρεούς των *Γκατελούζων* και το αυτοκρατορικό έμβλημα των *Παλαιολόγων*, από τους οποίους κατάγονταν. Η δούκισσα Τζινέβρα ήταν κόρη του Ντορίνο Α' Gattilusio, ηγεμόνα της Λέσβου (1427-1449) και αδελφή της Αικατερίνης Gattilusio, που το 1441 παντρεύτηκε τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, τον τελευταίο αυτοκράτορα του Βυζαντίου. Η κόρη του προαναφερθέντος δουκικού ζεύγους, Ελισάβετ Ιακ. Crispo παντρεύτηκε το 1483 τον μακροσυγγενή της, Ντορίνο Β' Gattilusio, ηγεμόνα της Αίνου, της Ίμβρου και της Σαμοθράκης (1455-1456), ο οποίος εγκαταστάθηκε στη Νάξο, όταν οι Τούρκοι του αφήρεσαν τις κτήσεις του.

ΕΙΚΟΝΑ 19: Ο έτερος τύπος του οικοσήμου των *Gattilusio* με τον φοιλιωτό θυρεό. Είναι εντειχισμένος στην εκκλησία της Αγίας Τριάδος στον Καλόξυλο Τραγαίας Νάξου. Παλαιότερα βρισκόταν στο νεκροταφείο του χωριού. Στη Νάξο μαρτυρούνται *Γκατελούζοι* ή *Κατελούζοι* στη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα, οι οποίοι θεωρούνται απόγονοι του Ιουλιανού Gattilusio, δευτεροξαδέλφου της προαναφερθείσας δούκισσας Τζινέβρας Crispo και διάσημου πειρατή (1457-1469).

ΕΙΚΟΝΑ 20: Μεγαλόπρεπη είσοδος στο εσωτερικό της οικίας της κ. Έλλης Μαρκόπολι-Φορνάρο στο Κάστρο μαρτυρεί ότι σε παλαιότερες εποχές θα ήταν η κυρία είσοδος του αρχοντικού τούτου. Μετασκευές στη διάρκεια παρελθόντων αιώνων τροποποίησαν τη διαρρύθμιση του χώρου, όπως συνέβη σε όλο σχεδόν το Κάστρο. Το οικόσημο των *Crispo* στηρίζουν δύο γρούπες. Η όλη κατασκευή της εισόδου αυτής αλλά και του αρχοντικού, που βρίσκεται πάνω από τις χαρακτηριστικές καμάρες (βόλτα) του Κάστρου μετά την είσοδο από την πλατεία Πραντούνα (Παραπόρτι), μαρτυρεί ότι κάποτε υπήρξε δουκική ιδιοκτησία. Πράγματι, ανήκε στον δούκα Ιάκωβο Γ' Crispo (1463-1480), που το 1468 το παραχώρησε ως φέουδο στον «πιστότατο θεράποντα», μπαλάν Ιάκωβο.

ΕΙΚΟΝΕΣ 21, 22, 23: Καθολικό παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννη στον Παρατρέχο Νάξου, μέσα στα κτήματα ιδιοκτησίας Μαραγκού και Μαρ-

κόπολι, πρώην Φραγκίσκου (Φρατζεσκάκη) Σομμαρίπα. Εκεί βρισκόταν άλλοτε το θερινό ανάκτορο των δουκών. Στο υπέρθυρο του ναού το οικόσημο των *Crispo* περιβαλλόμενο από στέφανο και διακοσμητική ταινία, τη χρονολογία 1526 και τα αρχικά I C, που παραπέμπουν στο δούκα της Νάξου Ιωάννη Δ' *Crispo* (1518-1564).

ΕΙΚΟΝΑ 24: Καθολική εκκλησία του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου (Annunziata) στα Αγγίδια της Νάξου. Παλαιό μοναστήρι των Ελασσόνων Φραγκισκανών Μοναχών (*Minori Osservanti* ή *Frari Zoccolanti*), που μέχρι σήμερα καλείται με το όνομά τους: των «Φραρώ». Μαρτυρείται η ίδρυσή του από τον 14^ο αιώνα. Υπάρχει μαρμάρινη επιγραφή εντειχισμένη πάνω από βορεινό παράθυρο του ναού, αναμνηστική του άρχοντα της Ίου και συγγενούς των *Crispo*, Ιωάννη *Pisani*, που μαρτυρεί ότι συνέβαλε σε ανακαίνιση του μοναστηριού. Ο *Pisani* είχε νυμφευθεί την Αικατερίνη *Crispo*, κόρη του δούκα Φραγκίσκου Γ' και αδελφή του δούκα Ιωάννη Δ'.

ΕΙΚΟΝΕΣ 25, 26: Υπέρθυρο της εισόδου της Annunziata. Το οικόσημο των *Crispo* συνοδευόμενο από διακοσμητική ταινία. Φέρει κλειστό στέμμα δουκών και περιβάλλεται από τη χρονολογία 1535 και τα αρχικά I C που υποδηλώνουν τον προτελευταίο κληρονομικό δούκα της Νάξου Ιωάννη Δ'. Στο ίδιο υπέρθυρο η επιγραφή με συμπλήματα R(EGNAN)TE INCLITO IOANNE C(RISPO) DV(CE) E(GEI) PEL(AG)I δηλαδή «Ηγεμονεύοντος επιφανούς Ιωάννου Κρίσπου δουκός Αιγαίου Πελάγους». Πιθανώς το υπέρθυρο με την επιγραφή να μην τοποθετήθηκε από τον ίδιο τον δούκα αλλά από τον προαναφερθέντα γαμβρό του Ιωάννη *Pisani*.

ΕΙΚΟΝΕΣ 27, 28: Υπέρθυρο της εισόδου του εξωτερικού περιβόλου του ως άνω μοναστηριού. Στο κέντρο, το έμβλημα της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας. Αριστερά και δεξιά, το οικόσημο των *Ρουγγέρη* ή *Ντε Ρουτζιέρ* (*Ruggeri*, *De Ruggeri* ή *Ruzier*). Οι *Ρουγγέρη* υπήρξαν φεουδάρχες του Φιλωτίου Νάξου τον 15^ο αιώνα. Το οικόσημο που παρουσιάζεται εδώ φέρει μεγάλη περικεφαλαία σταυροφορικού τύπου, από την οποία επικρέμαται μανδύας και έχει κορυφή λέοντα του Αγίου Μάρκου, που κρατάει Ευαγγέλιο. Περιβάλλεται από άνθη. Το οικόσημο, με την πολύ επίσημη αυτή μορφή είναι τεχνοτροπίας του 14^{ου} αιώνα. Το αριστερό οικόσημο φέρει την περικεφαλαία στραμμένη προς τα δεξιά (αντίθετα προς τους εραλδικούς κανόνες) ατενίζοντας λόγω «σεβασμού» προς το επισημότερο έμβλημα, δηλαδή τον λέοντα της Βενετίας.

ΕΙΚΟΝΑ 29: Η καθολική εκκλησία του Αγίου Αντωνίου του Αββά στο λιμάνι της Νάξου. Τμήμα παλαιότερου μοναστηριού που κτίστηκε από τη δούκισσα Φραγκίσκη *Morosini-Crispo*, σύζυγο του δούκα (1418-1437) Ιωάννη Β' *Crispo* και μητέρα του δούκα (1437-1447) Ιακώβου Β' *Crispo*.

Το 1452 η δούκισσα δώρισε αυτό το μοναστήρι στους Ιωαννίτες ιππότες, οι οποίοι έκαναν τη Νάξο μία από τις βαϊλίες του Τάγματος και διετήρησαν εκεί εγκατάσταση μέχρι τον 16^ο αιώνα.

ΕΙΚΟΝΕΣ 30, 31: Εσωτερικό ναού Αγίου Αντωνίου. Μαρμάρινος κίονας που στηρίζει ένα από τα τόξα του ναού και έχει κιονόκρανο «ναξιακού ρυθμού» διακοσμημένο με διπλό θυρεό των δουκών *Crispo*.

ΕΙΚΟΝΑ 32: Στο δεξιό κλίτος του ανωτέρω ναού και στη δεξιά πλευρά του αλταρίου, σε αφιδωτό άνοιγμα του τοίχου, ο τάφος του ιππότη Ιωάννη Πέτρου *Crispo* (†1475), στρατηγού του Τάγματος και επικεφαλής της βαϊλίας της Νάξου (1452). Ήταν εγγονός του πρώτου δούκα της Νάξου (1383-1397) από τον οίκο *Crispo*, του Φραγκίσκου Α΄ και της Φιλορέντζας Sanudo, Κυράς της Μήλου.

ΕΙΚΟΝΑ 33: Η επιτύμβια πλάκα του ιππότη Ιωάννη *Crispo* με το οικόσημό του, επιγραφή και άλλα διακοσμητικά στοιχεία. Ο θυρεός επιστέφεται από τον ιπποτικό σταυρό που μαρτυρεί την ιδιότητα του ενταφιασμένου.

ΕΙΚΟΝΑ 34: Τάφος με οικόσημο αγνώστου ιππότη, στον Άγιο Αντώνιο και με δυσανάγνωστη επιγραφή.

ΕΙΚΟΝΑ 35: Οικόσημο των Λορεντάνο (*Loredano*, *Λουρδά*) στην οικία Μιχαήλ Ιω. Μαραγκού (πρώην Μιχαήλ Φραγκίσκου Σομμαρίπα, παππού του σημερινού ιδιοκτήτη). Ο θυρεός έχει στηρίγματα δύο περιστερές (;), περιβάλλεται από τα αρχικά A L και τη χρονολογία 1596 και φέρει κορυφή του Δουκάτου της Νάξου, δηλαδή επιστέφεται από τον θυρεό *Crispo*. Το έμβλημα περικλείεται σε δάφνινο στεφάνι. Η όλη σημειολογία του οικοσήμου παραπέμπει στα τραγικά γεγονότα της 15^{ης} Αυγούστου 1510, δηλαδή τη δολοφονία από τον δούκα Φραγκίσκο Γ΄ *Crispo* (1500-1511) της άτυχης συζύγου του, Κατερίνας Ματθαίου *Loredano*. Η Βενετία συνέλαβε και εξόρισε τον φυγοπαθή Φραγκίσκο Γ΄ στην Κρήτη, όπου και πέθανε και έστειλε κυβερνήτη του δουκάτου (1511-1515) τον Αντώνιο *Loredano*, αδελφό της δολοφονημένης δούκισσας. Η ιδιότης του κυβερνήτη του δουκάτου αποτυπώθηκε εραλδικά με την κορυφή *Crispo* στο οικόσημο *Loredano*.

Το συγκεκριμένο αρχοντικό προφανώς υπήρξε κατοικία του Αντωνίου *Loredano* και της οικογενείας του, τα δε αρχικά A L σε συνδυασμό με τη χρονολογία 1596 μάλλον προσδιορίζουν συνονόματο εγγονό του.

ΕΙΚΟΝΑ 36: Ταφόπλακα των *Loredano* με τα ανωτέρω εραλδικά στοιχεία στο δάπεδο της Καθολικής Μητροπόλεως Νάξου. Αντί του στεφάνου δάφνης και των περιστερών το οικόσημο έχει διακόσμηση από αναδιπλούμενες περγαμνές (*καρτόκιες*) και ταινία.

ΕΙΚΟΝΕΣ 37, 38, 39: Στο εσωτερικό της Καθολικής εκκλησίας του Αγί-

ου Μάρκου, στην περιοχή Κόττη πόλεως Νάξου είναι εντοιχισμένο το άλλοτε υπέρθυρο της εισόδου του ναού. Στο κέντρο ο λέων του Αγίου Μάρκου περιβάλλεται από τη χρονολογία 1513 και συνοδεύεται από δύο οικοσήμα, αριστερά των *Crispo* και δεξιά των *Pisani*.

ΕΙΚΟΝΑ 40: Στην Καθολική μητρόπολη της Νάξου βρίσκεται αυτή η ταφόπλακα, που καλύπτεται κατά το ήμισυ από τη βάση του κεντρικού αλταριού. Διακρίνονται δύο θυρεοί τύπου 16^{ου} αιώνα. Ο αριστερός παριστά το οικοσήμα *Pisani* με τον λέοντα κατ' αντίθετη φορά από «σεβασμό» προς τον θυρεό με το έμβλημα της Βενετίας, που βρίσκεται στα δεξιά του και «δεν επιτρέπεται να του στρέψει τα νώτα».

ΕΙΚΟΝΑ 41: Υπέρθυρο στην οικία Νικολάου Ιω. Δελλαρόκα στο Κάστρο Νάξου (πρώην Φραγκοπούλου, Σολομού και Σφόρτσα-Κάστρη) με τα οικοσήμα *Pisani* και *Crispo*. Ο θυρεός *Pisani* και εδώ φέρει τον λέοντα κατ' αντίθετη φορά για να αντικρίζει τον δουκικό θυρεό της Νάξου.

ΕΙΚΟΝΑ 42: Η σφραγίδα του βαρώνου της Άνδρου Κουρσίνου (Χρουσή, Χρυσάνθου) *Sommariipa* (15^{ος} αιών). Διασώζεται μέχρι σήμερα και ανήκει στον απόγονό του Φραγκίσκο Γεωργίου Σομμαρίπα.

ΕΙΚΟΝΑ 43: Το οικοσήμα *Σομμαρίπα* σε μαρμάρινο θωράκιο, που βρίσκεται στην ορθόδοξη εκκλησία της Αγίας Σοφίας, στη συνοικία Εβραϊκή της πόλεως Νάξου, κοντά στην ομώνυμη πύλη του Μπούργου. Ο λέων του θυρεού κατ' αντίθετη φορά «από σεβασμό», επειδή ατενίζει προς την Ωραία Πύλη σήμερα, αλλά προφανώς προς το αλτάριο στην παλαιότερη θέση του. Προέρχεται από το κατεστραμμένο ταφικό δουκικό παρεκκλήσιο της Αγίας Αικατερίνης (όπως και άλλα μαρμάρινα γλυπτά στον ίδιο ναό), που βρισκόταν εκεί κοντά στην περιοχή της Φουντάνας.

ΕΙΚΟΝΑ 44: Ο Κουρσίνος (Χρυσάνθος, Χρουσής) Σομμαρίπας († προ 1632), γιος του τελευταίου βαρώνου της Άνδρου (1540-1566) Ιωάννη-Φραγκίσκου Σομμαρίπα και εγγονός εκ μητρός (Θαδαία *Crispo*) του προτελευταίου κληρονομικού δούκα της Νάξου, Ιωάννη Δ' *Crispo*. Εικονίζεται γονυπετής με τη σύζυγό του Λουκρητία Φραγκίσκου Κορονέλου (†1632), θυγατέρα του τοποτηρητή του Εβραίου δούκα Ιωσήφ Νάξη (1566-1579). Από την εικόνα της Παναγίας του Ροδαρίου που έκαναν δωρεά στον ναό και βρίσκεται στο ομώνυμο αλτάριο (δεξιά κλίτος) στην Καθολική Μητρόπολη Νάξου.

ΕΙΚΟΝΑ 45: Μαρμάρινο υπέρθυρο εντειχισμένο σήμερα στην πρόσοψη της οικίας Ρεμούνδου στο Κάστρο Νάξου. Παριστά θυρεό με το έμβλημα των *De Milly* με «κορυφή» του τάγματος των Ιωαννιτών, όπως την έθεταν στα οικοσήμα τους οι Μεγάλοι Μάγιστροι και αξιωματούχοι

του Τάγματος. Τον θυρεό συνοδεύουν τα αρχικά P I και D, που πιθανόν υποδηλώνουν τον Μεγάλο Μάγιστρο Ιάκωβο *De Milly* (1454-1461). Το P μάλλον σημαίνει Padre ή Priore. Ίσως το υπέρθυρο αυτό να προέρχεται από κτίριο που ανήκε στη βασιλία των Ιωαννιτών στη Νάξο την περίοδο εκείνη. Μεταγενέστερα εχάραξαν (άτεχνα) στο ίδιο μάρμαρο τα αρχικά P Z D C (Padre / Priore Z. De Campis;) και τη χρονολογία 1577.

ΕΙΚΟΝΑ 46: Το μαρμάρινο αυτό υπέρθυρο βρίσκεται σήμερα σε πόρτα αγροκτήματος στο χωριό Εγγαρές Νάξου και προέρχεται από σπίτι της συνοικίας Εβραϊκή της πόλεως Νάξου. Έχει χαραγμένο το οικόσημο *De Milly* που το συνοδεύουν τα αρχικά b d (Bartolomeo De Milly) σε μικρογράμματη γραφή για να αποτελέσουν στηρίγματα του θυρεού, επειδή έτσι δημιουργούν συμμετρία κατ' άξονα, και η χρονολογία 1522. Είναι η χρονιά που κατέλαβαν οι Τούρκοι τη Ρόδο και εξεδίωξαν από εκεί τους Ιωαννίτες Ιππότες. Ο Βαρθολομαίος *De Milly* (ή *De Μιλλής*) πρέπει να καταγόταν από την οικογένεια του προαναφερθέντος Μεγάλου Μαγίστρου και να γνώριζε τις ιδιοκτησίες των ιπποτών στη Νάξο.

ΕΙΚΟΝΑ 47: Η Καθολική εκκλησία του Αγίου Βαρθολομαίου στη συνοικία Νιο-Χωριό πόλεως Νάξου. Την ανοικοδόμησαν για ενορία τους, πρόσφυγες Ροδίτες καθολικοί, που κατέφυγαν στη Νάξο το 1522 και κατοίκησαν στην περιοχή αυτή, που μάλλον ανήκε στους Ιωαννίτες ιππότες και χρησιμοποιείτο ως χώρος εκγυμνάσεως.

ΕΙΚΟΝΕΣ 48, 49: Το υπέρθυρο της εισόδου του ναού του Αγίου Βαρθολομαίου με το οικόσημο *De Milly*, τα αρχικά b d με μικρογράμματη γραφή για τον λόγο που προαναφέρθηκε και την ημερομηνία προφανώς της αποπερατώσεως του, 1523 DIE 15 NOVE(M)BRIS. Από το όνομα του Αγίου, στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός, θεωρούμε ότι ο *De Milly*, χρηματοδότης μάλλον της ανεγέρσεως αυτού, ονομαζόταν Βαρθολομαίος.

ΕΙΚΟΝΑ 50: Υπέρθυρο στην οικία Αγνής Αντωνίου Πρίντζη στο κάστρο της Νάξου. Θυρεός αβακιωτός, εννέα τετραγώνων, με κορυφή με ιπποτικό σταυρό και τη χρονολογία 1556. Θεωρώ ότι ανήκει στους *De Κάμπη* (*De Campis*), άρχοντες και αξιωματούχους του δουκάτου αλλά και μεταγενέστερα.

ΕΙΚΟΝΑ 51: Εντειχισμένο αμέσως μετά την είσοδο και δεξιά στον εισερχόμενο από το αριστερό κλίτος της Καθολικής Μητροπόλεως το οικόσημο αυτό, έχει τον ίδιο θυρεό με το προηγούμενο που συνοδεύεται από τα αρχικά P G D C (Padre / Priore G. De Campis;) και τη χρονολογία 1613.

ΕΙΚΟΝΑ 52: Κιονόκρανο στο δουκικό παρεκκλήσι της Αμιάντου Συλήψεως της Παρθένου (*Καπέλλα Καζάτζα* ή *Κιουρά Καπέλλα*) στο Κά-

στρο Νάξου. Ο θυρεός ομοιάζει με τους δυο προηγούμενους (αβακιωτός εννέα τετραγώνων). Στέφεται από τον ιπποτικό σταυρό, όπως είδαμε και στην επιτύμβια πλάκα του ιππότη Ιωάννη Crispo και δείχνει να είναι της ίδιας περιόδου.

ΕΙΚΟΝΑ 53: Ναός δίκλιτος (καθολικός και ορθόδοξος) αφιερωμένος στον Άγιο Ιωάννη. Βρίσκεται δίπλα στον πύργο Μπελόνια στο χωριό Γαλανάδο Νάξου.

ΕΙΚΟΝΑ 54: Στον ανωτέρω ναό ήταν εντειχισμένο το μεγαλόπρεπο αυτό έμβλημα μέχρι τον Σεπτέμβριο 1989, οπότε εκλάπη. Σφίγγα κρατεί σημαία με το οικόσημο των Σκιαίων (*Schiavo*), που ως θέμα επαναλαμβάνεται και στον μανδύα της. Το έμβλημα αυτό παριστά τους τρεις ήλους (καρφιά) του Εσταυρωμένου. Η πλάκα αυτή υπενθύμιζε την επισκευή του ναού από τον Δομήνικο Schiavo, Κύριο της Ίου (1292- 1322) και της μισής Αμοργού (1309-1322) και ναύαρχο του δούκα της Νάξου Γουλιέλμου Sanudo (1303-1323).

ΕΙΚΟΝΑ 55: Το μάρμαρο αυτό βρίσκεται στην οικία Χάμπα-Μπαρδάνη στο Κάστρο της Νάξου. Έχει χαραγμένο το οικόσημο Μπελόνια (*Bellegno, Belegno*) σε τύπο θυρεού 15^{ου} αιώνα που τον περιβάλλουν τα αρχικά I B. Μαρτυρείται την περίοδο αυτή ο Ιωάννης *Bellegno*, πατέρας του δουκικού νοταρίου και τακτικού δικαστή Μάρκου *Bellegno* (ο συντάξας ως νοτάριος την 13^η Ιανουαρίου 1452 την πράξη δωρεάς του μοναστηριού του Αγίου Αντωνίου του Αββά, από τη δούκισσα Φραγκίσκα Crispo προς τους Ιωαννίτες ιππότες). Το 1474 αναφέρεται επίσης σε δουκικό διαδικαστικό έγγραφο ο *μισέρ Τζουάν Μπελόνια*. Η οικογένεια *Bellegno* ή Μπελόνια έφερε παλαιότερα και μέχρι το 1200 περίπου το όνομα *Selvo*. Ο πρόγονός της Δομήνικος *Selvo* έγινε το 1071 δόγης της Βενετίας. Οι *Belegno* θεωρούντο ότι κατήγοντο από την Τραπεζούντα και ότι εγκαταστάθηκαν στη Βενετία κατά το τέλος του 9^{ου} αιώνα μ.Χ.

ΕΙΚΟΝΕΣ 56, 57: Υπέρθυρα με οικόσημα Μπελόνια στην οικία Ράμπνιτ (πρώην Φραγκοπούλου και Σομμαρίπα) στο Κάστρο. Το πρώτο συνοδεύεται από τη χρονολογημένη επιγραφή 1564 ADI 19 SETE(M)BRIO (1564, 19 Σεπτεμβρίου) και τον θυρεό συνοδεύουν τα αρχικά B B, που σημαίνουν *Beltramo Bologna*. Το Ιταλικό όνομα *Beltramo* παρεφθάρη στην καθομιλουμένη των Αιγαιοπελαγίτικων νησιών σε «Μπάλιτρας»! Πράγματι, το 1573 αναφέρεται στη Νάξο ένας *μισέρ Μπάλιτρας Μπελόνιας*.

ΕΙΚΟΝΑ 58: Παλαιό υπέρθυρο που τώρα χρησιμοποιείται σαν σκαλοπάτι. Στην οικία Βιτζηλαίου - Παυλόπουλου στον Μπούργο της Νάξου, πίσω από τον ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Παναγία του Χρι-

στού). Στο κέντρο, το σύμπλεγμα των γραμμάτων IHS (η παλαιογραφική βραχυγραφία του «ιερού ονόματος» του Ιησού, που αναλύθηκε μεταγενέστερα ως «Ihesus Hominum Salvator»: Ιησούς των ανθρώπων Σωτήρ) και το περιβάλλον αριστερά το οικόσημο Μπελόνια και δεξιά το οικόσημο Ντα Κορόνια. Οπωσδήποτε πρόκειται για οικόσημα συζύγων. Το 1539 μαρτυρείται ο *μισέρ Αντώνης Ντακορόνια*, που είχε νυμφευθεί τη θυγατέρα του *μισέρ Μαθιού Μπελόνια*.

ΕΙΚΟΝΑ 59: Υπέρθυρο με οικόσημο Μπελόνια που βρίσκεται στο Βενετικό Μουσείο στο Κάστρο.

ΕΙΚΟΝΑ 60: Παλιό υπέρθυρο με το οικόσημο Γκοάνο, Γκουάνο, Γάνο ή Γα (*De Goano*), που το περιβάλλουν τα αρχικά I G και η χρονολογία 1550. Οικογένεια γενουατικής καταγωγής από την οποία προήλθε και ο δόγης της Γένοβας Βαρνάβας De Goano (1415). Ο Ch. Hopf αναφέρει και τον δόγη της Γένοβας (1372) Nicolò Da Goano, ο οποίος το 1382 αγόρασε το ποσοστό στη Χίο των Μαονέζων Rocca, όπου και εγκαταστάθηκε η οικογένειά του, παρακλάδι της οποίας είναι προφανώς η οικογένεια της Νάξου. Ορθόδοξη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα έσβησε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Πιθανώς ο I G να είναι ο συνονόματος παππούς του γνωστού νοταρίου του 17^{ου} αιώνα στην Νάξο, Ιωάννη Γα. Γνωστό επίσης και το πυργάκι του άρχου Γα (γνωστός σήμερα ως πύργος Τζιζώτη) με παρακείμενο καθολικό παρεκκλήσι, στις Τρίποδες της Νάξου, που είχε περιέλθει λόγω επιγαμίας στην οικογένεια Ντακορόνια.

ΕΙΚΟΝΑ 61: Θυρεός με ζωγραφισμένο αγκυρωτό (διχαλωτό ανακυρούμενο) ερυθρό σταυρό στο υπέρθυρο της εισόδου του παρεκκλησίου του Αγίου Θαλλελαίου στην Παναγία την Ελεούσα στον Μπούργο της πόλεως Νάξου. Θυμίζει το οικόσημο του Μεγάλου Μαγίστρου (1476-1503) των Ιπποτών της Ρόδου (Pierre d'Aubusson).

ΕΙΚΟΝΑ 62: Υπέρθυρο με το «ομιλούν» οικόσημο *Κονδύλη (Condilli)* στην οικία Καμπανέλλη - Βερούκοκου στον Μπούργο της Νάξου. Ο θυρεός παρίσταται αναρτημένος από καρφί με κρεμαστάρι. Σε άλλες παραλλαγές (17^{ου} αιώνας και εξής) ο θυρεός φέρει και κρίνο κατά αιχμήν.

ΕΙΚΟΝΕΣ 63, 64: Υπέρθυρα με οικόσημο *Μαυροομάτη* σε τύπο θυρεού του 16^{ου} αιώνα. Είναι και αυτό «ομιλούν» και περιγράφεται: «τετμημένο κατά ζώνην κατ' αντιχρωμίαν. Πρώτον... δύο οφθαλμοί... κατά ζώνην τοποθετημένα. Δεύτερον... τρεις οφθαλμοί... τοποθετημένοι 2, 1». Το πρώτο είναι διακοσμημένο με ταινία και φέρει τα αρχικά I M. Το δεύτερο βρισκόταν στη συνοικία Νιο-Χωριό της πόλεως Νάξου και από ετών έχει εξαφανιστεί.

STEMMI DELL' EPOCA DUCALE A NASSO

SECONDO WILLIAM MILLER, storico della dominazione latina in Grecia, il Ducato dell' Egeo ci ha lasciato in eredità il più alto numero di memorie araldiche rispetto a ogni altro possedimento latino, a causa della sua lunga durata e della sua forma di governo improntata a un carattere fortemente aristocratico. Lo studioso rileva il fatto che mentre è raro trovare stemmi gentilizi nei castelli dell' Acaia feudale, a parte un' importante eccezione a Gheraki, non esiste isola nelle Cicladi che non conservi alcuni emblemi dei suoi antichi signori. Osserva inoltre che anche quando non hanno salvato nient' altro, i discendenti dei baroni isolani hanno conservato questi elementi indicativi di nobiltà.

Gli stemmi che vengono qui presentati risalgono all' epoca dei duchi di Nasso e soprattutto all' ultimo periodo del ducato, quando regnava la dinastia dei Crispo (o Crispi). Le forme dei blasoni-scudi sono semplici e non hanno gli elementi decorativi (corone, elmi, svolazzi o pergamene) con cui li abbelliranno nei secoli successivi gli abitanti di Nasso e gli altri signori. Alcuni provengono da tombe, ma la maggior parte costituiscono soprattutto sovrapporta, che segnalavano il padrone di casa, il proprietario dell' immobile in cui erano murati. Si trattava di un elemento d' identificazione, non di celebrazione.

Ipotizziamo, d' altronde, che il loro aspetto fosse determinato dalla loro utilità pratica (sovrapporta d' ingressi solitamente di piccole dimensioni) ma probabilmente anche dal controllo esercitato dai competenti uffici ducali. Alcuni sono più grandi e sontuosi perché probabilmente si trovavano murati in posizioni ben in vista del Castello del Capoluogo o in dimore ducali.

La maggior parte degli stemmi che vengono qui presentati appartengono a membri o parenti della famiglia ducale dei Crispo e indicano le proprietà di costoro o dei loro discendenti, forse gli edifici pubblici del periodo in cui nell' Egeo regnavano i Crispo o anche il fatto che alcuni altri edifici, come chiese ortodosse e cattoliche, venivano eretti con la loro autorizzazione o con loro finanziamenti e donazioni.

Servendosi della scienza araldica e riconoscendo dalla forma e dagli elementi dei suddetti blasoni il periodo in cui approssimativamente furono

costruiti o scolpiti, possiamo dedurre l'età degli edifici o degli oggetti che adornano, anche se non disponiamo di altri dati; se non esiste cioè una datazione o un'iscrizione che ci riveli il nome di coloro che ne avevano la proprietà, il possesso o l'uso.

Così riusciamo però a «percepire» questi personaggi, a comprendere i riferimenti riportati nei contratti, negli atti notarili, nelle iscrizioni e veniamo anche informati sulla presenza e sull'azione di determinati individui o famiglie che occupavano posizioni di spicco nel Ducato dell'Egeo o nella società nassiota dell'epoca.

Dei sovrani del ducato, dei feudatari, dei signori locali, dei luogotenenti, dei proprietari terrieri e degli altri maggiori si parla anche in altre comunicazioni di questo convegno. La corte ducale di Nasso aveva inoltre numerosi dignitari, di origine sia latina che greca, che a quanto pare si distinguevano, come a Creta, in nobili veneti, latini e greci. Capitano o bailo (bali), governatore, castellano, fattore, funzionario addetto alla caccia, notaio ducale, cancelliere e simili erano alcune delle cariche che costituivano il *cursus honorum* seguito dai nobili rampolli delle Cicladi, sia ortodossi che cattolici. Probabilmente la scarsità della popolazione isolana e delle persone disponibili, ma anche il sistema di parità politica adottato dai duchi (naturalmente nei riguardi dei nobili) impose che i titolari delle suddette cariche fossero non soltanto Latini (Veneti o di altra origine italiana) ma anche Greci.

I duchi dell'Arcipelago o di Nasso concedevano ai loro uomini e dignitari feudi (a volte come beni dotali o in suffragio delle loro anime...), o riconoscevano i passaggi di proprietà di feudi ai loro vassalli. Conosciamo il caso di un feudo a Nasso che apparteneva al nobile Chrisanto Baffo e che nel 1553 il duca Giovanni IV Crispo concesse al cavaliere veneziano Nicolò Girardi, stabilitosi a Nasso nel 1550. Questo fatto viene riferito in una nota dell'antichissimo albero genealogico dei Girardi.

La procedura formale di riconoscimento o assegnazione di un feudo ci è nota dal riferimento alla ratifica del trasferimento del feudo D'Argenta a Santorino da un membro all'altro di questa famiglia isolana, avvenuta con atto datato 7 febbraio 1587 di Francesco Coronello, cioè del rappresentante del duca ebreo Jossèf Nasi.

Nel periodo della decadenza del ducato si registrano anche casi di «decaratterizzazione» di feudi, in modo che il suo proprietario potesse disporne liberamente (Decreto del 2 aprile 1565 del duca Giacomo IV Crispo a favore della nobile Marchetta Diascuffi).

Sembra inoltre che i duchi, soprattutto nell'ultimo periodo della loro

signoria, assegnassero il titolo di «nobile del ducato» e riconoscessero blasoni a coloro che erano stati nominati signori. Non è escluso, naturalmente, che ciò avvenisse anche in età precedente. Lo deduciamo dal riconoscimento e dall'assegnazione concessi dal suddetto duca Giovanni IV al signore Iacopo Modinò di Milo negli anni 1523 e 1542. Ed anche da riferimenti presenti in documenti che riguardano i membri delle famiglie aristocratiche Maurommatis e Anapliotis (questi ultimi, conosciuti già nel 13° secolo, sono considerati discendenti dei Sanudo, nonostante la differenza del loro stemma che viene blasonato: «d'azzurro, alla torre di tre palchi d'oro, murata»), e li indicano come «nobili Greci». Da notare che alcuni membri di entrambe le famiglie, che erano anche imparentate, possedevano feudi nell'isola e alcune loro proprietà vengono riportate nel noto registro feudale di Nasso del 1670.

Inoltre, i duchi affrancavano villani (contadini servi della gleba) e svincolavano proprietà di discendenti da matrimoni misti (specialmente tra un uomo libero e una serva della gleba), concedendo la libera fruizione e la possibilità di trasferimento dei loro beni.

Dal punto di vista araldico constatiamo poi che tanto lo stemma dei Maurommati quanto quello dei Condilli qui presentati sono «parlanti», cioè l'emblema dello stemma rimanda al patronimico della famiglia, e in greco. Questo ci induce a sospettare che costituiscono forse casi di riconoscimento, come nobili del ducato, di aristocratici di origine bizantina e che si tratta di assegnazioni di stemmi risalenti al tardo periodo ducale, anche se i Condilli erano sempre stati considerati veneziani ed erano cattolici, furono proprietari di feudi a Paro e Nasso e ricoprirono l'incarico di consoli di Venezia (come pure di Francia e Olanda) dal 17° fino al 19° secolo. In particolare, l'ultimo console di Venezia a Paro e Nasso, nel 1797, fu Costantino Condilli, figlio del medico Giorgio Condilli di Costantino (†1733) e di Agnese figlia di Giacomo Coronello. Lo stile degli stemmi dei Maurommati e dei Condilli qui presentati ce li fa collocare nella prima metà del 16° secolo, e forse quello dei Condilli risale al 15° secolo.

È interessante il fatto che a questa qualifica di «nobile» si richiama il metropolita ortodosso di Naupatto e Arta, Neòfitos Maurommatis (1662-1746) nella sua pietra tombale nel monastero della Grande Lavra sul Monte Athos, dove si trova a rilievo il suddetto stemma «parlante».

Tutti i signori e i dignitari di cui si è detto, o la maggior parte di loro, usavano lo stemma familiare o personale per indicare le loro proprietà e i loro beni, e così ci hanno lasciato le loro memorie araldiche. Costituiscono

anch'esse uno strumento per individuarli. Ci si rivolgeva loro con il titolo di «nobil seniør» e «nobil misèr» secondo il modello veneziano, «nobilissimi e onoratissimi signori», «magnifici», «illustrissimi», «chiarissimi» signori e signore.

Fino a quasi i primi anni del 19° secolo i documenti, notarili e di altro tipo, sono pieni di questi titoli pomposi che soddisfacevano la vanità dei signori ma probabilmente riempivano anche le borse dei notai che redigevano tali documenti – da cui oggi attingiamo la maggior parte delle informazioni – e che compiacevano e blandivano in questo modo i loro clienti.

FIGURE 1, 2: Lastra tombale di Michel Sanudo datata 1630, anno della sua morte. Il personaggio ci è noto anche da un'iscrizione recante il suo nome e la data 1615, sul sovrapporta del maniero che si trova a Nasso, in località Kàmbones, proprietà dei Karavias (e precedentemente dei Velasti), pervenutogli probabilmente dalla moglie Margherita Calbo. Una parte del sovrapporta con lo stemma dei Calbo (scaccato a dodici riquadri, argento e nero) si trova sul pavimento della terrazza del maniero. La pietra tombale si trova nel cortile del Museo Archeologico di Nasso (ala del palazzo ducale ed ex Scuola Commerciale successivamente dei Gesuiti, dei Lazzaristi e dei Salesiani). Probabilmente un tempo dovette ricoprire la tomba della famiglia Sanudo nella Cattedrale cattolica che doveva esistere all'epoca dei duchi.

FIGURA 3: Ingresso centrale della Cattedrale cattolica di Nasso «Presentazione di Gesù al Tempio». Sul sovrapporta e da sinistra verso destra: a) stemma dei *Della Grammatica* (blasonatura: «su campo...correggia...accompagnata da leone rampante...al punto, su tutto rastrello a cinque denti ...al capo»); b) l'emblema dei Cavalieri di San Giovanni di Gerusalemme (Giovanniti); c) Leone di San Marco e d) stemma dei *Sanudo*. Probabilmente il sovrapporta fu posto dall'Arcivescovo cattolico di Paro e Nasso (1579-1583) Domenico Della Grammatica durante i lavori di ristrutturazione della chiesa compiuti mentre era in carica. Il cognome «Della Grammaticas» è citato già nel 16° secolo anche nella forma «Della Grammatiss» (Andro-Paro).

FIGURA 4: Nel Museo Archeologico di Nasso stemmi a) a sinistra dei *Zeno* o *Zen* con «al capo scudo del ducato di Nasso», cioè sormontato dallo stemma dei *Crispo* e b) a destra l'arme dei *Dalle Carceri*. Uno stemma uguale al primo è esposto al Museo Vorrès a Peania (Attica). I *Dalle Carceri*, famiglia patrizia originaria di Verona, si stabilirono in Eubea fin dall'inizio della dominazione latina come terziari dell'isola. Giovanni Dalle Carceri, signore dei 2/3 dell'Eubea, sposò Fiorenza, figlia del duca di Nasso (1341-1361)

Giovanni I Sanudo e ultima duchessa di Nasso (1361-1371) appartenente alla dinastia dei Sanudo.

Questo stemma della famiglia Zeno dovette un tempo ornare nella Fortezza di Nasso il palazzo del Signore di Andro (1384-1427) Pietro Zeno, insigne diplomatico veneziano dell'epoca e marito di Petronilla (Petrinolla) Crispo (sposata nel 1384), figlia di Francesco I Crispo, primo duca di Nasso appartenente a questa dinastia. Pietro Zeno si autochiamava «duca di Andro». Forse con l'emblema ducale «al capo» nel proprio stemma voleva far intendere di avere diritti di successione anche al trono di Nasso, acquisiti per matrimonio. Esiste inoltre un altro stemma uguale recante la data 1499 e le iniziali P P Z, probabilmente appartenuto a qualche Cavaliere Giovannita, discendente della famiglia Zeno.

FIGURA 5: Pietra tombale che si trova davanti all'ingresso centrale della Cattedrale ortodossa di Nasso. Ricopriva la tomba del duca Nicola *Dalle Carceri* (1371-1383), assassinato, figlio della duchessa Fiorenza, figlia di Giovanni Sanudo. Proviene dalla cappella funeraria ducale di Santa Caterina, ormai distrutta, che si trovava in località Funtana della città di Nasso e venne trasportata nell'odierna collocazione durante la ricostruzione della Cattedrale realizzata intorno al 1785.

FIGURA 6: Maestoso stemma gentilizio dei duchi *Crispo* nel Museo Archeologico di Nasso. Il blasone è sorretto da due leoni tenenti spada fra due giovani, uno dei quali suona una zampogna nassota e l'altro danza! Probabilmente si trovava prima murato sulla cosiddetta «Tranì Porta», cioè la grande porta ovest del Castello.

FIGURA 7: Sovrapporta dell'ingresso interno che conduce alla grande sala del Museo Bizantino di Nasso con imponente stemma dei *Crispo* in forma di scudo del 15° secolo. Le caratteristiche formali dell'ambiente ci fanno pensare che in epoca precedente questo fosse probabilmente l'ingresso centrale esterno del palazzo, che comprende anche l'emblematica torre rotonda del Castello.

FIGURA 8: Stemma dei duchi *Crispo* con scudo uguale al precedente, sorretto da leoni passanti. Nella chiesa ortodossa della Madonna «Theoskèpasti» (Natività della Vergine) nel Castello, sopra la Porta Regia (*Orea Pili*), cioè la porta centrale della iconostasi nella navata di Sant'Anastasia. Questa chiesa è oggi quasi interamente incorporata nell'Arcivescovato cattolico, che un tempo costituiva la parte centrale del palazzo ducale, motivo per cui questo edificio in particolare fu sempre chiamato «Palazzo» (così viene menzionato nel documento datato 5-12-1600 che ne registra l'acqui-

sto da parte di Giacomo Barozzi), anche quando, alla fine del 18° secolo, era un rudere.

FIGURA 9: Lo stemma dei *Crispo* sopra la Porta Regia nella navata centrale della chiesa ortodossa (vecchio monastero) della Madonna «Eleoùsa» (Dormizione della Vergine). Nella stessa chiesa si trovano lastre tombali su cui sono scolpiti maestosi stemmi gentilizi che, a causa dei guasti subiti, non possono essere identificati.

FIGURA 10: Si trova nello spazio espositivo dell'Arcivescovato cattolico e un tempo era collocato sul pavimento davanti all'ingresso di destra della Cattedrale cattolica, motivo per cui ha subito notevoli danni. Reca scolpiti due scudi posti parallelamente, del tipo italiano del 15° secolo. Quello di destra è lo stemma gentilizio dei *Crispo* e quello di sinistra l'emblema dei Cavalieri Giovanniti. Ricorda lo scudo posto sul sovrapporta della Cattedrale cattolica.

FIGURA 11: Pietra tombale con lo stemma dei *Crispo* nella Cattedrale cattolica di Nasso (navata della Crocefissione). Lo scudo è sormontato probabilmente dalla corona ducale, che non si distingue chiaramente perché il marmo è danneggiato. Si leggono le iniziali IMC e la data 1619. Appartenne probabilmente a Gian Mattia Crispo, figlio naturale del duca Francesco IV Crispo, a sua volta figlio del duca Giovanni IV (1518-1564), associato al governo del ducato e morto intorno al 1550. Gian Mattia Crispo nel 1574 fu ritenuto a Nasso erede legittimo del ducato ed è il capostipite di quel ramo della famiglia ducale estintosi con Francesca Crispo (morta il 27 gennaio 1853), moglie di Saverio Coronello (1780-1845).

FIGURA 12: Lo stemma dei *Crispo* con le iniziali I C. Si trova sul Castello, all'interno della casa oggi di proprietà del Ministero della Cultura, già della famiglia Bayer, accanto al Museo Bizantino di Nasso. Fu abitazione dello storiografo Michail Markopoli (1859-1909) figlio di Iacopo, marito di Rosa-Antonia Bayer.

FIGURE 13, 14, 15: Stemmi dei *Crispo* in sovrapporta interni dell'abitazione di Orsalia Prindezi figlia di Antonio (già di Andrònikos Baseo o Baseggio figlio di Francesco) nel Castello di Nasso, nella piazza della Cattedrale) Recano le iniziali I C e gli scudi sono dei tipi del 16°-17° secolo.

Particolarmente importante la sala in cui si trovano: testimonianza, a causa della posizione del palazzo gentilizio, che appartenne a un membro eminente della famiglia regnante e forse fu sede nel tempo di qualche ufficio ducale.

FIGURA 16: Nell'abitazione attigua, di proprietà di Agnese Prindesi figlia di Antonio (già di Nicolaos Frangopoulos figlio di Ioannis e prima ancora dei

Sommaripa), questo sovrapporta di marmo reca a sinistra lo stemma dei *Crispo*, tra le iniziali M C e a destra uno dei due consueti tipi dello scudo dei *Gattilusio*, con al centro la data 1545. Le due famiglie si legarono di parentela già nel 15° secolo. La collocazione parallela dei due blasoni individua la coppia aristocratica che un tempo abitò questo palazzo. Nel 1545 viene menzionato un Marco Crispo, figlio di Domenico Crispo, governatore di Santorino (1528-1546).

FIGURA 17: Nella stessa abitazione, un sovrapporta murato con questo scudo rotondo recante un leone che tiene con le zampe anteriori un bastone in mezzo alle iniziali M C. Probabilmente si tratta dello stemma dei *Casanova*.

FIGURA 18: Imponente sovrapporta di marmo a destra dell'ingresso della chiesa ortodossa del Profeta Elia nel mercato. Vi si trovano, uniti e collocati parallelamente, i blasoni dei *Paleologhi* (a destra) e dei *Crispo* (a sinistra). Si tratta degli stemmi del duca di Nasso (1437-1447) Giacomo II Crispo e di sua moglie (sposata nel 1444) Ginevra Gattilusio, discendente dei signori genovesi di Lesbo e di Maria Paleologo, sorella dell'imperatore bizantino Giovanni V. Se ne deduce che la duchessa, come la sua famiglia paterna, usava, oltre ai due tradizionali scudi dei Gattilusio, anche l'emblema imperiale dei Paleologhi. La duchessa Ginevra era figlia di Dorino I Gattilusio signore di Lesbo (1427-1449) e sorella di Caterina Gattilusio, che nel 1441 sposò Costantino Paleologo, ultimo imperatore di Bisanzio. La figlia della suddetta coppia ducale Elisabetta Crispo figlia di Giacomo sposò nel 1483 il suo lontano parente Dorino II Gattilusio, principe di Eno, Imbro e Samotracia (1455-1456), che si stabilì a Nasso quando i Turchi lo privarono dei suoi possedimenti.

FIGURA 19: L'altro tipo di stemma dei *Gattilusio* con lo scudo squamato. È murato nella chiesa della Santa Trinità (Aghia Triada) nel paesino di Kalòxilo Tragheas a Nasso. Prima si trovava nel cimitero del paese. A Nasso è testimoniata la presenza durante il 17° secolo dei Gattilusio o Catelusio, considerati discendenti di Giuliano Gattilusio, cugino secondo della menzionata duchessa Ginevra Crispo e famoso pirata (1457-1469).

FIGURA 20: L'imponente ingresso all'interno dell'abitazione della signora Elli Marcòpoli-Fornaro nel Castello testimonia che in epoche precedenti dovette essere l'entrata principale di questo palazzetto signorile. Modifiche apportate nel corso dei secoli hanno cambiato la disposizione degli spazi, come è accaduto in quasi tutto il Castello. Lo stemma dei *Crispo* è supportato da due grifoni. L'intera struttura di questo ingresso ma anche del palazzetto, che si trova sopra le caratteristiche volte del Castello dopo l'ingresso

da piazza Prantouna (Paraporti) indica che un tempo esso fu proprietà ducale. In effetti, appartenne al duca Giacomo III Crispo (1463-1480) il quale nel 1468 lo cedette come feudo al «fedelissimo servitore» balì Giacomo.

FIGURE 21, 22, 23: Cappella cattolica di San Giovanni a Paràtrecho di Nasso, nel podere dei Marangòs e Marcòpoli, e prima di Francesco (Fratze-skakis) Sommaripa. Vi si trovava un tempo la residenza estiva dei duchi. Sul sovrapporta della chiesa si trova lo stemma dei *Crispo* circondato da un serto e un nastro ornamentale, la data del 1526 e le iniziali I C, che rimandano al duca di Nasso Giovanni IV Crispo (1518-1564).

FIGURA 24: Chiesa cattolica dell'Annunziata ad Agghìdia di Nasso. Antico convento dei Minori Osservanti o Frari Zoccolanti, ancora oggi chiamato, dal nome di questi ultimi, dei «Frarò». La sua fondazione è testimoniata nel 14° secolo. Un'iscrizione di marmo murata sulla finestra settentrionale della chiesa, commemorativa di Giovanni Pisani, signore di Io e parente dei Crispo, attesta il suo contributo per il restauro del convento. G. Pisani aveva sposato Caterina Crispo, figlia del duca Francesco III e sorella del duca Giovanni IV.

FIGURE 25, 26: Sovrapporta dell'ingresso dell'Annunziata. Il blasone dei *Crispo* accompagnato da un nastro decorativo. Reca una corona ducale chiusa ed è affiancato dalla data 1535 e dalle iniziali I C che indicano il penultimo duca ereditario di Nasso Giovanni IV. Nello stesso sovrapporta l'iscrizione con nessi R(EGNAN)TE INCLITO I(OANNE) C(RISPO) DV(CE) E(GEI) PEL(AG)I. Probabilmente il sovrapporta con l'iscrizione non venne posto dal duca stesso ma dal citato cognato Giovanni Pisani.

FIGURE 27, 28: Sovrapporta dell'ingresso del recinto esterno nel convento di cui si è detto. Al centro l'emblema della Serenissima. A sinistra e a destra lo stemma dei *Ruggeri*, o *de Rugger* o *Ruzier*. I Ruggeri furono feudatari della località di Filòtion a Nasso. Lo stemma che compare qui reca un grande elmo del tipo in uso all'epoca delle crociate, da cui pende il mantello ed è sormontato dal leone di San Marco che tiene il Vangelo. È incorniciato da motivi floreali. Lo stemma, in questa forma estremamente solenne, è nello stile del 14° secolo. Quello di sinistra reca l'elmo volto verso destra (al contrario di quanto stabilito dalle regole araldiche), perché guarda in segno di «reverenza» verso l'emblema più solenne, cioè il leone di Venezia.

FIGURA 29: La chiesa cattolica di Sant'Antonio Abate nel porto di Nasso. Parte di un monastero più antico eretto dalla duchessa Francesca Morosini-Crispo, moglie del duca (1418-1437) Giovanni II Crispo e madre del duca (1437-1447) Giacomo II Crispo. Nel 1452 la duchessa donò questo mo-

nastero ai Cavalieri Giovanniti, che fecero di Nasso una delle balie del loro Ordine e vi mantennero un loro insediamento fino al 16° secolo.

FIGURA 30, 31: Interno della chiesa di Sant'Antonio. Colonna di marmo che sorregge uno degli archi della chiesa e culmina in un capitello di «stile nassiota» adornato da un doppio scudo dei duchi *Crispo*.

FIGURA 32: Nella navata destra della chiesa suddetta sul fianco destro dell'altare, in un'apertura ad arco del muro, la tomba del cavaliere Giovanni *Crispo* figlio di Pietro (†1475), generale dell'Ordine e capo del balivato di Nasso (1452). Era nipote di Francesco I, primo duca di Nasso (1383-1397) della dinastia dei *Crispo* e di Fiorenza Sanudo, signora di Milo.

FIGURA 33: Lastra tombale con lo stemma del cavaliere Giovanni *Crispo*, un'iscrizione e altri elementi decorativi. Lo scudo è sormontato dalla croce cavalleresca, che testimonia la qualifica della persona sepolta.

FIGURA 34: Nella chiesa di Sant'Antonio, tomba con lo stemma di un cavaliere ignoto e con iscrizione poco leggibile.

FIGURA 35: Stemma dei *Loredano* (*Loredan*, *Lurdà*) nell'abitazione di Michail Marangòs figlio di Ioannis (prima di proprietà di Michail Sommaripa figlio di Francesco, nonno dell'attuale proprietario). Lo scudo, supportato da due colombe (?), è circondato dalle iniziali A L e la data 1596 ed è sormontato dall'emblema del Ducato di Nasso, cioè dallo stemma dei *Crispo*. Il blasone è incorniciato da un serto di alloro. Tutta la simbologia del blasone rimanda ai tragici avvenimenti del 15 agosto 1510, data dell'assassinio da parte del duca Francesco III *Crispo* (1500-1511) della sua sfortunata consorte Caterina figlia di Matteo *Loredano*. Venezia imprigionò ed esiliò lo psicopatico Francesco III a Creta dove morì, e poi inviò come governatore del ducato Antonio *Loredano*, fratello della duchessa assassinata. La qualifica di governatore del ducato fu rappresentata dal punto di vista araldico con lo scudo dei *Crispo* che sormonta stemma dei *Loredano*.

Il palazzo nobiliare in questione fu l'abitazione di Antonio *Loredano* e della sua famiglia; le iniziali A L insieme alla data 1596 indicano probabilmente un suo omonimo nipote.

FIGURA 36: Lastra tombale dei *Loredano* con gli elementi araldici descritti prima sul pavimento della Cattedrale cattolica di Nasso. Invece del serto di alloro e delle colombe, lo stemma è decorato da pergamene e da un nastro.

FIGURA 37, 38, 39: All'interno della chiesa cattolica di San Marco, nella zona Kotti della città di Nasso è murato il sovrapporta che un tempo si trovava all'ingresso della chiesa. Al centro il leone di San Marco, con la

data 1513, è accompagnato da due stemmi, a sinistra quello dei *Crispo* e a destra quello dei *Pisani*.

FIGURA 40: Nella Cattedrale cattolica di Nasso, questa lastra tombale è coperta per metà dalla base dell'altare centrale. Si distinguono due scudi del tipo del 16° secolo. Quello a sinistra raffigura il blasone dei *Pisani* con il leone rivolto in direzione opposta per «reverenza» verso lo scudo con l'emblema di Venezia, che si trova alla sua destra perché «non è concesso volgergli le terga».

FIGURA 41: Sovrapponta nell'abitazione di Nicola Dellarocca nel Castello di Nasso (in precedenza di proprietà Frankopoulos, Solomòs e Sforza-Kastri) con le armi dei *Pisani* e dei *Crispo*. Anche qui lo scudo dei Pisani ha il leone rivolto in direzione opposta per guardare allo stemma ducale di Nasso.

FIGURA 42: Il sigillo del barone di Andro *Corsino* (Chrousis, Chrìsanthos) *Sommaripa* (15° secolo). Si è conservato fino ad oggi e appartiene al suo discendente Francesco Sommaripa figlio di Giorgio.

FIGURA 43: Lo stemma dei *Sommaripa* sulla balaustra marmorea dell'icostasi nella chiesa ortodossa di Santa Sofia, nel quartiere ebraico della città di Nasso, vicino all'omonima porta del Borgo. Il leone dello scudo è rivolto in direzione opposta «per reverenza» perché guarda, oggi, verso la Porta Regia (Orea Pili), ma nella sua collocazione più antica probabilmente verso l'altare. Proviene dalla cappella funeraria ducale di Santa Caterina, oggi crollata (come pure altre sculture marmoree nella stessa chiesa), che si trovava nella vicina zona di Funtana.

FIGURA 44: Crusino o Corsino (Chrìsanthos, Chrousis) Sommaripa († prima del 1632), figlio dell'ultimo barone di Andro (1540-1566) Gian Francesco Sommaripa e nipote per parte di madre (Taddea Crispo) del penultimo duca ereditario di Nasso Giovanni IV Crispo. È raffigurato inginocchiato insieme alla moglie Lucrezia (†1632), figlia di Francesco Coronello luogotenente del duca ebreo Jossèf Nasi (1566-1579). Proviene dalla immagine della Madonna del Rosario che fu donata alla chiesa e si trova sull'omonimo altare (navata destra) nella Cattedrale cattolica di Nasso.

FIGURA 45: Sovrapponta di marmo oggi murato nella facciata dell'abitazione della famiglia Remoundos nel Castello di Nasso. Vi è raffigurato lo scudo dei *De Milly* sormontato da quello dell'Ordine dei Giovanniti, come lo mettevano nei loro stemmi i Gran Maestri e i dignitari dell'Ordine. Lo scudo è accompagnato dalle iniziali P I e D, che probabilmente indicano il Gran Maestro Iacopo De Milly (1454-1461). La lettera P significa forse

Padre o Priore. Possiamo ipotizzare che questo sovrapporta provenga dall'edificio in quel periodo appartenente al baliato dei Giovanniti a Nasso. In età successiva furono incise (maldestramente) sullo stesso marmo le iniziali P Z D C (Padre / Priore Z. De Campis?) e la data 1577.

FIGURA 47: Questo sovrapporta di marmo si trova oggi su una porta di una fattoria nel paese nassiota di Eggarès e proviene da una casa del quartiere ebraico del Capoluogo. Reca scolpito il blasone dei *De Milly* accompagnato dalle iniziali b d (Bartolomeo De Milly) e dalla data 1522, anno in cui i Turchi conquistarono Rodi e ne espulsero i Cavalieri Giovanniti. Le lettere b d sono minuscole per costituire i supporti dello scudo in quanto creano così una simmetria assiale. Bartolomeo De Milly (o De Millis) doveva discendere dalla famiglia del predetto Gran Maestro e conoscere le proprietà dei cavalieri a Nasso.

FIGURA 47: La chiesa cattolica di San Bartolomeo nel quartiere Nio-Chorì del Capoluogo. La costruirono come loro parrocchia alcuni profughi cattolici da Rodi che si rifugiarono a Nasso nel 1522 e si stabilirono in questo rione, probabilmente appartenente ai Cavalieri Giovanniti e adoperato come luogo di esercitazioni.

FIGURA 48-49: Il sovrapporta all'ingresso della chiesa di san Bartolomeo, con lo stemma dei *De Milly*, le iniziali b d in minuscolo per il motivo predetto, e la probabile data di completamento dei lavori, 1523 DIE 15 NOVE(M)BRIS. Dal nome del santo cui è dedicata la chiesa, possiamo ipotizzare che il *De Milly*, forse finanziatore della costruzione, si chiamasse Bartolomeo.

FIGURA 50: Sovrapporta nell'abitazione di Agnese Prìntezi, figlia di Antonio nel Castello di Nasso. Scudo scaccato a nove riquadri recante in capo una croce cavalleresca e la data 1556. Ritengo appartenesse ai *De Campis*, feudatari e dignitari del ducato, anche in epoca successiva.

FIGURA 51: Questo stemma, murato subito dopo l'ingresso e alla destra di chi entra dalla navata sinistra della Cattedrale cattolica, ha lo stesso scudo del precedente ed è accompagnato dalle iniziali P G D C (Padre / Priore G. De Campis?) e la data 1613.

FIGURA 52: Capitello nella cappella ducale della Immacolata Concezione della Vergine (*Cappella Casazza* o *Kiourà Cappella*) nel Castello di Nasso. Lo scudo somiglia ai due precedenti. È sormontato dalla croce dei Cavalieri, come si è visto nella lastra tombale del cavaliere Crispo e sembra appartenere alla stessa epoca.

FIGURA 53: Chiesa a due navate (cattolica e ortodossa) dedicata a San Giovanni. Si trova accanto al palazzo Belogna nel paese nassiota di Galanado.

FIGURA 54: Questo maestoso stemma era murato nella chiesa di cui si è detto prima; vi è rimasto fino al 1989, anno in cui è stato rubato. Una sfinge sostiene un vessillo con il blasone degli *Schiavo*, tema ripetuto anche nel suo mantello. Questo emblema rappresenta i tre chiodi del Crocifisso. La lapide ricordava la riparazione della chiesa realizzata da Domenico Schiavo, signore di Io (1292-1322) e di metà di Amorgo (1309-1322) e ammiraglio del duca di Nasso Guglielmo Sanudo (1303-1323).

FIGURA 55: Questo marmo si trova in casa Chamba-Bardani nel Castello di Nasso. Reca scolpito lo stemma dei *Belogna* (*Belegno*) con scudo del tipo del 15° secolo in mezzo alle iniziali I B. Relativamente a quest'epoca esistono testimonianze su Giovanni Bellegno, padre del notaio ducale e magistrato ordinario Marco Bellegno (che il 13 gennaio 1452 redasse l'atto notarile di donazione del monastero di Sant'Antonio Abate ai Cavalieri Giovanni da parte della duchessa Francesca Crispo). In un documento ducale del 1474 viene menzionato anche un *misèr* Zuan Belogna. La famiglia Belegno o Belogna aveva portato fino al 1200 circa il cognome Selvo. Un suo antenato, Domenico Selvo, era stato eletto doge di Venezia nel 1071. Si riteneva che i Belegno fossero originari di Trebisonda e si fossero stabiliti a Venezia intorno alla fine del 9° secolo d. C.

FIGURE 56, 57: Sovrapporta con gli stemmi dei Belogna in casa Rabet (ex Frangopoulos e Sommaripa) nel Castello. Il primo è accompagnato da una iscrizione recante la data 1564 A DI 19 SETE(M)BRIO (1564, 19 settembre) e lo scudo è accompagnato dalle iniziali B B, che significano *Beltramo Belogna*. Il nome italiano Beltramo venne poi alterato nella lingua parlata delle isole egee in «Bàlitràs»! Infatti, nel 1573 viene menzionato a Nasso un tal «*misèr* Bàlitràs Belògnas».

FIGURA 58: Sovrapporta antico, oggi usato come gradino. Si trova nell'abitazione Vitzilèos - Pavlòpoulos nel Borgo di Nasso, dietro la chiesa della Trasfigurazione del Signore (Madonna del Cristo). Nel centro il nesso IHS (abbreviazione paleografica del sacro nome di Gesù, in seguito spiegato come «Jhesus Hominum Salvator»), affiancato a sinistra dallo stemma dei Belogna e a destra dallo stemma dei Da Corogna. Si tratta certamente di blasoni di coniugi. Nel 1539 è menzionato un «*misèr* Antonis Dacorogna» che aveva sposato la figlia di «*misèr* Mattia Belogna».

FIGURA 59: Sovrapporta con lo stemma dei Belogna che si trova nel museo veneziano del Castello.

FIGURA 60: Antico sovrapporta con lo stemma dei *Goano* (*Guano*, *Gano*, *Ga*) tra le iniziali I G e la data 1550. La famiglia, di origine genovese, dette

a Genova anche un doge, Barnaba De Goano (1415). Ch. Hopf menziona anche il doge di Genova (1372) Nicolò Da Goano che nel 1382 acquistò la quota dei Magonieri (Maonesi) Rocca a Chio, dove si stabilì la sua famiglia, un cui ramo cadetto è probabilmente la famiglia di Nasso. Ortodossa a partire dalla fine del 18° secolo si estinse a metà del 19°. Probabilmente le iniziali I G indicano l'omonimo nonno del notaio noto a Nasso nel 17° secolo Giovanni Ga. Altrettanto noto il palazzetto del «sior Ga» (oggi conosciuto come palazzo Zioti), con accanto una cappella cattolica, nella località nasioti di Tripodes, pervenuto per matrimonio alla famiglia Dacorogna.

FIGURA 61: Scudo che porta dipinta una croce ancorata rossa nel sovrapporta dell'ingresso alla cappella di San Thalleleo, nella Chiesa della Madonna della Misericordia (Eleoùsa) nel Borgo della città di Nasso. Ricorda lo scudo del Gran Maestro (1476-1503) dei Cavalieri di Rodi Pierre d'Aubusson.

FIGURA 62: Sovrapporta con le armi parlanti dei *Condilli* in casa Kambanellis - Verìkokos nel Borgo di Nasso. Lo scudo è raffigurato appeso a un chiodo con un pendaglio. In altre varianti (dal 17° secolo in poi) lo scudo reca in punta un giglio.

FIGURE 63, 64: Due sovrapporta con lo stemma dei *Mavrommati* con scudo di tipo 16° secolo. È anch'esso «parlante» ed è blasonato «Troncato per anticromia. Nel primo ... a due occhi di nero disposti uno accanto all'altro. Nel secondo ... a tre occhi ...disposti 2 e 1». Il primo è decorato con un nastro recante le iniziali I M. Il secondo si trovava nel quartiere Nio-Choriò del Capoluogo ed è scomparso da anni.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

ΠΗΓΕΣ / FONTI

- Π. Γ. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων Δουκών του Αιγαίου Πελάγους 1438-1565*, Ερμούπολη 1924.
- Α. Φ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιопρακτικά έγγραφα του 17^{ου} αιώνας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 7 (1968), 24-337.
- Α. Σιφωνίου-Καράπα - Γ. Ροδολάκης - Α. Αρτεμιάδη, *Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηλιάτη, 1680-1689* (χφ Γ.Α.Κ. 86), Αθήνα 1990.
- Ch. Hopf, *Chroniques Gréco-romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin 1873 (φωτομηχανική ανατύπωση / ristampa anastatica Αθήνα 1961).

ΜΕΛΕΤΕΣ/ STUDI

- Ν. Χ. Αλιπράντης, «Οικογένειες και Οικόσημα της Πάρου», *Δελτίον της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 5 (1985), 42-119.
- Ν. Χ. Αλιπράντης, *Γενεαλογικά της Σαντορίνης*, Αθήνα 2004.
- Λ. Αχειλαράς, *Το Κάστρο της Μυτιλήνης*, Αθήνα 1999.
- Ι. Δε Κιγάλας, «Περί οικοσήμων», *Πανδώρα* 6 (1855-56), 572-574· 7 (1856-57), 70, 94-95, 114-115 και / e 166-167· 8 (1857-58), 470-471, 494· 10 (1859-60), 533· 20 (1869-70) 60.
- Γ. Δημητροκάλλης, *Συμβολαί εις την μελέτην των Βυζαντινών Μνημείων της Νάξου*, Ι, Αθήνα 1972.
- Π. Γ. Ζερλέντης, *Ιστορικά σημειώματα εκ του βιβλίου των εν Νάξω Καπουτσίνων 1649-1753*, Ερμούπολη 1922.
- Π. Γ. Ζερλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία εν τη Νήσω Νάξω*, Ερμούπολη 1925.
- Μ. Καραγάτσης, *Κτητορικές πλάκες της Άνδρου*, Άνδρος 1996.
- Κ. Α. Κατσουρός, «Bologna - Belegno - Μπελώνια», *Φλέα*, τεύχ. / fasc. 3 (Δεκέμβρης / dicembre 2004), 12-17.
- Ν. Κεφαλληνιάδης - Β. Slot, *Οικόσημα στην Νάξο*, Αθήνα 1980.
- Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, «Οι Κρίσπη της Νάξου και τα οικόσημά τους», *Δελτίον της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 3 (1982), 92-108.
- Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, *Το Κάστρο των Σανούδων στη Χώρα Νάξου*, Νάξος 2000.
- Χ. Κουτελάκης, «Οικόσημα του Κάστρου και της πόλεως Μυτιλήνης», *Δελτίον*

- της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας της Ελλάδος 6 (1986), 37-51.
- Θ. Δ. Κωτσάκης, *Η Νάξος κατά την Ενετοκρατία 1207-1566*, Αθήνα 2007.
- Δ. Μονιουδή-Γαβαλά, *Σαντορίνη, κοινωνία και χώρος, 15^{ος}-20^{ος} αιώνας, έκδοση Ιδρύματος Λουκά και Ευαγγέλου Μπελώνια, χ. τ. / s. l. 1997*.
- W. Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα, μετάφραση / traduzione greca di A. Φουριώτης*, Αθήνα 1960.
- I. A. Ναυπλιώτης, «Τα οικόσημα της Καθολικής Μητροπόλεως Νάξου», *Δελτίον της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας της Ελλάδος* 2 (1980), 172-199.
- I. A. Ναυπλιώτης-Σαραντηνός, «Το δουκάτο της Νάξου και η δυναστεία των Σανούδων», *Δελτίον της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας της Ελλάδος* 6 (1986), 65-127.
- I. A. Ναυπλιώτης-Σαραντηνός, «Τα Εραλδικά μνημεία του Μητροπολιτικού Ναού Ορθοδόξων της Νάξου», *Ναξιακά*, 20-21 (1988), 3-34 και / e 24/25 (1989), 29-32.
- I. A. Ναυπλιώτης-Σαραντηνός, «Η σφραγίδα των Σομμαρίπα της Άνδρου (1440-1556)», *Δελτίον της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας της Ελλάδος* 7 (1988), 201-211.
- Δ. Ι. Πολέμης, *Οι Αφεντότοποι της Άνδρου*, Άνδρος 1995.
- π. Ρ. Ρεμούνδος, «Κατάλογος Λατίνων αρχιεπισκόπων και μητροπολιτών Νάξου (1252-1974)», *Δελτίον της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας της Ελλάδος* 3 (1982), 125-157.
- P. Sauger [P. R. Saulger], *Ιστορία των Αρχαίων Δουκών και λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου Πελάγους, μετάφραση / traduzione greca di A. Καράλης, Ερμούπολη 1878*.
- B. J. Slot, «Ο τόπος του Φιλωτιού», *Ναξιακά* 4/5 (1985), 22-31.
- B. J. Slot, «Το ταραγμένο Αρχιπέλαγος. Πηγές της Ιστορίας της Νάξου», *Φλέα* 11 (Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2006), 13-21.
- I. Χατζηδάκης, *Η ιστορία της νήσου Μήλου*, Αθήνα 1972.
- E. Dugit, *Nasso et les etablissements latins dans l'Archipel Grec*, Grenoble 1874.
- D. C. Freschot, *Li pregi della nobiltà Veneta*, Venezia 1682.
- D. C. Freschot, *La nobiltà Veneta ossia tutte le famiglie patrizie con le figure de suoi scudi et arme*, Venezia 1707.
- K. Hopf, *Veneto-Byzantinische Analekten*, Wien 1859.
- E. Morando Di Custoza, *Libro d'Arme di Venezia*, Verona 1979.
- O. Neubecker, *Heraldik*, Frankfurt am Main 1977.
- B. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, I-II, Leiden 1982.

ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΑ ΟΙΚΟΣΗΜΑ
STEMMI FAMILIARI CITATI

SANUDO
ΣΑΝΟΥΔΟΣ

SOMMARIPA
ΣΟΜΜΑΡΙΠΑΣ

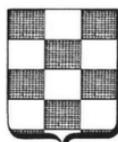
CORONELLO
ΚΟΡΟΝΕΛΛΟΣ

GATTILUSIO
ΓΚΑΤΕΛΟΥΖΟΣ

BAFFO
ΜΠΑΦΟΣ

CALBO
ΚΑΛΒΟΣ

CONDILLI
ΚΟΝΔΥΛΗΣ

BASEGGIO-BASEO
ΜΠΑΖΑΙΟΣ

DELLA GRAMMATICA
ΔΕΛΑΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑΣ

ΑΝΑΠΛΙΟΤΙΣ(Σ)
ΝΑΥΠΛΙΩΤΗΣ

ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΙ
ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

GIRARDI
ΓΙΡΑΡΔΗΣ

DA COROGNA
ΔΑΚΟΡΩΝΙΑΣ

BELEGNO, BELOGNA
ΜΠΕΛΟΝΙΑΣ

SCHIAVO
ΣΚΙΑΒΟΣ

Εικόνα / Figura 1

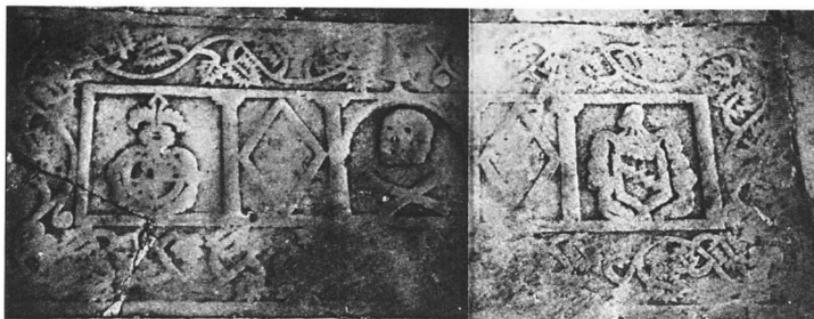
Εικόνα / Figura 2

Εικόνα / Figura 3

Εικόνα / Figura 4

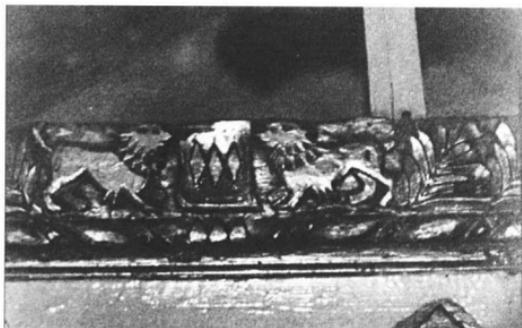
Εικόνα / Figura 5

Εικόνα / Figura 6

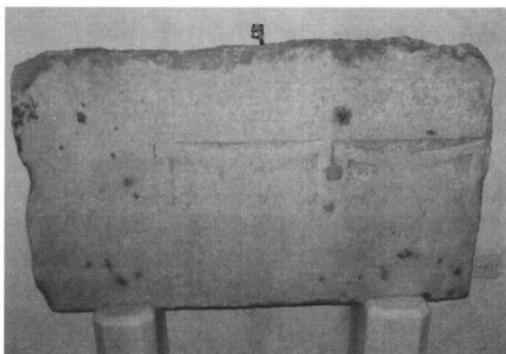
Εικόνα / Figura 7

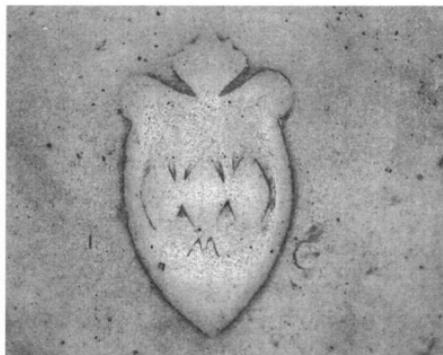
Εικόνα / Figura 8

Εικόνα / Figura 9

Εικόνα / Figura 10

Εικόνα / Figura 11

Εικόνα / Figura 12

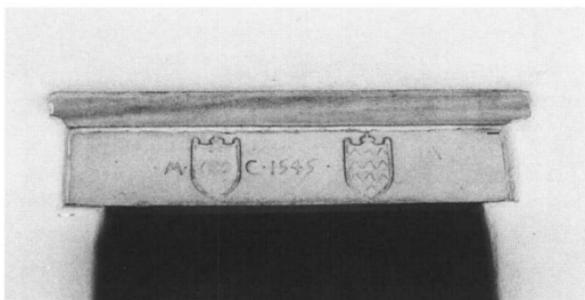
Εικόνα / Figura 13

Εικόνα / Figura 14

Εικόνα / Figura 15

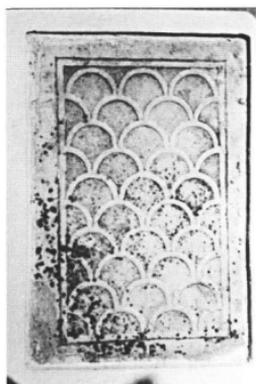
Εικόνα / Figura 16

Εικόνα / Figura 17

Εικόνα / Figura 18

Εικόνα / Figura 19

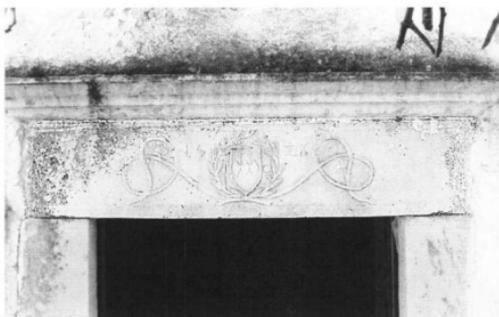
Εικόνα / Figura 20

Εικόνα / Figura 21

Εικόνα / Figura 22

Εικόνα / Figura 23

Εικόνα / Figura 24

Εικόνα / Figura 25

Εικόνα / Figura 26

Εικόνα / Figura 27

Εικόνα / Figura 28

Εικόνα / Figura 30

Εικόνα / Figura 29

Εικόνα / Figura 31

Εικόνα / Figura 32

Εικόνα / Figura 33

Εικόνα / Figura 34

Εικόνα / Figura 35

Εικόνα / Figura 36

Εικόνα / Figura 37

Εικόνα / Figura 38

Εικόνα / Figura 39

Εικόνα / Figura 40

Εικόνα / Figura 42

Εικόνα / Figura 41

Εικόνα / Figura 43

Εικόνα / Figura 44

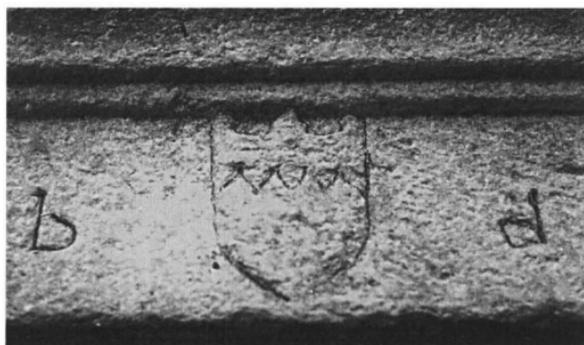
Εικόνα / Figura 45

Εικόνα / Figura 46

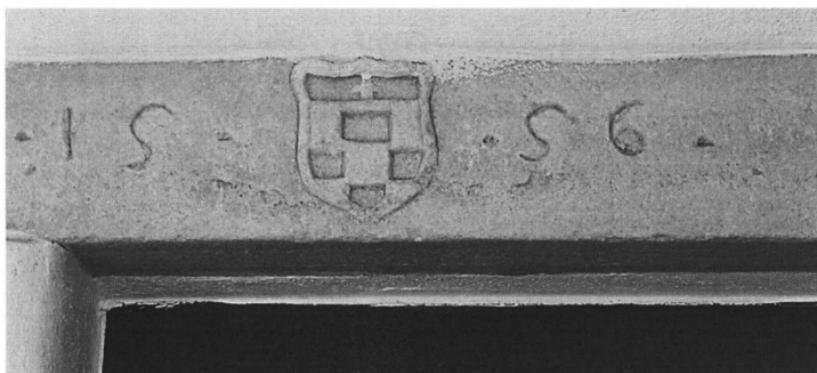
Εικόνα / Figura 47

Εικόνα / Figura 48

Εικόνα / Figura 49

Εικόνα / Figura 50

Εικόνα / Figura 51

Εικόνα / Figura 52

Εικόνα / Figura 54

Εικόνα / Figura 53

Εικόνα / Figura 55

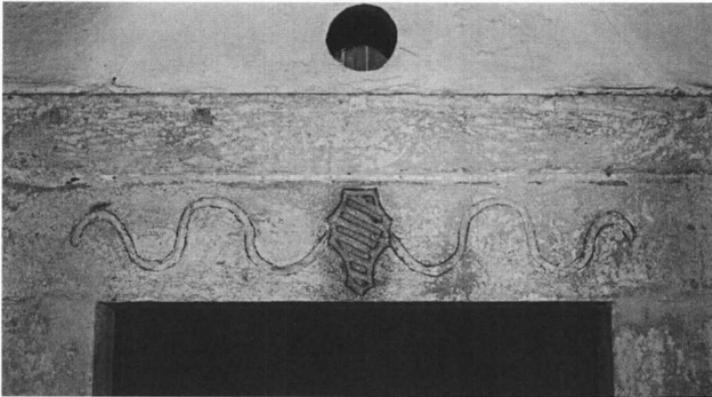
Εικόνα / Figura 56

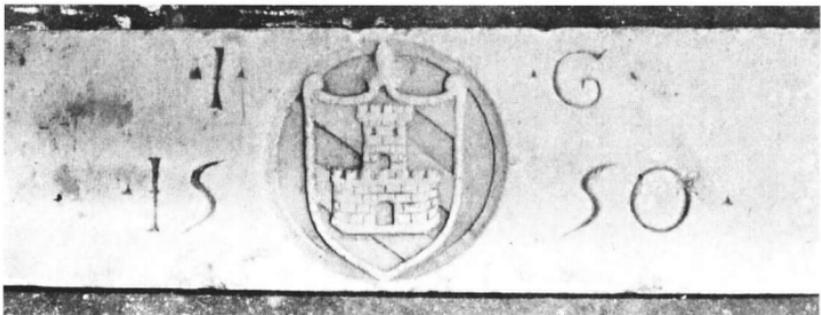
Εικόνα / Figura 57

Εικόνα / Figura 58

Εικόνα / Figura 59

Εικόνα / Figura 60

Εικόνα / Figura 61

Εικόνα / Figura 62

Εικόνα / Figura 64

Εικόνα / Figura 63

ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΟΙ ΑΡΧΟΝΤΙΚΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ
ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΔΟΥΚΑΤΟΥ

Η «ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ» Η «ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ» – κατ' αντιπαράθεση προς την «ατομική» – μνήμη είναι πια γνωστό πεδίο της ιστορικής έρευνας. Παρ' όλα αυτά, στον πρόλογο του βιβλίου τους *Κοινωνική μνήμη* ο James Fentress και ο Chris Wickham αναρωτιούνται: εφόσον στην πραγματικότητα εκείνοι που θυμούνται είναι τα άτομα, σε τι ακριβώς έγκειται το κοινωνικό στοιχείο;¹ Η απάντηση που δίνουν είναι ότι μεγάλο μέρος της μνήμης συνδέεται με την ύπαρξη κοινωνικών ομάδων κάποιου τύπου, στις οποίες τα άτομα είναι μέλη. Οι θεωρητικοί του θέματος υποστηρίζουν ότι όλη η μνήμη αναπτύσσεται με βάση τις διάφορες ομαδικές ταυτότητες, είτε τα σύνολα αυτά έχουν συγκεκριμένη δομή και μεγάλη διάρκεια ζωής, όπως η οικογένεια ή ο γενέθλιος τόπος, είτε είναι περιστασιακά, όπως οι παρέες του καφενείου ή μια γιορτή. Θυμάται κανείς την παιδική του ηλικία ως μέλος μιας οικογένειας, τη γειτονιά του ως μέλος της τοπικής κοινότητας, την επαγγελματική του σταδιοδρομία ως μέρος ενός εργοστασίου ή ενός γραφείου, ίσως και ως μέλος μιας συνδικαλιστικής παράταξης ή ενός πολιτικού κόμματος. Έτσι, καταλήγουν ότι οι περισσότερες αναμνήσεις μας είναι στην ουσία μνήμες συλλογικές, κι ότι η ατομική μνήμη υφίσταται μόνο κατά το ότι το κάθε άτομο είναι κατά πάσα πιθανότητα το μοναδικό προϊόν ενός συγκεκριμένου συνδυασμού ομάδων.

Η σχέση ιστορίας και μνήμης είναι αναμφισβήτητα στενή, αν και δεν θα συμφωνούσα με την άποψη ότι ιστορία είναι απλώς η διαχείριση της μνήμης. Ότι η ιστοριογραφία καλείται συνεχώς να εξυπηρετήσει συγκεκριμένους πολιτικούς ή ιδεολογικούς στόχους καθεστώτων, συστημάτων και ομάδων είναι φαινόμενο γνωστό και συζητημένο από πολλά χρόνια, που πάντως ανακαλύπτεται κάθε τόσο από νέους ζηλωτές, οι οποίοι

1. J. Fentress - Ch. Wickham, *Social Memory*, Blackwell (New Perspectives of the Past) 1992, IX-X.

συχνά θα έλεγε κανείς ότι προσπαθούν να σταματήσουν την παραπέρα διερεύνηση και τις απόπειρες ερμηνείας διαφόρων ιστοριογραφικών προβλημάτων με το επιχείρημα ότι δεν πρόκειται παρά για μύθους ή, ακόμα λιγότερο διαφωτιστικό, για «κατασκευές». Μια συζήτηση όμως για την κατασκευή της κατασκευής θα είναι πιθανόν ακόμα πιο άγονη από μια συζήτηση για την κατασκευή εννοιών, όπως η φεουδαρχία, η πατρίδα κ.λπ. Επανέρχομαι, λοιπόν, στη συλλογική μνήμη και στη Νάξο μετά την πτώση του δουκάτου.

Με την οικονομική και κοινωνική ιστορία της Νάξου τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα έχω ασχοληθεί διεξοδικά, όπως εξάλλου και αρκετοί άλλοι ερευνητές. Η δική μου δουλειά έχει βασιστεί πάνω από όλα στα νοταριακά (ή συμβολαιογραφικά) έγγραφα. Τα τεκμήρια είναι σχετικά άφθονα – κάπου 3.000 πράξεις διασκορπισμένες σε διάφορες συλλογές, κυρίως στην ίδια τη Νάξο, στην Αθήνα και στη Ρώμη.² Πρόκειται για ένα υλικό εκπληκτικού πλούτου, στο οποίο έχω επιστρέφει κατ' επανάληψη, θέτοντάς του κάθε φορά διαφορετικά ερωτήματα. Έτσι, με την αφορμή αυτού του συνεδρίου, επιχείρησα να διερευνήσω αν, κατά πόσο και με ποιο τρόπο μπορούμε να ανιχνεύσουμε τι άφησαν στη συλλογική μνήμη των Ναξιωτών των πρώιμων νεότερων χρόνων τα 350 χρόνια της κυριαρχίας των δουκών, η ελίτ που είχε θρέψει και οι θεσμοί που είχαν διαμορφωθεί την εποχή της κυριαρχίας τους.

Για να εξετάσουμε το θέμα της συλλογικής μνήμης πρώτα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι υπάρχουν μεγάλες διαφορές στη λειτουργία της μνήμης μεταξύ από τη μια μεριά των λαών χωρίς γραφή και από την άλλη των λαών με γραφή. Αξίζει όμως να θυμηθούμε το συμπέρασμα μιας μελέτης του Jack Goody για το θέμα: «Στους περισσότερους πολιτισμούς χωρίς γραφή, [αλλά] και σε πολυάριθμους τομείς του δικού μας, η συσσώρευση στοιχείων στη μνήμη αποτελεί κομμάτι της καθημερινής ζωής».³ Εξάλλου, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το στάδιο εξέλιξης των κυκλαδικών κοινωνιών κατά τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα βρισκόταν στο

2. Για τα αποτελέσματα της επεξεργασίας που κατέληξε στη διδακτορική διατριβή μου, βλ. Aglaia E. Kasdagli, *Land and marriage settlements in the Aegean: A case study of seventeenth-century Naxos*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών και Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Βενετία 1999. Μολονότι έκτοτε η προοπτική μου έχει διευρυνθεί, οι περισσότερες δημοσιεύσεις μου αξιοποιούν και το παράδειγμα της Νάξου.

3. J. Goody, σε Ζ. Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, μετάφραση Γ. Κουμπουρλή, Αθήνα 1998, 92.

μεταίχιμο από τον προφορικό λόγο στη γραφή, ή στη φάση περίπου που βρίσκονταν δύο ή τρεις αιώνες νωρίτερα οι πιο ανεπτυγμένες περιοχές της μεσαιωνικής Ευρώπης, εφόσον – και παραπέμπω για άλλη μια φορά στον Goody – «η εξέλιξη της μνήμης που συνδέεται με την εμφάνιση και τη διάδοση της γραφής εξαρτάται ουσιαστικά από την κοινωνική εξέλιξη, και ιδίως από την ανάπτυξη των πόλεων».⁴

Σε τελική ανάλυση, πάντως, δικαιολογημένα θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η Νάξος του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα είχε πια την «κουλτούρα των εγγράφων».⁵ Ο ρόλος δηλαδή που θα πρέπει να έπαιζε ο γραπτός λόγος ήταν – όπως έχω πει και άλλοτε – ιδιαίτερα σημαντικός, αν συγκριθεί μάλιστα με τις συνθήκες που επικρατούσαν στον ηπειρωτικό ελληνικό χώρο της ίδιας εποχής.⁶

Τα έγγραφα που έχουν φτάσει στα χέρια μας – οι νοταριακές πηγές – μας επιτρέπουν μια άμεση επαφή με τους ανθρώπους της κοινωνίας από την οποία προέρχονται που δεν την βρίσκουμε σε πηγές διαφορετικού τύπου, όπως τα φορολογικά κατάστιχα, τα διοικητικά διατάγματα και τόσες άλλες, όσο κι αν αυτές μας δίνουν πολύτιμα στοιχεία για πτυχές της οικονομίας ή των θεσμών ή και της καθημερινότητας. Και δεν είναι μόνο οι άμεσες πληροφορίες των δικαιοπραξιών, αλλά και η πραγματικότητα που υποδηλώνουν, σε συνδυασμό με τις σιωπές τους. Έτσι, μέσα από τη μελέτη μεγάλων συνόλων νοταριακών πηγών θεωρώ ότι μπόρεσα να ανιχνεύσω τη σημασία του γραπτού λόγου στις Κυκλάδες. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι, αν και από την περίοδο αυτή σώζεται ικανός αριθμός νοταριακών πράξεων, υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι τα σωζόμενα κατάλοιπα δεν αποτελούν παρά ελάχιστο δείγμα της έντονης δικαιοπρακτικής και γενικότερα της γραπτής δραστηριότητας που είχε συντελεστεί στην πραγματικότητα. Μολονότι λοιπόν τα ίδια τα σωζόμενα έγγραφα παρέχουν ελάχιστες πληροφορίες για την εκπαίδευση και την παιδεία στη Νάξο (για το ότι ήταν αρκετά ζωηρή έχουμε μερικά άμεσα τεκμήρια άλλου τύπου, που – καθόλου

4. Ό.π. 97.

5. Για μια ενδιαφέρουσα συζήτηση της «κουλτούρας των εγγράφων» (με επίκεντρο τη μεσαιωνική Αγγλία) και τη χρήση της όχι μόνο από την ελίτ αλλά και από λαϊκά ανατρεπτικά στοιχεία, βλ. Emily Steiner, «Inventing legality: Documentary culture and Lollard preaching», στον τόμο E. Steiner και C. Barrington (επιμ.), *The letter of the law: Legal practice and literary production in medieval England*, Cornell University Press 2002, 185-201.

6. Αγλαΐα Κάσδαγλη, «Εγγραμματοσύνη και παιδεία στο Αιγαίο κατά τον “σκοτεινό” 17^ο αιώνα από τις μαρτυρίες των νοταριακών εγγράφων: μία πρώτη προσέγγιση», *Η Ελλάδα των ηρώων από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, ΙΙ, Αθήνα 2004, 535-548.

τυχαίο αυτό – προέρχονται από την πένα των Ιησουϊτών), η πυκνότητα με την οποία έκαναν δικαιοπραξίες άνθρωποι από όλα τα στρώματα του πληθυσμού, στη Χώρα αλλά και στην ύπαιθρο, αποτελεί αδιάφευστη μαρτυρία για την ανάπτυξη της «κουλτούρας των εγγράφων».

Βασικός στόχος της γραπτής δραστηριότητας ήταν να διασφαλίζει τα περιουσιακά του στοιχεία στον κάτοχό τους, ελαχιστοποιώντας κάθε δυνατότητα καταπάτησης ή αμφισβήτησης. Για την επιτυχία του στόχου αυτού ο γραπτός τίτλος ιδιοκτησίας – είτε με τη μορφή πωλητηρίου, είτε διαθήκης είτε δωρεάς είτε προικοσυμφώνου, ή ότι άλλου – γινόταν όλο και περισσότερο απαραίτητος. Είναι σαφές ότι την εποχή εκείνη προβάλλεται πια όλο και πιο επιτακτική η ανάγκη να αποκρυσταλλωθούν οι εθιμικές διατάξεις σε συγκεκριμένη και μόνιμη μορφή κι ότι η κοινωνία προχωρούσε αργά, αδιόρατα ίσως, αλλά αμείλικτα, στη διαδικασία να αντικαταστήσει το προφορικό εθιμικό δίκαιο με κώδικες που εμφανίζονταν ως πιο αντικειμενικοί και πιο αδιαμφισβήτητοι, αλλά που θεσπίζονταν επί τούτου από τις ηγετικές ομάδες, με άμεσο στόχο την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων αναγκών. Στη ρητορική της εποχής η ανάγκη της καταγραφής των νόμων προέρχεται από την επιθυμία των ιθυνόντων για τάξη και νομιμότητα, για να παταχθούν οι αυθαιρεσίες, να εξαλειφθούν οι αντιφάσεις ή οι διακρίσεις και ούτω καθεξής. Είναι πράγματι γεγονός ότι το προφορικό – ή εθιμικό – δίκαιο καθόριζε μόνο γενικές αρχές, πράγμα που επέτρεπε αρκετή ευελιξία στην εφαρμογή του. Προφανώς, αυτή η χαλαρή κατάσταση απέκλειε ασφυκτικό κεντρικό έλεγχο, και η μετατροπή των προφορικών συνηθειών – που το αόριστο περιεχόμενό τους υποτίθεται ότι ήταν γνωστό σε όλους – σε γραπτούς νόμους που καθόριζαν την κάθε λεπτομέρεια «εις ενθύμησιν του μέλλοντος καιρού» είναι σαφές ότι εξυπηρετούσε τα άμεσα συμφέροντα της ηγετικής τάξης, εφόσον μάλιστα δεν επρόκειτο για απλή καταγραφή κάποιας παγιωμένης νομικής πραγματικότητας, αλλά για κωδικοποιήσεις και παρεμβάσεις που βεβαίως προβάλλονται ως απαραίτητη «τακτοποίηση».

Παρ' όλα τα βήματα για την παγίωση και την επιβολή γραπτού δικαίου, η συλλογική μνήμη έκανε ακόμα μεγάλη χρήση παραδοσιακών προφορικών μηχανισμών για τη διατήρησή της. Όπως και σε άλλες ανάλογες κοινωνίες, οι γέροντες αποτελούσαν θεματοφύλακές της, κι ένα καλό παράδειγμα αποτελεί ο θεσμός των «ροδεικτών», των «καλών ανθρώπων και καλών γεωργών», που σε περίπτωση αμφισβήτησης των ορίων μιας έγγειας ιδιοκτησίας προσκαλούνταν να περπατήσουν την αμφισβητούμενη περιοχή και να καταδείξουν τα σημάδια που την όρι-

ζαν – ένα ρυάκι, μια ριζιμιά πέτρα, μια γερόντισσα ελιά – προσθέτοντας και μαρτυρίες για τη λύση παρόμοιων αμφισβητήσεων σε παλαιότερες εποχές. Από την άλλη πλευρά, όμως, αυτές οι προφορικές μαρτυρίες έφτασαν ως εμάς ακριβώς επειδή τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα οι άνθρωποι αισθάνονταν πια την ανάγκη να τις καταγράψουν, διασφαλίζοντας έτσι τα δικαιώματά τους με πιο μόνιμο και έγκυρο τρόπο.

Από όσα ανέφερα, φάνηκε, νομίζω, καθαρά ότι άμεσες απαντήσεις σε ερωτήματα αυτού του είδους δεν ξεπηδάνε από μόνες τους μέσα από τις νοταριακές πηγές. Ο τρόπος με τον οποίο επιχειρήσα σε αυτή την περίπτωση να τις εκμαιεύσω ήταν συνδέοντάς τες ακριβώς με αυτόν τον σεβασμό, τον βαθιά ριζωμένο στη συνείδηση των ανθρώπων της εποχής, για το εθιμικό δίκαιο ή – κατά τη γλώσσα των εγγράφων – για τη *συνήθεια*, την *οζάντζα*, το *αντέτι* ή το *συνήθειο* του τόπου. Η σχέση αυτή ανιχνεύεται πέρα από κάθε αμφιβολία, καθώς η *συνήθεια* – με όλες τις συνδηλώσεις του όρου – παρουσιάζεται στο ένα έγγραφο μετά το άλλο ως ιερή και απαραβίαστη, άσχετα αν τα ίδια τα έγγραφα συχνά αναιρούν την αρχή της αμετάβλητης αιωνιότητας. Σε αυτό το πλαίσιο – «από τότε που στέκει ο κόσμος», κατά τη φρασεολογία και πάλι των πηγών – εμφανίζονται, μεταξύ άλλων, και τα προνόμια των αρχόντων της εποχής, που στην πλειονότητά τους ήταν Λατίνοι γαιοκτήμονες, αν όχι κατευθείαν απόγονοι των Σανούδων και των Κρίσπων, πάντως κληρονόμοι, μέσω επιγαμιών, και μέσω της εξασφάλισης προνομίων από τους νέους κυριάρχους μιας θέσης ανάλογης με τη θέση που φαίνεται να απολάμβαναν στα χρόνια των δουκών και λέω «φαίνεται» στο σημείο αυτό επειδή ελάχιστες είναι οι άμεσες μαρτυρίες μας γύρω από τέτοια ζητήματα από την εποχή του δουκάτου.

Ξέρουμε ότι η επίμονη ανάκληση της παράδοσης ως αιώνιας και αναλλοίωτης, κοινός τόπος σε παραδοσιακές κοινωνίες διαφόρων τύπων, είναι απατηλή και πολύ λιγότερο αθώα, φυσική και αυθόρμητη από όσο παρουσιάζεται. Παραμένει όμως το ερώτημα κατά πόσον η κοινή αντίληψη ότι «έτσι ήταν πάντα τα πράγματα» νομιμοποιούσε τις απαιτήσεις της ελίτ του 17^{ου} αιώνα, στις οποίες πάντως υπήρξαν οργανωμένες αντιδράσεις ως το τέλος σχεδόν της Τουρκοκρατίας.⁷ Και στη συνέχεια θα πρέπει να συνδυάσουμε αυτά τα ερωτήματα με την κοινωνική πραγματικότητα της

7. Για τις κοινωνικές συγκρούσεις και τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus: Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1537-1715*, I-II, Leiden 1982 και Kasdagli, *Land and marriage settlements*, ό.π.

εποχής – ή όποιο μέρος της μπορούμε να ανασκευάσουμε από τις πηγές.

Στα έγγραφα μας διακρίνεται καθαρά το υπερυψωμένο βάθρο στο οποίο η ναξιωτική κοινωνία τοποθετούσε τους λεγόμενους άρχοντες ή αφεντότοπους, δηλαδή τους κυρίους των «τόπων». Εδώ θυμίζω ότι τόποι – επίσης βουνά και πάσκουλα στις πηγές – ονομάζονταν οι μεγάλες ορεινές εκτάσεις, που χρησιμοποιούνταν κυρίως ως βοσκότοποι, αλλά περιλάμβαναν και καλλιεργημένα χωράφια και δικαιώματα, που φαίνεται να αποτελούσαν κατάλοιπα φεουδαρχικού τύπου.⁸ Κύριοί τους ήταν οι μεγαλειότατοι άρχοντες, οι έκλαμπροι και καθαρότατοι αφέντες, με τις αρχόντισσες, τα αρχοντόπουλά τους και με τους ανθρώπους που τους περιστοιχίζαν, με τα αρχοντικά τους στη Χώρα και τους πύργους τους στην εξοχή. Η θέση τους ήταν σαφέστατα διακριτή από τη θέση των αποκαλούμενων *μισέρ*, δηλαδή των εύπορων – και κατά κανόνα ελληνορθόδοξων – κατοίκων της Χώρας και φυσικά από τη θέση των γεωργών, των μαστόρων και των άλλων εργαζομένων, που συνιστούσαν τα χαμηλότερα στρώματα στην πόλη και στην ύπαιθρο, και οι οποίοι αποκαλούνται *κυρ*, *μάστρα*, *κερά* ή αναφέρονται απλώς με το όνομά τους.

Μολονότι οι πολιτικές και οι οικονομικές συνθήκες αναμφισβήτητα δεν αποτελούν αδιάσπαστη συνέχεια από την εποχή του δουκάτου ως την περίοδο που μας απασχολεί (αφήνω που και κατά τη διάρκειά της υπήρξαν ασυνέχειες και εξελίξεις), οι σχέσεις μεταξύ των γαιοκτημόνων και των καλλιεργητών τους εξελίσσονταν πάντα μέσα σε πλέγμα πολλαπλών εξαρτήσεων. Για παράδειγμα, ότι και να συνέβαινε κατά τη διάρκεια της λατινοκρατίας, μετά το τέλος της πάντως δεν υπήρχαν στο νησί δουλοπάροικοι (*βιλάνοι*) σε οποιαδήποτε παραλλαγή τους. Στο ερώτημα όμως «πόση ουσιαστική διαφορά έφερε στη ζωή τους το καθεστώς της νομικής ελευθερίας» δίνει μια αποστομωτική απάντηση το περίφημο αντερώτημα του Μαρκ Μπλοκ: «στην κοινωνική ζωή υπάρχει πιο απροσδιόριστη έννοια από την ελευθερία του μικρού ανθρώπου;»⁹

Επιπλέον, οι λεγόμενοι «άρχοντες» της Νάξου διατήρησαν – στα δικά τους τα μάτια αλλά προφανώς και στην κοινή συνείδηση – μια πατίνα αριστοκρατική, συνοδευόμενη από ουσιαστικά προνόμια, που με τη σειρά τους μόνο αριστοκρατικά μπορούν να χαρακτηριστούν και που οπωσ-

8. Για το πολυσυζητημένο ζήτημα της «φεουδαρχίας» στη Νάξο, βλ. Kasdagli, *Land and marriage settlements*, ιδίως κεφ. 4.

9. Αναφέρεται στον R. Hilton, *Bond men made free: Medieval peasant movements and the English Rising of 1381*, Λονδίνο 1973, 61.

δήποτε δεν έχουν το ταίρι τους στις Κυκλάδες της εποχής εκείνης.¹⁰ Οι αντιδράσεις του υπόλοιπου πληθυσμού απέναντί τους είναι πιο δύσκολο να ανιχνευτούν. Υπάρχουν μαρτυρίες για ανταγωνισμό και συγκρούσεις μεταξύ μεσαίων και μεγάλων γαιοκτημόνων,¹¹ δεν γνωρίζουμε όμως πόσο μαζική ήταν η λαϊκή συμμετοχή στις εξεγέρσεις που μαρτυρούνται κατά περιόδους, ούτε τι ποσοστό του πληθυσμού μπορεί να αντιπροσώπευε η πολεμική που εκφράζουν οι ελάχιστες μαρτυρίες εναντίον των αρχόντων από το στόμα μη προνομιούχων. Πάντως, η πιο αποφασιστική καταγγελία, που τους προσάπτει «αυτοθέλητον εξουσίαν και δύναμιν», δεν προέρχεται από φτωχό «κουντουβερνάρη» (ή μισιακάρη) αλλά από κάτοικο της πόλης, μέλος της ανερχόμενη μεσαίας τάξης στα τέλη του 17^{ου} αιώνα.¹²

Είναι μεγάλο κρίμα που δεν έχουν σωθεί άλλου είδους τεκμήρια πέρα από σκόρπιες νοταριακές πράξεις ή τα ελάχιστα πολύτιμα, τμήματα νοταριακών καταστίχων: του Παντολέοντος Μηνιάτη (16⁹⁵ αι.), κι από τον επόμενο αιώνα τα δύο ακρωτηριασμένα κατάστιχα του Ιωάννη Μηνιάτη και τα σπαράγματα από τις πράξεις του Μάρκου Σουμμαρίπα. Βεβαίως από τον 17^ο αι. έχουμε και το λεγόμενο «βιβλίο του τόπου του Φιλοτίου», ένα ειδικό κατάστιχο, που περιλαμβάνει πράξεις αντιγραμμένες και συγκεντρωμένες για λογαριασμό του Γιάκουμου Μπαρότζη, αφεντότοπου του Φιλοτίου. Δεν χρειάζεται όμως να συζητήσω περισσότερο το θέμα των τόπων, εφόσον υπάρχει πια αρκετή βιβλιογραφία σχετική με τις γνωστές πληροφορίες, αλλά και τα μεγάλα κενά στις γνώσεις μας, τεράστια μάλιστα όσον αφορά τη μορφή του θεσμού κατά την εποχή του δουκάτου.

10. Στην Άνδρο μαρτυρείται τον 16^ο αιώνα μια ανάλογη «αριστοκρατία» γαιοκτημόνων, που ονομάζονται επίσης «αφεντότοποι» και καρπώνονταν ανάλογα δικαιώματα, τα οποία φαίνεται όμως πως δεν κατόρθωσαν να τα διατηρήσουν μετά την πλήρη ένταξη του νησιού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Δ. Ι. Πολέμης, *Οι αφεντότοποι της Άνδρου. Συμβολή εις την έρευναν των φεουδαλικών θεσμών εις τας νήσους κατά τον δέκατον έκτον αιώνα*, Άνδρος 1995. Στη Σαντορίνη του 17^{ου} αιώνα πάλι, το 10% περίπου του συνολικού πληθυσμού κατείχε τις μεγαλύτερες κτηματικές περιουσίες και εν πολλοίς προερχόταν από τις φεουδαρχικές καθολικές οικογένειες της φραγκοκρατίας, Ωστόσο τα προνόμιά τους δεν τους εξασφάλιζαν την κυρίαρχη θέση στην τοπική κοινωνία που απολάμβαναν οι άρχοντες της Νάξου: Μαρία Σπηλιωτοπούλου, *Η Σαντορίνη στην Τουρκοκρατία. Κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές στο πλαίσιο της οικογένειας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2005, 56-59.

11. Slot, *Archipelagus Turbatus*, ό.π.

12. Βλ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, «Φτωχοί και πλούσιοι στη Νάξο του 17^{ου} αιώνα. Αντιλήψεις, συμπεριφορές και πραγματικότητα», στο *Διεθνές Συμπόσιο: Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, επιμέλεια Χ. Α. Μαλτέζου, Βενετία 1998, 116.

Θα αναφέρω μόνο πως, όποιες κι αν ήταν οι ρίζες του συστήματος και η αρχική μορφή του, τον 17^ο αιώνα πάντως οι περισσότεροι αφεντότοποι ήταν «Φράγκοι» κι οπωσδήποτε ανήκαν στους «άρχοντες», που – όπως είδαμε με βάση τις μαρτυρίες των εγγράφων – θα πρέπει να τους κατατάξουμε σε ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία.

Όπως έχω αναπτύξει αλλού, μία προσεκτική εξέταση του ίδιου του κατάστιχου του Γιακουμάκη Μπαρότζη και όλων των διάσπαρτων μαρτυριών που σταχυολογήθηκαν δείχνει πως η διατήρηση ανάλογων αρχείων με έγγραφα αναφερόμενα στα περιουσιακά στοιχεία ενός άρχοντα ήταν κοινή πρακτική.¹³ Αν είχαν σωθεί και άλλα, θα μπορούσαμε να είχαμε μια καλύτερη ιδέα για το πώς έβλεπαν οι άρχοντες της Νάξου τα αναμφισβήτητα προνόμιά τους και τις σχέσεις τους με τα άλλα στρώματα του πληθυσμού, και μάλιστα με τους αγρότες που εξαρτώνταν από τους ίδιους. Τουλάχιστον, όμως, είναι – κατά τη γνώμη μου τουλάχιστον – αναμφισβήτητο ότι ο Γιακουμάκης Μπαρότζης δεν αποτελούσε μεμονωμένη ή αναχρονιστική περίπτωση γαιοκτήμονα, κι η άποψη αυτή ενισχύεται και από τις λιγοστές άλλες πηγές της εποχής – αναφορές ή γράμματα των Ιησουιτών, εκθέσεις των αποστολικών επιθεωρητών από τη Ρώμη και εντυπώσεις Ευρωπαίων περιηγητών.

Από τη μια λοιπόν έχουμε την ελίτ του νησιού, που ως τα τέλη τουλάχιστον του 17^{ου} αιώνα την αποτελούσαν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες και «αφεντότοποι», αν και από την άλλη, προς το τέλος της εποχής, υπάρχουν ενδείξεις ότι αρχίζει να αναδύεται και μια «μεσαία τάξη» ελληνορθόδοξων εμπόρων και μεσαζόντων. Μολονότι τα αρχοντικά προνόμια βρισκόνταν υπό αμφισβήτηση σε όλη τη διάρκεια του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα, ακόμα και όταν η Πύλη κατάργησε τις οικονομικές απολαβές που απέρρεαν από τον θεσμό των αφεντόποων, οι σχέσεις εξάρτησης των αγροτών από τους πατροπαράδοτους αφεντάδες τους ήταν πολύ πιο δύσκολο να εξαλειφθούν, όπως είναι εμφανές από τις αντιδράσεις των ίδιων των αρχόντων στις προσπάθειες των αγροτών να αποτινάξουν έθιμα που είχαν πάψει πια να τα θεωρούν ιερά και απαραβίαστα.

Το θέμα επιδέχεται εξέταση σε πολύ μεγαλύτερο βάθος, αλλά αυτή η πρώτη περιδιάβαση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η συλλογική μνήμη μπορεί να είχε τις ρίζες της σε περασμένα μεγαλεία που δεν υπήρχαν πια με τη ίδια μορφή, αλλά σαφώς ενισχυόταν και από τις πραγματικές συνθήκες της εποχής.

13. Kasdagli, *Land and marriage settlements*, 169-176.

MEMORIA COLLETTIVA E REALTÀ SOCIALE
LE FAMIGLIE NOBILI DI NASSO
DOPO LA CADUTA DEL DUCATO

LA MEMORIA «SOCIALE» o «collettiva» – in contrapposizione a quella «individuale» – è un campo della ricerca storica ormai noto. Ciononostante, nella premessa del loro libro *Social Memory* James Fentress e Chris Wickham si chiedono: dal momento che in realtà coloro che ricordano sono gli individui, in che cosa consiste esattamente l'elemento sociale? La loro risposta è che gran parte della memoria è collegata all'esistenza di gruppi sociali di un determinato tipo, di cui gli individui sono membri. I teorici dell'argomento sostengono che tutta la memoria si sviluppa in base a varie identità di gruppo, sia che queste collettività abbiano una precisa struttura e una lunga durata, come la famiglia o il luogo nativo, sia che siano momentanee, come le comitive da bar o una festa. L'individuo ricorda la propria infanzia come membro di una famiglia, il proprio quartiere come membro della comunità locale, la propria carriera professionale come parte di una fabbrica o di un ufficio, forse anche come membro di una organizzazione sindacale o di un partito politico. Così, pervengono alla conclusione che la maggior parte dei ricordi sono in sostanza memorie collettive, e che la memoria individuale esiste soltanto nel senso che ogni individuo è con ogni probabilità il prodotto unico di una determinata combinazione di gruppi.

Tra la storia e la memoria intercorre un rapporto indiscutibilmente stretto, anche se non condivido l'opinione secondo cui la storia è semplicemente la gestione della memoria. Il fatto che la storiografia sia chiamata a servire determinati obiettivi politici o ideologici di regimi, sistemi e gruppi è un fenomeno noto di cui si discute da molti anni, e che comunque viene periodicamente riscoperto da nuovi zelanti sostenitori i quali spesso cercano,

1. J. Fentress - Ch. Wickham, *Social Memory*, Blackwell (New Perspectives of the Past) 1992, IX-X.

si direbbe, di fermare ulteriori ricerche e tentativi d'interpretazione di vari problemi storiografici con la motivazione che si tratta soltanto di leggende o – concetto ancor meno illuminante – di «costruzioni». Ma un discorso sulla costruzione della costruzione sarebbe forse ancora più sterile di un discorso sulla costruzione di concetti come il feudalesimo, la patria e via dicendo; ritorno pertanto alla memoria collettiva e a Nasso dopo la caduta del ducato.

Della storia economica e sociale di Nasso nel 16° e 17° secolo mi sono occupata in modo dettagliato, come del resto hanno fatto numerosi altri ricercatori. Il mio lavoro si è basato soprattutto su documenti notarili. Le testimonianze sono piuttosto abbondanti – circa 3.000 atti sparsi in varie raccolte, principalmente nella stessa Nasso, ad Atene e a Roma². Si tratta di un materiale sorprendentemente ricco, a cui sono ripetutamente ritornata e a cui ho posto sempre nuovi quesiti. E così, in occasione di questo convegno, ho cercato di indagare se, in che misura e in che maniera siano rintracciabili i segni lasciati nella memoria collettiva dei Nassiotti dei secoli successivi i 350 anni di regno dei duchi, l'élite che vi era cresciuta e le istituzioni che vi si erano affermate all'epoca della loro dominazione.

Per esaminare prima la questione della memoria collettiva, esistono indubbiamente grandi differenze nel funzionamento della memoria tra i popoli senza scrittura e i popoli che conoscono la scrittura. Vale però la pena ricordare la conclusione cui giunge uno studio di Jack Goody sull'argomento: «Nella maggior parte delle civiltà senza scrittura, [ma] anche in numerosi settori della nostra, l'accumularsi di elementi nella memoria costituisce un pezzo della vita quotidiana³». Potremmo d'altronde dire che lo stadio di sviluppo delle società cicladiche nel 16° e 17° secolo si trovava ai confini fra il discorso orale e la scrittura, o nella fase in cui si trovavano all'incirca due o tre secoli prima le regioni più evolute dell'Europa medievale, dal momento che – e rimando ancora una volta a Goody – «lo sviluppo della memoria che è collegato alla comparsa e alla

2. Per i risultati della elaborazione confluita nella mia tesi di dottorato, vedi Aglaia E. Kasdagli, *Land and marriage settlements in the Aegean: A case study of seventeenth-century Naxos*, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e post-Bizantini e Biblioteca Comunale "Vikelea" di Iraklion, Venezia 1999. Sebbene da allora le mie prospettive di ricerca si siano ampliate, la maggior parte delle mie pubblicazioni si avvalgono anche dell'esempio di Nasso.

3. J. Goody, in J. Le Goff, *Ιστορία και μνήμη*, traduzione greca di G. Koumpourlis, Atene 1998, 92.

diffusione della scrittura dipende essenzialmente dall'evoluzione sociale, e specialmente dallo sviluppo delle città».⁴

In ultima analisi, comunque, si potrebbe sostenere che la Nasso del 16° e 17° secolo possedeva ormai la «cultura dei documenti»⁵. Il ruolo, cioè, che deve aver rivestito l'espressione scritta fu, come ho già detto in passato, particolarmente significativo, tanto più se lo si paragona alle condizioni che prevalevano nell'area greca continentale di quella stessa epoca⁶.

I documenti che ci sono pervenuti – le fonti notarili – ci consentono un contatto diretto con i membri della società da cui essi provengono, che non troviamo in fonti di diverso tipo, come i libri contabili, i decreti amministrativi e molti altri, per quanto essi ci forniscano elementi preziosi su vari aspetti dell'economia, delle istituzioni o della vita quotidiana. E non ci sono soltanto le informazioni dirette fornite dagli atti giudiziari, ma anche la realtà che questi rivelano, perfino con i loro silenzi. E così, attraverso lo studio di un gran numero di fonti notarili ritengo di aver potuto rintracciare l'importanza del discorso scritto nelle Cicladi. È da notare a questo punto che, nonostante di quel periodo si sia salvato un significativo numero di atti notarili, vi sono parecchi indizi del fatto che quelli pervenutici siano soltanto un campione estremamente ridotto della intensa attività legale e in generale attività scritta effettivamente svoltasi. Sebbene, dunque, i documenti pervenutici forniscano pochissime informazioni sull'istruzione e la cultura a Nasso (sul fatto che esse fossero piuttosto vivaci abbiamo alcune testimonianze dirette di altro tipo che – cosa niente affatto casuale – provengono dalla penna dei Gesuiti), la frequenza con cui venivano stilati atti legali riguardanti persone appartenenti a tutti i ceti sociali, nel Capoluogo come nelle campagne, costituisce una testimonianza inoppugnabile dello sviluppo della «cultura dei documenti».

L'obiettivo fondamentale dell'attività dello scrivere era quello di assicurare i beni patrimoniali al loro proprietario, riducendo al minimo ogni possibilità

4. *Ibid.*, 97.

5. Per un interessante dibattito sulla «cultura dei documenti» (incentrato sull'Inghilterra medievale) e sulla sua fruizione non solo da parte dell'élite sociale ma anche di esponenti dei ceti popolari eversivi, si veda Emily Steiner, «Inventing Legality: Documentary culture and Lollard preaching», in E. Steiner - C. Barrington (a cura di), *The letter of the law: Legal practice and literary production in medieval England*, Cornell University Press 2002, 185-201.

6. Aglaia Kasdagli, «Εγγραματοσύνη και παιδεία στο Αιγαίο κατά τον "σχοτεινό" 17° αιώνα από τις μαρτυρίες των νοταριακών εγγράφων: μία πρώτη προσέγγιση», *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, II, 535-548.

di usurpazione o contestazione. Per il raggiungimento di tale obiettivo il titolo di proprietà scritto – sotto forma di atto di vendita o di testamento, di donazione, contratto dotale o di qualsiasi altro tipo – diventava sempre più indispensabile. È chiaro che in quell'epoca si fa sempre più imperiosa l'esigenza di fissare le disposizioni consuetudinarie in una forma chiara e definitiva e che la società procedeva in modo lento, impercettibile forse, ma inesorabile nel percorso evolutivo che andava sostituendo il diritto consuetudinario di tradizione orale con codici che apparivano più oggettivi e più inconfutabili, ma che venivano sanciti appositamente dalla classe dirigente, con l'immediato obiettivo di soddisfare esigenze precise. Nella retorica dell'epoca la necessità di registrare le leggi deriva dal desiderio di ordine e legalità della classe dirigente, mirante a stroncare gli arbitri, smussare le contraddizioni o le discriminazioni e così via. Effettivamente il diritto di tradizione orale – o consuetudinario – stabiliva soltanto principi generali, cosa che consentiva una notevole flessibilità nella sua applicazione. Evidentemente, questa situazione fluida escludeva un rigido controllo centrale e la trasformazione delle consuetudini orali – il cui contenuto generico si presumeva fosse noto a tutti – in leggi scritte che stabilivano ogni dettaglio «a futura memoria» soddisfaceva chiaramente gli interessi diretti della classe dirigente, tanto più che non si trattava della semplice registrazione di una consolidata realtà giuridica, ma di codificazioni ed interventi che naturalmente venivano presentati come una indispensabile «sistemazione».

Nonostante i passi compiuti per fissare ed imporre norme scritte, la memoria collettiva si servì ancora a lungo di meccanismi orali tradizionali per conservarsi. Come in altre società analoghe, i vecchi rappresentavano i suoi custodi, e un esempio indicativo ci viene dall'istituto dei cosiddetti «rodiktes», «brave persone e bravi contadini» che in caso di contestazione dei confini di una proprietà terriera venivano invitati a percorrere la zona in questione e a mostrare i segnali che la delimitavano – un ruscello, una pietra di fondamenta, un vecchio olivo – aggiungendo testimonianze per la soluzione di controversie simili avvenute in passato. D'altra parte, però, queste testimonianze orali sono giunte fino a noi proprio perché nel 16° e 17° secolo la gente sentiva ormai l'esigenza di registrarle, sancendo così i propri diritti in maniera più stabile e valida.

Da quanto si è detto appare chiaro, credo, che da queste fonti notarili le risposte a interrogativi di questo genere non scaturiscono da sole. In questo caso ho cercato di farle venire alla luce proprio collegandole con

questo rispetto, così radicato nella coscienza delle persone di quell'epoca, verso il diritto consuetudinario o – secondo la lingua dei documenti – per l'abitudine (*συνήθεια*), l'usanza (*οζάντζα*), o la costumanza (*συνήθειο* o *adèt*) del luogo. Questo rapporto è rintracciabile oltre ogni dubbio, dal momento che la consuetudine – in tutte le variazioni del termine – viene presentata in un documento dopo l'altro come sacra e inviolabile, indipendentemente dal fatto che gli stessi documenti spesso annullino il principio dell'eternità immutabile. In questo quadro – «da che mondo è mondo», per usare ancora l'espressione che si trova nelle fonti – appaiono, tra le altre cose, anche i privilegi dei notabili dell'epoca, che erano in maggioranza proprietari terrieri latini, se non addirittura discendenti diretti dei Sanudo e dei Crispo, comunque eredi, attraverso matrimoni e privilegi ottenuti dai nuovi signori, di una posizione analoga a quella di cui sembra godessero nell'età dei duchi; e a questo punto dico «sembra» perché le testimonianze dirette su tali questioni di cui disponiamo, risalenti all'epoca del ducato, sono davvero pochissime.

Sappiamo che l'insistente richiamo alla tradizione in quanto eterna e immutabile, luogo comune nelle società tradizionali di vario tipo, è ingannevole, e ancor meno innocente, naturale e spontaneo di quanto appaia. Permane però l'interrogativo su quanto la credenza comune che «le cose sono sempre state così» legittimasse le esigenze della élite del 17° secolo, contro le quali comunque vi furono reazioni organizzate quasi fino alla fine della dominazione turca⁷. Dobbiamo poi collegare questi interrogativi alla realtà sociale dell'epoca, o almeno a quella sua parte che possiamo ricostruire attraverso le fonti.

Nei nostri documenti si distingue chiaramente l'alto piedistallo su cui la società nassiotà collocava i cosiddetti arconti, cioè i proprietari terreri locali chiamati «*afendòtopoi*». Ricordo qui che con il termine *tòpoi* – come pure *vounà* e *pàskoula* – si designavano nelle fonti grandi estensioni di terreni montani, che venivano usati principalmente come pascoli, ma comprendevano anche campi coltivati e diritti che sembrano costituire residui di tipo feudale⁸. I loro proprietari erano «eccellentissimi arconti», «illustrissimi e chiarissimi

7. Sugli scontri sociali e la relativa bibliografia, si veda B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus; Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1537-1715*, I-II, Leiden 1982, e Kasdagli, *Land and marriage settlements*, op. cit.

8. Sulla discussa questione del «feudalesimo» a Nasso, si veda Kasdagli, *Land and marriage settlements*, in particolare il cap. 4.

signori», con le loro mogli, i loro figli e con le persone che li circondavano, con i loro palazzi in Città e i manieri in campagna. La loro posizione era nettamente distinta da quella dei cosiddetti *misèr*, cioè i ricchi abitanti del capoluogo – di regola greci ortodossi – e naturalmente dalla posizione dei contadini, dei mastri e di altri lavoratori che costituivano i ceti più bassi in città e nelle campagne e venivano chiamati «*kyr*» (sior), «mastro», *kerà* (siora) o citati semplicemente con il loro nome.

Sebbene le condizioni politiche ed economiche innegabilmente non costituiscano una continuità ininterrotta dall'epoca del ducato al periodo di cui ci occupiamo qui (per non dire che anche durante tale periodo vi furono discontinuità e sviluppi), i rapporti fra i grandi proprietari terrieri e i loro coltivatori si sviluppavano sempre all'interno di una rete di molteplici dipendenze. Per esempio, comunque siano andate le cose all'epoca della dominazione latina, dopo di questa nell'isola non vi furono più servi della gleba (villani), in qualunque loro versione. Ma alla domanda «quanta sostanziale differenza portò nella loro vita il regime di libertà giuridica?» dà una risposta perentoria il famoso controinterrogativo di Marc Bloch: «Nella vita sociale esiste un concetto più vago e impreciso della libertà dell'uomo qualunque?⁹».

Inoltre, i cosiddetti «arconti» di Nasso mantennero – ai loro stessi occhi ma probabilmente anche nella coscienza collettiva – una patina di aristocrazia, accompagnata da effettivi privilegi che a loro volta possono essere definiti soltanto aristocratici e che certamente non trovano l'eguale nelle Cicladi di quell'epoca¹⁰. Rintracciare le reazioni della rimanente popolazione verso questi «arconti» è difficile. Vi sono testimonianze

9. Riportata in R. Hilton, *Bond men made free: Medieval peasant movements and the English Rising of 1381*, Londra 1973, 61.

10. Nel 16° secolo si hanno testimonianze ad Andro di un'analoga «aristocrazia» di proprietari terrieri chiamati anch'essi «afendòtopoi» che godevano di uguali diritti, che però sembra non fossero riusciti a mantenere dopo la piena integrazione dell'isola nell'Impero Ottomano: D. I. Polemis, *Οι αφεντότοποι της Ανδρου. Συμβολή εις την έρευνα των φεουδαλικών θεσμών εις τας νήσους κατά τον δέκατο έκτον αιώνα*, Andro 1995. Nella Santorino del 17° secolo, poi, il 10% della popolazione totale possedeva i maggiori patrimoni terrieri e per lo più discendeva dalle famiglie feudali cattoliche della dominazione latina; questi privilegi tuttavia non assicuravano loro la posizione preminente nella società locale di cui godevano i signori di Nasso: Maria Spiliotopoulou, *Η Σαντορίνη στην Τουρκοκρατία. Κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές στο πλαίσιο της οικογένειας*, tesi di dottorato non pubblicata, Rethimno 2005, 56-59.

che attestano rivalità e scontri fra medi e grandi proprietari terrieri¹¹, ma non sappiamo quanto massiccia fosse la partecipazione popolare a queste insurrezioni periodicamente documentate, né che percentuale di popolazione rappresentassero le rare proteste contro gli arconti espresse dai non privilegiati. L'accusa più decisiva, comunque, che attribuisce loro «potere e forza arbitrari», non proviene da un povero *kountouvernaris* (o *misiakaris*, mezzadro), ma da un abitante della città, membro del ceto medio emergente alla fine del 17° secolo¹².

È un vero peccato che non si siano salvati documenti di altro tipo oltre agli atti notarili sparsi o le pochissime e preziosissime pagine di registri notarili: quello di Pantoleon Miniatis (16° secolo) e, nel secolo successivo, due registri mutili di Ioannis Miniatis e frammenti di atti notarili di Marcos Summaripas. Del 17° secolo, certo, possediamo il cosiddetto «libro del territorio di Filoti», un registro speciale che comprende atti ricopiati e riuniti per conto di Giacomo (Ghiakoumos) Barozzis, proprietario terriero di Filoti. Non è necessario che mi soffermi oltre sul tema dei «topoi», dal momento che esiste una bibliografia sufficiente che ci fornisce le note informazioni ma mette in luce anche i grandi vuoti nelle nostre conoscenze, vuoti addirittura enormi riguardo alla forma di questo istituto all'epoca del ducato. Dirò soltanto che, quali che fossero le radici del sistema e la sua forma originaria, nel 17° secolo comunque, la maggior parte di questi proprietari terrieri erano «Franchi» e appartenevano certamente al ceto degli «arconti» che, come abbiamo visto dalla testimonianza dei documenti, dovremo collocare in una particolare categoria sociale.

Come ho già detto in modo più approfondito altrove, un attento esame dello stesso registro di Ghiakoumakis Barozzis e di tutte le testimonianze sparse che sono state raccolte mostra che la conservazione di analoghi archivi di documenti relativi ai beni patrimoniali di un arconte era una prassi comune¹³. Se se ne fossero salvati altri, avremmo potuto avere un'idea più precisa del come gli arconti di Nasso considerassero i loro indiscutibili privilegi e i loro rapporti con le altre classi sociali, soprattutto con i contadini che dipendevano da loro. È comunque inconfutabile, almeno a

11. Slot, *Archipelagus turbatus*, op. cit.

12. Vedi Aglaia Kasdagli, «Φτωχοί και πλούσιοι στη Νάξο του 17^{ου} αιώνα. Αντιλήψεις, συμπεριφορές και πραγματικότητα», nel *Convegno Internazionale: Ricchi e Poveri nella società dell'Oriente greco-latino*, a cura di Ch. A. Maltezos, Venezia 1998, 116.

13. Kasdagli, *Land and marriage settlements*, 169-176.

mio avviso, che Ghiakoumakis Barozzis non rappresentava un caso isolato e anacronistico di proprietario terriero, e questa mia opinione è suffragata anche dalle altre scarse testimonianze dell'epoca, come rapporti e lettere dei Gesuiti, relazioni stilate dagli ispettori apostolici inviati da Roma e impressioni espresse dai viaggiatori europei.

Da un lato abbiamo dunque l'élite dell'isola, che almeno fino alla fine del 17° secolo era costituita dai grandi proprietari terrieri; dall'altro, però, alla fine di quel periodo, si intravede un nuovo «ceto medio» emergente di mercanti e intermediari greci ortodossi. Sebbene i privilegi nobiliari fossero stati contestati per tutto il 17° e 18° secolo, perfino quando la Porta abolì gli introiti provenienti dall'istituto degli «*afendotopoi*», fu molto più difficile cancellare i rapporti di dipendenza dei contadini dai loro tradizionali padroni, come appare evidente dalle reazioni degli stessi arconti ai tentativi degli agricoltori di affrancarsi da consuetudini che avevano ormai cessato di considerare sacre e inviolabili.

Il tema necessita di un esame molto più approfondito, ma questo primo approccio conduce alla conclusione che la memoria collettiva poteva, sì, affondare le radici in un glorioso passato che non esisteva più nelle stesse forme, ma certamente veniva rafforzata anche dalle effettive condizioni dell'epoca.

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΔΟΥΚΑΤΟΥ ΤΟΥ ΑΡΧΙΠΕΛΑΓΟΥΣ

ΑΣ ΑΡΧΙΣΟΥΜΕ Μ' ΕΝΑ ΟΛΛΑΝΔΙΚΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ 1613. Ο γραμματέας της ολλανδικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη σημειώνει ότι άκουσε από κάποιους Έλληνες. Στα βουνά της Νάξου ζουν περίεργα ζώα, σημειώνει το όνομά τους με τα ωραία ελληνικά γράμματα που έμαθε σ' ένα καλό γυμνάσιο της Ολλανδίας: ΛΑΦΙΑ. Δεν κατάλαβε τι ακριβώς ήταν. Μια φορά άρπαξαν ένα τέτοιο ΛΑΦΙ και βρήκαν πως έφερε ένα ασημένιο περιλαίμιο, όπου ήταν γραμμένο ότι το ζώο ανήκε στους δούκες της Νάξου.¹

Η συμβατική ιστορία του Δουκάτου του Αρχιπελάγους ξεκινάει από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα και φτάνει έως το 1566. Υπήρξε ένας επίλογος έως το 1620, που ήταν πιο κρυφός, ιδίως στις τελευταίες δεκαετίες. Η μυθική ιστορία του ελαφιού, όμως, δείχνει ότι μετά το τέλος του παλαιού δουκάτου η φήμη του συνεχιζόταν.² Το περίεργο είναι πώς το Δουκάτο του Αιγαίου, που αν το δούμε από κοντά δεν είχε και τόσο λαμπρή ιστορία, έγινε κάτι που ενδιέφερε τόσο τους μεταγενέστερους.

Μια ερμηνεία είναι η παρουσία μιας ημι-δυτικής αριστοκρατίας στη Νάξο που ενδιέφερε τους ξένους περιηγητές και που ήταν αρκετά σνομπ. Οι περιηγητές έκαναν λάθος: η αριστοκρατία που οι ξένοι περιηγητές συναντούσαν στη Νάξο τον 17^ο και τον 18^ο αιώνα είχε μικρή μόνο σχέση με την αριστοκρατία της εποχής των Σανούδων (Sanudo) και των

1. Harderwijk, Streekarchivariaat Noordwest Veluwe, *Oud Archief Harderwijk* 2046 φ. 92. Ίσως εκείνος που έδωσε την πληροφορία ήταν ο Nicorezo Belegno «da Naxia», απόγονος μιας οικογένειας σπουδαίων υπαλλήλων των δούκων. Ο Nicorezo ήταν υπάλληλος του Τουρκικού Ναυαρχείου που το 1613 είχε επαφές με την Ολλανδική Πρεσβεία και λίγα χρόνια αργότερα (1618) πήγε σε μια διπλωματική αποστολή στην Ολλανδία. Βλ. Χάγη, Nationaal Archief, 1.1.02 (Staten Generaal) αρ. 6889 και 12593.42.

2. Ο Saint-Guillain μου υπέδειξε ότι ο μύθος με ελάφι με «ιστορικό» περιλαίμιο εμφανίζεται και στον γαλλικό μεσαίωνα και αναφέρεται στο *Chronique du Religieux de Saint-Denys contenant le règne de Charles VI de 1380 à 1422*, δημοσιευμένη και μεταφρασμένη στα γαλλικά από τον M. L. Bellaguet, I, νέα έκδοση, Παρίσι, 1994. (ανατύπωση της εκδόσεως του 1842), σ. 71, από το οποίο και επαναλαμβάνεται σε άλλα βιβλία.

Κρίσπων (Crispo).³ Είναι μεταγενέστεροι μετανάστες, ενώ τα ονόματα της αριστοκρατίας της εποχής των δουκών Crispo βρίσκουμε στα άλλα νησιά, ιδίως στη Σαντορίνη.⁴ Υπάρχουν ακόμη κάποια παλαιά ονόματα στη Νάξο, αλλά εκείνοι συνήθως δεν είναι πλούσιοι και συχνά είναι ορθόδοξοι.⁵ Το ζήτημα είναι ότι στον 17^ο αιώνα δημιουργήθηκε στη Νάξο μια καινούργια πλούσια αριστοκρατική τάξη που, χωρίς να προέρχεται άμεσα από το δουκάτο, φαινόταν στους ξένους σαν λείψανα του δουκάτου.

Ένα άλλο φαινόμενο που πρέπει να αναφέρουμε είναι η ροπή των δουκών και της αριστοκρατίας του δουκάτου να παίζουν ένα θέατρο ανεξαρτησίας και φεουδαλικής ή ψευδοφεουδαλικής συμπεριφοράς. Αυτό το φαινόμενο δεν απαντά μοναδικά στη Νάξο, αλλά πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι οι Νάξιοι ήταν πολύ καλοί σ' αυτό το παιχνίδι, αν και οι Τήνιοι είχαν προηγηθεί. Δημιούργησαν ένα θέατρο που έκανε εντύπωση στους επισκέπτες.

Πρέπει να κάνουμε πρώτα μια παρατήρηση. Υπάρχει ένα οικογενειακό θέμα που έχει χρωματίσει είτε άμεσα είτε έμμεσα όλη την παλαιότερη ιστοριογραφία του Δουκάτου. Πρόκειται για τη διαμάχη μεταξύ των Crispo, απογόνων του δολοφόνου του δούκα Νικόλαου Dalle Carceri, και των Sommaripa, απογόνων του ίδιου Dalle Carceri. Αυτή η βεντέτα Sommaripa - Crispo, που κράτησε δύο αιώνες στα δικαστήρια της Βενετίας, άφησε έγγραφα που σ' αυτά στηρίχθηκε το έργο των πρώτων ιστορικών της Φραγκοκρατίας. Και μετά το τέλος του δουκάτου συνεχίστηκε το ζήτημα ποιος θα είναι ο νόμιμος κληρονόμος του Μάρκου Σανούδου.

Ίσως ένα από τα αίτια της επιβίωσης ενός θρύλου του δουκάτου είναι η δράση του προτελευταίου δούκα του οίκου των Crispo, του Ιωάννη Δ'. Είναι ακόμη παρών· υπάρχουν μερικά οικοδόμημά του στη Νάξο και

3. Το 1670 οι πιο πλούσιοι κάτοικοι της Νάξου ήταν όλοι καθολικοί με μάλλον αριστοκρατικό τρόπο ζωής. Ανήκαν στις οικογένειες: Κορονέλλο (από την Ισπανία 1566), Μπαρότζη (από την Κρήτη, αρχή 17^{ου} αιώνα), Σφόρτζα Κάστρι (από την Πιατσέντζα, αρχή 17^{ου} αιώνα), Δέλλα Ρόκκα (άγνωστη καταγωγή, ίσως εξ Άνδρου, αρχή 17^{ου} αιώνα), Σομμαρίπα (από την Άνδρο, μετά το 1566, αν και είχαν από παλαιότερα κτήματα στην Νάξο). Όλοι αυτοί πλήρωναν τουρκικούς φόρους 5.000-10.000 άσπρα (akçe) ετησίως.

4. Δελένδας, Συρίγος, Μπελόνιας, Δα Κορόνιας, Διασκούφος (στην Τήνο), Μοδινός, Τάγαρης (στη Μήλο).

5. Μπελένιο, Μπελόνια, Αμάη, Ντεσταχής, όλοι πλήρωναν τουρκικούς φόρους κάποιων εκατοντάδων άσπρων (akçe)· μόνο οι Λορεδάνο/Λουρδά πλήρωσαν κάποιες χιλιάδες.

είναι ο μοναδικός δούκας που αναφέρεται με το όνομά του σε επιγραφές.⁶ Παραχωρεί διπλώματα ευγένειας σαν να μην ήταν απλός δούκας, αλλά ολότελα ανεξάρτητος ηγεμόνας.⁷ (Στην περίπτωση αυτή το διπλώμα ευγένειας αρχίζει με την τίτλωση Ιωάννης Crispo *Dei gratia Dux Archipelagi*). Στην πολύ ενδιαφέρουσα αλληλογραφία του με τη Ρώμη, το 1563, αναφέρει ότι ο καρδινάλιος Tiberio Crispo ήθελε να θεωρείται συγγενής του (ο Τιβέριος Crispo ήταν συγγενής της Costanza Farnese, κόρης του πάπα Παύλου Γ', και μια αληθινή συγγένεια με τον δούκα είναι σχεδόν αδύνατη). Εδώ όμως, δεν είναι ο δούκας που είναι ο σνομπ αλλά ο καρδινάλιος.⁸

Δεν είμαι ολότελα βέβαιος ότι το γράμμα του Ιωάννη Δ' προς τον πάπα και τους χριστιανούς βασιλείς σχετικά με την επιδρομή του Khayr al-Dīn Barbarossa, που πρωτοδημοσιεύθηκε το 1541, είναι αυθεντικό.⁹ Όμως, η γλώσσα αυτού του γράμματος δείχνει τον δούκα σαν ηγεμόνα πολύ διαφορετικό με τον απλό και άτυπο τίτλο *ducatus Naxi et Andri dominator*, που έφεραν οι πρώτοι Σανούδοι.¹⁰

Ο Niek Biegan, σε μελέτη του, έκανε σύγκριση των τουρκικών προνομίων του Crispo με ανάλογα προνόμια άλλων υποτελών των Οθωμανών.¹¹ Πρέπει όμως να τονίσουμε ότι αν και το δουκάτο εξακολουθεί να

6. Αγ. Ιωάννης στο Παράτρεχο, Φράρων στην Αγγίδια, Αγ. Βαρθολομαίος και Αγ. Μάρκος στη Χώρα.

7. L. Ross, *Urkunden zur Geschichte Griechenlands im Mittelalter*, Μόναχο 1837, II, 160-161.

8. W. Miller, «Two Letters of Giovanni IV, Duke of the Archipelago», *Byzantinische Zeitschrift* 17 (1908), 463-470, τα σχετικά έγγραφα βρίσκονται πραγματικά στα αρχεία του Τάφου του Αδριανού, του οποίου ο Τιβέριος Crispo ήταν διοικητής: Archivium Arcis arm. I-XVIII, 2952. Ο Δούκας γράφει για το γράμμα του καρδινάλιου «la qual fa professione esser nostro parente e così noi lo tenemo».

9. Η πρώτη γνωστή έκδοση βρίσκεται στη Βρετανική Βιβλιοθήκη αρ. 1196 b2: «Ioannis Crispi Aegaei Maris Naxique Ducis ad Pontificem Romanum & Christianos principes epistola». Στο: *Opus historiarum nostro seculo conuenientissimum*, Βασιλεία (Basilea apud Bartholomeum Westhemerum) 1541.

10. Σχετικά με τον λίγο περίεργο τίτλο των πρώτων Σανούδων *Ducatus Naxi et Andri dominator* βλ. για τον Μάρκο Α' Σανούδο στο έργο της Bianca Lanfranchi-Strina (επιμέλεια) SS. *Trinità e S. Michele Archangelo di Brondolo*, III, *Documenti 1200-1209 e notizie di documenti*, Venezia 1987, 439· για τον Άγγελο Σανούδο στου G. Saint-Guillain, «Deux îles grecques au temps de l'Empire Latin: Andros et Lemnos au XIIIe siècle», *Mélanges de l'Ecole Française de Rome* 113 (2001), 618 και για τον Μάρκο Β' Σανούδο στου R. J. Loenertz, *Les Ghisi, dynastes vénitiens de l'Archipel*, Φλωρεντία 1975, 279.

11. N. Biegan, *The Turco-Ragusian Relationship*, Χάγη 1957, 46-54.

υπάρχει, είναι μάλλον αντίθετο με τις οθωμανικές συνήθειες να μείνει μια δουκική δυναστεία. Γενικά, οι Οθωμανοί δεν θέλουν τα αξιώματα να γίνονται κληρονομικά. Έτσι δεν είναι θαύμα ότι γρήγορα μετά τον θάνατο του Ιωάννη Δ' οι Crispo εξαφανίζονται.

Το τέλος του δουκάτου των Crispo ήταν μικρή υπόθεση· το ενδιαφέρον του κόσμου ήταν τότε στραμμένο σε πιο μεγάλα ζητήματα. Η πλούσια Χίος ήταν πιο στενά δεμένη με τη χριστιανική Ευρώπη. Ίσως είναι χρήσιμο να παραθέσω τι έγραψε ο αυστριακός πρεσβευτής Albert von Wyss: *Regulus quidam graecus dux Archipelagi nuncupatus*.¹² Αυτό συμπίπτει με μια αμφίβολη παράδοση σε κάποιες πηγές ότι οι Crispo δεν ήταν αληθινοί Λατίνοι, αλλά κατά την καταγωγή Έλληνες άρχοντες. Οι Τούρκοι έδωσαν το δουκάτο στον Εβραίο Νάζη.

Ο τελευταίος Crispo, ο Ιάκωβος Δ', έφυγε στη Βενετία μέσω Ραγούσας, όπου συζήτησε με τον εκεί ιστορικό Λούκαρι στον οποίο διηγήθηκε «molte cose de suoi maggiori»¹³, αλλά ήδη από το 1562 υπήρξε αναβίωση των παλαιών διαμαχών μεταξύ των οικογενειών Crispo και Sommaripa για το ποιος από τους δύο θα έχει το δουκάτο ή τουλάχιστον τα κενά δικαιώματα της κληρονομιάς. Μέσα σ' αυτό το κλίμα συντάσσονταν γενεαλογικά δέντρα σαν τεκμήριο που αργότερα έγιναν η βάση της πρώτης ιστοριογραφίας. Φαίνεται ότι οι Sommaripa ευθύνονταν για τις μηχανορραφίες που είχαν αποτέλεσμα ο Ιάκωβος Crispo το 1579 να μη μπορέσει να ξαναγίνει δούκας παρ' όλη τη βοήθεια της Σουλτάνας και του Μεγάλου Βεζύρη Σόκολλου.¹⁴

Και ακόμα μετά το τέλος του δουκάτου των Crispo οι Τούρκοι με κάποιους τρόπους απέφυγαν να το κάνουν τμήμα του Οθωμανικού κράτους. Πρώτα υπήρξε ο Νάζη, του οποίου ο τοποτηρητής Coronello συνεχίζει να παίζει το φεουδαλικό θέατρο (και έτσι δημιουργείται η εβραϊκή μυθολογία για τον καλό δούκα Ιωσήφ).¹⁵ Στην εποχή του Νάζη

12. Γράμμα του με ημερομηνία 26-10-1566· Βιέννη Haus, Hof und Staatsarchiv, *Turcica* I, 21 konv. 5.

13. Giacomo Pietro Luccari, *Copioso ristretto degli amali di Raussa*, Βενετία 1605, 146-148.

14. B. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, I-II, Leiden 1982, 98 και 364 σημ. 1-6, βλ. και Βιέννη, Haus, Hof und Staatsarchiv, *Turcica* I, 40 (VIII-XII 1579) Baldessare Dorenberg, Βενετία, 18-9-1579.

15. Συγγραφείς όπως οι Reznik, Roth και Carmoly περιγράφουν ιδίως τη γενική βιογραφία του Νάζη, με ελάχιστα και, πολλές φορές, ανακριβείς πληροφορίες για το δουκάτο. Για το φεουδαλικό θέατρο του Νάζη και των αντιπροσώπων του, υπάρχουν αναφορές σε μερικά έγγραφα των χρόνων 1568-1578.

δεν υπάρχει ακόμα κανένας Τούρκος στην Νάξο¹⁶ και τα έγγραφα της εποχής δείχνουν ότι όλα τα παλαιά αξιώματα λειτουργούν όπως πρώτα.¹⁷ Έπειτα έχουμε ένα Τούρκο Μπέη, που όμως μπορεί πολύ καλά να παίζει τον ρόλο δικαστή σε υποθέσεις φεουδων σύμφωνα με το παλαιό φεουδαλικό δίκαιο.¹⁸ Αργότερα εμφανίζεται κάποιος Έλληνας ονόματι Κωνσταντίνος Καντακουζηνός.¹⁹ Στη συνέχεια απαντά ένας άλλος Έλληνας από την Αθήνα, ο Ιωάννης Χωνιάτης, που αναφέρεται σε κάποια έγγραφα των ετών 1598-1602. Έχει ακόμα όλα τα έξι νησιά που κατείχε ο Νάζη: Νάξο, Πάρο, Μήλο, Σαντορίνη, Σύρο και Άνδρο.²⁰ Η εποχή του Χωνιάτη διακόπτεται, διότι το 1600 αναφέρεται για λίγο καιρό ένας άλλος δούκας, ο Κάρολος Τσικάλα, αδελφός του Μεγάλου Βεζύρη. Αργότερα έγινε πρίγκιπας του Τιριόλο στη Νότια Ιταλία. Κατά το φιρμάνι του Σουλτάνου κυβερνούσε τη Νάξο «με τον ίδιο τρόπο όπως το έκανε ο Εβραίος Μικές» (δηλαδή ο Νάζη). Τελικά, το 1616 έγινε δούκας της

16. Έγγραφα της εποχής του Νάζη βρίσκονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στην Αθήνα, συλλογή Ζερλέντη, φακ. 184. Το πιο γραφικό είναι ένα έγγραφο του 1578 που δημοσιεύει ο Π. Γ. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων δουκών του Αιγαίου Πελάγους*, Ερμούπολη 1924, 97-100.

17. Ο Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου, Θεσσαλονίκη 1970*, 173, αναφέρει ότι οι Ναξιώτες παρέδωσαν στους Βενετούς, το 1570, 28 Εβραίους και «όσους Τούρκους κατόρθωσαν να βρουν». Έτσι, φαίνεται ότι υπήρχαν Τούρκοι στη Νάξο τότε. Αλλά ο Χασιώτης, μέσα στα σπουδαία έγγραφα που του οφείλουμε, διάβασε ένα μόνο γράμμα λαθεμένα, πράγμα που αλλάζει ολότελα τη σημασία. Διαβάζει «le chiaue», δηλαδή Τούρκοι αξιωματικοί (çavuş, τσαούσης), ενώ θα έπρεπε να διαβάσει «le chiaue», δηλαδή τα κλειδιά (le chiavi) της πόλεως (Βενετία, Archivio di Stato, *Provveditori da Terra e da Mar*, b. 729, έκθεση του Sebastiano Venier [Αυγούστου?] 1570. Βλ. και Β. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, 92-94 και 361-362.

18. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων δουκών*, 105-107.

19. Αυτόθι, 107-108. Βλ. και Slot, *Archipelagus Turbatus*, 103 και 367 σημ. 26. Αναφέρεται στο 1587 ως «affittatore di quelle isole» [δηλαδή των Κυκλάδων], στο οποίο ζητάει από τη Ρώμη ο Αυγουστίνος Gisolfi από την Πάρο να γίνει Καθολικός αρχιεπίσκοπος Νάξου (J. Krajar, *Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East*, Ρώμη 1966 [Orientalia Christiana Analecta 177], 94).

20. Οι πηγές περί του Χωνιάτη αναφέρονται από τον Β. J. Slot, *Archipelagus turbatus*, 367 σημ. 27. Ο σύγχρονος Καθολικός Αρχιεπίσκοπος Νάξου Rendi τον περιγράφει έτσι: «Le sudette sei isole nel temporale sono governate al presente dall'Eccellentissimo Duca Giovanni Acomeno greco d'Athene, il quale vive secondo il rito Latino [...] et da lui come Duca et Datiero sono esatte tutte le doane, tributi, gabelle e pene dalle dette sei isole et ad istanza sua si mettono e si levano i Cadi ovvero giudici turchi...» (G. Hofmann, *Vescovadi Cattolici della Grecia, IV: Naxos* [Orientalia Christiana Analecta 115], Ρώμη 1938, 64-65).

Νάξου ο Γάσπαρ Graziani, που αργότερα, το 1619, έγινε πρίγκιπας της Μολδαβίας. Φαίνεται ότι ο Σουλτάνος διόρισε τον δούκα Graziani, ως Τούρκο πρεσβευτή στις διαπραγματεύσεις για ειρήνη μεταξύ Τούρκων και Αυστριακών, επειδή ως ευγενής θα είχε περισσότερη βαρύτητα στα μάτια των Αυστριακών. Ο ανώτερος δικαστής της Ρωμυλίας υποστήριξε τον Graziani, αλλά ο ανώτερος δικαστής της Ανατολίας δεν ήθελε ένας Χριστιανός να κυβερνάει μια τουρκική επαρχία.²¹

Ο Graziani αποκαλεί τον εαυτό του *Dei gratia dux Naxi et dominus Parii*. Έτσι δεν είναι πια όλο το δουκάτο των έξι νησιών, αλλά μόνο των δύο. Ο Graziani είναι ίσως ο μοναδικός δούκας της Νάξου του οποίου σώζεται το πορτραίτο.²² Το «*Dei gratia*» είναι μάλλον σπάνιο, και κάπως υπεροπτικό, αλλά δεν είναι πραγματικά κάτι καινούργιο· όπως είδαμε ο Ιωάννης Δ΄ Κρίσπος ήταν ήδη «D.G.» (δηλαδή *Dei gratia*). Έπρεπε να είχε πραγματικά κάποια δύναμη στη Νάξο, καθώς φαίνεται από ένα έγγραφο που προέρχεται από ένα Ναξιακό αρχείο.²³

Το ενδιαφέρον είναι ότι το πορτραίτο έχει και ένα οικόσημο του δούκα, που δείχνει ότι ο δούκας ξέρει κάτι περί της Νάξου· στο κέντρο του οικοσήμου υπάρχει σαν «θυρεϊσκος διεκδικήσεως» το οικόσημο της δουκικής οικογένειας Crispo, όμως με μια μικρή προσθήκη: οι δύο σταυροί ή ξίφη μεταξύ των τριών ρόμβων του οικοσήμου των Crispo φέρουν κάτι που μοιάζει με τα οθωμανικά «τουγ» (tuğ), ουρά αλόγων, που εί-

21. Βιέννη, Haus, Hof und Staatsarchiv, *Turcica* I 150-151, όπου υπάρχουν πολλά έγγραφα του Graziani. Βλ. και Cristian Luca, «Influssi occidentali sull'atteggiamento politico di alcuni principi dei paesi Romeni nei secoli XVI e XVII», *Quaderni della Casa Romana* 2 (2002): *Occidente-Oriente. Contatti, influenze, l'immagine de l'autre*, Βουκουρέστι 2003, 103-119· Castilia Mania-Grgin, «Neobičan knez na moldavskom prijestolju: Hrvat Gašpar Graziani (1619-1620)», *Povijesni Prilozi / Historical Contributions* Hrvatski Institut za Povijest 30 (2006), 51-77· M. Stoy, «Das Wirken Gaspar Gracianis (Gratianis) bis zu seiner Ernennung zum Fürsten der Moldau am 4 Februar 1619», *Südost-Forschungen*, 43 (1984), 49-122· M. Stoy, «Gaspar Gratiani, Fürst der Moldau 1619-1620: seine marginale Rolle in den Anfängen des Dreissigjährigen Krieges» *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 112 (2004), 306-315· R. Gassauer, «Gaspar Graziani. Ein Fürst der Moldau von Habsburgs Gnaden», *Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg*, 4, (Freiburg i. Br., 1958).

22. Hurmuzaki, *Documente privatoare la istoria romanilor* παράρτημα II/2 (Βουκουρέστι 1895) πρώτη εικόνα. Ο Καθολικός επίσκοπος Μήλου Camilli, φίλος του Saulger αναφέρει το 1693 ότι υπήρχε στην εκκλησία Παναγιά Σχοινιώτισσα στο Απανώκαστρο Μήλου μια εικόνα της Παναγίας με κάτω τον δούκα ως κτήτορα (Ρώμη, Αρχαία *Propaganda Fide*, SC Arcipelago, 6, φ. 304-307).

23. Ζερλέντης, *Γράμματα τελευταίων Φράγκων δούκων*, 51 (γράμμα του 1617).

ναί έμβλημα του αξιώματος ενός Τούρκου αξιωματικού (τρία τουγ για ένα πασά, έτσι ο Graziani με δύο τουγ στο οικοόσημο έχει περίπου τον βαθμό ενός σαντζάκ μπέη). Το οικοόσημο φαίνεται ότι είναι γεμάτο με πολιτικό περιεχόμενο· τονίζει όχι μόνο την εντελέχεια του Δουκάτου της Νάξου, αλλά και τον σκοπό του Graziani να φέρει την ειρήνη στη νότιο-ανατολική Ευρώπη. Έτσι το οικοόσημο έχει τέσσερις κατατημήσεις (είναι *écartelé*), οι πάνω-δεξιά (αρ. 2) και κάτω-αριστερά (αρ. 3) κατατημήσεις του οικοόσημου δείχνουν έναν άγγελο που φέρει την ειρήνη ανάμεσα σ' ένα Τούρκο και ένα Ευρωπαίο. Πλάι στο οικοόσημο υπάρχει ένα λατινικό ποίημα στο ύφος του Οβιδίου που εκφράζει τις ίδιες σκέψεις.²⁴

Αν και υπήρξαν ακόμα δούκες, το μεσαιωνικό δουκάτο ήταν σχεδόν άγνωστο στην εποχή αυτών των μεταγενέστερων δουκών. Η ιστοριογραφία της εποχής το αναφέρει σπάνια και ανακριβώς. Από τις λίγες περιπτώσεις είναι ο Paolo Ramusio (πέθανε το 1600), που δίνει κάποιες πληροφορίες για την ιστορία του δουκάτου.²⁵ Αναφέρει ότι υπήρξαν 21 δούκες Σανούδοι και Κρίσποι, όπως φαίνεται και στο γενεαλογικό δέντρο που έκαναν οι Σομμαρίπα το 1580.²⁶

Στον 17^ο αιώνα έχουμε δύο παραλλαγές στην παράδοση του μύθου του δουκάτου. Πρώτη η Καθολική αριστοκρατία που υπήρχε τότε στη Νάξο ισχυρίζεται ότι είναι απόγονοι της αριστοκρατίας του λαμπρού δουκάτου του Αιγαίου. Οι πρώτοι που αναφέρουν τέτοιες σκέψεις (που δεν βρίσκουμε ωριότερα γραμμένες) είναι ο Jean de Thevenot το 1656 και ο αποστολικός επισκέπτης Giuseppe Sebastiani, το 1666.²⁷ Λίγο περιέργο, γιατί η αριστοκρατία της Νάξου της εποχής ήταν ως επί το πλείστον μεταγενέστεροι μετανάστες.

Υπάρχει ακόμα ένας άλλος τρόπος με τον οποίο λειτουργεί η σκέψη της εντελέχειας του Δουκάτου, αλλά και αυτός προβάλλει ένα μυθικό δουκάτο. Ιδίως οι Barozzi, που ήρθαν στην αρχή του 17^{ου} αιώνα από την Κρήτη, αλλά πήραν σπουδαία κτήματα στη Νάξο ως προίκα από ένα κλάδο των Κρίσπων.²⁸ Εκείνοι και μερικές άλλες πλούσιες οικογένειες

24. Το οικοόσημο υπάρχει και στη σφραγίδα του, που βρίσκεται σε πολλές αποτυπώσεις στη Βιέννη, Haus, Hof und Staatsarchiv, *Turcica* I, 105.

25. Paolo Ramusio, *De bello Constantinopolitano*, Βενετία 1634, 273.

26. Γενεαλογικό δέντρο του οίκου Crispo, τέλος 16^{ου} αιώνα, υπάρχει στα Αρχεία της Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου.

27. Jean de Thevenot, *Voyages*, Παρίσι 1664, 192· Giuseppe Sebastiani, *Viaggio e Navigazione*, Ρώμη 1687, 37.

28. βλ. B. J. Slot, «Le cas de Philoti, aspects de l'exploitation d'une grande propriété

του Κάστρου αρχίζουν να εκμεταλλεύονται τα μεγάλα κτήματά τους με τον τρόπο που βρίσκουμε στο παλαιοκαπιταλιστικό σύστημα σε πολλά μέρη της Ανατολικής Ευρώπης με αναβιώσεις αληθινών η πλαστών φεουδαλικών δικαιωμάτων.

Το 1673 φθάνει στη Νάξο ο άνθρωπος που θα είναι το κεντρικό πρόσωπο στη μυθολογία του δουκάτου, ο Ιησουίτης Ροβέρτος Saulger ως συνοδοπόρος του Γάλλου πρεσβευτή Nointel. Είναι παρών στη λαμπρή υποδοχή που η Ναξιακή αριστοκρατία επιφυλάσσει στον πρεσβευτή. Έπειτα, βρίσκεται στη μονή των Ιησουιτών, που αποτελεί πραγματικά μέρος του παλαιού Δουκικού παλατιού, και φέλνει λειτουργίες στην Καπέλλα, στο παρεκκλήσι του παλατιού.

Ο Saulger ανήκει στη Γαλλική αριστοκρατία, είναι πλούσιος άνθρωπος, ανακαινίζει και διευρύνει την Καπέλλα. Φαίνεται ότι το παλαιό δουκάτο έχει γεμίσει το μυαλό του, γιατί κάποια χρόνια αργότερα αρχίζει να κτίζει μεγαλοπρεπέστατο σπίτι με μεγάλο κήπο σε μια τοποθεσία, όπου υπάρχουν ερείπια που έλεγαν ότι ήταν του δουκικού παλατιού.²⁹

Αναμειγνύεται σε τοπικές διαμάχες, επιστρέφει στη Γαλλία, όπου γράφει μερικά θρησκευτικά και σχολικά βιβλία, αλλά διατηρεί επαφές με τη Νάξο. Προτείνει μεγάλα σχέδια στον βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο ΙΔ' για την αποκατάσταση του δουκάτου του Αρχιεπελάγουσ υπό γαλλική προστασία· ο Sommaripa, φίλος του Saulger, παραχωρεί τα δικαιώματά του στον Λουδοβίκο... και γίνεται αξιωματικός στον γαλλικό στρατό.³⁰ Το νέο δουκάτο, βέβαια, δεν γίνεται.

Ο Saulger τότε γράφει τη «Νέα Ιστορία» των δουκών και άλλων κυριάρχων του Αρχιεπελάγουσ.³¹ Λέγει ότι βασίζεται σε «mémoires» των Καθολικών οικογενειών της Νάξου, αλλά αυτές οι πηγές είναι ελάχιστα: τις βρίσκουμε ακόμα στα αρχεία της Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου,

foncière dans le duché de Naxos avant et après la conquête turque», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 3 (1983), 191-206.

29. Όλη η ιστορία του Saulger βρίσκεται στη μελέτη του Β. J. Slot, «Ο Ιεραπόστολος Robert Saulger ιστοριογράφος της Φραγκοκρατίας των Κυκλάδων», *Μνημοσύνη* 6 (1976-1977), 117-144.

30. Τα έγγραφα περί του σχεδίου του Saulger βρίσκονται στην αρχή του τόμου, που περιέχει την αλληλογραφία του Γαλλικού προξενείου της Μήλου (!), Παρίσι, Archives Nationales, *Affaires Etrangères* B I, τ. 892. Βλ. και Παρίσι, Bibliothèque Nationale, *Fonds Français* 7170, φ. 268-269.

31. Robert Saulger, *Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverains de l'Archipel*, Παρίσι 1699.

ιδίως τα γενεαλογικά δένδρα του 1580.³² Το βιβλίο αποτελεί μια μεγάλη προσπάθεια να υποστηρίξει τη θέση των Σομμαρίπα ως κληρονόμων των Σανούδων εναντίον των Κρίσπων, κάποιες φορές με ψεύτικα μέσα. Ο ιδεώδης δούκας είναι ο Μάρκος Α΄ Σανούδος, οι κακοί είναι μερικοί Κρίσποι...

Το βιβλίο είναι σπάνιο, αλλά είχε μεγάλη επίδραση στην εικόνα που ο κόσμος είχε για το δουκάτο. Προτού να εκτυπωθεί το βιβλίο ο Saulger είχε επιστρέψει στη Νάξο, όπου έδωσε πληροφορίες στον περίφημο Γάλλο βοτανολόγο Τουρνεφόρ (Tournefort), ο οποίος μνημονεύει πολύ στο δικό του βιβλίο τον Saulger και την «Νέα Ιστορία».³³ Ο Saulger πέθανε λίγα χρόνια αργότερα... στην Καλαμίτζια. Αλλά από τον Τουρνεφόρ η ιστορία του δουκάτου πέρασε στην «Εγκυκλοπαίδεια» των Diderot και D'Alembert.³⁴

Η σπουδαιότερη πηγή που ο Saulger είχε είναι δύο γενεαλογικά δένδρα του 1580 από τα αρχεία της οικογένειας Sommaripa, που τώρα βρίσκονται στα αρχεία της Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου. Αυτά δίνουν στο κάτω μέρος των χαρτιών καλή ένδειξη ότι έχουν σχέση με την διαμάχη μεταξύ Crispo και Sommaripa για το ποιος είναι ο κληρονόμος και δείχνουν επίσης ότι αυτή η διαμάχη ήταν ακόμα ζωντανή στα χρόνια 1570-1580, όταν υπήρξαν κάποιες κινήσεις του Ιάκωβου Crispo και άλλων για αναβίωση του δουκάτου. Ενδιαφέρον για τη συζήτηση που ο Guillaume Saint-Guillain άνοιξε σχετικά με τη χρονολογία της ίδρυσης του δουκάτου το 1207 ή μάλλον αργότερα: το δένδρο των Σανούδων και των Κρίσπων αναφέρει ως έτος ίδρυσης του δουκάτου το 1212.

Ο Saulger δεν ήξερε ή τουλάχιστον δεν αναφέρει τίποτα, περί των δουκών που υπήρξαν μετά τον Νάζη (αν και ο Τζικάλα είχε σχέσεις με τους Ιησουίτες). Αλλά κάνει ένα ολόκληρο δικό του παράρτημα στη σειρά των κυριάρχων των Κυκλάδων, προσφέροντάς μας δύο πειρατές

32. Ο Saulger μιλάει για τις πηγές του στη πέμπτη και έκτη σελίδα της εισαγωγής της *Histoire Nouvelle*.

33. Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage au Levant*, Παρίσι 1717, 212*.

34. *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, XI, 62. Έχει ιδίως πάρει κάποιες λέξεις από τον Τουρνεφόρ που συμφωνούν ακριβώς με τις σκέψεις του Saulger «Dès que les Turcs se sont retirés, la noblesse de Naxie reprend sa première fierté: on ne voit que des bonnets de velours, & l'on n'entend parler que d'arbres généalogiques. Les uns se font descendre des Paléologues ou des Comnenes; les autres des Justinian, des Grimaldi, de Summaripa ou Sommerives. Le grand-seigneur n'a pas lieu d'appréhender de révolte dans cette isle».

από την περιφέρεια της Γαλλίας και έναν περίεργο Έλληνα τυχοδιώκτη, όλους από τη δεκαετία του 1670. Ο τρόπος με τον οποίο ο Saulger μεταμορφώνει την ιστορία αυτών των τριών είναι τυπικός για τον πολιτικό σκοπό του και έτσι αξίζει να εξετάσουμε αυτό το παράρτημα στην ιστορία του δουκάτου από πιο κοντά. Ο πρώτος, ο Marquis de Fleury από την Σαβοΐα ήταν στη πραγματικότητα ένας κουρσάρος στον Κρητικό πόλεμο και στη συνθήκη ειρήνης του 1669 η Βενετία είχε αναλάβει να καθαρίσει το Αιγαίο από τους συμμάχους της κουρσάρους. Έτσι, ήθελαν να διώξουν και τον Fleury, αλλά εκείνος κατέφυγε στην Πάρο, όπου οχυρώθηκε, και οι Βενετοί τον πολιορκήσαν και τελικά τον νίκησαν. Η ιστορία προσαρμόζεται θαυμάσια στις σκέψεις του Saulger: ένας Γάλλος ήρωας που εξουδετερώνεται από τους Βενετούς. Ο δεύτερος, ο πειρατής Hugues de Crevelliers από την Avignon, ήταν πολύ δραστήριος αλλά κακός πειρατής και ο Saulger τον εμφανίζει σαν παράδειγμα πως δεν θα μπορούσε να δημιουργήσει ένα νέο καθολικό κράτος στο Αιγαίο. Ο τρίτος, ο Καφής, ήταν ένας Έλληνας από τη Μήλο, αρχηγός μιας κίνησης εναντίον των ντόπιων πλουσίων και στέφθηκε αυθέντης της Μήλου από ένα φίλο του Saulger, τον Καθολικό επίσκοπο Μήλου Camilli.³⁵

Είναι πιθανό ο Saulger να ήταν και η πηγή πληροφοριών περί Νάξου για τον «Atlante Veneto» του γεωγράφου Vincenzo Coronelli.³⁶ Ο Φραγκίσκος Κορονέλλος, τοποτηρητής του δούκα Νάζη περιγράφεται από τον Saulger ως καλύτερος από τους περισσότερους δούκες.³⁷ Και ο γεωγράφος Coronelli λέγει ότι ο ομώνυμός του Φραγκίσκος Coronelli ήταν πραγματικός δούκας. Από κάποιες λεπτομέρειες στην περιγραφή της Πάρου φαίνεται ότι και ο Coronelli πήρε πληροφορίες από τον Saulger προσωπικά: έχει τις ίδιες σκέψεις σχετικά με τη διαμάχη Crispo και Sommaripa.

Ένα άλλο γενεαλογικό έργο μας έδωσε άλλους ψευτο-δούκες: ο Ιταλός Giacomo Zabarella κάνει λόγο για ένα δούκα Querini, που ποτέ δεν υπήρξε αλλά βρίσκουμε να αναφέρεται σε κάποια επιστημονικά έργα.³⁸

35. Saulger, *Histoire Nouvelle*, 306-309, όπου αναφέρει την ιστορία των Fleury, Crevelliers, Καφή. Βλ. και Slot, *Archipelagus turbatus*, 196-198 για την ιστορία, έτσι όπως είναι στα σύγχρονα έγγραφα.

36. Περιγραφή της Νάξου στο έργο του Vincenzo Coronelli, *Isolario, dell'Atlante Veneto*, Βενετία 1696, 232-234.

37. *Histoire nouvelle*, 302.

38. Giacomo Zabarella, *Tito Livio padouano ouero Historia della Gente Liuvia romana*, Πάδοβα 1669.

Ο Ολλανδο-Γερμανός ψευδευγενής απατεώνας Leonard Hendrik Pasch van Krienen χρησιμοποίησε στο βιβλίο του τα ίδια γενεαλογικά δένδρα όπως ο Saulger³⁹ μαζί με κάποιες πληροφορίες που πήρε από έναν Ιησουίτη στη Νάξο, τον Αλσατιανό Ignaz Lichtle, ο οποίος λίγο πριν από το 1800 έγραψε ο ίδιος μια «περιγραφή της Νάξου», που είναι ιδιαίτερα σπουδαία για την νεότερη ιστορία.⁴⁰

Στην Ευρώπη ο Saulger παραμένει ως κανόνας. Ο Γερμανός Ernst Curtius κάνει περίληψη της Νάξου του 1846.⁴¹ Από το 1855 ο Karl Hopf αρχίζει (λίγο άγρια) να καταστρέφει τους μύθους... κι έτσι αρχίζει με αβέβαια βήματα και δύσκολα η επιστημονική ιστοριογραφία.⁴² Αλλά οι μύθοι είναι κάποιες φορές όμορφοι και η μοναδική ευανάγνωστη πλήρης ιστορία του δουκάτου, το έργο του δημοσιογράφου William Miller περιέχει ακόμα μυθιστορήματα από τον Saulger.⁴³ Και ας μην ακούμε καθημερινά αυτό που λένε οι ξεναγοί στους τουρίστες που περιηγούνται τη Νάξο· ακόμη και ο Saulger με την πλούσια φαντασία του δεν μπόρεσε να συρράψει τέτοιες αστειότητες. Βέβαια, το πανόραμα της Νάξου με το Κάστρο και την Πορτάρα, έτσι όπως φαίνεται, όταν φθάνει κάποιος για πρώτη φορά εκεί, πάντα θα διεγείρει τη φαντασία, όπως τότε και τώρα, αν δεν ... κρυφτεί από το τσιμέντο.

39. L. H. Pasch van Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Λιβόρνο, 1773, 56-58.

40. Το παλαιότερο και καλύτερο χειρόγραφο φαίνεται να είναι αυτό που βρίσκεται σε μια συλλογή, όπως περιγράφεται στο αρχείο του Γάλλου Πρεσβευτή στη Κωνσταντινούπολη Andréossy, 1812-1813 (Centre des Archives Diplomatiques de Nantes). Η δημοσιευμένη ελληνική μετάφραση είναι βασισμένη σε μια πολύ νεότερη επεξεργασία.

41. Ernst Curtius, *Naxos, ein Vortrag*, Βερολίνο 1846.

42. Ο Hopf εγραψε την ιστορία της Άνδρου και δημοσίευσε γενεαλογικά δένδρα. Έκανε έρευνες στις Κυκλάδες, αλλά δυστυχώς τα χαρτιά με τις σημειώσεις του χάθηκαν το 1945.

43. W. Miller, *The Latins in the Levant, a History of Frankish Greece*, Καίμπριτζ 1908.

IL MITO DEL DUCATO DELL'ARCIPELAGO

COMINCIAMO CON UN TESTO OLANDESE DEL 1613. Il segretario dell'ambasciata olandese a Costantinopoli prende nota di quanto ha sentito dire da alcuni Greci. Sui monti di Nasso vivono strani animali, annota i loro nomi nella bella grafia greca che ha imparato in un buon ginnasio olandese: ΛΑΦΙΑ (cervi). Non capisce di che cosa si tratti esattamente. Una volta ne avevano afferrato uno e avevano trovato che portava un collare d'argento su cui era scritto che l'animale apparteneva ai duchi di Nasso¹.

La storia del Ducato dell'Arcipelago va per convenzione dal 13° secolo fino al 1566... Vi fu un epilogo che arrivò fino al 1620, più nascosto, soprattutto negli ultimi decenni. La leggenda del cervo dimostra però che la fama dell'antico ducato continuò anche dopo la sua fine². La cosa strana è che il Ducato dell'Egeo che, se osservato da vicino, non ha da vantare una storia così gloriosa, ha suscitato molto interesse in epoche successive.

Una spiegazione è la presenza a Nasso di un'aristocrazia semioccidentale che impressionava i viaggiatori stranieri e che era alquanto snob. Ma questi viaggiatori si sbagliavano: l'aristocrazia che incontravano a Nasso nei secoli 17°-19° somigliava ben poco a quella dell'epoca dei Sanudo e dei Crispo³.

1. Harderwijk, Streekarchivariaat Noordwest Veluwe, *Oud Archief Harderwijk* 2046 f. 92. L'informazione data è forse attribuibile a Nicorezo Belegno «da Naxia», discendente di una importante famiglia di alti funzionari dei duchi. Nicorezo era in servizio presso l'ammiragliato turco, che nel 1613 aveva contatti con l'ambasciata olandese. Pochi anni dopo (1618) fu inviato in una missione diplomatica in Olanda. Vedere L'Aia, Nationaal Archief, 1.1.02 (Staten Generaal) n. 6889 e 12593.42.

2. Saint-Guillain mi ha suggerito che una leggenda riguardante un cervo dotato di collare «storico» esistette anche nel Medio Evo francese e si trova nella (*Chronique du Religieux de Saint-Denys contenant le règne de Charles VI de 1380 à 1422*, pubblicata in latino e tradotta in francese da M. L. Bellaguet, I, nuova edizione, Parigi 1994 (ristampa dell'edizione del 1842), p. 71, e la leggenda è ripetutamente citata in altri libri.

3. Nel 1670 gli abitanti più ricchi di Naxos erano cattolici e conducevano un tenore di vita piuttosto aristocratico. Appartenevano alle famiglie Coronello (di origine spagnola, 1566), Barozzi (da Creta, inizi del 17° sec.), Sforza Castri (Piacenza, inizi del 17° sec.), Della Rocca (di provenienza sconosciuta, forse da Andro, inizi del 17° sec.), Sommaripa (Andro,

Questi nobili si erano stabiliti nell'isola successivamente, i nomi dei nobili dell'età dei duchi Crispo si trovano nelle altre isole, specialmente a Santorino⁴. Vi sono ancora alcuni antichi cognomi a Nasso, ma di solito si tratta di famiglie non ricche e spesso ortodosse⁵. Il fatto è che nel 17° secolo si costituì a Nasso un nuovo e ricco ceto aristocratico che pur senza discendere direttamente dal ducato appariva agli stranieri come un suo retaggio.

Un altro fenomeno da riferire è la tendenza dei duchi e dell'aristocrazia del ducato a fingere una situazione di indipendenza e a ostentare un cerimoniale di stampo feudale o pseudofeudale. Ciò non accade soltanto a Nasso, ma si deve riconoscere che gli abitanti dell'isola furono molto abili in questo gioco, anche se quelli di Tino erano stati i primi. Si creò una sorta di finzione teatrale che colpiva molto i visitatori.

Dobbiamo fare prima una osservazione. C'è una questione familiare che ha direttamente o indirettamente segnato tutta l'antica storiografia sul ducato. È la contesa tra i Crispo, discendenti dell'assassino del duca Nicolò Dalle Carceri, e i Sommaripa, discendenti dello stesso Dalle Carceri. Questa contesa Sommaripa - Crispo che occupò per due secoli i tribunali di Venezia lasciò documenti che furono alla base dell'opera dei primi storici della dominazione latina. E anche dopo la fine del ducato si continuò a dibattere la questione di chi fosse il legittimo erede di Marco Sanudo.

Una delle ragioni della sopravvivenza del mito del ducato fu forse l'azione svolta dal penultimo duca della famiglia Crispo, Giovanni IV. La sua presenza è ancora viva; a Nasso esistono ancora suoi blasoni (è l'unico duca che viene riportato con il suo nome nelle iscrizioni)⁶. Rilascia titoli nobiliari come se non fosse un semplice duca ma un sovrano assolutamente indipendente⁷. (Il titolo nobiliare incomincia allora con la formula *Giovanni Crispo Dei gratia Dux Archipelagi*). In una sua interessantissima corrispondenza epistolare con Roma datata 1563 riferisce che il Cardinale Tiberio Crispo voleva essere considerato suo parente (Tiberio Crispo era parente della figlia

dopo il 1566, anche se precedentemente avevano proprietà a Nasso). Tutti pagavano tasse annuali di 5.000-10.000 akçe ai Turchi.

4. Delenda, Sirigo, Belogna, Da Corogna, Diascufo (a Tino), Modinòs, Tagaris (a Milo).

5. Belegno, Balogna, Amai, Destakis, pagavano tutti tasse turche di alcune centinaia di akçe, soltanto i Loredano/Lurda ne pagavano alcune migliaia.

6. Nella chiesa di S. Giovanni a Paràtrecho, dei Frari ad Agghidia, e a San Bartolomeo e San Marco nella Chora.

7. L. Ross, *Urkunden zur Geschichte Griechenlands im Mittelalter*, Monaco, 1837, II, 160-161.

di papa Paolo III Costanza Farnese, e una vera parentela con il duca è quasi impossibile). Qui, però, non è il duca ad essere snob, ma il cardinale⁸.

Non sono del tutto certo che la lettera di Giovanni Ival papa e ai re cristiani riguardante l'incursione di Khair ad-Dīn Barbarossa e pubblicata per la prima volta nel 1541 sia autentica⁹. La lingua usata in questa lettera, però, mostra il duca come un principe assai diverso che ha il semplice e informale titolo *ducatus Naxi et Andri dominator* portato dai primi Sanudo¹⁰.

Nick Biegan ha svolto una ricerca comparata fra i privilegi accordati dai Turchi a Crispo e quelli concessi ad altri vassalli degli Ottomani¹¹. Dobbiamo però sottolineare che sebbene il ducato continui ad esistere, è comunque contrario alle consuetudini ottomane il mantenere una dinastia ducale. In generale gli Ottomani non vogliono che le cariche diventino ereditarie. Non è strano, pertanto, che alla morte di Giovanni IV i Crispo presto scompaiano.

La fine del ducato dei Crispo fu un fatto poco significativo, in un'epoca in cui l'interesse generale era rivolto a vicende di ben altra portata. La ricca Chio era più strettamente legata all'Europa cristiana. Forse è utile riportare qui quanto scritto dall'ambasciatore austriaco Albert von Wyss: *Regulus quidam graecus duc Archipelagi nuncupatus*¹². Ciò coincide con quanto tramandato da alcune fonti di incerta interpretazione secondo cui i Crispo non sarebbero stati autentici Latini, ma signori (arconti) di origine greca. I Turchi assegnarono il ducato all'ebreo Nasi.

8. W. Miller, «Two Letters of Giovanni IV, Duke of the Archipelago», *Byzantinische Zeitschrift* 17 (1908), 463-470; i relativi documenti si trovano in realtà nell'archivio della Tomba di Adriano, del quale Tiberio Crispo fu amministratore: Archivium Arcis arm. I-XVIII, 2952. Il Duca riferisce di una lettera del Cardinale «la qual fa professione esser nostro parente e così noi lo tenemo».

9. La prima edizione nota si trova nella Biblioteca Britannica n. 1196 b2 : «Ioannis Crispi Aegaei Maris Naxique Ducis ad Pontificem Romanum & Christianos principes epistola». In: *Opus historiarum nostro seculo conuenientissimum*, Basilea apud Bartholomeum Westhemerum, 1541.

10. Riguardo allo strano titolo dei primi Sanudo *Ducatus Naxi et Andri dominator*: Marco I Sanudo in Bianca Lanfranchi-Strina (a cura di) *SS. Trinità e S. Michele Archangelo di Bron-dolo, III, Documenti 1200-1209 e notizie di documenti*, Venezia 1987, 439; Angelo Sanudo in G. Saint-Guillain, «Deux îles grecques au temps de l'Empire Latin: Andros et Lemnos au XIIIe siècle» in *Mélanges de l'Ecole Française de Rome* 113 (2001), 618 e Marco II Sanudo in R. J. Loenertz, *Les Ghisi, dynastes vénitiens de l'Archipel*, Firenze 1975, 279.

11. N. Biegan, *The Turco-Ragusian Relationship*, L'Aia 1957, 46-54.

12. Lettera del 26-10-1566 in Vienna, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, *Turcica* 1, 21 konv. 5.

L'ultimo dei Crispo, Giacomo IV, partì per Venezia via Ragusa, dove raccontò allo storico locale Luccari «molte cose de' suoi maggiori»¹³, ma già nel 1562 vi fu una ripresa dell'antico contenzioso tra le famiglie Crispo e Sommaripa su quale delle due avrebbe avuto il ducato o almeno i nudi diritti di eredità. In questo quadro, come prova per le rispettive rivendicazioni, venivano redatti alberi genealogici che in seguito divennero la base della prima storiografia sull'argomento. Sembra che i Sommaripa avessero partecipato agli intrighi che nel 1579 impedirono a Giacomo Crispo di ridiventare duca con l'aiuto della Sultana e del Gran Visir Soqolli¹⁴.

Anche dopo la fine del ducato dei Crispo i Turchi evitarono in vari modi di renderne il territorio parte integrante dello stato ottomano. Prima c'è Nasi, che tramite il suo luogotenente Coronello continua a mantenere un apparente assetto feudale (e ne nasce il mito ebraico del buon duca Jossèf)¹⁵. All'epoca di Nasi non si ha ancora nessun Turco a Nasso¹⁶ e i documenti dell'epoca mostrano che le antiche cariche funzionano come prima¹⁷. Poi abbiamo un bey turco che può però ricoprire il ruolo di giudice in questioni di feudi secondo l'antico diritto feudale¹⁸. Incontriamo poi un greco di nome Costantino Cantacuzeno¹⁹, e più tardi un altro greco di Atene, Gio-

13. Giacomo Pietro Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Raussa*, Venezia 1605, 146-148.

14. B. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, I-II, Leiden 1982, 98 e 364 note 1-6; si veda anche Vienna, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Turcica I, 40 (VIII-XII 1579) Baldessare Dorenberg, Venezia, 18-9-1579.

15. Autori come Reznik, Roth e Carmoly trattano in particolare la biografia di Nasi, dando poche e imprecise informazioni sul ducato. Della messa in scena feudale di Nasi e dei suoi protagonisti si trovano testimonianze in alcuni documenti a partire dall'anno 1568.

16. Documenti dell'epoca di Nasi negli Archivi Generali di Stato ad Atene, collezione Zerlendis, busta 184. Il più pittoresco è un documento del 1578 in P. G. Zerlendis, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων δουκών του Αιγαίου Πελάγους*, Ermoupoli 1924, 97-100.

17. I. K. Chasiotis, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, Salonicco 1970, 173, riferisce che i Nassiotti consegnarono ai Veneziani nel 1570 28 Ebrei e «quanti Turchi riuscirono a trovare». Quindi in quell'epoca a Nasso dovevano esservi abitanti Turchi. Ma Chasiotis, nei preziosi documenti di cui gli siamo debitori, ha letto in maniera errata una sola lettera che però cambia totalmente il significato del testo. Egli legge «le chiaus», cioè *çavuş* gli ufficiali turchi, mentre avrebbe dovuto leggere «le chiaue» cioè le chiavi della città (Venezia, Archivio di Stato, *Provveditori da Terra e da Mar*, b. 729, mostra di Sebastiano Venier [Agosto?] 1570). Si veda anche B.J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, 92-94 e 361-362.

18. Zerlendis, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων δουκών*, 105-107

19. *Ibidem*, 107-108. Si veda anche Slot, *Archipelagus Turbatus* 103 e 367 nota 26. Viene menzionato nel 1587 come «affittatore di quelle isole» [cioè delle Cicladi] che chiede a Roma

vanni Coniate, citato in alcuni documenti degli anni 1598-1602. Possiede ancora tutte e sei le isole che aveva Nasi (Nasso, Paro, Milo, Santorino, Siro e Andro)²⁰. L'epoca di Coniate s'interrompe perché nel 1600 viene menzionato per un breve lasso di tempo un altro duca, Carlo Cicala, fratello del Gran Visir, in seguito principe di Tiriolo nell'Italia meridionale. Secondo il firmano del sultano governava Nasso «nello stesso modo in cui lo faceva l'Ebreo Miquez» (cioè Nasi). Nel 1616, infine, divenne duca di Nasso Gaspar Graziani che più tardi, nel 1619, diventò anche principe di Moldavia. Sembra che il Sultano avesse nominato duca Graziani, ambasciatore turco nei negoziati di pace fra i Turchi e gli Austriaci perché, in quanto nobile, avrebbe avuto maggiore prestigio agli occhi di questi ultimi. Il più alto magistrato della Rumelia sostenne Graziani, ma quello dell'Anatolia non voleva che un Cristiano governasse una provincia turca²¹.

Graziani denomina se stesso *Dei gratia Dux Naxi et Dominus Parii*. Così l'intero ducato non è più costituito da sei isole ma solo da due. Graziani è forse l'unico duca di Nasso di cui ci sia pervenuto un ritratto²². La formu-

che Agostino Ghisolfi da Paro diventi Arcivescovo Cattolico di Nasso: J. Krajcar, *Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East*, Roma 1966 (Orientalia Christiana Analecta, 177), 94.

20. Le fonti intorno a Choniatis sono riportate in Slot, *Archipelagus turbatus*, 367 nota 27. L'allora Arcivescovo cattolico di Nasso, Rendi, lo descrive così: «Le sudette sei isole nel temporale sono governate al presente dell'Eccellentissimo Duca Giovanni Acomneno greco d'Athene, il quale vive secondo il rito Latino [...] et da lui come Duca et Datiero sono esatte tutte le doane, tributi, gabelle e pene dalle dette sei isole et ad istanza sua si mettono e si levano i Cadi ovvero giudici turchi...»: G. Hofmann, *Vescovadi Cattolici della Grecia IV: Naxos* (Orientalia Christiana Analecta 115), Roma 1938, 64-65.

21. Vienna, Haus, Hof und Staatsarchiv, *Turcica I 150-151* dove si ritrovano molti documenti del Graziani. Si veda anche Cristian Luca, «Influssi occidentali sull'atteggiamento politico di alcuni principi dei paesi Romeni nei secoli XVI e XVII», *Quaderni della Casa Romana 2* (2002): *Occidente-Oriente. Contatti, influenze, l'immagine de l'autre*, Bucarest 2003, 103-119; Castilia Mania-Grgin, «Neobičan knez na moldavskom prijestolju: Hrvat Gašpar Graziani (1619-1620)», *Povijesni Prilozi / Historical Contributions Hrvatski Institut za Povijest 30* (2006), 51-77; M. Stoy, «Das Wirken Gaspar Gracianis (Gratianis) bis zu seiner Ernennung zum Fürsten der Moldau am 4 Februar 1619», *Südost-Forschungen*, 43 (1984), 49-122; M. Stoy, «Gaspar Gratiani, Fürst der Moldau 1619-1620: seine marginale Rolle in den Anfängen des Dreissigjährigen Krieges» *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 112 (2004), 306-315; R. Gassauer, «Gaspar Graziani. Ein Fürst der Moldau von Habsburgs Gnaden», *Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg*, 4 (Friburgo i. Br., 1958).

22. Hurmuzaki, *Documente privatoare la istoria romanilor*, app. vol. II/2 (Bucarest 1895),

la «*Dei gratia*» è piuttosto rara e denuncia una certa superbia, ma non è qualcosa di veramente nuovo: come abbiamo visto, Giovanni IV Crispo era già duca «D.G.» (*Dei gratia*). A Nasso doveva avere effettivamente una certa forza, secondo quanto appare in un documento proveniente da un archivio nassiota²³.

La cosa interessante è che il ritratto mostra anche uno stemma del duca da cui capiamo che egli doveva conoscere le cose di Nasso: al centro del blasone si trova come un piccolo «scudo di pretensione»; si tratta dello stemma della famiglia ducale dei Crispo, ma con una piccola aggiunta: le due croci o spade fra i tre rombi del blasone dei Crispo portano qualcosa che somiglia ai *tuğ* ottomani, coda di cavallo che è segno della classe di un dignitario turco (tre *tuğ* per un Pascià, cosicché Graziani, con due *tuğ* nello stemma, ha approssimativamente il grado di Bey di un Sangiaccato). Il blasone sembra essere pieno di contenuto politico: sottolinea non solo l'entelechia del Ducato di Nasso, ma anche l'obiettivo di Graziani di portare la pace nell'Europa sud-orientale. Così lo stemma ha 4 partizioni (è inquartato); le partizioni in alto a destra (n.2) e in basso a sinistra (n.3) mostrano un angelo che impone la pace fra un Turco e un Europeo... Al lato del blasone si trova una poesia latina nello stile di Ovidio, che esprime gli stessi concetti²⁴.

Benché continuassero ad esistere duchi, il ducato medievale divenne quasi sconosciuto all'epoca di questi signori successivi. La storiografia dell'epoca ne parla raramente e in modo impreciso. Tra i pochi a citarlo è Paolo Ramusio (morto nel 1600), che ci dà alcune informazioni sulla storia del ducato²⁵. Riferisce che vi furono 21 duchi Sanudo e Crispo, come appare nell'albero genealogico redatto dai Sommaripa nel 1580²⁶.

Nel 17° secolo rileviamo due mutamenti nella tradizione del mito del ducato. Primo, l'aristocrazia cattolica esistente a quel tempo a Nasso dice di discendere dall'aristocrazia del glorioso Ducato dell'Egeo... I primi a

prima immagine. Il Vescovo Cattolico di Milos Camilli, amico di Saulger riferisce nel 1693 che nella chiesa della Panaghia Schindtissa di Apanokastro a Milo, vi era una icona della Madonna con sotto il duca come fondatore: Roma, Archivi Propaganda Fide, SC Arcipelago vol. 6 f. 304-307.

23. Zerlendis, *Γράμματα τελευταίων Φράγκων δουκών*, 51 (lettera del 1617).

24. Lo stemma esiste anche nel sigillo che si trova in molte stampe a Vienna, Haus- und Staatsarchiv, *Turcica* I, 105.

25. Paolo Ramusio, *De bello Constantinopolitano*, Venezia 1634, 273.

26. Albero Genealogico della Casa Crispo, fine del 16° secolo, nell'Archivio dell'Arcivescovato Cattolico di Nasso.

fare tali affermazioni (che non troviamo in documenti di epoca anteriore) è Jean de Thevenot nel 1656 e il visitatore apostolico Giuseppe Sebastiani nel 1666²⁷. Fatto un po' strano, perché i nobili di Nasso in quel periodo sono per lo più immigrati di epoca successiva.

Vi è poi un altro modo in cui funziona il concetto dell'entelechia del Ducato, ma si tratta anche in questo caso di un ducato mitico. Soprattutto per quanto riguarda i Barozzi, venuti da Creta all'inizio del 17° secolo, che ebbero da un ramo dei Crispo estese proprietà terriere a Nasso come beni dotati²⁸. Loro ed alcune altre ricche famiglie del Castello cominciarono a sfruttare questi vasti terreni secondo il sistema paleocapitalistico vigente in molte regioni dell'Europa orientale con il ripristino di veri o fittizi diritti feudali.

Nel 1673 giunge a Nasso, come compagno di viaggio dell'ambasciatore francese Nointel, il gesuita Robert Saulger, l'uomo che sarà il personaggio centrale nella mitologia del ducato. È presente alla sontuosa accoglienza che l'aristocrazia dell'isola riserva all'ambasciatore. Poi abita nel monastero dei Gesuiti, che costituisce effettivamente parte dell'antico palazzo ducale e salmodia nelle funzioni celebrate nella Cappella del palazzo.

Saulger appartiene alla nobiltà francese, è ricco, restaura e amplia la Cappella. L'antico ducato sembra occupargli la mente, perché alcuni anni più tardi comincia a costruire una sontuosa dimora con un grande giardino in un luogo in cui si trovano rovine che si diceva fossero quelle del palazzo ducale²⁹.

Rimane coinvolto in controversie locali, ritorna in Francia, dove scrive alcuni libri religiosi e scolastici, ma mantiene contatti con Nasso. Propone grandi progetti al re di Francia Luigi XIV per la restaurazione del Ducato dell'Arcipelago sotto protettorato francese; Sommaripa, amico di Saulger, cede i suoi diritti a Luigi... e diventa ufficiale nell'esercito francese³⁰. Il nuovo ducato, naturalmente, non nasce.

27. Jean de Thevenot, *Voyages*, Parigi 1664, 192; Giuseppe Sebastiani, *Viaggio e Navigazione*, Roma, 1687, 37.

28. Vedi. B. J. Slot, «Le cas de Philoti, aspects de l'exploitation d'une grande propriété foncière dans le duché de Naxos avant et après la conquête turque», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 3 (1983), 191-206.

29. Tutta la storia di Saulger si trova in B. J. Slot, «Ο Ιεραπόστολος Robert Saulger ιστοριογράφος της Φραγκοκρατίας των Κυκλάδων», *Μνημοσύνη* 6 (1976-1977), 117-144.

30. Gli scritti riguardanti il piano di Saulger sono riportati all'inizio del volume contenente la corrispondenza del Consolato Francese di Milo (!). Parigi, Archives Nazionales, *Affaires Etrangères* B I, vol. 892. Vedi anche Parigi, Biblioteca Nazionale, *Fonds Français* 7170 f. 268-269.

Saulger scrive allora l'*Histoire nouvelle* dei duchi e degli altri sovrani dell'Arcipelago³¹. Dice di basarsi su «mémoires» delle famiglie cattoliche di Nasso, ma queste fonti sono scarsissime: possiamo ancora trovarle negli archivi dell'Arcivescovato Cattolico di Nasso, soprattutto gli alberi genealogici del 1580³². Il libro è un grande sforzo per appoggiare la posizione dei Sommaripa come eredi dei Sanudo contro i Crispo, a volte con argomentazioni false. Il duca ideale è Marco I Sanudo, i cattivi sono alcuni Crispo...

Il libro è raro, ma esercitò una grande influenza sull'immagine che il mondo ebbe del ducato. Prima che il volume venisse stampato, Saulger era ritornato a Nasso e aveva fornito informazioni al grande botanico francese Tournefort, che nella sua opera cita più volte il Gesuita e la sua *Histoire nouvelle*³³. Saulger morì pochi anni più tardi... a Kalamigia. Ma da Tournefort la storia del ducato passò nell'Enciclopedia di Diderot e d'Alembert³⁴.

La fonte più importante di cui Saulger disponeva sono due alberi genealogici del 1580 provenienti dagli archivi della famiglia Sommaripa che ora si trovano negli archivi dell'Arcivescovato cattolico di Nasso. In calce a questi documenti si trovano elementi che li collegano alla controversia fra i Crispo e i Sommaripa sulla questione ereditaria e mostrano che tale controversia era ancora in atto negli anni 1570-1580, quando Giacomo Crispo e altri presero alcune iniziative per la ricostituzione del ducato. Un dato interessante per il dibattito aperto da Guillaume Saint-Guillain sulla data di costituzione del ducato, se, cioè, si debba fare risalire al 1207 o più tardi: l'albero genealogico dei Sanudo e dei Crispo riporta come data d'inizio del ducato il 1212.

Saulger non sapeva o almeno non riferisce nulla sui duchi che seguirono a Nasi (sebbene Cicala avesse rapporti con i Gesuiti). Ma aggiunge

31. Robert Saulger, *Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverains de l'Archipel*, Parigi, 1699.

32. Saulger parla delle sue fonti nella quinta e sesta pagina dell'introduzione della *Histoire Nouvelle*.

33. Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage au Levant*, Parigi 1717, 212*

34. *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, XI, 62. Vi sono adottate alcune parole dal Tournefort, che sono proprio in accordo con il pensiero di Saugler: «Dès que les Turcs se sont retirés, la noblesse de *Naxie* reprend sa première fierté: on ne voit que des bonnets de velours, & l'on n'entend parler que d'arbres généalogiques. Les uns se font descendre des paléologues ou des Comnènes; les autres des Justinian, des Grimaldi, de Summaripa ou Sommerives. Le grand-seigneur n'a pas lieu d'appréhender de révolte dans cette isle».

una sua appendice alla serie dei sovrani delle Cicladi, presentandoci due pirati provenienti dalla provincia francese e uno strano avventuriero greco, tutti collocabili nel decennio 1670-1680. Il modo in cui Saulger trasforma la storia di questi tre personaggi è funzionale al suo obiettivo politico e pertanto vale la pena osservare da vicino questa appendice alla storia del ducato. Il primo, il Marchese de Fleury, della Savoia, era stato in realtà un corsaro nella guerra di Candia, e nel trattato di pace del 1669 Venezia si era assunta l'impegno di liberare l'Egeo dai corsari suoi alleati. Cosicché cercò di scacciare Fleury, ma egli si rifugiò a Paro trincerandosi nella fortezza; i Veneziani però lo assediaron e lo sconfissero. La storia si adatta perfettamente al pensiero di Saulger: un eroe francese annientato dai Veneziani. Il secondo, Hugues de Crevelliers, di Avignon, attivissimo ma cattivo pirata, viene portato da Saulger come esempio del fatto che non si potrà costituire un nuovo stato cattolico nell'Egeo. Il terzo, Kapsis, era un greco di Milo, capo di un movimento contro i ricchi locali, che fu incoronato signore dell'isola da un amico di Saulger, il vescovo cattolico di Milo Camilli³⁵.

Saulger fu forse la fonte d'informazioni su Nasso anche per l'*Atlante Veneto* del geografo Vincenzo Coronelli³⁶. Francesco Coronello, luogotenente del duca Nasi, viene descritto nell'opera di Saulger come migliore della maggior parte dei duchi³⁷. Anche il geografo Coronelli dice che il suo omonimo Francesco Coronelli era stato effettivamente duca. Da alcuni dettagli nella descrizione di Paro sembra che anche Coronelli avesse avuto informazioni personalmente da Saulger: ha le stesse opinioni riguardo alla controversia Crispo - Sommaripa.

Un altro studio genealogico ci ha dato altri pseudo-duchi: l'italiano Giacomo Zabarella ci ha tramandato un duca Querini che non è mai esistito, ma che troviamo menzionato in alcune opere scientifiche...³⁸

Lo pseudo-nobile truffatore germano-olandese Leonard Hendrik Pasch van Krienen adoperava nel suo libro gli stessi alberi genealogici di Saul-

35. Saulger, *Histoire Nouvelle*, 306-309, descrive la storia di Fleury, Crevelliers e Kapsis; si veda anche Slot, *Archipelagus turbatus*, 196-198 per la storia così come è resa negli scritti dell'epoca.

36. Descrizione di Nasso in Vincenzo Coronelli, *Isolario dell'Atlante Veneto*, Venezia, 1696, 232-234.

37. *Histoire nouvelle*, 302.

38. Giacomo Zabarella, *Tito Liuio padouano ouero Historia della Gente Liuia romana*, Padova, 1669.

ger...³⁹ insieme ad alcune informazioni avute da un Gesuita a Nasso, l'alsaziano Ignaz Lichtle, che poco prima del 1800 scrisse a sua volta una «descrizione di Nasso», particolarmente importante per la storia moderna⁴⁰.

In Europa Saulger rimane un testo fondamentale. Il tedesco Ernst Curtius ci offre una presentazione sommaria di Nasso del 1846⁴¹. A partire dal 1855 Karl Hopf comincia (un po' bruscamente) a distruggere i miti...e così, con qualche difficoltà e stentatamente inizia la storiografia scientifica⁴². Ma i miti a volte sono belli e l'unica storia completa del ducato facilmente leggibile, quella del giornalista William Miller contiene ancora elementi romanzeschi tratti da Saulger...⁴³ E non diamo ascolto a quello che dicono ogni giorno le guide turistiche in giro per Nasso: perfino Saulger con la sua fervida fantasia non era riuscito a combinare insieme simili amenità. Certo... il panorama di Nasso con il Castello e il Portale (Portara) così come appare a chi vi arriva per la prima volta ecciterà sempre la fantasia... ora come allora, purché non venga ricoperto dal cemento.

39. L. H. Pasch van Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago*, Livorno 1773, 56-58.

40. Il più antico e migliore manoscritto sembra essere quello che si trova in una collezione descritta nell'archivio dell'Ambasciatore Francese a Costantinopoli, Andréossy, 1812-1813, (Centre des Archives Diplomatiques de Nantes). La traduzione greca pubblicata si basa su una rielaborazione di molto posteriore.

41. Ernst Curtius, *Naxos, ein Vortrag*, Berlino 1846.

42. Hopf scrisse la storia di Andro e pubblicò diversi alberi genealogici. Condusse ricerche nelle Cicladi, ma purtroppo le carte con i suoi appunti sono andate perdute nel 1945.

43. William Miller, *The Latins in the Levant, a History of Frankish Greece 1204-1566*, Londra 1908.

Σύνθεση εξωφύλλου:

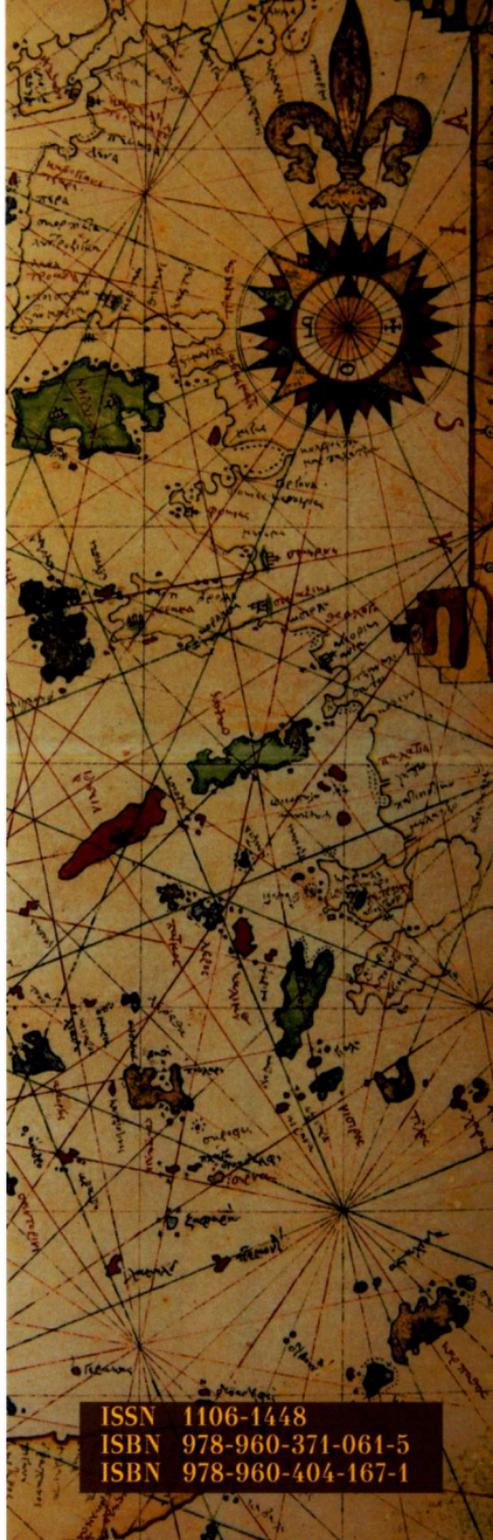
Χάρτης του Αιγαίου: Ανώνυμος της Λούκκα, 16^{ος} αιώνας
(Γ. Τόλιας, *Οι ελληνικοί ναυτικοί χάρτες-πορτολάνοι, 15^{ος}-17^{ος} αιώνας*,
Αθήνα 1999, εικ. 27)

Composizione della copertina:

Carta dell' Egeo; Anonimo di Lucca, 16° secolo
(G. Tolia, *The greek Portolan Charts, 15th-17th centuries*,
Athens 1999, fig. 27)

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΟ ΔΟΥΚΑΤΟ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ
Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης
(Νάξος – Αθήνα 2007)
ΜΕ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ ΚΑΙ Μ-Γ ΛΙΛΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ
ΣΥΝΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2009
ΣΕ 1000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ
ΑΠΟ ΤΙΣ «ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΝΗ»

IL LIBRO
IL DUCATO DELL'EGEO
Atti dell'Incontro di Studio
(Nasso – Atene 2007)
A CURA DI N. G. MOSCHONÀS E M-G LILY STYLIANOUDI
COEDIZIONE
DELL'ISTITUTO DI RICERCHE BIZANTINE
DELLA FONDAZIONE NAZIONALE DELLE RICERCHE
E DEL CENTRO DI RICERCA SULLA SOCIETÀ GRECA
DELL'ACCADEMIA DI ATENE
È STATO STAMPATO NEL DICEMBRE 2009
IN 1000 ESEMPLARI
AVENDO LA CURA DELLA PRODUZIONE
LE «EDIZIONI GONIS»

ISSN 1106-1448

ISBN 978-960-371-061-5

ISBN 978-960-404-167-1

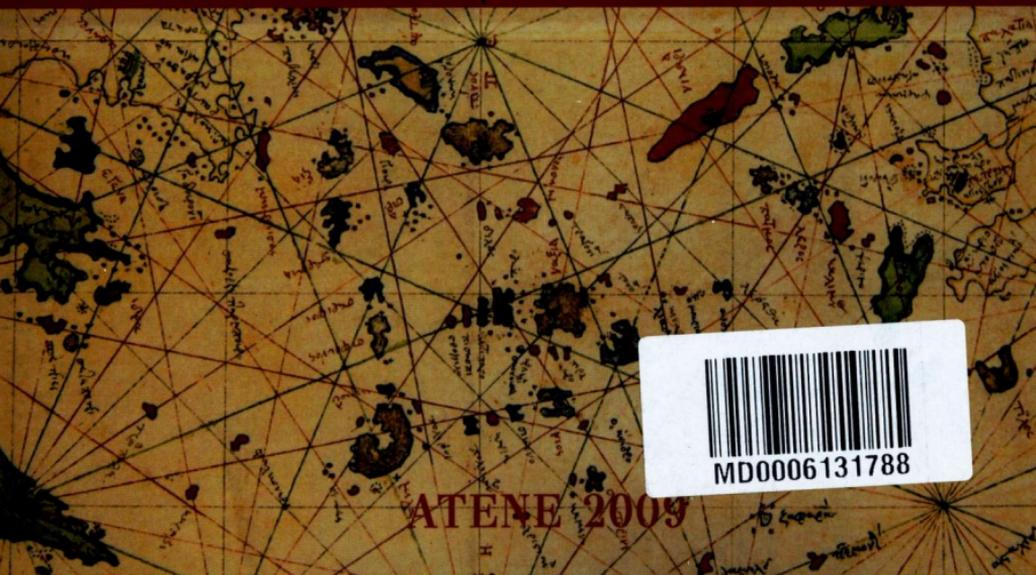
ACCADEMIA DI ATENE
CENTRO DI RICERCA
SULLA SOCIETÀ GRECA
PUBBLICAZIONI CRSG / 12

FONDAZIONE NAZIONALE
DELLE RICERCHE
ISTITUTO DI RICERCHE BIZANTINE
CONVEGNI INTERNAZIONALI 20

IL DUCATO DELL'EGEO

Atti dell'Incontro di Studio
(Nasso – Atene 2007)

A cura di
N. G. Moschonàs – M-G Lily Stylianoudi

MD0006131788

ATENE 2009